

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ
ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ С. ТОРАЙҒЫРОВА**

**АКАДЕМИК Қ. И. СӘТБАЕВТЫҢ
120 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«ХІХ СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ, МАГИСТРАНТОВ,
СТУДЕНТОВ И ШКОЛЬНИКОВ
«ХІХ САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ 120-ЛЕТИЮ
АКАДЕМИКА К. И. САТПАЕВА**

ТОМ 5

**ПАВЛОДАР
2019**

ӘОЖ 378
КБЖ 74.58
Ж66

Редакция алқасының бас редакторы:

Ахметова Г.Г., филос.ғ.к., С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры

Жауапты редактор:

Ержанов Н.Т., б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Абишев К.К., Ахметов Қ.Қ., Бегімтаев Ә.И., Бексейітов Т.К., Испулов Н.А., Кислов А.П., Кудерин М.Қ., Эрназаров Т.Я., Бергузинов А.Н., Муқанов Р.Б., Каюмова М.С., Мажитова А.Ә.

Жауапты хатшылар:

Абдырова А.О., Амангельдинова М.М., Гасымова Т.Г., Еликпай С.Т., Ельмуратова Б.Ж., Жамбулова Б.Т., Жумабаева Г.М., Жумабекова Д.К., Жумадилов Н.Ж., Искакова З.С., Калиева А.Б., Капәнова М.М., Касенова А.Ж., Каскабасова А.А., Кашканова Р.С., Коспаков А.М., Мажитова А.Ә., Мамытова С.Н., Молдабаева С.К., Мусабекова Н.М., Мусина А.Ж., Оғузбаев А.Е., Рахимов Е.К., Садық Н.Е., Сембаева Н.Т., Сергазинова З. М., Тайбулатов К.М., Титков А.А., Торайғыров Е.М., Улихина Ю.В., Ысқақ Б.Ә., Юн А.А.

Ж66 «XIX Сәтбаев оқулары» жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен мектеп оқушыларының : халықар. ғыл. конф. мат-дары Академик Қ. И. Сәтбаевтың 120 жылдығына арналған. – Павлодар : С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2019.

ISBN 978-601-238-907-4
Т. 5 «Оқушылар». – 2019. – 354 б.
ISBN 978-601-238-912-8

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 378
КБЖ 74.58

ISBN 978-601-238-912-8 (Т. 5)
ISBN 978-601-238-907-4 (жалпы) © С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2019

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры,
филос.ғ.к., Г. Ахметованың алғы сөзі**

Құрметті «Сәтбаев оқуларына» қатысушылар!

Сіздерді игі дәстүрге айналған «XIX Сәтбаев оқулары» халықаралық ғылыми конференциясының ашылуымен құттықтаймын!

Бүгін қазақтың бағына біткен біртуар ғалым Қаныш Сәтбаевтың ізін басқан жастарға қош келдіңіздер дейміз! Ғылыми шараны халықаралық деңгейде ұйымдастыру біз үшін зор мәртебе, үлкен мақтаныш!

2001 жылдан бері өткізіліп келе жатқан «Сәтбаев оқуларының» мақсаты – асыл азамат, ірі тарихи тұлға, академик, ғалым Қаныш Сәтбаевтың еңбегін жастарға таныту, сол арқылы үлгі, өнеге көрсету.

Қ. И. Сәтбаев – туған халқының нұрлы болашағы үшін білімнің күдіреті арқылы күресе білген бірегей тұлға. Қазақ ғылымының қарашанырағы Ұлттық академиясында қыруар ғылыми зерттеулер жүргізді. Ол кісі соғыстан кейінгі қиын-қыстау кезеңде қазақ Академиясын өзі бас болып құрып, ғылымның бастауында тұрды.

Қазақстан ғылымы үшін Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың есімі қастерлі де қымбат. Жасынан зеректік танытқан Қаныш аға өзінің бар ғұмырын ғылымға арнау туралы шешім қабылдағанда ол тек биік мақсаттарды көздеген еді. Қазақстанда геология мектебін қалыптастырып, жер асты қазба байлықтарын ел игілігіне жаратуы, осы салада көптеген ізбасар шәкірттерді тәрбиелеп шығуы өз алдына бір төбе. Жалғыз геология ғана емес, басқа ғылым салалары бойынша да талай азаматтардың ізденіс жолына түсіп, ғалым болуына өзінің ағалық және әкелік қамқорлығын көрсетті. Оның бүкіл өмір жолы, еліне сіңірген еңбегі, жасаған қызметі кейінгі жастарға үлгі-өнеге болды.

Жастарды ғылымға баулып, білімін шыңдау – біздің парыз. Оқу ордамызда он тоғызыншы мәрте өткізіліп отырған халықаралық ғылыми конференция Қаныш Сәтбаевтай асыл ағамыздың ізбасарларына даңғыл салып, ғылымдағы игі дәстүрлерді жаңғырта түседі деген сенімдеміз. Өңіріміздегі білімнің қарашанырағы – С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті қашан да дарынды, білгір, зияткер де қабілетті жастарды қолдауға дайын.

Әрине, мен конференция қатысушыларына нәтижелі диалог құруларына, оның нәтижесі Қазақстандағы зерделенетін мәселелердің жай-күйі мен келешекте жақсы түсінуге мүмкіндік беретін нақты ғылыми қорытындылар шығаратынына жүректен тілектеспін.

**С. Торайғыров атындағы
ПМУ ректоры**

Г. Ахметова

10 Секция. Тарих
10 Секция. История

АЛАШТЫҢ РУХЫН КӨТЕРГЕН – НЫҒМЕТ НҰРМАҚОВ

АЙДЫНБЕКОВА Н., ДҮЙСЕНОВА А.
9 сынып оқушылары, № 47 ЖОББМ, Семей қ.
УЗБЕКОВА С. Б., БАЙҒАЛИЕВА Қ. К.
тарих пәнінің мұғалімдері

Қазақстан Республикасы – қазақ халқының тәуелсіз ұлттық мемлекеті. Оның құрылуы қазақ халқының талай ғасырларға созылған ұлт-азаттық күресінің түпкі және заңды нәтижесі.

XX ғасырдың басында Қазақстанның қоғамдық саяси өмірінде маңызды рөл атқарған қазақ зиялыларының күрес тарихы екі кезеңнен тұрады. Бірінші, ұлттық демократиялық бағыт ұстанған Алаш қайраткерлерінің, ал екінші, кеңес дәуіріндегі жаңа буын өкілдері жүргізген күрес кезеңі. Алаштың жетекшілері: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышбаев, Ж. Ақбаев, Х. Досмұхамедов, Ә. Ермаков, М. Шоқаев және тағы басқалары өз заманының білімді, озық ойлы адамдары еді. Ал, кеңес дәуіріндегі саяси тұлғалар: Т. Рысқұлов, С. Қожанов, С. Сәдуақасов, Н. Нұрмақов және басқалары болды.

Осы екінші буын өкілдері еліміздің дамып, өркендеуіне, халқымыздың тәуелсіздігі мен теңдігіне, әлеуметтіліктің салтанат құруы жолындағы саяси қоғамдық қозғалыстарға белсене қатысты. 20-30 жылдарда Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуының ең ауыр кезеңдерінде Н. Нұрмақов басшылық қызметтерге араласып, ерте танылды. Н. Нұрмақов кеңес құрылысының алғашқы 20 жыл уақыты ішінде Қазақстанның жауапты органдарында қызмет атқарады. 1911 жылы Романовтар әулетінің патша тағына отырғанына 300 жыл толуына орай Омбы қаласында ауыл шаруашылығы көрмесі өтеді. Осы көрмеге Қу болысының атақты байы Ақайдың Қасені қатысады. Ол өзімен бірге хатшылыққа ұлттық дәстүрдің қыр-сырын түсіндіретін аудармашылыққа орысша жетік білетін Н. Нұрмақовты ала келеді. Осы көрмеде Ш. Уәлихановтың серігі Григорий Потанинмен, Омбыдағы мұғалімдер семинариясының қызметкері, халықшыл-демократ Александр Седельниковпен танысады, кейін олар оның Омбы семинариясына түсуіне себепші болды. Омбы семинариясында оқып жүріп, сондағы білім алушы жастар С. Сейфуллин, М. Жұмабаев,

Ә. Досовтармен бірге «Бірлік» атты мәдени-ағарту ұйымын құрды. Ұйым мүшелері Ресей үкіметінің қазақ даласында жүргізіп отырған отаршылдық саясатына қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізумен қатар, Омбы тұрғындарын қазақ халқының мәдениетімен таныстыру мақсатында әр түрлі кештер өткізіп тұрды. 1915 жылы Н. Нұрмақов Қарқаралыдағы өзі оқыған орыс-қазақ училищесіне оқытушы болып қызметке орналасты. 1917 жылы күзде «Дала одағы» ұйымын құрды. Ұйым патшаның қазақтарды қара жұмысқа алу туралы жарлығына қарсы үгіт жұмыстарын жүргізді. Көп кешікпей Колчак үкіметінің орнауына орай кеңес таратылып, ол бір топ жолдасымен тұтқынға алынды. 18 ай түрмеде отырып, талай қиындықты басынан өткерген ол 1919 жылы желтоқсанда босап шықты. 1920 жылдан бастап Қарқаралыда, сонан соң Семейде уездік, губерниялық атқару комитеттерінде бірқатар жауапты қызметтерде істеп, «Қазақ тілі» газетінің, «Қызыл Қазақстан» журналының редакторы болды. 1922 жылы Орынборға ауысып, Қазақ өлкелік партия комитетінің бөлім меңгерушісінің орынбасары қызметін атқарды. Сол жылы қазан айында өткен Бүкілқазақтық кеңестердің 3-ші съезінде Қазақ атқару комитеті төралқасының құрамына сайланған оған Жоғары революциялық трибуналды басқару жүктелді. Қазақ трибуналы 1923 жылы ақпанның 19-ында РКФСР Жоғарғы сотының қазақ бөлімі болып құрылған тұста төрағалыққа тағы да Н. Нұрмақов бекітілді. Ал 1923 жылдың мамырында оған Әділет комиссары міндеті жүктелді және сол жылдың күзіне дейін Сот төрағасы қызметін қоса атқарды. Ол әділет комиссары ретінде прокуратура және сот құрылысы ережелерін енгізді. Прокуратура және сот қызметкерлерінің білімін арттыру, білікті жаңа кадрларды қалыптастыру, оларды қызметке тұрақтандыру, жалақыларын өсіру, тұрмыстық жағдайларын жақсарту мәселелерін шешуде де оның табандылығының арқасында біраз жұмыстар атқарылды. Н. Нұрмақовтың басшылығымен сот-тергеу органдарында қазақ тілінде іс жүргізу қысқа мерзім ішінде жүзеге асырылды. Сот қызметкерлерінің барлық санының 60 пайызға жуығын қазақтар құрады. 1924 жылдан өлкелік партия комитеті үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі, Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы қызметтерін атқарды. Сол жылдардағы өмірге жолдама алған мемлекеттік маңызды құжаттардың бәрінде Н. Нұрмақовтың қолы тұрды. 1924 жылы Қазақ АКСР-і астанасын Орынбордан Қызылордаға, ал 1929 жылы Алматыға көшіру туралы шешімдерді қабылдауға тікелей қатынасып, ұйымдастыру жұмыстарын басқарды. Ол еліміздің тұңғыш конституциясы жобасын әзірлеу комиссиясының мүшесі, қазақ әліпбиін құрастыру комиссиясының төрағасы болды. Н. Нұрмақов

Ф. Голощекиннің қазақ даласында «Кіші Қазан төңкерісін» жасау керек деген арандатушылық пікіріне және халық малын тәркілеуге бағытталған шараларына үзілді-кесілді қарсы болып, оған ашық қарсы шықты. Ф. Голощекинмен арадағы пікір қайшылығы оның үкімет басшысы қызметінен босап, Мәскеудегі БК(б)П ОК жанындағы Жоғары партия мектебіне оқуға жіберілуімен аяқталды. Мәскеуде ол Бүкілодақтық атқару комитеті хатшысының орынбасары және аз ұлттар бөлімінің меңгерушісі болды.

«Қанды науқан басталған 1937 жылдың көктемі мен жазында Мәскеудегі Т. Рысқұлов, Н. Нұрмақов басқа да қазақ қайраткерлері «халық жауы» атанып шыға келді.

Ұлттың біртуар ұлы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Н.Нұрмақов небары 42 жасында, 1937 жылы жазықсыз жаламен қуғынға ұшырап, қазақтың асыл перзенттерімен бірге Мәскеуде «халық жауы» деген сұмдықтың құрбаны болып, атылып кетті. 1937 жылдың 27 қыркүйегінде өткен айыптау сотында Н. Нұрмақовқа «1921 жылы пантүрікшіл орталықтың басшылық құрамында болды әрі Қазақстандағы партияға қарсы зиянкестік әрекеттермен айналысты» деген айыптар тағылды.

Тарихи XX съездің жеке адамға табыну зардаптарын жою жөніндегі шешімдерінен кейін Нығмет жөніндегі үкім 1956 жылы күшін жойды, басқа да ақталған арыстармен қатар оның абзал есімі халқына қайтарылып берілді. Нұрмақов Нығмет (1895–1937) – көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері. Қарағанды облысында дүниеге келген. Бастапқыда ауылда ашылған орыс мектебінде білім алып, кейін Қарқаралыдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесін бітірген.

Нұрмақов Нығмет – Ресейдегі 1917 жылы болған Қазан төңкерісінен соң, қазақ даласында жаңа өмір құруға белсенді қатысқан тұлға. 1920–29 жж. аралығында ол Қазақстанда Жоғарғы Ревтрибунал, Жоғарғы сот төрағасы, Бас прокурор, ал 1924–29 жж. үкімет басшысы (премьер-министр) болды. Жас Қазақ Республикасын құрып, оны дамытып, нығайту, көркейту, жолдарында атқарған еңбектері әртүрлі ресми құжаттарда, әдебиет көздерінде, бұқаралық ақпараттарда жазылып, архивтерде сақталған. Менің жүрегімде Нұрмақовтың репрессияға түсу себептері ресми құжаттарда аталған себептерден әріде жатыр деген ой тұрақты ойландырады. Ол, әрине, терең зерттеуді қажет ететін дүние. Дегенмен, оны тұтқындаудың бір себебі – ол аталған жоғары лауазымды саяси қызметтерді атқару жолында қатар жүрген қазақтың алдыңғы қатарлы зиялыларымен бірге сол жылдарда

Қазақстанда партия басшысы болған Голощекиннің қазақтарға тізесін қатты батырып, оларды қорлау саясатына ашық қарсы шығуы.

«Шындықты кімге болса да көзіне тапжылмай айту – ол кісінің мінез ерекшелігі болушы еді», – деген сөздерді уақытында қуғын-сүргін ассоциациясының алғашқы президенті Бекболат Мустафин ақсақал мен қарт большевик А. Бутиннің айтуынша бұндай батылдық, әрине, Голощекин мен оның жеңдеттеріне ұнамайды. Сондықтан оның үстінен орталыққа (Мәскеуге) жолданған шағымдар үсті-үстіне түсіп жатты. Бірақ оның білімділігі мен біліктілігін, ұйымдастырушылық жұмысқа деген қабілетін білетін және нақ қазір жұмысынан алып жазалауға тікелей себеп жоқ екеніне көзі жеткен Сталин бастаған орталық «Нұрмақовты қызметтен босатуды қоя тұрындар. Ол кезекті съезге дейін істейді» деген хабар жолдайды. Оған қарамай шағымдар тоқтамайды. Сол себептен 1929 жылы Нұрмақовты Мәскеуге ауыстыруға мәжбүр болды. Ол туралы деректі құжатта «Москва. Отзыв в ЦК» деп жазылған. «Ондағы ойлары Нұрмақов біздің көз алдымызда жүрсін деуі ғой» деп айтатын Бекболат ақсақал. Мәскеуде Нұрмақов 1937 жылға дейін КСРО ЦИК-інің Президиум мүшелігіне кандидат, Бүкілроссиялық ЦИК-тің (ВЦИК) Президиумының мүшесі, ВЦИК Президиумының хатшы орынбасары және қатарынан оның екі (ұлттық және ақпарат) бөлімінің меңгерушісі қызметіне тағайындалды. Сол қызметтерінде жүрген Нұрмақов 1937 жылдың июнь айында репрессияға ұшыраған алғашқы арыстардың бірі болып тұтқындалды. Ресейдің бұрынғы «КТБ», кейінгі «ФСБ» органынан алынған құжатта оған «1920 жылға дейін «Алашорда» партиясының белсенді мүшесі, ұлтшыл, Кеңес үкіметіне ашық қарсы шыққан және оның басшыларын жоюға әрекет жұмыстарын ұйымдастырушы, Жапония мен Германияның тыңшысы» деген дөрекі айып тағылады. Сол жылдың қыркүйек айында Нұрмақов Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановпен бір күнде атылып, бір жерге (Мәскеу, Дон зираты) көмілген (бұл жерде жерленгені деп жазуды жөн көрмедім). Нұрмақов ұсталғаннан кейін, репрессиялық аппарат оның туған-туысқандарын жоюға кірісті. Нұрмақовтың семьясы қуғын-сүргін зардабын толығымен басынан кешірген отбасы деуге болады. Оған дәлел бола алатын мына фактілерді келтірейін. Нығметтің ауылда тұратын жасы жетпістен асқан әкесі Нұрмақтың саясатқа еш қатысы жоқ болса да, 1938 жылы «үштіктің» шешімімен Қарағанды түрмесінде атылды. Жұбайы Зүфнүн, балалары Ноян мен Тамара, інілері Құрманғали мен Жәмел репрессияға ұшырап, әр дәрежелі жаза тартты. Мысалы, Мәскеуде Нығмет ұсталған соң, бір ай өтпей

жұбайы Зүфнүн тұтқындалды. Оған әуелі ату жазасы қолданылсын деген шешім шығарылады, соңынан балаларының жасын елеген болу керек, ол жазаны он жылға лагерге жіберілсін деген шешімге ауыстырады. Зүфнүн жеңеміз басында Бутырка түрмесіне (Мәскеу) камалып, одан соң Карелия, АЛЖИР (Ақмола) лагерлеріне айдалады. Әлихан Бөкейхан Нығмет Нұрмақовпен бірге Мәскеуде жерленген.

Қорыта келгенде Нығмет Нұрмақов - қазақтың XX ғасыр басындағы саяси ерік-жігерін ұлт қызметіне арнаған, осы ұлы мұратта жанын пайда еткен аяулы күрескерлерінің бірі. ««Кіші қазан» авторы Ф. Голощекиннен бір жыл бұрын Қазақстан билігіне келген Нығмет Нұрмақов сынды ұлтжанды тұлғаларды биліктен шеттету - қанқұйлы Сталиннің Голощекинге жүктеген негізгі тапсырмасы болатын», - деді Мәмбет Қойгелді өз сөзінде. Оның айтуынша, Мәскеуде Қазақстанға «Кіші қазан» төңкерісін жүргізіп, байларды көмпескелеу туралы мәселе қойылып, бұл мәселе талқыға салынғанда, Голощекиннің бастамасына бірден-бір қарсылық көрсеткен басшылардың бірегейі Нұрмақов болған екен. Осы жиында сол кездегі қазақстандық атқарушы билік өкілдерінің бірі болған Ораз Исаев Голощекиннің сөзін толық қолдаған. Жалғыз тұрып, айға шапқан арыстандай болған «Нұрмақов мәселесі» осы тұстан бастап қозғалған сияқты. Өйткені, сол жолы Голощекин Сталинге Нұрмақов сияқты байшыл, ұлтшыл адаммен бірге қызмет істеудің қиын екенін айтып шағымданады. Сөйтіп, байларды тәркілеу ел экономикасын құрдымға апаратынын айтып көндіре алмаған Нығмет Нұрмақов өзін қызметтен босату туралы И. Сталинге өтініш жазады. Алайда, Сталин бұл мәселені Қазақстанда, өз араларыңда шешіп алындар деген екен. Сөйтіп, Қазақстанға Сталиннің тікелей қолдауын арқаланып келген Голощекин Нұрмақовты қызметінен алмай, қайта барлық көмпескелеу жұмыстарын соның қолына тапсырады.

«Нығмет Нұрмақовтың өнер саласына көрсеткен қамқорлығының өзі бір төбе. Сонау Семейдегі қызметі жылдарында (1921 жылдың күзінде) Александр Затаевичті Семей өңірін аралатып, белгілі музыка зерттеушісінің жанында болған екен. Халком кеңесінің төрағасы болғанда астанада өтетін әншілердің жиынына А. Затаевичті жиі-жиі шақырып отыратын. Сондай-ақ, Қазақстан Халық әртісі Затаевичтің Мәскеудегі мүшкіл халіне көңіл бөліп, Н. Нұрмақовтың тағы да араласуына тура келді. Қажетті ақшалай жәрдемді бөліріп қана қоймай, Халық Ағарту халкомы құрамында тұрақты еңбекақысын алып тұратын қызметке тіркетті», - деді Болат Қабдөшев өз сөзінде. Жас журналист ретінде Семейде болған көрнекті жазушы Николай Анов та өз естеліктерінде Нұрмақов

жайлы кезінде ашық жаза алмағанына өкінеді. «Крылья песни» атты романының негізгі кейіпкерінің бірі - «Әміре Қашаубаевты Нұрмақовтың Парижге жібергені шындық», - деп ұзақ жылдар бүгіп келген құпиясын бертініректе ашып айтқан екен жазушы. Қазақтың кеменгер жазушысы Мұхтар Әуезов Ленинградта студент болған жылдары Қазақ үкіметіне жазған хатында Семей губатқару комитетінде қызметтес болған Нығметтің өзін жақсы білетіндігін айтып, ақшалай көмекке зәру екендігін айтады. Көп кешікпей, ол үкімет тарапынан белгіленген арнайы стипендияға тіркелген. Әдеби-лингвистика бөлімінің III курс студенті Мұхтар Әуезовті Нығмет Нұрмақов, Сұлтанбек Қожанов, Смағұл Сәдуақасов секілді қазақ қайраткерлері сол кезде-ақ болашағынан зор үміт күттірген ұлтымыздың жазушысы деп мойындап, жас кезінен қамқорлықтарын аямаған екен.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Білім айнасы газеті Республикалық газет 2,614 қаралған 2018-02-06
- 2 Қазақстанның қазіргі заман тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. 2-басылымы, өңделген. Жалпы редакциясын басқарған тарих ғылымының докторы, профессор Б. Ф. Аяған. Алматы: Атамұра, 2009.
- 3 Жак Росси Справочник по ГУЛАГу. Ч.1. М., 1991. - 548 с.
- 4 История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нересянца. М., 1988. - 816.
- 5 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ – НКВД. Док и матер. Т.1. 1918-1922 / Сост. В. Данилов и др., М., 2000.- 864 с. (С. 14).

КЕШЕГІ АЛАШ ИДЕЯСЫ – БҮГІНГІ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН

БАЙАНБАЙ Ү. С.
11 сынып оқушысы, № 2 Ертіс ЖОББМ
ДОСМАҒАМБЕТОВА Ү. Т.
жетекші, тарих пәнінің мұғалімі

*«Алаш арыстары бізге мемлекеттілік идеясын ту етіп
көтеруді табыстап кетті. 1991 жылы құрылған
Қазақстан республикасы атты мемлекет –
сол арыстардың асыл арманының жүзеге асуы.»*

Н. Ә. Назарбаев

Тарих дегеніміз тек өткеннің сабағы ғана емес. Ол – едәуір дәрежеде болашақтың да көрінісі. Тарихты танып, зерделеу керек, тарихты таразылау керек, сонда тағдырыңды, бүгінгі тұрпатыңды танысың, келешегіңді бағдарлайсың, алдағы жүрер жолыңның сілемін табасың. Бабаларың қалтқысыз қастерлей алған халық балаларының болашағын да қапысыз қамдай алады деген халқымыз... Алаш арыстарының халқы үшін істеген істері ешуақытта санамыздан өшпейді.

Зерттеудің мақсаты мен міндеті

Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметінің және оның қайраткерлерінің қазақ жері мен мемлекеттілігі және ұлттық идея мен рухани-мәдени сананы қалыптастыру жолындағы қызметтерін тарихи арнада талдау, зерттеу.

Алаш қозғалысына байланысты құбылыстар, тарихи оқиғалар, тұлғалар келбеті, сан салалы еңбектер туралы тындаушыларымыздың тарихи түсінігін қалыптастыру;

Алаш қозғалысына қатысқан тарихи тұлғаларды тану;

Жастарды Алаш тұлғаларының мемлекеттік және ғылыми-шығармашылық қызметі арқылы отаншылдық қасиеттерге баулу;

Жастардың, құрбыларымыздың бойында тәуелсіздік, ел, жер, ұлттық болмыс, ұлттық таным, ұлттық намыс, ұлттық сана категорияларын Алаш қозғалысы тарихы арнасында қалыптастыру;

қазақ мемлекеттілігінің тәжірибесі санатындағы Алаш қозғалысы, Алашорда үкіметі, Алаш автономиясы және Түркістан автономиясы сияқты тарихи құбылыстар туралы зерттеу;

Алаш тұлғаларының отандық ғылым мен білімнің бастауындағы мұраларын зерделеу;

Ел тарихын, жер тарихын білу әр адамның міндеті деп ойлаймын. Өз еліңнің шежіресі асыл қазына, таптырмас рухани байлық. Мен бұл жобаны жазудағы мақсатым өз құрбыларыма халқымыздың өшпес ерліктері, жоғары патриоттық рухтары туралы айта отырып, Алаш зиялыларының мақсаты – тәуелсіз ел болу екендігін, ол арманның қазір орындалғаны туралы айтқым келеді. Қай заманда болсын тарих жолы тылсым да қатерлі. Біздің тарихымызда да өрлеу мен құлдырау кезеңдері аз болған жоқ, халқымыз талай тауқымет пен ауыртпалықты бастан кешірген қаралы, қайғылы шақтар да болды. Сонау бағзы заманнан осы күнімізге дейін дербес мемлекеттігіміз жолында қасықтай қанын, шыбындай жанын қиған ардақтарымыздың ісі мен есімін орасан зор құрметпен еске алатынымыз тегін емес. Өткеннің өнегесі - бүгінгінің баға жетпес байлығы. Біз алтын таққа отырған асқақ дәуірлерді де, өзгенің бодауында болған кер заманды да бастан кешкен елміз. Сондықтан халқымыз азаттық рухын терең сезініп, жан-жүрегімізбен түсіне білуіміз керек. Болашақта бұл жобаны әрі қарай жетілдіре отырып, өз сыныптастарымыздың да қызығушылығын туғызып, тарихымызды зерттей түсуге тырысамын.

Қазақ ұлтының бүгінгіге дейінгі қат-қабат тарихының мазмұны азаттық үшін күреске сайып келеді. Елдік пен бостандық жолындағы күресіміздің байырғы скиф, ғұн, оғыз, сақ, үйсін, қаңлы, қыпшақ замандарынан кешегі шерлі Желтоқсанға дейінгі сан ғасырлық шежіресі бар. Тарихтың ұлы көші қайда бағыт ұстап, шерлі шежіре парақтары қанша аударылса да, мыңдаған жылдар бойы Еуразия атты қарт материк талай аласапыран оқиғаларды басынан өткізсе де, осы апайтөс құрлықтың дәл ортасындағы ұшы-қиыры жоқ Ұлы Даланы «үстіңде көк аспан, астыңда қара жер жаралғаннан бері» мекен етіп келе жатқан халық әр кезде де Бостандық, Еркіндік, Азаттық ұғымдарымен өмір сүріп келеді. Осы жөнінде жинақталған нақты материалдарды теориялық тұрғыдан қорыту, соның нәтижесінде Алаш зиялыларының тәуелсіздік жолындағы күресін дерек ретінде талдау мен түсіну ғылыми жаңашылдық болып саналады.

Ел бірлігін сақтау – кешегі саңлақ сақтардан, дүбірі дүниені дүрілдеткен Түркі қағанатынан, орыс княздары билікке бекітілу үшін Бату хандардың табанының ізі басылған таңбаны сүйіп, ант беретін болған Алтын Ордадан, Бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның бастауы Жәнібек-Керей бастаған Қазақ ордасынан, бас сүйегі отарлаушы ел Ресейде жатқандықтан әліге дейін басымыз орысша ойлайтын кешегі қайсар Кенесары ханнан, қазақ тарихында тұңғыш рет заманауи саяси партия мен үкімет құрған Алашордадан, сан ғасырдан бері осы кең

байтақ даланы ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен сақтап, бізге табыстап кеткен ата-бабалардан қалған Аманат!

Алаш идеясы -Тәуелсіз Қазақстан идеясы

Алаш арманы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан!

Алаш зиялыларының ұлттық ұлы идеялары бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның негізі . Өйткені Алаш идеясы – ұлттық идеология! Ол отаншылдыққа, мемлекетшілдікке, бірлікке үндейді

Алаш партиясының басты бес бағыты: 1. Жерге еналдымен қазақ ие болу керек; 2. Жердің асты-үстіңгі байлығын қазақ пайдалануы керек; 3 Өз өнімін өзі өндіретін ұлттық экономика; 4. қазақ тілінің мемлекеттілігі, діні мен ділінің үстемдігі; 5. Білімнің дамуы, міне осы бес бағыт бір ғасырдан кейін , бүгін де өте өзекті болып отыр.

Алаш партиясы идеяларын елге танытуда қазақ баспасөзінің рөлі өте жоғары болды. Ахмет Байтұрсынов: «Баспасөз – халықтың көзі, тілі және құлағы» деп бағаласа, Міржақып Дулатов: «Қай елдің баспасөзі мықты болса, сол елдің болашағы мықты» деп дәл анықтама берген.

Алаш идеясын насихаттауда «Қазақ» газетінің ролі өте зор.

Алаш идеясы – ұлттық идеология. Ендеше ұлт болып жұмылып, Алаш арманын іске асыруымыз керек.

Біз бірлік туралы айтқанда, алдымен ұлттар бірлігін айтуға тырысамыз. Еліміздегі ел бірлігі мен ынтымақтастығы туралы сарабал да, салмақты саясат өз жемісін берді десек те болады.

«Алашорда үкіметінің құрылуы». Алашорда үкіметінің өмірге келуіне тікелей себепші болған жағдай Уақытша үкіметтің басқа да шет аймақтардағыдай Қазақстанда да ұлт өміріне қатысты ең өзекті мәселелерді шеше алмаған әлжуаз, тұрақсыз саяси билікке айналуы, оның арты бүкіл империяны қамтыған анархия, зорлық пен зомбылыққа ұласуы еді. Қазақ облыстарында асқынған жер мәселесін шешуге бағытталған әрекеттің болмауы, атты қазақ әскері, қарулы солдат пен қоныстанушылардың панасыз жергілікті халық үстінен жүргізген озбырлығының өрши түсуі соның айғағы болатын. Осындай жағдайда қазақ зиялылары арасында ұлттың мемлекеттілігі туралы мәселе талқылауға түсті. Сөйтіп, бұл мәселені қараған Жалпықазақ-қырғыз съезі 1917 жылы 5 желтоқсанда Орынбор қаласында ашылды. Оған барлық қазақ облыстарынан, сондай-ақ одан тыс жерде тұратын Алтай губерниясы мен Самарқан облысы қазақтарынан және Жетісу облысы қырғыздарынан барлығы 82 өкіл қатысты. Съездің күн тәртібінде тұрған ең негізгі мәселе, әрине, ұлттық автономия мәселесі еді. Міне осылайша ұлттық идеологияны ұстанғандар арасынан алғашқы

Алашорда автономиясын құру қолға алынып оның төрағасы болып Әлихан Бөкейханов болды. «Алашорда және Кеңес үкіметі» 1918 жылы 5 қаңтарда Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы күшпен таратылған соң Алашорда мен Кеңестік биліктің арақатынасы күрделене түсті. Кеңестік билік бұрынғы отарлық езгідегі халықтарға тек кеңестік негіздегі автономия беретіндігін мәлім етті. Бұл белгілі бір ұлттық автономиялық мемлекеттікті иемденуі емес, оның белгілі бір бөлігінің ғана, яғни жұмысшы және шаруалардың өзін-өзі билеу мүмкіндігіне ие болғандығын білдіретін шара еді. Мұстафа Шоқай 1918 жылдың көктемінде Алашорда мен Кеңес үкіметі арасында өзара түсінушілікке ұмтылыстың нышандары байқалды. Осы жылдың наурызында Оралдан Мәскеуге Алашорда үкіметінің тапсыруымен Халел және Жаһанша Досмұхамедовтар аттанып, барған бетте Халық Комиссарлар Кеңесінің Төрағасы В. И. Ленинмен және Ұлт істері бойынша Халық Комиссары И. В. Сталинмен кездесіп, оларға II Жалпықазақ-қырғыз съезінің (Орынбор, 1917 ж. желтоқсан) қаулысын табыс етеді.

Алғаш «Алаш автономиясын» құруда өз үлесін қосқан Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабаевтардың қосқан еңбектері көп болды. Ендігі кезекті біз осы алаштың бес арысы туралы білеміз. XX ғасырдың басында қазақ халқы аса ірі қоғамдық-саяси өзгерістермен қатар ауқымды рухани жаңғыруларды да бастан кешті. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптасты. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан осы топтың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынов еді. Ахмет Байтұрсынов 1873 жылы 18 қаңтарда қазіргі Қостанай облысының Торғай өңіріндегі Сартүбек деген жерде дүниеге келеді. Әкесі Байтұрсын Шошақұлы намысқой, сергек, еті тірі адам болады. Сол себепті де Байтұрсын мен оның ағайындары патша өкіметінің өкілі – уезд бастығын соққыға жығып, түрмеге қамалады. Бұл оқиға он жасар бала Ахметтің санасына қатты әсер етеді. Мәселенің түп негізін толық ұқпағанымен, ол өмірдегі әділетсіздік пен зорлық-зомбылықты, әлеуметтік теңсіздікті көзімен көріп, көңіліне ой ұялатады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Алаш қозғалысы. Алматы 2008, «Ел шежіресі».
- 2 Әбдіжапар Әбдікімұлы «Қазақстан», Алматы 2005.
- 3 Ә. Бөкейханов «Таңдамалы шығармалар» Алматы, 2004.
- 4 К. Нурпейіс, «Алаш һәм Алашорда». Алматы, 2008.

5 Қойшығара САЛҒАРА, жазушы.

6 «Қазақстан тарихы» әдістемелік журнал № 8, 2010. Алматы.

7 «КЕШЕГІ АЛАШ ИДЕЯСЫ – БҮГІНГІ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті Алаштану ғылыми-зерттеу орталығы.

8 Н. Назарбаев «Тарих толқынында» 1999 ж, Атамұра.

9 С. Омарбекұлы, «Алаш шаңырағын бірге көтеріскендер» // «Ақиқат» №4 2001.

10 Т. Жеңіс «Шежіре», 1995 ж.

КЕЙКІ КӨКЕМБАЙҰЛЫ – ҰЛТ ТАРИХЫНДАҒЫ БАТЫР ТҰЛҒА

БАТЫРУЛАНОВА А. М.

7 сынып оқушысы, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

КАИРБЕКОВ Е. Е.

ғылыми жетекші, тарих пәнінің мұғалімі, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

Елі мен жері үшін жанын пайда еткен ерлерін, туған халқы ешқашан да ұмытқан емес. Осындай батыр ұлдарын келешекте рухы мықты ұрпақ тәрбиелеуде болашақ жастарымыздың санасына сіңіру үшін аңыз-жырға айналдырып, Мәңгілік ел тарихына өшпес мұра етіп қалдыратын да туған елі. Сондай халық жадында сақталған әрі күреске толы өмірі тұтас бір аңызға айналған есіл ерлеріміздің бірі-Кейкі Көкембайұлы.

1916 жылғы Торғайдағы ұлт-азаттық көтерілісінде керемет ерліктер көрсеткен Кейкі батыр есімі қашанда халық жадында. Кеңес үкіметі тұсында билік тарапынан сұрмергеннің атын айтуға тыйым салынды. Әйтсе де, ел өзінің ерен туған ұлын ұмытпады. Күн өткен сайын Кейкі тұлғасына деген халық сүйіспеншілігі арта түскенің байқаймыз.

Бүгінге дейін де батырдың бейнесі әдеби шығармаларда кең көрініс тауып келді. Атап айтсақ, Кейкі батырдың әдебиеттегі бейнесі Ғабит Мүсіреповтың «Амангелді» пьесасында бейнеленеді. Мақан Жұмағұловтың «Қыран қазасы қияда» кітабында батыр туралы айтылады. Кейкінің қарасөзде жасалған көркем бейнесі Ақан Нұрмановтың «Құланның ажалы» атты романы еді. Кейкі бейнесі қанық бояу дерегімен түгелденіп шыққан тағы бір шығарма Серік Тұрғынбекұлының «Кейкі батыр» тарихи дастаны. Ал,

еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгелі Ұлы даланың хас батырының тарихи тағдырына арнап Әмірқызы, С. Тұрғынбекұлы, А. Байжан, Ә. Қылышбайұлы, Қ. Әлім, Ө. Б. Екмағанбетов және тағы басқа жазушылар мен тарихшы-ғалымдар мерзімді баспасөз беттерінде қадам тартты. Бұл жарық көрген мақалалар мен еңбектерде Кейкі батырдың күрес жолы тек ел аузындағы аңыз-өңгімелер негізінде жазылды [1, 371 б.]

Ел тәуелсіздігінің 25 жылдық мерейтойы қарсаңында ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың тапсырмасымен Қазақстан мен Ресей Үкіметтері арасындағы уағдаластығы аясында Кейкі батырдың бас сүйегін елге қайтару туралы мәселе көтерілген болатын. Нәтижесінде, 2016жылдың бқазанында Кейкі Көкембайұлының бас сүйегін елге алып келді. Бұдан шығатын түйін-Кейкі бабамыздың арпалыспен өткен өмірі әлі де зерттеуді қажет ететін тарихи тұлға. Отан тарихының өзекті мәселелері қатарына кіріп, екі мемлекеттің Үкімет басшылары деңгейінде шешілуінің өзі-зерттеу жұмысының өзектілігін көрсетеді. Ұлы даланың хас батыры Кейкі бабамыздың елін қорғаудағы жанкешті әрекетін зерттеуге тұрарлық тақырып. Батырдың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістегі ерлігін мұрағат деректері арқылы зерттеуді жүзеге асыра отырып, кеңестік саяси-қуғын сүргіннің алғашқы құрбандарының бірі ретіндегі тарихи тағдырын ашып көрсетуге тырыстық. Бұрын-соңды Кейкі батыр туралы еңбектер тек әдеби негізде қарастырылып келгені белгілі. Осы себепті бұл жобаның басты жаңалығы-мұрағат материалдарын, мектеп оқушысы болсам да пайдалануға қадам жасадық. Ұлы Даланың бүгінгі ұрпақтарына елін қорғаған ұлылардың өмір белестері мен жанқиярлық ерліктерін сипаттай отырып, еліне деген сүйіспеншіліктерін дамыту болып табылады. Сонымен қатар, мектеп оқулығына батырдың келбетін тұлға ретінде енгізсе деген ойымызды да жеткізгіміз келеді.

Ұлт тарихында есімі жаманатқа телініп, бар іс-әрекеті теріс бағаланған, «аса жоғары мәртебелі» патша ағзамның саясатымен де, советтік «қызыл қырандармен» де сыйыспай өткен тұлғалардың бірі де бірегейі – Кейкі батыр (Көкембайұлы). 1916 жылғы Торғай өңірінде өткен ұлт-азаттық көтерілістің даңқты батыры, атақты мерген Қыпшақ тайпасының Құланқыпшақ руынан шыққан. 1871 жылы Торғай өңірінің Байтума қопасында дүниеге келген. Азан шақырылған шын аты – Нұрмағамбет. Батыр жастайынан өздерімен рулас, Торғай өңіріндегі атақты бай Шашамбайдың Рахметі деген кісінің бетке ұстар жылқышысы болған. Жастайынан аңшы, мергендігімен, өжеттілігімен аймаққа танылған. Есімінің Кейкі деп аталуының сыры- жасынан

аң-құс аулап,кісіге онша қосылмай, біртүрлі кейкііп жапанда жалғыз жүргендігінен. Даңқты Құламерген ұрпағы Кейкінің атасы – Төрештің Торайғыры мен Жәукенің Сәбденбегі Кенесары көтерілісіне қатысқан жаужүрек қыпшақтар. Кейкі – палуан денелі, түсі суық, ашуланғанда екі көзі қып-қызыл от болып жанып кететін, бірбеткей, қайсар, Арка жерінің ой-шұқырын жатқа білген, ауа-райын алдын-ала жетік болжаған адам болған. Қолына құран ұстап, намаз оқыған, ғайбат сөз айтпаған, теріс қылық жасамаған, өте әдептілігімен ауылдастарының сый-құрметіне бөленген. Кейкі тарихта көздемей құралайдың көзінен тигізетін таңғажайып қолмергендігімен қалғанымен, ол – шоқпар шайқасының теңдесі жоқ шебері, әйгілі қамшыгер. Қашқанда да, қуғанда да не шоқпарын, не қамшысын бір-ақ рет сілтеген. Цирктегі ат ойыны мен сайысының неше түрлі қызықты өнерін де қыр елінде ең алғаш рет көрсетіп, халықты таң-тамаша қалдырған Кейкі батыр. Қазақтың трмесі мен халық жырларын сүйіп тындаған,өзі де домбыра тартқан. Ел аузында «Кейкінің салауаты» деген жыр сақталған. Оның құралайды көзге атқан мергендігіне сай ел аузында «Амангелдінің көзі мерген, Кейкінің қолы мерген» деген сипаттама сақталған. Кейкі Көкембайұлы Ресей патшасының 1916 жылғы маусым жарлығы себеп болған (ел аузында «июнь жарлығы» деп аталады) Торғай қазақтарының ұлт – азаттық көтерілісіне алғашқы күндерінен белсене араласып, сол көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі болды. Көтерілісшілердің негізгі қарулы күші – мергендер жасағын басқарған. Көтеріліс штабының ең қауіпті тапсырмаларын орындап, жиі-жиі барлауға шығып тұрған. Күйік қопасындағы соғыста, Торғай қаласын қоршау кезінде және патшаның жазалаушы отрядтарына қарсы соңғы ұрыс – Доғал шайқасында ерекше ерлік көрсетті.

Кейкіні көрген,кешегі қиын кезде соңына ерген адамдар оның өлімнен қорықпайтын өжеттігін, көздегенін құр жібермейтін мергендігін жыр қылып айтады екен. 1919 жылы 18 мамырда Торғай уездік соғыс комиссары,халық батыры Амангелді Иманов өлтірілгеннен кейін Кейкі батыр құғынға ұшырайды. Бұл сүргін Торғайда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін де толастамайды. Біраз жыл Ұлытау, Қызылқұм жағында бой тасалайды. Ақыры, 1923 жылдың көктемінде арнайы тапсырмамен өзін алдап қолға түсіруге келген комиссар А. Тоқаревтің сөзіне сеніп Торғайға оралған Кейкі жолда оның шын ниетін сезіп қалып, Александр Тоқаревті сол жерде атып тастайды. Бірақ Кейкінің ізіне түсіп, артынан алыстан аңдып еріп келе жатқан қызыл әскердің солдаттары,оны сол күні түнде жатқан жерінде қоршап алып, айуандықпен өлтіреді. Олар мергеннің екі

қолы мен басын кесіп алады. Кейкі батырдың басын бір ай бойы Торғай қаласының орталық алаңына сырыққа шаншып қояды. Кейін мергеннің бас сүйегін Орынборға жөнелтеді, ал 1926 жылы республика астанасы Қызылордаға көшуіне байланысты, Санкт –Петербургға алып кеткен. Бір ғасырды алатындай уақыт бойы Санкт- Петербордағы антропологиялық кунсткамера қорында сақталған еді. Биылғы жылдың қазан айының бкүні батырдың басы елге жеткізілді [2, 67 б.].

Кейкі батырдың әдебиеттегі бейнесі Ғабит Мүсіреповтің «Амангелді» пьесасында Кете батыр болып бейнеленеді. Мақан Жұмағұловтың «Қыран қазасы қияда» кітабында жұмбақталып айтылады. Кейкінің қарасөзде жасалған көркем бейнесі Ақан Нұрмановтың «Құланның ажалы» атты романы еді. Алайда кеңес заманында шыққан онда да аты анық айтылмаған. Кейкі бейнесі өз атымен анық айтылып,қанық бояу дерегімен түгелденіп шыққан шығарма Серік Тұрғынбекұлының «Кейкі батыр» тарихи дастаны [3, 65 б.].

Кейкі батыр Көкембайұлының ұрпақтары Қостанай облысының Амангелді ауданындағы Ақтас, Тасты елді мекендерінде тұрады. 1996 жылы Кейкі батырдың 125 жыл толуына байланысты ас беріліп,ескерткіш орнатылды. Ұлы батырдың тағдыр – талайы қандай қиын болса, оның соңғы сәттері де, яғни өлімі де аяншыты. Кейкінің бас сүйегі шет жерде, туған топырақтан жырақта жатыр. Оның өмір жолын, ерлік дастанын кейінгі ұрпақ біле де бермейді. Бұнымен қоса, бүгінгі таңда батырдың өліміне қатысты талас дүниелер көп. Сондай таластың бірі – оның бас сүйегіне қатысты. Халық арасында «батырдың басы шабылған жоқ. Ол оққа ұшып өлді» деген де сөз бар.

Кейбір деректерде Кейкіні «1921 жылы өлтірген» дейді. Мен оған мүлдем келіспеймін. Оған айтар дерек-дәлелдерім де бар. Бірақ оның бөріні айтып жатудың қажеті жоқ. Батырды қызыл қарақшылар 1923 жылғы көктемнің бір күнінде қараша үйде демалып жатқан жерінде қоршап алып, атып өлтіреді. Оның осы үйде демалып жатқанын қызылдарға қандас тыншымыз жеткізеді. Оқ батырдың қақ маңдайынан тиген. Сөйтіп, «елім» деп еңіреген ержүрек ұлан абайсызда мерт болды [4, 3 б.].

Олар батырдың өзін ғана өлтіріп қойған жоқ, айы – күні жетіп отырған жүкті әйелі Ақжанның да басын шауып, қылышпен қарнын жарған. Іштегі нәрестені етіктерімен таптаған. Ол кезде мұндай жантүршігерлік әрекет үйреншікті әдетке айналған. Өздерінің берік дәстүрі бойынша, қызыл қарақшылар Кейкіні өлтіргендерін дәлелдеп, батырдың басы мен қолын кетпенмен шауып алып, қоржынға салып,

алтын тапқандай, Торғай қаласына алып барады. Ол бас біраз уақыт Торғай қаласындағы аланда ілулі тұрған. Ал денесін қасындағы алты адаммен қосып, Жалаулы жайлауындағы Жыланшық өзенінің маңындағы бір сайдың жырасына сүйреп апарып, көме салады. Осы оқиғаны көзімен көрген Ахмет Егінбайұлы ақсақал айтқаны: «Таңертен далаға ерте шықсам Кейкі мерген еңгезердей бір адамды көтеріп әкеліп шанаға тастай салды. Бұл Токаревтің мәйіті екен». Осы оқиғадан соң Кейкіні іздеп Торғайдан отряд шыққан. Осы отряд Жалаулының Жыланшыққа құятын сағасындағы Жәкеннің үйінде Кейкі отырғанын біліп, қоршап алған. Оқиғаның ішінде Жәкеннің он төрт жасар қызы Бижамал да болған. Бергінде 1976 жылы 19 желтоқсан күні жасы егделеп қалған Бижамал апайға жолығып өзі куә болған оқиғаны аузынан жазып алған.

Оқиғаның сорабы былай: үйді жау қоршап алғанын біліп Кейкі терезеден атысқан. Үй ішінде бес бала болған. Соның бірі – Бижамал. Және тұтқында екі орыс солдаты болған. Бір әредікте тұтқындағы қазақша білетін орысқа Кейкі айтқан «Аналарға айт, атысты тоқтатын сөйлесейік» деген. Сөйлеуге ұрықсат алған орыс жақтастарына айқайлап: «Мынаны біз атысып жатқанда есіктен итеріп жібереміз, сақ болындар» деген. Оны орысша білмегендіктен Кейкі түсінбеген. Дәл осылай болған. Кейкі оққа ұшқан. Аяғы ауыр әйелі Ақжыян да атылған. Бірге жүрген жолдастары да өлген. Бижамалдың қолына оқ тиіп тірі қалған. Әдетте, «адамның басы-алланың добы» деуші еді, ал Кейкінің басы «адамның добы» болып, 1926 жылы Қазақстан астанасы Орынбордан Қызылордаға ауысып жатқан қарбалас шақта, орыс ғалымы Д. Букиннич деген Санкт-Петербургтің Антропология және этнография мұражайына тапсырылған. 2016 жылдың 6 қазанында бас сүйек елге жеткізілді. Батыр бабамыздың бас сүйегін қазақ ғалым жазушылары Т. Жұртбай, Ш. Әмірбек және Д. Рамазан өз көздерімен көріп қайтты. Хан Кененің басын іздеп жүріп Кейкінікі тапқан жазушы, зерттеуші Думан Рамазан: «Атамыздың бас сүйегінің нөмірі-3383 екен: «3383. череп знаменитого бандита казаха Кейки, ураженца Кайдаульской вол., Тургайского у., казненного в Советский период. От Д. Д. Букиннича в дар в 1926 г. Документы: Записка Собирантеля. 3/ХІ-33», – деп жазылған негізгі құжатта. Ал екінші бір жазбада: «Инв. № 3383. 45 лет. Череп знаменитого киргизского бандита Кейки Тургайского уезда, Кайдаульской волости, свирепствовавшего в Степи в 22 и 23 году. Наводил ужас своими зверствами на местные населения и на переселенцев двигавшихся из Ак-Тюбинска на Атбасар. Был очень набожен и всегда в молитвах раскаивался в преступлении»,

– деп жазады «Жоралғылы жорык» атты кітабында. Сонымен қатар Д. Рамазан мынадай деректі көрсетеді: «Он почитается киргизами за свою храбрость и считается «батырем» не смотря на свой невзрачный вид (низкого роста, худошавый)» [5, 720 б.].

Батырлық деген алып дене, бұла күш пен сұлу сымбат еместігін қазаққа дәлелдеп жатудың қажеті жоқ. Жүректілік дене тұлғасының ірі- кішілігіне қарамайды. Атам қазақ батыр адамдарды жүрегінің түгіне, яғни ет жүректе бір тал қылшықтың бар- жоғына қарап бағалайды.

Қазақ даласын тұтастай шарпыған азаттық жолындағы күресте Кейкінің батырлығымен қатар құралайды көзге атқан мергендігі кең танылды. Сол көтеріліс кезінде ол, Торғай даласында құрылған Қыпшақ хандығының мергендер мындығын басқарды. Көтерілісшілердің 50 мыңдық әскеріне қарулас серігі А. Иманов Бас сардар, Кейкі мыңбасы болып тағайындалды. 1916 жылдың күзіндегі Құмкешу, Доғал, Үрпектегі патша жазалаушыларымен болған шайқаста және Торғай қаласына шабуылда Кейкі асқан мергендігімен, ержүректігімен көзге түсті, яғни көтерілістің даңқты қаһарманына айналды, ерлігі аңыз болып таралды.

Кейкі батырды тірісінде көп адам түсіне бермеді, қазірде көп жағдайды түсіне бермеуі мүмкін. Сыры ашылмаған жұмбақ адам. Алдымен аруақты діндар, ақын адам. Өмірі ат үстінде салауат айтумен өтті. Елді тәуелсіздікке, бірлікке, бостандыққа шақырды. Ешкімге тәуелді болғысы келмеді. Еркіндікті, ерлікті аңсады. Сондықтан да кісіге, қоғамға тәуелділіктен қашты. Көктегі қыранша, жердегі арланша еркін өмір сүруді қалады. Бірақ... Тағдыры тәлкекке түсіп, қайда барсада өзін жау көрген жазалаушы топтан қашқан есіл ер отанынан пана таппай, жанын шүберекке түйіп, кімнің дос, кімнің қас екенін ажырата алмай, өмірінде алысумен, арпалысумен үнемі жортыуылдарда жүріп, ағайынның теріс үгітінен, сатқындығынан оққа ұшты. Дос дегені дұшпан болды, жолдас дегені жау болды. Бірі қоғамға өмірге аралас десе, бірі кері үгіттеді. Осындай түйіні қиын заманда өмір сүруі, бүгінге дейін жүрген жолы, жасаған қызметі, атқарған ісі халық үшін төккен тері нақты арнаға түспеген, жұмбақ адам. Жек көргендері бас бұзар банды десе, еңбегін білетіндер, көз көрген тұтастары теңдессіз батырлығын тамсана айтады. Тіпті туған жылы мен қайтқан жылы да әртүрлі айтылады. Күн өткен сайын хас батырдың биік тұлғасы айқындалып келеді.

Батыр бабамыздың бас сүйегі кешеге дейін Санкт Петербург қаласындағы кунсткамера қорында сақталып келді. 1995 ж.

24 наурызда Мәскеуден ҚР ПМ – не жіберілген хатта: «МИД РК № 19/63 от 13.01.95 г. имея честь сообщить следующие: Череп К. Кокембаева действительно хранится в антропологическом фонде кунсткамеры г. – Петербурга» (// Торғай, 1998 ж., 27.03.,3 б.) деп көрсетілуі сөзіміздің айғағы. Сонымен бірге, 2000 жылы қазақ халқының XIX ғ. ұлт азаттық қозғалысының жетекшісі К. Қасымұлының басын арнайы Санкт Петербургке іздеп барған экспедиция мүшелері де газет бетінде жариялаған мақалаларында Кейкі батырдың басы сақталған қорапты көргендерін жазды. 1996 жылы Кейкі батырдың туғанына 125 жыл толғанда тұрғызылған ескерткіште қаза болған жерінің бір уыс топырағы ғана болғанын былтыр ғана осы жұмысымызда, аса бір өкінішпен айтып едік... [6, 153 б.].

Ал, бүгін ше? Тақиямызды аспанға лақтырып қуанатын сәттер көк байрағымыздың көкке желбіреуінің арқасында жүзеге асуда. Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың сарабал саясатымен көрегендігінің нәтижесінде, Қазақстан мен Ресей Үкіметтері арасындағы уағдаластық аясында Кейкінің бас сүйегі елімізге жеткізілді. Мемлекет деңгейінде арнайы комиссия құрылып, жерлеу мәселесін қарастыруда. Сонымен қатар, батырдың есімін қайта жаңғыртуға байланысты іс шаралар нақты жоспар негізінде жүзеге асуы бүгінгі күннің маңызды мәселесі болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байділдин Ш. Санаулы ғұмырымдағы саналы ойларым. Астана, 2010. 371 б.
- 2 Жәнкелдин Ә. Докум. мен мат., А., 1975, 67 б.
- 3 Иманов А. Мақалалар, материалдар, документтер. А., 1975 ж., 65 б.
- 4 ҚР ПМ, 811-қор, т-6, іс - 204, 3 б.
- 5 Нысанбаев Ә. Н. Кейкі батыр. Қазақстан: ұлттық энциклопедия. Т.4 / Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2002. 720 б.
- 6 Тұрсынбекұлы С. Кейкі батыр тарихи дастан. - Алматы: Білім, 2001. 153 б.

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ КӨЛЕҢКЕЛІ ТҰСТАРЫН ЖОЮДЫҢ БІР ТӘСІЛІ – БАСТАМАШЫЛДЫҚ

БОЛАТ С.

II сынып оқушысы, **Ы. Алтынсарин атындағы дарынды балаларға арналған облыстық қазақ гимназия-интернаты, Павлодар қ.**

МҰХТАР Д. Б.

тарих пәнінің мұғалімі, **Ы. Алтынсарин атындағы дарынды балаларға арналған облыстық қазақ гимназия-интернаты, Павлодар қ.**

Адамзат тарихының өркендеуіне сол замандағы көшбасшы адамдардың әсері тигені сөзсіз. Алайда психологиялық тұрғыдан қарасақ, қазіргі қоғам аясында көпшілік қауым өзінің жеке мүддесін ойлаумен шектелуде. Біздің ойымызша, халық санасына КСРО кезіндегі билік сіңіп қалған болуы мүмкін. Нақтырық айтсақ, адамдар көбінесе үкіметтің берілген жұмысымен ғана жүреді, өзге жұмыстармен өз бетінше араласпайтын секілді. Бұл бірінші себеп болса, екіншіден, жаһандандудың әсерінен халық өз мүдделерінен басқа ештеңе көрмей кеткен, және үшінші соңғы, адамның психологиялық ой-өрісінің өзгеруі бастамашылдық әрекеттерге апармайды. Осындай мән беріле бермейтін көлеңкілі тұсымызды жоюдағы бастамашылдықтың орны орасан зор. Ал әрбір азаматтың (азаматша) өз еліне пайда тигізер жеке мақсаты мен миссиясы болуының тиістілігі – ғылыми жобамыздың көкейкестілігі болып табылады. Қазақ халқының тарихында орын алған бастамашыл адамдар туралы бірқатар еңбектер ғылыми түрде зерттелген болатын. Солардың бірі академик М. Қ. Қозыбаев өзінің «1986 жылдың желтоқсаны: деректер мен ой толғамдар» [1] атты еңбегінде елі үшін алаңға шыққан бастамашыл жастар туралы және сол оқиғалардың егемен Қазақстанның қалыптасу тарихынан алатын орнын ашып көрсеткен. Белгілі қырғыз саясатшысы, ғалым және дипломат Ж. Сааданбековтың «Нұрсұлтан Назарбаев. Көшбастаушылық заңдары» [2] атты кітабы ТМД-да өңірлік көшбастаушыға айналған Қазақстанның саяси-әлеуметтік және экономикалық жаңғыруының тарихи тәжірибесін ашып көрсеткен бірегей еңбек болып табылады. М. Әбішевтің «Невада-Семей қозғалысы» [3] атты еңбегінде Олжас Сүлейменовтің бастамашылдығын сөз еткен болатын.

Мен бастамашылдық ұғымын зерттеп, қарастыру барысында 3 кезеңге бөлдім:

1 Бастамашылдықтың Қазақстан тарихындағы сипаты

Бастамашылдықтың Қазақ хандығындағы көріністері:
Мұхамет Хайдар Дулатидың кітабында Қазақ хандығының құрылған

жері – Шу бойы мен Қозыбасы деп айтылады. 1458 жылдың көктемінде Керейді ақ киізге көтеріп хан сайланғаннан кейін, Әбілқайыр ханға наразы сұлтандар, әмірлер, ру-тайпа басшылары Керей мен Жәнібекке келіп қосылады. Аз уақыттың ішінде халықтың саны 200 мыңнан асып түседі. Қазақ хандығының құрылуы- осыған дейін бүкіл Қазақстан аумағында болған әлеуметтік-экономикалық, казак сұлтандарының бастамашылдық қасиетінің және этно саяси процестердің заңды қорытындысы еді. XV ғасырдың алпысыншы жылдары Қазақ хандары қарсыластарын тықсыра отырып, Батыс Жетісуға табан тіреді. Керей мен Жәнібек хандардың бастамасымен көрінген Қазақ хандығы әлемдік аренадан өз орынын бірден тапты. XVI–XVII ғасырларда Қазақ хандығы нығайып, этникалық аумағының негізгі бөлігін қамтитын шекаралары кеңейе түсті. Орта Азия, Астрахан, Қазан, Сібір хандықтарымен, Ресеймен тығыз байланыс болды. Қасым хан, Хақназар хан, Тәуекел, Тәуке хандардың есімдері Қазақ мемлекеттілігі деген атаумен қоса жүреді. Өйткені олардың қазақ жерін нығайтудағы, казактардың үстемдігін орнатудағы бастамашыл әрекеттері орасан зор болатын

Ресей империясының бодандығы және КСРО кезіндегі бастамашылдық: Ұлы империяның бодандығында болған кездегі қозғалыстардың барлығы отарлық езгі мен қанауды жоюға бағытталды. Мұның ішінде, Ресейдің және көрші мемлекеттердің саясатына, Қазақстанның ішкі өміріне тигізген әсерімен, ұзаққа созылуы және ауқымдылығымен ерекшеленетін өз халқының тәуелсіздігі мен еркіндігі үшін күрескен Кеңесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс, қазақ елінің тарихында маңызы зор, ең көрнекті оқиға болып табылады. Біздің ойымызша, қазақ халқының жадында ұлт батырлары ретінде қалған ұлт-азаттық қозғалыс көсемдерінің белсенділігі мен тәуекелге бел буып, көш бастауы қарапайым халықтың ой-санасы оятып, жаңа белестерді бағындыруға жол ашты.

Ресей империясының бодандығы кезінде егемендікті аңсаған батырлар қол жинап көтерілістер бастады. 1986 жылдың желтоқсанында алаңға шығып, Кеңес билігіне наразылық көрсеткен жастарды қаһарлы империядан сескендірмеген күш те осы Азаттыққа деген аңсау екені сөзсіз. Желтоқсан көтерілісі – тәуелсіздікке ұмтылған қазақ жастарының күресі. Желтоқсан көтерілісі ұлттық рухтың қуатын, елдік пен ерліктің мұратын танытқан көтеріліс болды.

2 Бастамашылдықтың қазіргі қоғамдағы кездесуі

Бастамашылдықтың саясаттағы көрінісі: Егемендік алғаннан кейін саясаттағы алғашқы бастамалардың бірі Невада-Семей

халықаралық қозғалысы. «Невада-Семей» антиядролық қозғалысының өкілдері 2005-ші жылдың мамыр айында Алматы қаласында «ядролық қарусыз 21-ші ғасыр» деп аталатын халықаралық конгрес өтті. «Осы жиында әлем елдерін ядролық қаруды таратпау, оның қандай түрінен болсын бас тартуға тағы да шақырылды. «Бұл ретте бізде азды-көпті тәжірибе бар» дейді қозғалыс жетекшісі, Қазақстанның халық жазушысы Олжас Сүлейменов:

- Біз әлем жұртшылығын көтермекпіз. Ондай тәжірибе жоқ та емес. Олжас Сүлейменов: Сол кезде біз Қазақстандық үлгіні әлемнің барлық еліне де ашық сипатта жасадық. Сол мемлекеттердің парламенттері еліктейтін шығар деп ойладық.

Бұл жерден Олжас Сүлейменовтың бастамашылдығын және бастамашылдықты өзге елдерге үлгі ететінін байқауымызға болады.

Бастамашылдықтың жастар арасындағы қолданылуы: «Басқаға қуаныш сыйлай білген - ең бақытты жан» деген екен Дени Дидро. Ерікті волонтер болу дегеніміз - риясыз мейірімділік көрсету, жаңа дағдыларға үйреніп, адамдарға жақсылық жасау, төрт қабырға ішіне қамалып, тағдырына налып отырған мүмкіндігі шектеулі жандардың қызықты да әсерлі істер мен оқиғалардың ортасында болуы үшін көмектесу, тағдырдың тезімен қиын жағдайға тап болған адамның жанынан табылу, қолынан келгенше сүйе бола білу деген сөз. Осыған байланысты қазіргі кездегі жастар арасындағы бастамашылдық тақырыбын қозғағанда, волонтерлік іс, яғни еріктілер тобы туралы айтып өтпеуге болмайды.

Қазақстандағы еріктілер ұйымына өзінің үлкен ықпалын тигізген адамдардың бірі - Қарлығаш Нұржанова. Ол 2012 жылы фотожурналист болып жұмыс істеген кезде жаңа туған нәрестелерге қамқорлық жасайтын бала дәрігері туралы фоторепортаж жасады. Жұмыс кезінде бір нәрестеден тоқылған шұлықтарды байқады. Дәрігерлер бұл тоқылған заттардың ерте туылған балаларды емдеуге көмектесетінін айтқаннан бастап, Қарлығаш Нұржанова нәрестелерді тоқыма киімдермен қамтамасыз етуді өз қолына алған. Осылайша, 2012 жылдан бастап Қазақстандағы «28 петель» атты еріктілер қозғалысы жұмысын бастады. Қарлығаш Нұржанова: «Біз шала туған нәрестелерге қамқорлық көрсететін реанимация бөлімшелеріне тегін тоқыма киімдер береміз. Жүн бұйымдары емдік қасиеттерге ие. Себебі олар балалардағы нервтердің аяқталуына ықпал тигізеді. Ресми деректерге сүйенсек, елімізде жыл сайын 450 мыңға жуық бала дүниеге келеді. Олардың 4-тен 12 пайызға дейін шала туған нәрестелер. Олардың салмағы мың граммнан аспайды. Қазіргі уақытта

клуб Қазақстанның 15 қаласында жұмыс істейді. Клубтың еріктілеріне айына бір немесе екі рет дәмханаларда немесе қала аялдарында кездесулер өткізіледі. Әр кездесуге 30-ға жуық адам жиналады. Екі ай бойы бір клубтың волонтерлері 50-ден 200-ге дейін зат алмастыра алады. Көптеген қатысушылар клубқа бару арқылы тоқыма тоқуды үйренді» – деп атап өткен болатын. «28 петель» клубы Қазақстанның 15 қаласында, сондай-ақ Ресейде, Латвияда, Өзбекстанда, Әзірбайжанда, Қырғызстанда және Украинада ұсынылған. Клубтың еріктілері қарапайым адамдар: мемлекеттік қызметшілер, банк қызметкерлері, студенттер және үй шаруасындағы әйелдер. Бүгінгі таңда «28 петель» клубы республиканың барлық орталықтарын тоқылған бұйымдармен толықтай қамтамасыз етеді.

Қоғамда белсенділігімен көзге түскен жастардың бірі, ПМУ-дың 3-курс студенті Досжан Мұратбек. Ол ақын, жүргізуші, көркем сөз оқу шеберімен ғана шектеліп қоймай, бұдан басқа қала көшелеріндегі жарнамалар мен атаулардағы сөзден кеткен қателіктерді жөндеуге өз үлесін қосып жүр. Бұл оның бастамашылдық қасиетін көрсетеді.

Еліміздегі бастамашыл жастардың ішінде «Шоқан» костюмдер брендині ұсынып, негізін қалаған 25 жасар Ұлықбек Шарипов пен Нұрсұлтан Мағзұмов сынды азаматтарымызды үлкен мақтанышпен айта аламыз. Олар өздерінің брендині «Шоқан» деп атағанының себебін Шоқан Уалихановтың қазақ тарихындағы үлкен орны мен сыртқы киім келбетіне өте жоғары талғамы болғаны үшін атағандарын айтты. Бар жоғы 2 жыл ішінде олар өздерінің бизнесін биікке шығарып қана қоймай, көптің көңілінен шықты. Тіпті, елбасымыз жуырда өткен жастар форумында олардың еңбектеріне үлкен дәрежеде баға берген болатын.

3 Бастамашылдықты дамытудың перспективалары

Рухани жаңғыру бағдарламасын жүзеге асырудағы бастамашылдық:

Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы қоғамдық сананы жаңғыртуға бағыттала отырғаны даусыз. Н. Ә. Назарбаев «Санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс» деп, нақты рухани сананың жаңғыруын қол жеткізетін нәтижелер бастамасы ретінде көрсетіп берді. Жалпы, бұл жолдауда қоғамдағы қандай бағыттарда бастамашылдық керек екені айтылған, солардың ішінде жаңа технологияларда, педагогикада, адам капиталында. Елбасымыздың жолдауы қазіргі кездегі бастамашылдықтың негізгі көздерінің бірі болып отыр.

Бастамашылдық белсенді азаматтық қоғам қалыптастыру негізі: Әлемдегі барлық дамыған елдер белсенді азаматтық қоғамның қалыптасуының арқасында алдыңғы орындарға шығып отыр. Сол секілді біздің де еліміз биік дәрежеге көтерілуі үшін белсенді азаматтық қоғамның қалыптасуы маңызды. Ал белсенді қоғам қалыптастыруда бастама- шылдықтың орны зор. Сондай қоғамды қалыптастыруда біздің бірнеше ұсыныстарым бар.

Өңір жұртшылығы арасында қазақ тілінде сөйлеу әдетін қалыптастыру. Тұрғындардың көбі ана тілімізді жетік біле тұра, көп жағдайда орыс тілінде сөйлеседі, бұл кейде автоматты түрде де болып жатады. Кейбір жас буын өкілдері көшеде қазақша сөйлесуге ұялады. Кейбір ауылдан жаңа келген қара домалақ балалар тілі келмесе де, тілін сындырып орысша сөйлесуге тырысып тұрады. Біздің басты мақсат мұндай стереотиптерді сындырып, қазақ тілде сөйлесуді сөнге айналдыру. Әсіресе, мемлекеттік тілде білім беретін білім беру ұйымдарын мысалға келтіруге болады.

Ұлттық тағамдарды әзірлеу. Бұл бағыт бойынша жуырда өткен «Ұлы дала» этнофестивалінде ҚР Ұлттық аптасына кем дегенде бір рет үйдегі мәзірге ұлттық тағамдардың жасалуын әдетке айналдыру. Бешбармақтан бөлек қазақтың ұлттық тағамдары жеткілікті. Осы ретте ұлттық тағамдарды дайындау мәзірін кеңінен насихаттау көзделген музейі «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институтының қызметкері Әйгерім Мұсажахинова: «Қазақ тағамдары көп түрлі, тендессіз» деп жоғары баға берген.

Әрбір қазақты шаңырақтың домбыралы болуы. Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың Жарлығымен бекітілген жаңа мейрам – «Ұлттық домбыра күні» жыл сайын шілде айының алғашқы жексенбісінде аталып өтетіндігін барлығымыз білеміз. Бұл қадамның мақсаты – домбыраны шертіп білетін қазақтардың санын көбейту. Оны қалай жүзеге асыруға болады? Ол үшін әрбір шаңырақта, үйде домбыра болуы керек. Ең бастысы, ол домбыраны үйренуге мотивация болуы қажет, әсіресе балалар үшін. Екіншіден, жаңадан құрылатын жас отауларға домбыраны сыйлауды ұсынамын. Оны ата-анасы ма, аға-жеңгелері ме, нағашылары ма екенін туыстар өздері шешу керек.

Әрбір қазақ азаматының гардеробында ұлттық киімнің болуы. Бұл дәстүрлі шапан туралы емес, заманауи, ыңғайлы, ұлттық белгілері бар киім туралы. Қазақтың ұлттық киімі еліміздегі жеңіл өнеркәсіптің, туризмнің, ұлттық көркемдік стильдің дамуына, қазақ мәдениетіне қатысты зерттеулер мен шығармашылық еңбектің жандануына, халықтың рухани байлығы мен ел бірлігінің нығаюына

зор үлес қоспақ деген сеніммен, мен қауымды күнделікті өмірде, тойларда, жиындарда дәстүрлі киім киюге шақырамын.

Жалпы қорытындылай келе, Қазақ халқында бастамашылар саны артып, өз еліне пайдасын тигізетін қандастарымыздың қоғамның түрлі бағыттарындағы белсенділігі арқылы еліміздің әлеуметтік-экономикасының алға жылжуына мүмкіндік туғызу үшін, зерттеу барысында жалпы «бастамашылық» ұғымын және бастамашылықтың Қазақстан тарихы сахнасындағы рөлін жүйелі түрде зерттеп, бірнеше кезеңге бөлу арқылы сондай қасиетке ие адамдарға қазіргі қоғамның өзекті тармақтарына бағыт-бағдар берілді. Бастамашылық қоғамның көлеңкелі тұстарын жойып гүлденуіне, елдің саяси және әлеуметтік экономикасының ілгерілуіне ықпал тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 М. Қ. Қозыбаев \ 1986 жылдың желтоқсаны: деректер мен ой толғамдар.
- 2 Ж. Сааданбеков \ Нұрсұлтан Назарбаев. Көшбастаушылық заңдары.
- 3 Әбіш М. \ Невада-Семей қозалысы.

АЛАШ ОРДА ҮКІМЕТІНІҢ СЕМЕЙ ШАҺАРЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТТЕРІ

ИСЮМБАЕВА Д., СЕЙТКАЗИНА С.
9 сынып оқушылары, № 47 ЖОББМ, Семей қ.
ЖАДРЕНОВА Н. Н., УЗБЕКОВА С. Б.
тарих пәнінің мұғалімдері, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

Алаш партиясы қазіргі замандағы тәуелсіз еліміздің мемлекет болып қалыптасуында зор маңызы бар. Ұйықтап жатқан елімізді оятуға және де тәуелсіздігімізді алудағы бастауы болып табылады. Патша өкіметінің отарлық езгісінен құтқарудағы алға қойылған саясат, еліміздің ең алғашқы құрылған ұлттық-демократиялық, саяси партиясы болып табылады.

Еліміз тәуелсіздік алып, бостандық самалы ескелі бері төл тарихымызда да жабық тақырыптарға жол ашылып, бұрынғы тоталитарлық жүйенің кейде айлашарғысымен, кейде күштеп таңуымен мызғымастай орнығып келген қасаң тарихи әдіснаманың көбесі сөгілді. Қиғаш пікір, оғаш ойлардың бұрыстығы дәлелденіп,

бір саусағын ішіне бүккен зымиян саясаттың бет пердесі сыпырылды. Тарихшыларымыз бір ауыз сөз айтуға батылы бармайтын бүкіл бір кезең, дәуір тарихы қайта қаралып, бірте-бірте ақтандақтардың да орны толтырылуда. Соның ішінде әлі де болса шынайы баға беріліп, тың деректердің негізінде қайта объективті зерттеуді талап етіп отырған нәрсе Алашорда үкіметі мен Алаш партиясының қызметі және XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының қызметі мен қайғылы тағдыры.

Алаш үкіметінің астанасы болып - Семей қаласы жарияланады. Жалпы Әлихан Бөкейханов мақаласында Алаш астанасы ретінде үш қаланы атаған: Семей, Орынбор, Троицк. Орынбор қаласында қазақтар көп, алайда көпшілігі студенттер, жастар. Троицк қаласы шағындау, ал Семей қаласы оқыған Абай сынды ғұламалар мекені болғандықтан астана ретінде лайықты көрді.

Қарт Ертістің оң жағалауындағы бұрышынан орыстары басым тұратын көне Семей қаласының халқы сонау ерте кезден бастап сол жағалаудағы негізінен қазақтар жиі қоныстанған жерді «Заречная слободка» деп атап кеткен. Ал енді оның «Заречная слободка» деп аталатын бір басты себебі, мұнда ұлы жазушы Мұхтар Әуезов «Абай жолы» роман эпопеясында «Тінібай махалласы», «Жоламан махалласы» деп айшықтап айтатын шағын елді мекендер болған.

1917 жылғы ақпан төңкерілісінен кейін алаш қайраткері Райымжан Мәрсековтың басшылығымен құрылған Семей облыстық қаза комитеті өзінің алғашқы 7 наурыздығы шешімімен Семей қаласының «Заречная слободка» де аталатын бөлігін Алаш қаласы етіп жарялады. Содан 1927 жылға дейін он жылға жуық уақыт бойы көне Семейдің сол жақ бөлігі, яғни Ертіс өзенінің сол жағалауы ресми түрде Алаш қаласы болып аталып келді. Мәселен, көрнекті публицист, жазушы Жүсіпбек Аймауытовтың 1927 жылы жазған

«Ақбілек» атты романында осы Алаш қаласын жан жақты сипатталатыны бар. Жалпы, ақпан төңкерісіне дейін-ақ ел аузында Алаш қаласы болып аталып келген бұл ел мекеннің атауы тек 1927 жылдың 15 қыркүйегінен бастап кеңес үкіметінің Семей облыстық атқару комитетінің қаулысымен Жанасемей қаласы болып өзгертілді.

Алаш қаласы- ел тарихы. Осы Алаш қаласы және жалпы Алаш қозғалысы тарихына қатысты көптеген құнды мәліметтерді Лев Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры профессор, белгілі алаштанушы, ғалым Ерлан Сыдықовтың «Шәкәрім және Алашорда», «Алаш қаласының тарихы» атты кітаптарынан оқып білуге болады.

Мысалы, бұл зерттеулерде архивтік құжаттардың негізінде сол кездегі Алашорда үкіметі мен облыстық қазақ комитеті, Земство басқармалры кеңселерінің, «Сарыарқа» газеті және «Абай» журналы редакцияларының Семейдің Алаш қаласы бөлігіндегі Абдрахман Жүсіпов, Қаражан Үкібаев, Александр Ерыкалов тәрізді Алашорда үкіметі тілегінде болған дәулетті азаматтардың үйлерінде орналасқаны туралы деректер берілген.

Бүгінде Семей қаласындағы қазіргі заман тарихының құжаттама орталығы қорында сонау 1916 жылы сызылып жасалған Алаш қаласының бас жоспары сақталғанын айтып өткен жөн. Әрине, мұндай құнды деректер Алаш қаласы тарихына байланысты танымды барынша кеңейтіп, тереңдете түсетіні сөзсіз. Осы орайда Алаш қозғалысы үшін маңызды Семейдегі бірқатар тарихи орындар туралы айтып өткен жөн.

1917 жылдың күз айында Томск қаласында өткен Сібір автономисттерінің съезіне қатысып қайтқан Алихан Бөкейханов пен Әлімхан Ермековты Семей жұртшылығы алдымен бұрынғы облыс губернаторының үйі, қазіргі Семей тарихи-өлкетану мұражайы ғимаратында құшақ жая қарсы алады. Ол уақытта бұл ғимарат «бостандық үйі» болып аталған екен. Алаштың ақиық ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров «Сарыарқа» газетіндегі «Әлиханның Семейге келуі» атты мақаласында алаш көсемін алғашқы күні кара халық Бостандық үйінде қарсы алып, ұлт зиялылары Райымжан Мәрсеков, Ахметжан Қозыбағаров, Шынжы Мұсатаев, Мәннан Тұрғанбаев, Имам Әләбеков және тағы басқалары барша қазақты бостандық, теңдік алумен құттықтағанын, ал келесі күні Әлихан Бөкейхановтың пароммен Ертістен өтіп Алаш қаласының жұртшылығымен үлкен жиын өткізгенін әңгімелеп жазады.

1917 жылдың сәуір айында Бостандық үйі деп аталатын бұл ғимаратта Семей қазақтарының тұңғыш облыстық съезі өтеді. Онда Қазақ автономиясы туралы мәселе алғаш рет көтеріліп, ұлттық мемлекетімізді құру жөнінде қабылданды. Міне, осы жиында ғұлама ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы съезд делеганттарын құттықтап, сөз сөйлейді. Ол турасында Сұлтанмахмет Торайғыров «Таныстыр» поэмасында:

Семейдің съезінде байқадық қой,
Екенін қарт кемеңгер һәм терең ой
Оқығандар болмаса жай қазақтан
Онан басқа кім шықты көрсетіп бой, – деп айтады.

1917–1918 жылдары Бостандық үйінде Семей облыстық Земство басқармасы орналасты. Осы жылдары оның жұмысына

Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасов, Әлімхан Ермеков алма кезек басшылық етеді.

Ал, Семей уездік Земство басқармаларының кеңсесі Алаш қаласындағы Семейдің атақты бай саудагері Қаражан Үкібаевтың үйінде орналасып, жұмыс жасады. Мәселен, 1918 жылдың 12 қаңтарындағы Ахметжан Қозыбағаровтың басқарған Семей уездік Земство басқармасының Алаш мектептері комиссиясының мүшелеріне ресми қағазында:

«Отдел народного образования просит т.т. членов комиссии пожаловать на заседание, назначенные на 14 марта с.г. (четверг) в помещении земской управы – г. Алаш, дом Укубаева, к пяти часам вечера» деп көрсетілген, Жалпы, Семейдің көнекөз қарттары осы Алашорда үкіметінің белсенді жақтасы Қаражан Үкібаевтың бір үйі қазіргі Семей топграфиялық колледжі аумағында, шамамен Кешірім Бозтаев атындағы көшенің тұсында орналасқан, ал енді келесі бір үйі «Океан» базары маңында болғанын айтады.

Шынында 1916 жылғы Алаш қаласының бас жоспарынан қазіргі К. Бозтаев көшесі орнында ертеректе Алашорда көшесі болғаны белгіленіп көрсетілген. Демек, Алашорда көшесінің атауы осы Қаражан Үкібаевтың жаңағы үйлерінде орналасқан Алашорда үкіметінің міселен Алаш қалалық қоғамдық басқармасы жіне Алаш қалалық Думасы, Семей уездік Земство басқармасы тәрізді тағы басқа басқару органдары кеңселеріне байланысты қойылмады емес пе екен? Бұл арада Ахат Шәкәрімұлының «Менің әкем халық ұлы-Шәкәрім» естелігінде Алашорда үкіметінің кеңсесі Абдрахман Жүсіпов деген байдың «Океан» базары аумағында өзіне арнап салдырған он бөлмелі үйінде орналасқаны архивтік құжаттармен айғақталып отыр. Абдрахман Жүсіпов те кезінде Қаражан Үкібаев секілді өз үйін Алашорда үкіметіне ыйға берген көрінеді.

1918–1920 жылдары Әлихан Бөкейханов басқарған Алашорда үкіметінің бас кеңсесі осы Абдрахман байдың үйінде орналасты. Сондай-ақ мұнда «Сарыарқа» газетінің редакциясы мен «Жәрдем» баспаханасы да қоныс теуіп, онда Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасов, Имам Әлімбеков, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Шынжы Керейбаевтар жұмыс істеген. Ал енді кеңес үкіметі жылдары бұл ғимаратта педагог ағартушы Мәннан Тұрғанбаевтың редакциялаынан «Қазақ тілі» (қазіргі «Семей таңы») газеті, сондай-ақ Семей облыстық Жазушылар одағының төрағасы, ақын қаламгер Тұрлыхан Қасеновтың басқаруымен «Еңбек» журналы шығып тұрды. Алайда бұл ғимарат кейінде «Қазақстан» қонақ үйі, одан

соң ресторан ретінде пайдаланылды. Семей губерниялық атқару комитетінде әр жылдары қызметте болған Смағұл Садуақасов, Әбілқайыр Досов, Рақым Уалиахметов сынды тағы басқадай Алаш арыстары осы «Қазақстан» қонақ үйінде уақытша тұры қызмет еткен. Өкінішке орай бұл ғимарат қазір жоқ. 1970 жылдарының аяғына қарай «Океан» базары аумағында көп қабатты үйлер салынғанда бұзылып тасталған. Бір кезде Алашорда үкіметі және Семей уездік Земтвосының кеңселері болған Абдрахман Жүсіпов пен Қаражан Үкібаевтың үйлері қазіргі «Океан» базары аумағындағы ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің ескерткішіне таяу жерде орналасқанын ерекше атап айта кетуіміз керек.

Осы «Океан» базары сыртындағы Колхозна көшесінде бұрындары «Химчистка» кеңсесі орналасқан екі қабатты ғимарат сол кездегі Семейдегі Александр Ерыкалов деген атақты бай көпестің үйі болған. 1918 жылы мұнда Алаш атты әскер полкінің әскери штабы мен әскери үйін Алашорда үкіметінің басқару органдары Семей уездік Земство басқармасы және түрлі әскери ұйымдар өз қажетіне қарай жиі пайдаланып отырғанын мына мұрағат құжаты нақтылай түседі. 1919 жылдың 25 наурызында Семей уездік әскер бастығына А. Қозыбағаровтың қол қоюымен Семей уездік әскер бастығына жіберілген құжатта:

«На 1-го апреля с/г созывается чрезвычайное Уездное Земское Собрание приблизительно в составе до 60 человек с представителями от волостей

Для занятия Собрания в таком количестве присутствующих, помещение занимаемое Управой слишком тесное, других же частных и общественных зданий с обширной вместительностью в городе не имеется.

В виду изложенного Уездная Земская управа просить вас отвести 2 большие комнаты в Заречно-Слободском высшем Земском училище, помещающимся в доме Ерыкалова, находящимся на угле АлашОрдинской улице и Заречно-Слободской базарной площади, занятом в настоящее время под квартиру военнопленных офицеров славян, с тем чтобы воен, офицеров на время заседания, которое продлится дней семь, в других трех комнатах, того же здания»- деген деректер кездеседі.

Ал оған Семей уездік әскер бастығы:

«Для сведения вашего сообщаю, что отвод комнат в доме Ерыкалова, занятым военнопленными офицерами, под заседания УЗ собрания предоставляется возможным» деп жауап қайтарған.

Алаш тілегіндегі Александр Ерыкаловқа келсек, ол Алаш қалалық қоғамдық басқармасын басқарған. Және де өзі өте бай адам болған. Алаш қаласында ондаған сауда дүкендері мен жүк қоймалары, мал соятын қасапханалары, тері және жүн өңдеу кәсіпорындары жұмыс істеген. Семейлік өлкетанушы В. Кашляк «Семипалатинск: их именами названы...» кітабында Александр Ерыкалов «шоқынған қазақ» дейді.

2008 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Жарлығымен елімізде Алаш қозғалысының 90 жылдық мерейтойы аталып өткені белгілі. Осыған орай республикамыздың Астана, Алматы, Шымкент, Тараз, Орал, Жымпиты тәрізді қалаларында үлкен салтанатты жиындар өткізіліп, Алаш арыстарына арналған ескерткіштер ашылды. Өз кезегінде Семей қаласында «Алаш идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы, тарих және қазіргі заман» атты халықаралық ғылыми практикалық конференция өткізілді. Ең бастысы сол кезде мемлекет қаржысына Алашорда үкіметінің, соның ішінде Шығыс және Батыс Алашорда үкіметтерінің орталықтары Семей және Жымпиты қалаларында Алаш арыстарына арналып алып ескерткіш монументтер орнатылғаны туралы айтылған болатын.

Ал енді Семейде салынатын сол болашақ ескерткіште Алаштың алғашқы алғашқы құрбаны болған Алашорда милициясының 22 жасар командирі Қазы Нұрмұхамедұлының мүсіні бейнеленеді деген мәселе көтерілген еді. Бұл қанды оқиға негізінен 1918 жылдың көктемінде қазіргі «Семей» қонақ үйіне қарама қарсы «Женіс» гүлзарлары орналасқан жерде болды. Кейбірреулер оны Алаш қаласында болды деген пікір айтады. Қалай десек те бұл Омбыдан келген қызылдар командирі Звездов басқарған қарулы отряды Семейде большевиктер үкіметін орнатумен байланысты болатын қайғылы оқиға. Алашорда бұл уақытта ақ гвардияшылдардың офицерлерінің көмегімен Алаш милициясын соғыс өнеріне үйретіп жатқан. Осы арада сол сәтте өтіп бара жатқан қызылдардың атты әскерінің бірі винтовкамен оқ атып, содан Қазы Нұрмұхамедұлы қаза болды. Алаш милициясының бастығының қазасын байланысты Алаш қаласында митинг өткізілді.

Алашорда ақсақалы Шәкәрімнен бастап Міржақып Дулатов, Райымжан Мәрсекөв, Мұстақым Малдыбаев, Жүсіпбек Аймауытов сынды тағы басқа ұлт зиялыларының қайғырып сөз сөйлегені туралы «Қазақ» газетінің 1918 жылғы санындағы «Алаш құрбаны» атты мақалада жан жақты айтылады

Онда ғұлама ақын Шәкәрім: «Әлеумет, мынау жатқан кім білесіңдер ме? Бір ұлты үшін шыбын жанын құрбан қылған Алаш

азаматының тұңғышы. Мұны өлді демендер. Бұл күні һәм мұнан соңғы «ұлтым» деген азаматтар мында мен сияқты болып «ұлтым» деңдер деп, өзінің ұлтшылдығына сөзбен емес, іспен көрсетті. Марқұм болған Қазы-би деген сөз Қазы билігін айтып кетті. Қарағым, Қазы, өліміне өкінбе! Арманың жоқ! Құдайдың алдында да халықтың алдында орның бөлек.

Оқығандар, жастар! Мынау жолдастарыңды ұмыта көрмендер. Мұның үй ішіндегі міндеттері сендердің мойындарыңда! Бір кішкентай көзінің қарашығы қалыпты. Соны тәрбиелеп өадам қылу – бәріннің, барша Алаштың мойнында парыз һәм өздерің де бұл оқиғаға қажымаңдар. Құдай тағала Алашқа шын ұл бергеніне енді ғана көзім жетті. Алпыс жасқа келгенде мқндай қлт үшін құрбан болатын азаматты көремін деген үмітім жоқ еді. Көрдім, енді бүгін өлсем де арманым жоқ. Қарағым, Қазыжан, қадірінді біліп құрметтей алмасақ, кешу қыл. Хош, қабірің нұрлы болсын! «-деген еді.

Ерлік-елге мұра, ұрпаққа-өнеге. Енді қазір араға бір ғасыр уақыт салып., халқы үшін құрбан болған сол Алаш арыстарына арнайы ескерткіш салу іртідеп жүзеге асып жатыр. Тәуелсіз мемлекет болып жариялануымызға жасалған маңызды алғашқы қадамдар бастау алатын Семей шаһарының тарихта алатын орны ерекше. Міне, қаламызды Қазақстанның рухани астанасы деп атауға толық негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абай энциклопедиясы. – Алматы: «Атамұра», 1995 ж., 210 б.
- 2 Нұрпейісов К. Алаш һәм алашорда. – Алматы: «Ататек», 1995 ж., 70-213 б
- 3 Абай, № 11, 1918 жыл. Әуезов М. Ұлт мектебі жайында.
- 4 Семипалатинский ЦДНИ. Фонд-415, опись-02, дело- 643.
- 5 Сарыарқа, № 28, 1919 жыл. Шағын хабар.
- 6 Семей қаласындағы Қазіргі заман тарихы құжаттама орталығы. 97-қор, 01-тізбе, 117-іс және 415-қор, 02- тізбе, 643-іс.
- 7 Семей қаласындағы Қазіргі заман тарихы құжаттама орталығы. 185-қор, 01-тізбе, 04 және 07-істер.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНАН ХРЕСТОМАТИЯ КІТАБЫ

КАЛПЕЕВА Р. Н.

II сынып оқушысы, Абай ЖОББМ, Павлодар облысы, Ертіс ауданы
ӘБДІХАЛЫҚ Р. Ж.

Қазақстан тарихы пәнінің мұғалімі,
Абай ЖОББМ, Павлодар облысы, Ертіс ауданы

Заманына қарай түлкісі демекші, бұл біз сүріп жатқан жаһандану заманында ештеңкеден де қалыс қалып қойуға болмайды. Қазір ХХІ ғасыр сандық технологиялардың заманы десек еш қателеспеген болар едік. Осы орайда қазіргі кей жастарымыз заман талабына сай болу сөзін көп шатастырып жатады. Заман талабына сай болу дегеніміз, ол қанша жерден дамып жатсаңда, түрлі технологиялар болса да, электронды кітап шықсада өзіңнің төл тарихыңды, салт-дәстүріңді дәріптеудің ұмытпаудың, осы заман болсын, мейлі келесі заман болсын ұлттық сана сезімді патриот екеніңді дәлелдей білуің міне осылар сенің заман талабына сай екеніңді көрсететін бірден – бір ерекше қасиет дегім келеді.

Қазіргі таңда мектеп оқушыларының білімі қалай болуда деген ой пікірлер өріп жүр. Мектептегі оқулықтың жағдайы, ондағы мәліметтер тағысын тағы бар. Қазіргі мекетеп оқушылары Қазақстан тарихын қалай оқып жатыр? Олардың назары осы тарих беттеріне өз назарларын аудару үшін қандай іс-әрекеттер жасауымыз керек? дегенде ойлар бізді көптен бері ойландырып келді. ХХІ ғасыр оқушылары неге кітап оқудан жалтақтайды, неге өз тарихымызды оқымайды? деген сан пікірлерде ел ішінде айтылып жүр. Сол себепті де енді орта буынға жаңа ғана аяқ басқан 5-сынып оқушыларын бірден тарихқа деген махабатын оятсақ, осы кезден бастап оқушы санасында тарих іргетастарын қаласақ өте жақсы болар еді.

Қазір заман адам танымастай болып өзгеріп жатыр. Осы орайда жаңартылған білім жүйесіне, оның ішінде Қазақстан тарихының хрестоматиясына өзгерістер енгізгіміз келеді. Мектеп жасындағы ортаңғы буын оқушылары 1 жарым беттік немесе 3-4 беттік тақырыпты оқығылары келмейді, оқыса да естерінде қалуы екі талай. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өз бағдарламасында «Рухани жаңғыруда», «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында көрсеткендей біз ертеңгі жас ұрпақ осы жоғарыда айтылғандарды толықтай жадымызда сақтап, қазақ жеріндегі ата – бабаларымызды білуіміз, ол біздің міндетіміз деп қарастыруымыз керек. Осы күндері барша Қазақстандықтарды өзіміздің тарихымызды, қайта жаңғыртуымызға

дәріптеуімізге мүмкіндіктер ашылып отыр, неге біз өз тарихымыздан бас тартпауымыз керек, осының барлығын мектеп оқушыларына түсіндіріп, тарих беттерін мақтанышпен сүйсіне оқитындай етіп жағдай жасауымыз керек. Сонда ғана біз жас мемлекетіміздің, жас ұрпақтарымыздың төл тарихымызды бойларына сіңіріп, мақтанышпен айтуларын біздің борышымыз деген жағдай қалыптастырғымыз келеді.

Қазақстан тарихы хрестоматиясының жаңа үлгісімен таныстыру.

Мақсатты орындау барысында мынадай міндеттер қойылады.

– Оқушылар жаңа оқулық арқылы тақырыпты тез ұғып ала алатындығын дәлелдеу.

– Көрсетілетін суреттер арқылы кітапқа деген сүйіспеншіліктерін көрсету.

– Кітап ішіндегі түрлі деңгейдегі тапсырмалар оқушылардың ой-өрісін дамыту.

– Қойылған міндеттің шешу әдістері:

Барлық Қазақстандық өз тарихымызды білу керек дейміз, бірақ толып жатқан сандар, жылдар, қазіргі мектеп оқушылары амалсыздан ашатын тарих беттері күннен күнге нашарлап бара жатқан секілді. Сондықтан да біздер жаңартылған білім жүйесіне қарай бет бұрып, жаңа бір Қазақстан тарихынан хрестоматия кітабын шығаруды қолға алсақ дейміз.

Онда «Рухани жаңғыру» бағдарламасындағы туған жерге тағызым, патриоттық сезім, «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы 7 бағыты: Атқа міну мәдениеті, Ұлы даладағы ежелгі металлургия, Аң стилі, Алтын адам, Түркі әлемінің бесігі, Ұлы жібек жолы, Қазақстан – алма мен қызғалдақтың отаны, осыларды неге 4 тоқсанға бөліп салмасқа. Елбасымыздың өзі тарихты қайта жаңғырту керек, оған бір серпіліс береміз деген кезде, неге енді осы жобаларды мектептегі тарих беттеріне хрестоматиямызға қоспасқа. Жаңа хрестоматия кітабында тікелей Қазақстан тарихы кітабымен тұспа тұс келіп отырса, хрестоматия кітабына қазіргі оқыту жүйесіндегі түрлі-түрлі стратегиялар арқылы дайын тапсырма ретінде берілсе, оқушыға да жақсы мұғалімге де жақсы болар еді. Сонда біздер біріншіден Елбасымыздың жоспарын орындаған болсақ, екіншіден мектеп оқушыларына тарихты жақсы оқуларына бірден – бір септігімізді тигізер едік. Саналы ұрпақты қаласақ, оны бүгіннен басатауымыз керек. Қазір бар әлемді түрлі түсті әлеуметтік желі жаулап алды, ондағы дизайн, суреттер тағысын тағы бар, жаңа хрестоматия кітабына түрлі түсті тарих суреттерін салсақ,

оқушылар қызығып, мақтанышпен оқитын хрестоматия кітабын шығарғымыз келеді.

Бұл жобаның ең алғашқы бастауының жалпы Қазақстанға хрестоматия кітабын әкелген «Қазақ хрестоматиясының» авторы Ыбырай Алтынсарин атамыздан бастау алу жөн көрдік. Себебі қазақ халқында ең алғаш рет ағартушылық жолында және ұлттық мектептің негізін қалыптастыруда ойып тұрып алар із қалдырды.

Дана халқымыздың руханиятында дала қоңырауы атанған ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен ұлт үшін еткен еңбегі, артына қалдырған өшпес мұралары хақында сақталған деректер мен зерттеулердің біразы ағартушының өз қаламынан шықса, енді бір қатары – замандастары мен дос-жарандарының естеліктері мен Ыбырайтанушы ғалымдардың зерттеу еңбектері.

Қазан төңкерісіне дейін ұлы ағартушының ғұмыры мен ұстаздық шығармашылығы жайлы көп айтыла қоймағанын байқаймыз. Дегенмен де, Ыбырайдың ұстаздық, ағартушылық, ғалымдық, қайраткерлік қызметі мен азаматтық келбетін танытатын біраз деректер сақталған. Олар: әр түрлі мазмұндағы іс қағаздары, Я. П. Яковлевтің, Н. И. Ильминскийдің хаттары мен естеліктері, А. Алекторовтың мақалалары, «Қазақ хрестоматиясының» баспадан шығуына байланысты 1879 жылы Орынборда 2000 – дана болып орыс қарпі негізінде «Қазақ (қырғыз) хрестоматиясы» басылып шығады. Осыған байланысты «Оренбургский листок» газетінде таныстыру және бағалау мақсатындағы арнайы мақала жарияланып, оқулыққа үлкен баға береді: «...Біз дарындылық қасиеттермен көзге түсіп бүкіл адамдық өмір майданында ақындық қабылеттің, таза және қуатты ойлардың таусылмас қорымен көрінген халықтық әдебиетіне негіз болуға мүмкіндігі бар қазақ тіліндегі бірінші кітапты шығару абыройының біздің баспаның үлесіне тиген қуанышын жасыра алмаймыз. Бұл жолдар білім берудің жаңа бір тынысын ашқан [1, 40].

«Қазақ (қырғыз) хрестоматиясының» жасалуы, жарыққа шығуы қазақ даласында қаншалықты жаңалық, қаншалықты бетбұрыс әкелгендігін аңғартады. Осы тұрғыда кешегі «Қазақ хрестоматиясының» алтын білім ұясының, алтын көпірінің ХХІ ғасырдағы орны қандай деген сұрақ көбісін алаңдатпай қоймауы мүмкін емес.

Хрестоматия сөзі-әдеби – көркем немесе ғылыми кең тараған шығармалардан (немесе олардан үзіндісінен) тұратын, мектептің белгілі бір түрінің оқу пәндерінің мәселесіне пайдаланылатын оқу кітабы. Бірінші рет хрестоматия термині қазіргі дәуірдің IV

ғасырында грек грамматигі Элладамен грек жазушыларының шығармаларының таңдамалы жерлерінен тұратын өзінің жинағында қолданылған. Кіші және орта жастағы оқушыларға арналған хрестоматиялар мәтіндер (үзінділер) сұрақтар және тапсырмалармен жазылады. Хрестоматия бір тарауына немесе үзінділеріне кішігірім кіріспе мақалалар жазылады. Кейбір пәндер бойынша (мысалы жаңа тарих) хрестоматия оқуға арналған кітап ретінде пайдаланады. Көбісі ойлайды осы хрестоматияның керегі не деп? Бұл Қазақстан тарихы пәніне немесе басқа да пәндерге арналған қосымша құрал. Ендеше осындай керемет кітап неге бұл күндері өз абыройын түсіріп отыр? Осы орайда біз 4 сыныптан 5 сыныпқа аяқ басқанда оқушылардың кейбір пәндерден алшақ жүргілері келетіндігін байқаймыз. Дәл осы кезеңде осы бір қазақ жеріндегі алғашқы адамдардың 1 миллион 800 мың жылғы тарихы, біздің қазақ хандығының 554 жылдық тарихы бар міне осылардың барлығын оқу керісінше қызық емес пе? IT технология, смарт ұялы телефондар, жаркыраған түрлі түсті әлеуметтік желі, баланың ойын жаулап алған.

Мектеп қабырғасындағы оқушылардың жастайынан саналы өсуі, білімін алып отырған кітаптарға да байланысты. Зерттеу мақсатында мектеп оқушыларының қазіргі таңдағы оқулықтарды түрлі түсті, кітап ішіндегі суреттердің көп болуын, сонымен қатар шағын мәліметтердің болуын қалайтындығына көзіміз жетті. Қазақстан тарихы мен Қазақстан тарихы хрестоматиясын салыстыра келе, қазіргі 5- сынып оқып жатқан Қазақстан тарихы, оған қосымша Қазақстан тарихынан хрестоматия кітабына, заман талабына сай, жас ұрпақтың сұранысы бойынша, Қазақстан тарихынан хрестоматия шығару біздің жобамыздың мақсаты болып табылады. Сонымен қоса қазіргі таңда оқушылардың кітапханаға баруы, кітаптарды оқуы сиреп кетті десек те болады. Басылып, баспалардан шығып жатқан оқулықтар өте көп, бірақта сол бір кітаптарға халық арасында, жастар арасында сұраныстар қаншалықты деңгейде өсіп жатыр, немесе қаншалықты нашарлауда деген сауалдарды жиі жиі кездестіреміз. Бұл қазіргі кездегі оқулықтың көп оқылмауы, оқушыларымыздың қызығушылықтарының болмауы, бұл қоғамның қазіргі таңдағы үлкен бір мәселесі. Өздеріңіз ойлаңыздаршы, Абай атамызды оқыса, Шәкәрім атамызды оқыса, «Мен жастарға сенемін» деген Мағжан атамызды оқыса, сонда қазіргідей қоғамда, ақ пенен қараны айыра алмайтын, нені дұрыс нені бұрысын білмеген жас ұрпақ болмаушы еді. Кешегі ата-бабаларымыз осындай киелі, бай, әлем бойынша жер көлемі жағынан 9 орында тұрған мемлекетті

қасық қандары қалғанша алыспай беріспей сақтап, біздерге аманат етіп қалдырғандарын қаншалықты біледі? Міне осы орайда осы тарих кітабы, мектеп кезінен оқушының бар ынтасымен оқуын, мақтанып айта алатын, тарих жайында ірге тасын қалауымыз керек. Мектептегі оқулықтарда да мәліметтің көп болғаны соншалық, оқушының оқуға деген құштарлығын туғызбайды. Одан қалса әр кітапта әр түрлі мәліметтер беріледі. Неге осы барлық мектептегі оқулықтардың мәліметтерін жинап зерттеп, нақты-нақты мәліметтер бермеске. Міне сонда ғана біздер бәсекеге қабылетті елдердің де қатарынан табылушы едік. Қазақта ел боламын десен, бесігіңді түзе дейді, сондықтан қазірден бастап оқылып жатқан мектептегі кітаптарға назар аударып, оқушы қызығып оқитындай атмосфера жасауымыз керек.

Бұл кітаптың міндеті, оқушылар 5 сынып Қазақстан тарихы кітабын оқып отырып түсініксіз болып жатқан тақырыпта, жаңа хрестоматияны оқып тез түсініп алуына, оқушының қызығушылығын оятуға әкеліп соғар еді. Осы қазіргі оқылып жүрген Қазақстан тарихы хрестоматия кітабын алып қарасақ С. А. Нефедов. Ежелгі әлем тарихы. Владос, 1996 жыл, 43–49 беттерінде былай делінеді «Шығыс Африканың саванна мен джунглилерін ағашқа ешқандай қиындықсыз өрмелей алатын және жерде екі аяғымен жүретін адамдардың арғы тегі австралопитектер мекендеген. Олар аласа бойлы, мығым, қалың түкті терісінің түсі кара және жақ сүйегі ірі болған. Австралопитектер басқа аңдарға қауіп төндіретін қару – шокпар ұстаған, шокпардың соққысы арыстанның күшінен кем болмаған. Шокпар маймыл тектестердің жануарлар әлеміне үстемдік ету жолындағы алғашқы құралы еді. Одан соң саваннаға билік етуге мүкіндік берген найза мен от пайда болды. Алғашқы адамдар шокпар мен оттарын сілтеп, қорыққаннан есі шыққан бөкендерді тік жарға айдап салып, мерткікен аңдарды мерген аңшылардың алдына қуалап апарған. Аңды ұстағаннан кейін от жағып, отқа тұтас етті пісіріп, қолдарымен жұлып жүрген. Қарындары тойған соң, үңгірлеріне кіріп, келесі күнгі аңшылыққа дейін ұйқыға кеткен.

Осылайша жылдан жылға, ғасырдан ғасырға созыла берді. Климат өзгерді, солтүстіктен мұздықтар көшіп, қоршаған орта өзгеріске ұшырады, адам тектес маймылдар да өзгерді: олардың қолдары қысқарып, жақтары кішірейді, бастарының өлшемі ұлғайды. Австралопитектердің питекантроптар, ал питекантроптарды неандертальдар ауыстырады, алайда олардың ешқайсысы әлі де нағыз адамдарға ұқсамады. Олардың сүйектері үлкен және өздері қайратты келді, көздерінің астыбілеуленіп тұрды. Алайда тері жамылуды үйренсе

де маймылдық дағдысында қала берді. Оларды таңғажайып жағдай ғана адамға айналдырды. Саваннаның үстінде күн күлімдеп тұрды, ағаштар да көктеді, көкжиектегі таудың шыңы да көрінді. Жазықта аңшылар бұрынғысынша қаумалап аңға шықты. Алайда енді мұнда маймылтекестер емес, қалыптасқан алғашқы адамдар жүрді. Олардың қолдарына тастан жасалған балта мен шокпарлар ұстады, маймылға мүлде ұқсамайтын биік те сымбатты еді, сөйлей де алды.

Қарап отырсаңыз әр ғалымның өзінің тұжырымдары бар осы әртүрлі тұжырымдар неге мектеп оқулықтарында кездесу керек? Неге осы мектеп оқулықтарына нақты нақты мәліметтер берілмесе. Бірақ қазіргі жастардың қандай кітапты қалайтындарын да білу маңызды. Себебі сол кітапты оқитын да ертеңгі болашақ жастар. Ғалымдар осы мектеп жасындағы оқушылармен пікір алмасса, олардың ойларын тыңдаса, және сол бағыт сол жүйе бойынша жұмыс жасаса, әрине онда қазіргі оқулықтардың жағдайы мұндай болмас еді.

5 сынып Қазақстан тарихы хрестоматиясын алып қарайтын болсақ тек қана жазу, оқушының назарын бірден өзіне аударады деп айта алмаймыз. Көркемсуретті Қазақстан тарихын алып қарасақ, оқушының бірден көзі ең алғашқы адамдарға түсетіні анық. Суреттерге қарай отырып та, астындағы мәліметтерге назар аударады. Және б.з.б қанша мың жылдықта қандай адам өмір сүрді ол қалай бейнеленген, осының барлығы оқушының оқуға деген қызығушылығын арттыратыны сөзсіз. Бірақ мұндада назар аударатын дүние бар мәлімет өте тым көп. Біздің де айтпағымыз осы оқушылар қазір алғаш кітап бетін ашқаннан соң көп мәліметтерді оқып, қызығушылықтарын жоғалтып алмайды ма деп, көп ойлаймыз.

Еңбек құралы және алғашқы өнер туындыларында былай делінеді. Адамдар кейбір таяқ пен тастардың пішіні басқаларына қарағанда ыңғайлы екеніне көздері жетіп пайдалану үшін сақтап қойды. Олар қолайлы таяқ пен тасты қару ретінде қолданған. Таяқтар бүгінгі күнге дейін жетпеді, бірақ кейбір тастар сақталды. Олар қандай да бір іске бірнеше рет пайдаланылған өзектастар табылған. Тастың пішінін құралға келтіру үшін жонып тегістеген. Бұл алғашқы өнер туындысы, біз сол арқылы адамның тас дәуіріндегі дамуы барысын білеміз.

Палеолит дәуірі өнерінің ең жарқын үлгілері – Испанияның солтүстігіндегі Альтамира үңгірінен табылды. Үңгір қабырғасына жаралы бизон, тағы басқа аңдардың суреттері қашап салынған. Жерге сұлап түсіп, денесін көтеруге шамасы жоқ, басы қорған іздегендей салбырап кеткен жаралы жануарлар бейнеленген [2, 61].

Жоғарыда керемет мәлімет айтылды, алғашқы адамдардың еңбек құралы, үңгірдегі сурет бәрі-бәрі қызықты. Егерде осы жерде де түрлі түсті сурет, сол үңгірлердің суреті, сол кездерден табылған еңбек құралдарының суреттері, тастан қашап жасалған қарудың түрлері сурет күйінде берілсе, мәліметтерді шағын қызықты етіп жазса, қандай оқушы қызықпай оқымайды дейсіз.

Әрбір зерттелген жұмыстардың орындары, табылған еңбек құралдары, тұрған баспаналары және тағы басқалары осы кітап бетіне салынып отырса, сонда оқушылар расымен де мұндай болыпты ғой деп, көз алдарына елестетіп, сол кезде өз ойларымен де бөлісетін еді.

Біздің жұмысымыздың мақсаты қазіргі мектеп оқушыларын әлеуметтік желіден ғана оқып көре салатын емес, өзіміздің жасағалы отырған хрестоматия кітабының ішінен оқып жатса, онда ертеңгі ұрпақтың дұрыс білім-ілімін қалыптастыратын тұлға дайындау. Сол себепті де біздер бұл хрестоматия кітабына елбасымыздың «Рухани жаңғыру» бағдарламасын, «Ұлы даланың жеті қырын» кітапқа енгізу жоспарланып отыр.

Біздің тарихымызда қасіретті сәттер мен қайғылы оқиғалар, сұрапыл соғыстар мен қақтығыстар, әлеуметтік тұрғыдан қауіпті сынақтар мен саяси қуғын-сүргіндер аз болмады. Мұны ұмытуға хақымыз жоқ. Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек. Біз басқа халықтардың рөлін төмендетіп, өзіміздің ұлылығымызды көрсетейін деп отырғанымыз жоқ. Ең бастысы, біз нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз.

Міне елбасымыздың өзі ұлы тарихымызды қолдап, қазіргі жастарға, келешек ұрпаққа деген бір ұлы жол салып жатыр, сол жолды барлығымыз бір жеңнен қол бір жағадан бас шығаруымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ы. Алтынсариннің таңдамалы педагогикалық мұралары. Алматы «Рауан» 1991.

2 Б. Е. Көмеков, Т. С. Жұмағанбетов, К. С. Игілікова: Қазақстан тарихы хрестоматиясы «Атамұра энциклопедиясы» ЖШС-нің Полиграфия комбинатында басылды, Алматы қ. М. Мақатаев к, 41-үй, 050002, [2017 жыл 61 бет].

3 Егемен Қазақстан газеті 21.11.2018 жыл.

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ АТҚА МІНГЕН АРУЛАРДЫҢ ӨШПЕС ЕРЛІКТЕРІ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ

КАЛЫКОВА Д. А.
7 сынып оқушысы, № 3 Успен ЖОББМ,
Павлодар облысы, Успен ауданы, с. Успенка
САТЫБАЛДИНОВ Е. А.

ғылыми жетекші, тарих магистрі, тарих пәнінің мұғалімі,
№ 3 Успен ЖОББМ, Павлодар облысы, Успен ауданы, с. Успенка

Қилы-қилы замандарды бастан кешірген қазақ тарихының талай парақтарын артына өшпес із қалдырған әйел-аналар толықтырып жатыр. Қиын-қыстау кезеңдерде қол бастап, тұтас елге басшы бола білген әйел-аналар талай толағайларды дүниеге әкеліп, ұрпақтар сабақтастығын жалғастыруды да ұмытқан жоқ. Ерлік істері дәуірден-дәуірге аңыз болып жеткен қазақ қыздары да жетерлік.

Қазақ қызының ұлтжандылығы, намысқойлығы, өткірлігі туралы сонау ықылым заманда-ақ ауыз әдебиетінде аңыз, қисса, жыр-дастан болып ұрпақтан-ұрпаққа беріліп қоймай, ол әлем тарихшыларының да назарынан тыс қалмапты. Ең бастысы, халық жадынан мәңгілік орын алған. Себебі қазіргі жастардың санасы өте төмен.

«Алып анадан туады» дегендей біздің неше түрлі ғұламаларымыз, батырларымыз анадан туған. Әл-Фараби тіпті Фердоусидің өзі осы анадан туды емес пе? Ананың күдіреті өте күшті...

Түркі, оның ішінде қазақ даласында әлемді тандырған абзал аналар мен үкілі қыздар аз болған жоқ. Олардың бірсыпырасы қиын кезеңде ер-азаматтармен бірге қолына қару алып, жауға аттанды. Ақын тілімен айтқанда:

«...Намысты бермеу үшін жатқа қолдан,
Арулар аз болды ма атқа қонған» [1,130 б.].

Өзектілігі: Батыр аналарымыздың есімдерін және олардың ерліктерін білу керек, себебі олардың тарихын бірі білсе, бірі білмейді. Сондықтан бұл қазіргі таңда жастардың негізгі парызы болып табылады.

Ғылыми жаңалығы:

- Жастарды өз отаның тарихын сүйеге;
- Аналарды қадірлеуге тәрбиелеу және құрметтеу;
- Қазіргі қазақ қыздарына үлгілі болу керек.

Ал қазіргі таңда батырларымыз бен аталарымызды көтеріп жатырмыз ғой, ендеше сол батырлар мен ақындарды туған, ақылымен ел билеген және айбатымен жау қашырған Аналарымыз бен

Апаларымызды - Қазақтың Қыздарының есімдерін келешек ұрпақтың есінде қалдыру мақсатында ұлықтайық. Шыны керек қазіргі жастардан «Қандай батыр аналарды білесін» деген сауалға жастар көбінесе Әлия мен Мәншүк ерліктерін айтып береді. Бірақ Қазақ даласы құрылғанынан бастап ХХІ ғасырға дейін талай қазақтың атқа мінген аруларды тарихын бірі білсе, бірі біле бермейді.

Қабанбай батырдың қызы жоңғарларға атойлап шапқан Назым, батырдың жары, бірнеше шешуші жорықтарда көзге түскен Гауһар, Абылай ханның қызы, талай ақтық шайқастарда ерен ерлік көрсеткен Айтолқын, найман жұртының батыр қызы Жанқай, Бұланбай батырдың жары Айбике, Кенесарының қарындасы, Ресей отаршылдарына қарсы соғыста ғажап ерлік көрсеткен алты ұлдың анасы Бопай. Осылардың ішінде мысалы хан Кененің қарындасы, Әбілқайыр сұлтанның келіні Бопай ханым үлде мен бұлдеге оранып, тыныш отырса да болар еді ғой. Ол үшін оны ешкім кінәламас еді. Бірақ ел еркіндігін жоғары қойыпты. «Оның (Бопайдың) қасында арғынның қызы Алтыншаш пен табынның қызы Ақбөкен де өзі сияқты ерге ердей, серіге серідей жолдас бола білетін қайратты да айбатты қыздар еді», деп жазады қазақ ханымдарының өмірін зерттеп жүрген белгілі жазушы С. Ақтаев.

Сондай-ақ, көне дәуірден жалғасқан осынау ұлы ерліктің дәстүрі Ұлы Отан соғысында да ерекше байқалып, қазақ қыздары керемет қайсарлықтың үлгісін көрсеткені белгілі. Қазақстаннан майданға 5183 қыз-келіншек қатысты. Осы соғыста Орта Азия елдерінің ішінен Кенес Одағының Батыры атағын алған да қазақ қыздары Әлия Молдағұлова мен Мәншүк Мәметова болатын.

Сондай-ақ аты-жөндері соңғы кездері ғана айтылып жүрген Рахима Жәнібекова, медициналық қызметтің капитаны Мәриям Сырлыбаева, майдан дәрігері Роза Момынова, радистер – Орынкеш Мысырова, Шәкіра Ботақанова, Бикен Сәдуақасова, Шағила Құсанова, барлаушы Рахима Ералина, капитан Құралай Натулаева, пулеметші Зинат Оңайбаева, мерген Мәлике Токтамысова, медбикелер – Рәзия Ысқақова, Мая Ғабитова сияқты қазақтың қаһарман қыздары қаншама?

Ал Желтоқсан оқиғалары – ұлт тарихында өшпес ізі қалған оқиға. Сол кезді қазір ауызбен айтуға жеңіл болғанмен ақылмен ойлап, саналы түрде терең түсінген адамға оңай емес.

Ал атқа мінген арулардың тарихына тоқталсақ мынадай батыр нәзік жанды есімдеріне тоқталған жөн.

Домалақ ана. Бәйдібектің 2-ші әйелі, шын аты Нұрилла (Бибісара). «Диннат мама» (әулие ана) деген атаудан шығарылып, Домалақ ана

есімімен аталып кеткен. Ұлы жүздегі Албан, Суан, Дулат – үш ру Жарықшақтан (Жарықбас) тарайды. Қазақтың бұл іргелі рулары негізінен Алматы, Жамбыл облыстарын мекен етеді – Бәйдібектің Домалақ Анадан тараған ұрпақтары. Домалақ Ананың өзі Қожа руынан, Мақтым ағзам қожаның немересі. Бәйдібек ауылының көші Ташкенттен Қаратауға көшіп бара жатқан жерде Балабөген өзенінің жағасында әулие ана намаз оқып отырған жерінде қайтыс болып, оған сол жазықтықтан кесене тұрғызылған. Домалақ ана кесенесі деп аталады. Қазір Астана қаласында Домалақ ана көшесі бар [5, 200 б.].

Айғаным Айғаным Сарғалдаққызы, Шоқан Уәлихановтың әжесі, Уәли сұлтанның кіші әйелі. Патша үкіметі Қазақ еліндегі хандық билікті жойғасын, Уәлиханның барлық мұрасы балалары арасында бөліске түскенде, «Хан Ордасының қызыл ағашы» – Үлкен ұлы Ғұбайдолла ұрпақтарына, ал Сырымбет кіші әйелі – Айғанымнан туған балалардың иелігіне қалады. Уәлихан қаза болғанда Шоқанның әкесі Шыңғыс 10 жаста болған. Ал Ғұбайдолла ұзақ жылдар бойы айдауда жүріп қайтыс болады. Соның салдарынан Уәли әулетінде ел басқару ісі оның жесірі Айғанымның қолына тиді. Айғаным өз заманының алдыңғы қатарлы адамы болды, бірнеше шығыс тілдерін меңгерген. Петербордағы Сібір комитетімен, Ресей патшалығының сыртқы істер министрлігінің Азия департаментімен дипломатиялық хат жазысып тұрды.

Сібір Қазақтарының жарғысы қабылданғаннан кейін, солтүстік Қазақстан өңіріндегі көптеген мәселелердің шешілуіне оның оң ықпалы тиген. Айғанымның жергілікті халық арасындағы ерекше абырой-беделін көрген Патша үкіметі Қазақтарға қатысты мәселелерді шешу ісінде ол кісімен ақылдасып отырған. Бұл хаттар Ресей архивтерінде қазірге дейін сақталған. Александр I патша арнайы бұйрықпен Айғанымның өтініші бойынша Сырымбетте қыстау салдырып берген. Қыстау сыртынан қоршалған, ал қыстаудың ішінде үлкен үйі, мешіті және қонақ үйі, және үлкен бес бөлмелі бала оқытатын меткеп үйі, монша, диірмен, керме және сарайы т.б. болған. Батыс Сібірді тексеруге келген В. Безродный және Б. Куракидермен кездесіп, оларға халықтың мұң мұқтажы туралы жазылған хатты табыс еткен. 12 жасына келгенде Шоқанды да, оның шешесі Зейнептің қарсы болғанына қарамастан, Омбы қаласына оқуға жіберген. Айғаным әжесі Шоқан Уәлихановтың ұлы ғалым, қоғам қайраткері болып қалыптасуына тікелей ықпал еткен адам [2, 300 б.].

Айтолқын Ару. Ақтөбе облысындағы Терісбұтақ өзенінің бойында «Айтолқын күмбезі» деп аталатын сәулетті бір белгі бар. Сұр

тастан жымдастыра қаланған ескерткіш күмбез халық ықыласының айғағындай. Халық жадында сақталған аңыз-әңгіме бойынша Айтолқын қалмақтармен болған қанды шайқастарға көп қатысып, солардың бірінде ерлікпен қаза тауыпты дейді. Келесі бір аңыз-әңгімеде Айтолқын Абылай ханның қызы еді деген дерек те айтылады. Айтолқын әкесі Абылай ханмен бірге жорықта жүреді екен дейді.

Ақбикеш. Ел жадындағы аңыз-әңгіме бойынша Ақбикеш Кіші жүз алшын елінің батыр қызы еді дейді. Қаратаудың солтүстік өңірін қоныс еткен елге келін болып түскен екен. Ол кездің жаугершілігі көп болса керек. Ақбикеш келін екенмін демей, елдің ер-азаматтарымен тізе қосып, жауға бірге аттанып жүреді. Талай-талай шайқастарға қатысып, жаудан тайсақтамайтын әбжіл қимылдарымен көзге түседі. Күндердің бір күнінде қазақ пен қалмақ арасында қамданып келіп тірескен қанды шайқас болады. Екі жақтан да талай ерді шығындаған осы соғыста Ақбикеш ерлікпен қаза табады. Елі мен жері үшін құрбан болған аруды халқы ардақ тұтып, арулап жерлеп, басына биік мұнара орнатады. Халық ол мұнараны кейін «Ақсүмбе» деп атап кеткен.

Ақбикеш Ару. Есім ханның шолғыншы батырларының бірі. 17 ғасырда өмір сүрген. Есім хан жасақтарының Бұхараға, Қашғарға Қалмақ жеріне жорықтарына қатысқан ержүрек қыз. Ол негізінен алыстағы жау жасақтарының орналасқан тұсын дәл болжау арқылы Қазақ жасақтарына көп көмектескен. Аңыз бойынша оның көргіштік және болжағыштық қасиеті ерекше болған екен. Ақбикеш еліне оралған соң, Қаратау өңірінен биік мұнара тұрғызып, сол мұнарадан төңіректі шолып тұратын қарап тұратын болған. Және сол аңыз бойынша Ақбикешті Жоғарлар қапыда қолға түсіріп, өшікненнен оның көздерін ойып алған дейді [2].

Бопай ханым. Бопай ханшайым – Абылай ханның немересі, Қасым төренің қызы, Кенесары ханның қарындасы Бопай (Бопы) 1837–1847 жылдардағы Ресей отаршылдығына қарсы жүргізілген көтерілістің көрнекті тұлғасы. Қасым төреден туған Санжар, Есенгелді, Ағатай, Көшек, Кенесары, Наурызбай сияқты алты ұлдың ортасында ерке де еркін өскен Бопай ел ісіне ерте араласып, ақыл-көркімен жұрт аузына ілінген. Төре Әбілқайырдың Сәмеке деген ұлына тұрмысқа шыққан Бопай одан алты перзент көрген. Ағасы Кенесары Ресей отаршыларына қарсы ашық күреске шыққан кезде, яғни 1837 жылы Бопай өзінің қайын жұртын көтеріліске қосылуға үгіттейді. Алайда, қолдау таппаған соң, алты баласын ертіп көтерілісшілерге келіп қосылады. Ел тағдыры сынға түскен шақта Бопай өзінің есейген балаларын жорыққа баулып, жауапты шайқастарға салып отырған.

Бұған Бопайдың он жеті жасар баласы Төреханның (Нұрхан) қанды шайқаста ауыр жараланып, орыстардың қолына түскені айғақ (Е. Бекмаханов. Қазақстан в 20–40 годы XIX века. – Алматы, 1947. 211-бет). Бопай арнайы жасақталған 600 адамнан тұратын қолды бастап, көтерілісшілерді азық-түлікпен, қару-жарақпен, киім-кешекпен қамтамасыз етуде айырықша қажыр-қайрат көрсеткен. Ол сын сағаттарда қол бастап, қару алып, соғысқа да қатысады, тұтқынға да түседі. Соның бәрінде де ерлік-табандылығымен, ақыл-парасатымен танылып отырған. Кенесары ханның қырғыз жеріндегі ақтық шайқасында Бопай бірге болған. Ақтөбе облысының Әйтеке би ауданында, Ырғыз бойында Бопай есімімен аталатын ауыл бар. Сол ауылдың іргесіндегі төбешік басындағы бейітте елінің азаттығы үшін арпалысып өткен Бопай-ананың рухы мәңгілікке дамылдап жатыр.

Гаухар. Қазақ пен қалмақ арасындағы ұлы сүргін соғыс кезінде (XVIII ғ.) ерлік істерімен ел есінде қалған аяулы арулардың бірі – Гаухар. Ол әйгілі Қаракерей Қабанбай батырдың жан жары, бәсеңтін Малайсары батырдың туған қарындасы. Саны мол, қауып-қатері көп жорық жолдарында Гаухар айырықша табандылық көрсетіп, Қабанбай батырмен тізе қосып талай рет қанды шайқастарға қатысқан. Гаухар қылышын қынапқа салмаған батыр атанған. Қабанбай мен Гаухардың тұла бойы тұңғышы – Назым қыз да ерлік істерімен танылған.

Айғыз Көшкінбайқызы (1876–1918). Айғыз – елдегі 1916–18 жылдардағы көтерілістерге және елдегі азамат соғысына қатысқан, Семей облысы Аягөз ауданында туған. Сермопольдегі қорғанысқа қатысып, жаралы жауынгерлерге көмек көрсеткен, тамақ тасыған. Ақ казактардың атаманы Колчактың әскерлері Айғызды азаптап өлтірген. Оның өмірі мен ерлік істері туралы жазушы Қ. Исабаевтың «Айғыз» атты романы бар.

Бақты (Бақтықыз). Әкесі әйгілі батыр болған текті жердің қызы екен дейді. Бақты – Алашорда көсемдерінің бірі, азаттық қозғалысының алыбы Мұстафа Шоқайдың әжесі, Торғай датқанын бәйбішесі болып келеді. 19 ғасырдың орта кезінде Бақты қыз әкесімен бірге Түркістанды жаулаушы орыс отаршылдарына қарсы күресіп, жау торабын барлаушылық қызмет атқарған. Оның тапқырлықтары мен жүрек жұтқан батырлығы туралы аңыз-әңгімелер ел арасында көп сақталған.

Кете Ботагөз. Оқиға былай өрбіген: 1749 жылы Барак сұлтанның қолынан Әбілқайыр хан қаза табады. Оның орнына тағына баласы Нұралының отыру рәсіміне Әжібай би елдің бас көтерер бар азаматтарын ертіп Орынборға аттанып кетеді. Соны

пайдаланып, Еділ қалмақтары қорғансыз оңашадағы шал-шауқан, бала-шаға, қатын-қалаш қалған бейбіт ауылды тауып алып, қанға бөктіріп, бүкіл малды барымталап айдап кетеді. Бұндай содырлы сойқанды естіген Есет Көкұлының қызы Ботагөз – аз уақытта өз руының жігіттерін «Келбатыр» тутөбеге жиналуға үндеп, ата жауға тойтарыс беруді ұйымдастырады. 150-дей сарбазды бастап барып, оқыста Ойыл өзені бойында қамсыз жатқан қалмақтарға аш бөрідей тиіп, қанға қан, жанға жан алып кек қайтарады. Сол жерде жауын тұтқындап алып келіп, тартып алынған мал-мүлікті еліне қайтарады.

Сапура (Көктемір) батыр. Сапураның – 22 жасар жас келіншектің бірінші күйеуін қашқын қалмақтар өлтіріп кетіп, әменгерлікпен қайнысы Жанболатқа қосылады. Ол Досалы сұлтанның ауылымен қоңсы екі мың кісімен Қобда бойында көшіп-қонып жүреді. Ресей патшалығында шаруалар күресін басуға шыққан орыс әскерлеріне қарсы күрестің аңызға айналған қолбасшысы. Әйел басымен қол бастауға қымсынғандай, далада жүретін бір құпия тұлға - «Көктемір» туралы аңыз таратады. Барлық іс-қимылды соның атынан жүргізіп, көзге көрінбейтін күрескер келіншек шайқасқа шығады. Алайда, орыс әскерлері оның әйел екендігі туралы ғана емес, тіпті кім екенін білмейді, «Көктемір» деген атын ғана білетін болған. «Көрінбейтін Көктемір батыр» туралы алып-қашпа әңгімелер тараған [4, 384 б.].

Кейін көтерісшілерден әбден ығыр болып, оған қарсы мәліметтер жинау үшін Орынбор губернаторы Рейнсдорп деген шенеуік Сейітов слабодкасының татарлары жасауыл Ғұбайдулла Адгамов пен Рақымқұл Ибраевты қазақтардың ішіне жансыз етіп жұмсайды. Сонда Сапура «Көктемірдің» атынан бұйрық беріп: «Сендер губернатордың атынан қырғыз (казак) халқы туралы тың тыңдауға келдіңдер. Сіздер ана жақты қиратқансыздар, енді осы жерді бүлдіргілеріңіз келеді, – дегенге бәрін ұйытады.

Орыс дереккөздерінде Пугачев көтерілісі кезінде казак даласындағы «ұстатпайтын ұстын», «көзге көрінбейтін жан» деп аталған Сапура Мөтенқызы да жұмбақ жағдайда өмірден өтеді. Алайда азаттықтың ақ таңы үшін арпалысып, жанын құрбандыққа шалғандардың арқасында армандай бостандық жолы бізге жақындай түсті.

Көктемір Сапура қыз туралы ғалым Н. Бекмаханова «Көрінбейтін адам туралы аңыз» атты зерттеу еңбегін жазған. Көктемір (Сапура) батыр туралы Әбіш Кекілбаев, Аян Нысаналин т.б. жазушылардың мақалалары жарық көрген [4, 385 б.].

Осыған орай Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған «Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар атты ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. ҚР-ның еңбек сіңірген қайраткерлері қол үзіп қалған немесе есімдері ұмытылып кеткен ел мақтанштарының есімін анықтап, қалпына келтіруге бағытталған зерттеулерді жүргізу маңыздылығын атап өтті.

«Қазақ хандығының 550 жылдығы ол қазақ даласындағы әйел затының біздің мемлекеттігіміздің қалыптасуында атқарған ролін түсіну болып табылады. Егер біздің салт дәстүріміз генетикалық ақпараттық кодымыз болса, онда ол кодты алып жүрушілер әйелдер қауымы. Қазақ хандығының тарихында жау жүрек жауынгер болған әйелдер, әділін айта білген қазылар мен хандарымыздың данышпан кеңесшілері қатарында әйел баласы болған.

Ұлты мен ұрпағы үшін қан майданда да қайсарлық танытып, иманды ісімен халқының қадір-қасиетін иеленген батыр қыздарымыздың ерлік рухы ел тарихымен бірге қайнап, бірге жасай берсе екен.

Осындай аты аталған азаматшаларға қарап бүгіннің қыздарында қазақ қызына тән батырлықты, салиқалы, салмақтылықты, сұлу жан болып бой түзесе деген ойымызды да жасырмаймыз.

Қазақ қыздары деген уақытта мақтаншпен еске алатын Мәншүк Мәметова, Әлия Молдағұлова, Хиуаз Доспанова сынды батыр тұлғаларымыздың қай-қайсысы да өз алдына бөлек тарих. Олар салған іздің өшпей, ұрпақтан-ұрпаққа ұлы аманат ретінде жалғасып келе жатқаны да сондықтан. Қазақ әйелдерінен жеткен тағылымды тарихтың бір парасы осындай...

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Жеті Қазына» С. Кенжеахметұлы 2 бөлім Алматы қ. «Ана тілі» 2007 ж.
- 2 Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. «Қазақстан» Алматы қ. 2010 ж.
- 3 «Сең білесің бе?» Энциклопедиясы. Райымбеков Қ. Ж., Байғабылова Қ. Т. Алматы қ. «Аруана» баспасы – 700 б.
- 4 Балалар энциклопедиясы 6 бөлім Алматы қ. «Атамұра» 2008 ж. 535 б.
- 5 «Алаштың ардағы» Астана қ. «Руханият» 2010 ж. 264 б.

АБЫРАЛЫ КӨТЕРІЛІСІ – БАБАЛАР ЕРЛІГІ, ТӘУЕЛСІЗДІК ТІРЕГІ

КЫРЫКБАЕВА Р. А., ТЕМІРБОЛАТОВА Ж. Б.

10 сынып оқушылары,

Мамандандырылған «Зерде» дарынды балалар мектебі, Екібастұз қ.

ТҰРҒАНБАЕВА А. Ө.

тарих пәнінің мұғалімі,

Мамандандырылған «Зерде» дарынды балалар мектебі, Екібастұз қ.

Абыралы көтерілісі 1931 жылы ақпан-наурыз айлар аралағында өткен, қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абыралы ауданы шаруаларының Кеңес өкіметінің күштеп ұжымдастыру, мемлекетке мал тапсыру саясатына қарсы бас көтеруі.

Көтеріліс Абыралы ауданының барлық ауылдарын қамтыды. Ел арасында Абыралы көтерілісін кейде № 6 ауылды мекендеген Қамбар руының атымен «Қамбар» көтерілісі деп те атайды.

1928 жылы 27 тамызда Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Совет Халық Комиссариатының «Ірі бай шаруашылықтардың және жартылай феодалдардың мал-мүліктерін тәркілеу және жер аудару туралы» қаулысы қабылданды. Осы қаулыға сәйкес Қарқаралы округі бойынша 56 қожалық тәркілеуге түсіп, 12702 бас мал тәркіленсе, Семей округінде 66 қожалық тәркіленіп, 9113 бас мал алынды. Осы тәркілеу саясатынан кейін іске асырылған ет дайындау науқандары көтерілістердің басталуына түрткі болды. Абыралы көтерілісінің басталу себебі ет дайындау науқаны кезінде тапсырманың шектен тыс көбейтіліп көрсетілуінен туындады. Бұл пікіріміз дәлелді болу үшін Абыралы аудандық партия комитетінің секретары Маметеков Майманбайдың тергеу процесі кезінде берген жауабына назар аударайық: «После проведения районного съезда советов и принятия преувеличенного плана мясозаготовок в 8745 тонн я поехал в Алма-Ата на Пленум Краевого Комитета партии, который начинал 5 и окончился 8 февраля. В процессе пленума я выяснил, что план нашему району был дан 3379 тонн. Когда треть секретарь Крайкома тов. Рошаль спросил, мы руководствовались принимая такой преувеличенный план мясозаготовка, я ему показал телеграмму Союзмясо с цифрой в 8745 тонн. Тов. Рошаль сейчас же вызвал Управляющего край конторой Союзмясо Надьярных, который сам не пришел, а вместо него пришел какой-то сотрудник Союзмясо, которому тов. Рошаль предложил найти телеграмму с заседанием Абралинскому району. До моего отъезда т.е. 8.ІІ телеграмма не была найдена. Независимо от этого

свода т.е. Абралинской района была послана телеграмма, что план не 8745 тонн, а 3379 тонн. Телеграмма эта в районе была получена 7 февраля, но исправлений по ней не было сделано до 1 марта, хотя имелась полнейшая возможность произвести исправление...». Міне осындай асыра сілтеушілік саясаты мен жіберілген қателіктердің дер кезінде түзетілмеуі аудан халқының көтеріліске шығуына түрткі болды. Мұның өзі 1931 жылы ақпан айының басында Абыралы ауданының № 6 ауылында Кемпірбаев Ысқақ пен Тұрғамбаев Уайда бастаған ауыл азаматтарын совет өкіметінің жүргізіп отырған саясатына ашық наразылық білдіру туралы шешім қабылдауға мәжбүр етті. Көтерілісті басқаратын 11 адамнан тұратын орталық құрылды. 14 ақпанда көтеріліс аудан жеріндегі ауылдарды түгелдей қамтып, көтерілісшілер саны 700 адамға жетті.

Әр ауылда көтерілісшілердің өз штабтары болған. Соның бірі Қамбар ауылының көтерілісшілері штаб мүшелерінің суреті мұрағатта сақталыпты:

1 Ысқақ Кемпірбаев, 32 жаста, көтерілістің басшысы, бірінші қатарда, ортада отыр.

2 Серікбай Қуандықов, 40 жаста.

3 Үбайда Тұрғанбаев, 36 жаста.

4 Тәуекел Жақсыбергенов, 30 жаста.

5 Төлеубек Ақшалақов, 39 жаста.

6 Түсіпбек Жандыбаев, 40 жаста.

7 Абдіқадыр Мақыбаев (Садырбек), 40 жаста.

8 Қауқарбек Балтақов – мұғалім, 27 жаста.

9 Ережеппай Танашев, 40 жаста

10 Сол жақтан екінші қатардағы екінші (Ысқақтың сол жағында) отырған – ту ұстаушы Ахмет Түсіпов.

Жоспар бойынша Абыралы ауданының шаруалары әуелі 8745 тонна, кейін түзетілген есеп бойынша 3379 тонна ет өткізуге тиісті

болды. Бірақ бүкілауданы халқының қолындағы малды түгел өткізген күнде де шаруалар бұл жоспарды орындай алмайтын еді. Олардың басы артық малы осыған дейін-ақ ортаға және өкіметке тартып алынған болатын. Соған қарамастан аудандық мекемелер бұл науқанды іске асыруға қызу кірісіп кетті. Осының нәтижесінде 1931 жылы 12 ақпанда аудандағы барлық ауылдарда қарсылық әрекеттері басталды. Ауданның шығыс жағындағы 2, 3, 5, 7, 12 және 14 ауылдардың Қосқан Бітебаев, Түскей Смағұлов т.б. бастаған 700-дей адамы аудан орталығы – Қайнарға шабуыл жасады. Қайнарды қорғап тұрған қарулы отряд оған тойтарыс берген соң, олар ауылдарға тарап, ұсақ топтарға бөлініп, маусым айына дейін қарсылық әрекетін тоқтатқан жоқ. 1931 жылы маусымда ОГПУ әскерлерінің күшімен олардың бәрі тұтқындалып, жауапқа тартылды. Ауданның солтүстік-батыс жағындағы 4–6-ауылда Ысқақ Кемпірбаев бастаған 300-ден астам шаруалар (қазіргі Қарағанды облысы Қарқаралы ауданы «Бақты», «Еңбек», «Прогресс» ауылдарының жерінде) қарсылығы тегеурінді сипатта өтіп, кеңестік әскерге бір айға дейін берілмеді. Ауданнан шыққан коммунарлар отрядын (20 адам) тұтқынға алып, үкіметке зорлық-зомбылық саясатын тоқтату жөнінде талап қойған олар елден тартып алынған мал мен астықты халыққа қайтартып бергізді. Бірақ Қарқаралыдан, Семейден келген ОГПУ-дың тұрақты әскери бөлімдеріне төтеп бере алмай жеңіліске ұшыраған көтерілісшілердің көпшілігі қаза тапты. Көтеріліс басшысы Ы. Кемпірбаев және басқалары тұтқынға алынды. 1931 ж. күзде Абыралы көтерілісіне қатысқан 500-ден астам адам жауапқа тартылды. Тек Кемпірбаевтың жасағында болғандардан 274 адам сотталып, 85 адам атылды.

Б. Нәсеновтың мұрағаттардағы құжаттарға сүйене отырып, кітабында жарияланған тізімге сүйенсек, 127 адам жазықсыз өлтірілсе, 159 адам сотталып, 95 адам ату жазасына кесілген. Көтеріліске шамамен 3300 адам қатысқан. Бас көтеру Абыралы ауылдарында жаппай етек алғанымен, Б. Нәсенов тапқан мұрағат деректерінде № 6 ауылдан (Қамбар руы қоныстанған) атқа қонғандардың қарсылығы қаттырақ болғандығы байқалады.

Тәркілеу саясаты мен ет дайындау науқаны Абыралы өңірінің экономикалық жағдайын мүлде тұралатып тастады. Көтеріліс жеңіліске ұшырағаннан кейін Қазақстанның өзге аймақтарындағыдай Абыралы ауданында да аштық алапаты басталды. Абыралы елінде мөлшермен алғанда 1890–1933 жылдар аралығында қоныстанған халық саны төмендегідей болған (Абыралы, Ақбота, Бөрілі, Дегелең, Темірші болыстарында): 1890 жылы 70–80 мың адам; 1912 жылы 60–65 мың

адам (көпшілігі Семейге Слободка поселкесіне көшті, Қарқаралыға жұмысқа орналасты); 1917 жылы – 35–40 мың (қазақтан солдат арудың кеселі); 1925 жылы – 33–35 мың (1921–1922 жылдардағы ашаршылыққа байланысты); 1931 жылы – 29 мыңнан сәл артық (көмпескенің кеселінен); 1933 жылы – 9 мың (ашаршылық жылдары шет елдерге, Ресей, Қырғыз, Өзбек, Тәжік тағы да басқа елдерге көшіп кетті. Аштықтан 5-6 мың адам қырылды)... Көріп отырғанымыздай Абыралы ауданы халқының демографиялық құлдырауы ұжымдастыру жылдарының үлесіне тиеді. Қазақтың өткен тарихындағы көтерілістер сияқты Абыралы көтерілісі де жеңіліске ұшырады. Бұлай болуы заңды еді. Дәл сол кезде бір ауданды былай қойғанда, бүкіл Қазақстанды тұтастай атқа қондырсаң да, жеңіліске ұшырайтыны шындық болатын. Бұлай тұжырымдауымызға себеп: біріншіден, ХХ ғасырдың 30-ыншы жылдары бұрынғы Ресей империясы аумағында советтік билік толығымен орнығып болды, екіншіден, қазақ халқы өзінің экономикалық және әскери қуатынан айырылды, үшіншіден, жергілікті қазақ басшыларының қолында тек жоғарыдан келген бұйрықты орындау, яғни атқарушылық қызметі ғана қалды.

Қазақ тарихының кез-келген кезеңіндегі көтерілістер халықтың санасын оятуда, тәуелсіздікке деген үмітін сөндірмеуде үлкен тарихи миссия атқарды. Ұжымдастыруға қарсы бағытталған көтерілістер қазақ ұлт-азаттық қозғалысының бір бөлігі, әрі географиялық ауқымының кеңдігімен тарихқа енді. Міне, Абыралы көтерілісі де қазақ халқының ұлт-азаттық күрестерінің заңды жалғасы екендігі айқын байқалады. Ел тарихындағы осы бір қасіретті жылдардың тарихын тереңдете зерттеу мен зерделеу, оны шынайы жазып, халыққа дұрыс баяндау қажет. Демек, алдағы уақытта мұрағат деректерін талдай отырып, зерттеушілер ғылыми негіздегі сараптаулар мен қорытындылар жасауы керек. Қорыта айтқанда, Абыралы көтерілісі тарихи маңызы зор. Көтерілісте көптеген адамдар ұрпағы, болашағы үшін қаза тапты, тәуелсіздікті қалады. Сондықтан, біз, бұл көтерілістің қаншалықты маңызды болғанын байқадық және біз өз еліміздің тарихын тануымыз керек деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Б. Насенов. «Абыралы көтерілісі» 9 том.
- 2 «Ана тілі» газеті. № 7, 14-20 ақпан, 2013.
- 3 Осы замандағы тарих, 9-сынып оқулық кітабы.
- 4 М. Б. Есімбек тегі. «Қалдырған ізің мәңгілік.», 2011.
- 5 «Семей таңы» № 62, 6 қыркүйек 2011.

6 «Дарабоз.» № 6, тамыз 2011.

7 «Семей таңы» № 34 (18073), 31 мамыр 2011.

8 Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б. Ө. Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 880 б.

9 Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия. - Алматы: Атамұра, 2006.

ХИУАЗ ДОСПАНОВА – ҚАЗАҚТЫҢ БАТЫР ҰШҚЫШ ҚЫЗЫ

ҚАЙЫРГЕЛДІ А.

6 «А» сынып оқушысы, № 2 Ертіс ЖОББМ

МАХМЕТОВА А. Қ.

тарих пәнінің мұғалімі

*«Туған жерге бағышталды, Кіршігі жоқ махабатың.
Ел мақтаны болып ерке, Жер жиһанға тарады атың.»*

Әбу Сарсенбаев

Мен Ертіс ауылының тұрғындарынан Ұлы Отан соғысының қазақ қыздарының батырлары кім деген де Әлия мен Мәншүк есімдерін атап, ал сонау сұрапыл соғыс жылдарында жау аспанына үш жүзден аса көтеріліп, өшпес ерліктің үлгісін көрсетіп, «қанатты қыз», «қазақтың Мересьеві» атанған қазақ қызы Хиуаз Доспанованың атын білмеулері менде өкініш сезімін туғызды. Егер өз жерлестері ержүрек апамыздың атын білмесе, барлық облыстарда да осындай жағдай екені белгілі. Бұл, әрине, осыншама қайталанбас ерліктің үлгісін көрсеткен батыр қызымыздың ерлігін таныту бағытындағы жұмыстың аздығы. Міне, осы көріністен кейін мен қайталанбас ерліктің үлгісін көрсеткен, даңқты жерлесіміздің өшпес ерлігін насихаттау жұмысына өз үлесімді қосқым келді.

Құрманғазы ауданының төл перзенті, білімге, білуге құштар қазақтың қаршадай қызы Хиуаз Доспанова өзінің өмірбаянында: «Мен, Доспанова Хиуаз, 1922 жылы Гурьев облысы Теңіз ауданының Зормата кеңесінде дүниеге келдім», – деп жазады. Бұл өмірдеректен түйгеніміз: «батыр қыз біздің жерлесіміз» деген мақтаным сезімі. Бұндай сезім әрбір жастың бойында «менде сондай болсам» деген арман қанатына мінгізері сөзсіз.

Хиуаздың әкесі Қайыр Доспанов оқығаны көп, орысша жақсы білетін, өз заманының белсенді адамы болған. Ішкі істер бөлімінде,

сот саласында жауапты қызметтер атқарған. 1925 жылы қайыр Доспанов Орал қаласына құқық қорғау саласындағы қызметке ауысады. Сөйтіп кішкене Хиуаз туған жерінен ата-анасымен бірге Қазақстанның өзге облысына қоныс аударады.

Доспанованың 1963 жылы Алматыдан «Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиеті» баспасынан шыққан «Халқым үшін» деген естелік кітабы «Қызық – ау, шіркін, бала күн! Уайым жоқ, қайғы жоқ. Көргенің де, естігенің де – бәрі де тамаша. Сірә, бала шағын еске алып, әңгіме қылып отырмайтын адам болмайтын шығар. Өйткені, әр адамның жас күні әртүрлі болғанымен, әрқайсының өз қызығы, өзгешелігі болатыны бар емес пе?» – деп басталады [1].

Хиуаз Доспанова әкесінің жұмыс бабына байланысты Қазақстанның көптеген облыстарына қоныс аударған. «Мәселен Ақтөбеде болдық, жемісі мол Шымкентті, қайық мініп серуен құратын Сырдариясы бар Қызылорданы, астанамыз Алматыны, тарихи шежіреге бай Оралды көрдік. Алайда, мен бала кезімде, жаз айларында атам мен әжем тұратын Гурьев облысы Теңіз ауданына барғанды жақсы көруші едім», – деген жолдардан батырдың туған жеріне деген балалық сағынышын, махаббатын сезінгендей боламыз. Қазақстанның қаншама түкпірін араласа да, туған жерінен ертерек қол үзсе де, шіркін, кіндік қаны тамған туған жерге жетер жер болар ма?

Бұл бейнеден де жүрегі «елім, жерім» деп соғар әрбір елжанды азаматқа үлгі болар образды тапқандаймыз. Әрбір қазақстандық өз елін, жерін хиуазша сүйсе, хиуазша қорғауға дайын болса, біздің кең байтақ Отанымыздың болашағы үшін қауіп болмас еді. Отанға берілгендік, әділдік тәртіптілік сияқты жауынгерлік қасиеттердің өнегелі ортада тәрбиеленген, ұлағатты ұстаздардан білім алған Хиуаз апамыздың бойында қалыптаспауы мүмкін емес еді.

Отаншыл болу – қанға сіңген ұлттың қасиеті, сонымен қатар тәрбие арқылы санада қалыптасатын ата-ана мен үлкендер өсиетінің жемісі десек жаңылыспассыз. Мектепте үздік оқыған, қоғамдық жұмыстарға белсене араласқан, ізденімпаз қаршадай қыздың қиялы таудай армандарға жетелейтін еді!...

«Бізге дәрігер болу да, инженер болу да, мұғалім болу да асыл арман еді», – дейді қиялшыл қыз. Хиуаздың сол бір асыл арманы – ұшқыш болу еді. Оның ұшқыштық мамандықты таңдауына зор әсер еткен Гризодубова, Осипенко, Раскова тәрізді әйел ұшқыштардың Москвадан Қиыр Шығысқа еш жерге қонбай ұшып бару сапары болды. Әйел адамның да шебер ұшқыш бола алатынына көз жетті.

Ата-анасы ұшқыштық мамандықты таңдауына рұхсат бермей қояр деп қорқып еді, олар ризашылығын берген кезде төбесі көкке жетті. Сол кезде қыры мен сырында жұмбағы көп, қыздар түгілі жігіттер таңдауға жүрексінетін сирек мамандықты таңдаған Хиуаздың асыл арманын жүзеге асырудағы ұмтылысы, қажырлылығы, табандылығы, естелік кітапты оқыған әрбір адамды еліктіріп өкетеді. Қазіргі кезде жас ұрпақты тәрбиелеудегі негізгі мақсат: рухани адамгершілігі дамыған, өмірге бейімделген тұлға ретінде оқушы бойында өзін-өзі жетілдіруге қажеттіліктер қалыптастыру болса, оқушы Хиуаз образынан осы аталған мақсаттардың барлығының көрініс тапқанына көз жеткіземіз.

Арманын жанына жалау еткен албырт жас Хиуаз Доспанова ұшқыш болу үшін қаншама жанын салса да, оны Жуковский атындағы Әуе Академиясына қабылдамады. Ол көп ойланып, көп толғанып, ақыры ең қажет мамандық дәрігерлік деп тауып, медициналық институтқа баруды ұйғарады. Орта мектепті бітірген аттестаты «5» -тік бағаларға толы болғандықтан, ол Москваның І-ші медициналық институтына емтихансыз түседі. «Менің аттестатым үздіктер аттестаты болғандықтан оқуға түсуге емтихансыз қабылдандым», – деп еске алады сол күндерді Хиуаз апай.

Хиуаздың Москваға алғашқы келуі, Москва қаласының қайталанбас сұлулығы, тарихи – мәдени ескерткіштері, оқу орындары – бәрі – бәрі Қазақстанның батысындағы шағын қаладан келген жас қызға керемет әсер қалдырады. Оның үстіне сол кездегі еліміздің астанасы Москва қаласындағы ертеден келе жатырған оқу орнының студенті атану Хиуазды ерекше әсерге бөлейді.

Бірақ оны «мен запастағы ұшқышпын, майданға неге бармаймын?» – деген ой үнемі мазалап, жатса да, тұрса да ойынан шықпай қойды. Тылға да керексің деген үлкендердің, жолдастарының жауабы оны қанағаттандыра алмады. Оның үстіне Краснопресненский аудандық комитетінен ВЛКСМ Орталық Комитеті әйелдерден әуе полкын құрастырып жатқанын естиді.

Енді полк жөніндегі нақты деректерге тоқталсақ: 4-ші әуе армиясының 46-шы гвардиялық Тамань әйелдер авиалық 1941 жылдың қазан айында «Қызыл Армияның Әскери Әуе Күштерінің әйелдер авиалық жасақтау жөніндегі» № 0099 08.10.41 бұйрық негізінде құрылды. Авиалық командирі болып Марина Раскова тағайындалды. Оқу-жаттығу жұмыстары Энгельс қаласында жүргізілді. Полктің басқа әскери құрамалардан айырмашылығы ол түгелдей әйелдерден тұрды. Аталған бұйрық негізінде құрылған басқа

екі әйелдер полкінде ерлер де қызмет атқарды, ал бұл полк соғыс аяқталып, таратылғанға дейін барлық қызметті тек әйелдер атқарды.

Полк 1942 жылдың 23 мамырында соғысқа аттанып, 27 мамырда майданды бастады. Сол кезде полктің құрамында жастары 17 мен 22 аралығында 115 адам бар еді. Әйелдер әскери авиаполкі 218-ші түнгі бомбалаушы әскери дивизияның құрамында енді. Алғашқы жауынгерлік тапсырмамен ұшуға 1942 жылдың 12 маусымында бұйрық алды. 1944 жылдың 15 мамырынан бастап 325-ші түнгі бомбалау авиадивизиясының құрамына кірді. Қрымды азат ету кезінде, 1944 жылдың мамырында уақытша 2-ші гвардиялық түнгі бомбалау авиадивизиясының құрамына кірді. Соғыс кезіндегі шеберліктері мен көзсіз ерліктері үшін полктің ержүрек ұшқыш қыздарын немістер «түнгі перілер» деп атады. 1945 жылдың 15 қарашасында полк таратылды, көптеген ұшқыш қыздар әскери міндеттен босатылды.

«300-ге жуық әскери тапсырмамен ұшыпсыз, неге сізге Батыр атағы берілмеген?», – деген сұраққа ол: «Атақ үшін емес, абырой үшін емес, ел алдындағы міндетімізді адал атқару үшін еңбек еттік. Оны ешкімге бұлдағанымыз жоқ», – дейді батыр. Тәуелсіз еліміздің көреген басшысы қазақтың батыр қызына «Халық қаһарманы» атағын беріп, қайсар ананы қайтадан қатарға қосты.

Елбасымыз 2005 жылдың мамырында Хиуаз Доспанованы жоғары атағымен құттықтап хат жолдады. Онда: «Сізді 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы Жеңіс күнінің 60 жылдығымен шын жүректен құттықтаймын. Ұлы Жеңіс сарбаздарының қаһармандығы, майдан далаларында Сіз көрсеткен ерлік пен қайсарлық халық жадында мәңгілікке қала бермек. Біз фашизмге қарсы қанқұйлы соғыстан ізгілік пен бейбітшілік мұраттары үшін елдің барлық халықтар берлігінің Жеңіске әрқайсысымыздың қосқан жеке үлесіміз бен жаппай ұмтылуымыздың арқасында жеңіп шықтық.

Сіз сияқты қайсар ұрпақ өкілдерін Отанға қалтқысыз қызмет етудің үлгісі бола отырып, өзінің жауынгерлік еңбегімен біздің бүгінгі таңда жасампаз елде өмір сүруімізге, еркін мемлекет пен демократиялық қоғам құруымызға мүмкіндік берді. Сіздің бүгінгі күні де өз үлгіңізбен жас ұрпақ бойында Отанға деген сүйіспеншілік сезімі мен Атамекенді лайықты қорғаудың қасиетті парызын тәрбиелеуді жалғастырып келе жатқаныңыз үшін шынайы алғысымызды білдіремін. Сізге мықты денсаулық, береке мен бақыт тілеймін. Өзіңізге және жақындарыңызға бейбітшілік пен жарқын күндер серік болсын!» [7].

Жас ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеу оларға білім беру мәселесіне, ақыл-өсиет айтуға байланысты екені белгілі. Бірақ менің

ойымша, тәрбие тек насихаттау, үгіттеу ғана емес. Патриоттық рухта тәрбиелеу үшін үлгі керек. Өскелең ұрпақтың күмәнданбай сенетін, жүректеріне нұр құйып, ұлы істерге, өз Отанын қорғауға шақыратын нақты үлгінің маңызы өте зор. Міне, мен үшін осындай дара тұлға, өз жерлесіміз, Құрманғазы топырағының тумасы қаһарман қыз Хиуаз Доспанова. Ата-анаға деген құрмет, бауырға деген мейірім, білімге деген құштарлық, зеректік, туған жерге деген сүйіспеншілік, елжандылық, ұлы Отан қорғауға деген дайындық, ержүректілік, өжеттік, қайрат, жігер, талапшылық, тәртіптілік, өзге ұлт өкілдеріне деген сыйластық қарым-қатынас – бәрі-бәрі бір басынан табылған, қазақтың «қанағатты қыз» атанған тұңғыш ұшқыш қыз Хиуаз Доспанованың өнегелі өмірі өскелең ұрпақты тәрбиелеуде таптырмас құрал, үлгі, рухани мұра. «Қазақтың қанатты қызы» атанған Хиуаз қыз ержүрек ұшқыш бейнесінде біздің жүрегіміздің төрінде мәңгілікке сақталады. Доспанованың есімі қазақтың даңқты қыздары, Кеңес Одағының Батырлары Мәншүк Мәметова мен Әлия Молдағұлованың есімдерімен бірге аталатынына сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Хиуаз Доспанова «Халқым үшін».
- 2 Марина Чечнева «Менің қарулас достарым».
- 3 Раиса Аронова «Түнгі перілер».
- 4 Рахмет Иманғалиевтың Хиуаз Доспанова туралы еңбектері.
- 5 Н. Үлкенбаев «Қастерлейік Хиуазды!».
- 6 Н. Домбай. «Қаһарман қыз Хиуаз», «Ана тілі» баспасы, 2012 ж.
- 7 Р. Иманғалиев «Өлмейтін өмір», Алматы, «Арыс» баспасы, 2010.

АБАЙМЕН АРАЛАСҚАН АҚБАЛЫҚ

ҚАЙЫРКЕЛДІ Е. Қ.

11 сынып оқушысы, А. Иманов атындағы ЖОББЛМ,
Май ауданы, Баскөл ауылы
ЕСКЕНДІРОВ Б. Қ.

жоғары санатты дене шынықтыру пәнінің мұғалімі

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» бағдарламасы арқасында өшкеніміз өзімізге оралып, кезінде тасада қалуға мәжбүр болған арда азаматтарымызбен қайта қауышып жатқан жайымыз бар. Кеңес дәуірінде дінге қарсы күрес кесірінен есімдерісанадан өшірілген, ислам дінін насихаттаушы тұлғалардың есімдері енді жаңғыртылуда.

Солақай саясаттың құрбаны болған жандардың бірі – Май ауданының тумасы, жоғары діни сауатты, мешіт-медреселер ашып, ислам дінін таратқан Ақбалық Хазірет.

Ол – Кереку мен Семейге бірдей танымал, тілі мірдің оғындай, кара сөзге дес бермейтін Абайдың өзін сан рет сөзбен жеңген Ақбалық хазірет. Бұл жайлы Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, жазушы Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасында кеңінен суреттелген. Деректерге сүйенсек, Ақбалық Хазіреттің азан шақырып қойған есімі – Әбділдә, ел арасында сыйлы-беделді болған соң жұртшылық бірауыздан Ақбалық хазірет деп атап кеткен.

Менің әкем Ғабдышүкір, елде «Шүкір молда» есімімен кең танылған, діни білімімен көптің ықыласына бөленген жан болатын. Алайда сол кездегі саясаттың зардабын да көрді. Діни сауаты болғаны үшін әрі «байдың ұрпағы» деп, кеңес үкіметінің жеңдеттері - «шолақ белсенділердің» көрсетуімен 10 жылға сотталып, жер аударылған. Бірақ, қанша қыспаққа алса да, Алла жолынан таймады. Өмірге күштарлығынан айырылған жоқ, дінге адалдығын да сақтап қалған. Кейін еліне оралған соң да әу бастағы жолын жалғастырды. Үлкендердің айтуынша, әкеміз жастайынан осы Ақбалық хазіреттің шәкірті болыпты. Сауатын сол кісінің алдынан ашқан екен. Хазірет әкеміздің балалық әрекеттеріне қарамай, алдымен оның оқуға деген зеректігін байқап, үлкен жолға ақ батасын беріпті. Сөйтіп, дін жолын берік ұстануына себепші болған екен.

Әкеміз ұстазы жайында әрдайым естелік аңыз-әңгімесін аузынан тастамайтын. Әр жылдары Ақбалық Хазіреттен Салахиддин хазірет, Жүсіпбек Аймауытов, Закария молла, Досымхан молдалар сабақ алған. Жалпы, әкей Абайдың шығармаларын жатқа білетін. Қиыр Шығыста айдауда қазақтың біртуар азаматтарымен сырлас-аралас болған екен. Сол сәттерді жыр қылып бізге айтып отырушы еді. Бір өкініштісі, балалықпен, жастықпен сол әдемі әңгімелерінің бірін жазып алсақ, бірін жоғалтып алдық. Бүгінде әкеміздің әңгімелері ақын-жазушылар мен журналистердің біразының жазуларына арқау болды.

Бытының алты баласының ең кенжесі Әбділдә (елге Ақбалық Хазірет есімімен кең танымал) дүниеге шамамен 1833 жылдары келсе керек. Әбділданың жасы 20-ға толған кезде елде үлкен жұт болып, ол туған жерімен қоштасып, қоныс аударуға мәжбүр болады.

Зеректігімен танылған Әбділдә ағамыз Тәшкенттің «Көкілташ» медресесінде 3 жыл оқиды. Одан кейін Бұхардың медресесіне түсіп, оқуын жалғастырады. Он екі пәнді түгел тауысқан діни білімнің ғұлама ғалымы болып шығады. 44 жасында Хазірет атанады. Ислам

дініндегі «Хазірет» сөзінің мағынасы – Ислам әлеміндегі жоғары дәрежелі дін иесіне берілетін діни лауазым. Қасиетті ислам әлемінде пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) дәуірінен басталған бұқара халықты діншілдікке баулып, тәрбиелеу жолында адамзаттың асыл пайғамбарының сахабалары мен мүриттері, соның ішінде Хазірет Әбу Бәкір, Хазірет Әли секілді иманды ізбасарлары исламның ақиқат жолын жалғастырып жүйелі жұмыстар жасаған екен. Солардың тақуалық, діни-сопылық жолын қасиетті қазақ даласында Хазірет Сұлтан (Қ. Йассауи), Науан Хазірет, Нүрпейіс Хазірет, Бейіс Хазірет, Хазірет Досжан ишан, Ақбалық Хазірет секілді діни қайраткерлер жалғастырды.

Хазіретатамыз елге оралып, ата қоныстары Май ауданына қарасты Бестау өңірінің орта тұсында орналасқан Сарытау ауылында мешіт салдырып, медресе ашқан екен. Бұхардағы ұстаздарына еліктеп, үнемі ақ киім киіп жүретін болған. Ақсары жүзді, өткір көзді, ашық маңдай, дене бітімі сұңғақ, жүріс-тұрысы ширақ жігітті ел арасында Ақбалық, кейіннен Ақбалық Хазірет атап кеткен.

Аз уақыттың ішінде оның атағы елге кеңінен жайылады. Үлкен жиындар, ишан, қожамолдалар бас қосқан жерде шарифат пен құран хадистерінен уағыз айтып отыратын ғадет бар. Сондай бір маслихат үстінекіріп келеді. Бұл күнде Ақбалық Хазірет әлі жас өнді, сұңғақ денесін қаққан қазықтай тіп-тік ұстайды. Өзі басынан аяғына малынып ақ киінген, қолында мүйіз балықты аса таяқұстайды екен. Отырғандың ішіндегі ірілік білдіріп отырғандардың біріне жүрісі ұнамай ма, әйтеуір, Хазіретті сөзден жаңылдырамын дей ме, бірден сауал қояды:

- Дүниеде не қымбат? Не қиын? Осыған жауап берші, – депті.

Ақбалық Хазірет тізе бүкпей тұрып, сол түрегеп тұрған күйінде:

- Отан қымбат, ар қымбат. Өзге қымбат осы екеуінен шығады. Араға кірген жау қиын, іштен шалған дау қиын. Осы қиынды бірдей бауыр бассаң, бай бол – малың, патша бол – тағың не керек? – деп жауап қатқан екен.

Баяндағы Шорманның Мұсасы оның осындай сөз тапқырлығына, білімі мен ел ішіндегі абырой-атағына тәнті болып, жақындасып, туыс болғысы келіп, өзінің жиен қарындасын қалыңмалсыз Ақбалық Хазіретке ұзатқан екен.

Елде Тәнті деген бай болыпты. Бұл кісі негізінен орыс арасында (Ноғай, Сібір, Омбы жақта) жүріп байыса керек. Ағайын-туыстары бауырмалдық білдіріп, елге көшіріп алады. Тәнтіге бір ауыл, оның әкесіне бір ауыл тігіп береді.

«Семіздікті тек қой көтереді» деп бекер айтпаған. Бара-бара байыған сайын Тәнтіге жел, көзіне шел бітеді. «Тәнті» деп азан шақырып қойған атын айтқызбай, мырза атағанды қалайды. Тіпті, өз әкесі «Тәнтіжан» деп сөзді бастай бергеннен-ақ: «Әй, әке, сіз-ақ осы менің атымды жаттап алған екенсіз» – деп ірілік көрсетеді. Ел ағасы құтырса, ел құтырады деген, мырзаның тентектігін үлгі тұтқан ауылдың есерсоқ жастары енді қара жолмен кетіп бара жатқан кездейсоқ жолаушыларға тиісіп, «мырзаға неге сәлем бермейсің» деп қол жұмсауды ғадет қыла бастапты деседі.

Осы жәйттерді Бестаудағы мешіт-медреседе қызмет істеп жүрген Ақбалық Хазірет естіп, дандайсыған Тәнтіні тәубасына түсіруге бел буады. Пәуескеге үш ақбоз атты жеккізіп, Тәнтінің ауылына қарай жөнеледі. Қара жолдың шаңын бұрқыратып, қоңыраулатып Тәнтінің әкесінің ауылынан жанап өтеді. Пәуескені көрген Тәнтінің әкесі «аса бір үлкен ұлық келе жатыр, тез қарсы алсын» – деген хабарды баласына жылдам жеткізуге төте жолмен шапқыншы жібереді. Жедел хабар ұйықтап жатқан Тәнтіні аяғынан тұрғызғанша пәуеске де ауылға кіреді. Киініп үлгермеген Тәнті көйлекшен, дамбалшаң пәуескеге жақындаса, шымылдықтан біреудің аппақ қолы көрінеді. Сасқалақтаған Тәнті аппақ қол генерал-губернатордың қолы екен деп, жабысып сүйе бастайды. Сол кезде хазірет Тәнтінің мойнынан шап беріп қысып ұстап-ап, ат айдаушыға «жөнел» деп әмір береді. Сүйретіліп келе жатқан Тәнтінің құлағына: «Сенің атың Тәнті» деп үш рет айқайлап, бүкіл ауыл адамдарының көзінше шаңға домалатып кетеді.

Ақбалық Хазіреттің тез оралғанына таңырқаған ауылдастарына: «Көрші ауылда бір тентек атын ұмытып қалған екен, соған ат қойып келдім», - депті жайбарақат. Осы сөз кейін бүкіл Орта жүзге жайылып кетіпті.

Жоғарыда айтылған жәйттен кейін бүкіл елге масқара болған Тәнті Ақбалық Хазіретті көрсетіп, Семейдің окружной сотына береді. Таққан айыбы: «Ақ патшаға қарсы мұсылманның туын көтерді. Патшаға қарсы көтерілген талай бүлікшіл топтарға қатысқан». Шынында, қауіпті адам ретінде Керекудің полиция жандармериясының бақылауында болып келген.

Ақбалық Хазіреттің ғалым, тұлға болып қалыптасқан кезі 1902-09 жылдар, бұл Ресейдің Қазақ еліне толық саяси үстемділігін орнатып, жері мен суын өз мемлекетінің меншігі деп жариялаған кезімен тұспа-тұс келеді. Үкімет саясатының рухани саладағы басты бағыты мұсылман дінін шектеу болды. Бодандардың барлығы Ақ патшамен бір дінде болу қажеттігі идеясы үстемдік алды.

1902 жылы арнайы «Ереже» бекітілді, онда мұсылмандарды христиан дініне аудару, біріктіру, біртіндеп, күштеусіз, айламен іске асыру көзделді. «Жаңа дінді халық өз еріктерімен қабылдауда» деген сипатта өткізілуге тиісті болды. Құжатта бұдан кейін қазақтарды шоқындыру жолдары мен шаралары қарастырылды. Бұл ретте негізгі рөл мектептерге жүктеліп, ауыл мектептерінің санын көбейту көзделді. Мұғалімдерге балаларға орыс оқуын, тілін насихаттап, оқыту міндеттелді. Моллалардың беделін түсіріп, оқуын қажетсіз етіп, санын азайту жұмысы жүргізілді. Мұсылман дін иелеріне неке қию, дүниеге жаңа келген сәбилерге азан шақырып ат қою сияқты рәсімдерге шектеулер қарастырылды. Тіпті, дүниеден қайтқан адамдарды жерлеу үшін орыс священнигінің рұқсаты керек болды.

Осы кезеңде Ақбалық Хазірет және басқа да қазақтың білімді, ықпалды азаматтары қарсылық білдіріп, қазақ жерінде Ислам дінін сақтап қалуға көп еңбек сіңірген. Осман империясы әскер қолбасшыларымен, саясаткер, дін басшыларымен қарым-қатынаста болып, солардың көмегін, қамқорлығын пайдалана отырып орыс империясының саясатына төтеп бере алған.

Ақбалық Хазіреттің дүниеден өткен жылы әртүрлі айтылуда, шамасы 1917, не 1918 жылы қайтқан көрінеді. Оның денесі қазіргі Май ауданының Саты ауылдық округіндегі Түндік өзенінің жағалауында жерленіпті.

Ақбалық хазіреттің шөбересі Нәдірұлы Ғарыш - техника ғылымдарының кандидаты, көп жылдар бойы «ҚазақАтомПром» ұлттық компаниясының жоғары технологиялық ғылыми-зерттеу институтының зертханасын басқарған. Ғарыш аға да дін жолын ғылыммен қатар алып жүрген. Көзінің тірісінде атасының қалдырған өсиет өлеңін зиратының басына мәрмәр тасқа қашап жаздырған екен:

Алланың хақ сөзін таратуға,
 Өмірімнің барлығын бағыштадым.
 Жасында бозбаланың Бұхар бардым,
 Көп жылдар шәкірт болып, білім алдым.
 Мұсылман жиһад соғыс жария еткенде,
 Қатыстым тұлпар мініп, көк ту ұстап.
 Бағдат, Мысыр, Меккедей орталықта
 Ислам дінін зерттеуді жалғастырдым.
 Ғалымдардың шешуімен Хазірет деген,
 Қасиетті дәреже, атақ алдым.
 44 жасымда Сарыарқама, елге оралып,
 Мешіт салып, медресе ашып, уағыз айттым.

Өмірім біткенінше халыққа дін тараттым.

Ұрпағыма Алланың нұры жауып,

Тура жолдан таймасын деп тілек айттым!

Осы күндері Хазіреттің жерлес, ағайындас ұрпақтары ол кісі туралы тың естелік мәліметтер жинауда. Елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында кезінде есімі ұмыт қалған, діни қайраткерлігімен ел аузында аңызға айналған атамыздың өнегесін ұлықтау – бізге парыз. Өкінішке қарай, солақай саясаттың кесірінен есімі ел жадынан өшірілген Ақбалық хазірет жайлы мәліметтер аздық етуде.

2018 жылы Ақбалық хазіреттің басына кесене орнатылып, екі кітап жарық көрді.

Іске сәт, аруақ разы болсын дейміз!

Исламның нұрын сеуіп төңірекке (Ақбалық хазіретке арнау)

Ақбалық ақ киінген, өзі сары,

Аузында-Құран, Хадис, сөзі дәрі.

Тәшкент пенен Бұқардан оқып келген,

Деректерде осылай жазылады.

44-те хазірет атанады,

Небір дана шейхтен бата алады.

Ол кездері Ресейдің боданында,

Асыл дінге қазағым қаталады.

Келді де Сырымдардың ортасына,

Бестау менен Сарытау қалқасына.

Мешіт салып, медреседе бала оқытты,

Бейіл беріп халықтың қолқасына.

Ақбалық деген аты мәлім болды,

Дінбасы, ел таныған ғалым болды.

Исламның нұрын сеуіп төңірекке,

Сөнбейтін күндіз-түні жалын болды.

Шәкірттері-хазірет Салахидден,

Зор дауысты, денелі, елі сүйген.

Закария, Досымхан мен Шүкір молла,

Хақ жолын кеудесіне жастай түйген.

Сол дінді бізге дейін әкеліпті,

Көрсен де қуғын-сүргін, жекелікті.

Тағдырдың басқа салған соққыларын,

Қайыспай қара нардай көтеріпті.

Асылдар келді мезгіл қайтатындай,

Қазағым, бар екенің байқатындар!

Бүгінгі ұрпағының қимылына,

Ақбалық «шүкір, тәуба» айтатындай...

Ғабит Сапаров

Ақбалық хазіретке арнау

Оқыған Бұқарада 22 жыл,

Ақбалық оқымысты екен дүлдүл.

Хазірет Сарытауда медресе ашқан,

54 бала оқыған одан бір жыл.

Оқытқан ғылымдардың негіздерін,

Деменіз Ақбалықты неге іздедің?

Кездескен заманында Абайменен,

Қалдырған бұл өңірде көп іздерін.

Әдебиет, астрономия ғылымдарын,

Хазірет терең білген мұның бәрін.

Кезінде пікірлескен Құнанбаймен,

Мақтанып айтып жүр ғой Сырымдарын.

Көруге нарық пен той, мол халықты,

Бір жылы Қояндыға ол барыпты.

Сусындап жәрмеңкені тамашалап,

Халқының өнеріне тамсаныпты.

Ағайын қошеметтеп Ақбалықты,

Той тарқап, елге қарай аттаныпты.

Ұзақ жол тыныстайды намаз оқып,

Қасында нөкерлері сақтаныпты.

Бір кезде банды келді: «Тақсыр!» дейді,

Саспайды ол топан су ақсын мейлі.

Намазын оқып жатқан Ақаң бірақ,

Орнынан қозғалмайды, үндемейді.

Едірей, Үшқарадан ойнап күлген,

Қашқын боп, сол жылдары Мәди жүрген.

Кездесіп жол үстінде Ақбалыққа,

Қандай жан екендігін сұрап білген.

Хазірет салқын сәлем алған бірақ,
«Бұл жүрісің, қай жүріс?» деп қойды сұрақ.
«Жүрейік деген жол емес, – деді Мәди,
Көрейік деген іс емес, елден жырақ».

Деп жауап беріпті ол Ақбалыққа,
Өнер мен бақ сыйған ба, бір қалыпқа.
Мәдидің қуғын көріп жүрген кезі,
Қуғын менен сүргінде бақ жанып па?!

Осылай екі жақсы кездесіпті,
Бір-бірімен сөзбенен сермесіпті.
Халқының екеуі де перзенті ғой,
Бесігін қазағымның тербесіпті.

Серік Мұхтаров

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Р. Тоқтаров «Абайдын жұмбағы», 540 -562 беттер, 1999 ж.
- 2 Д. Аяшинов «Сырым руының шежіресі», 20-23 беттер, 2010 ж.
- 3 Б. Жапарова «Ақбалық хазірет» кітабы, 2018 ж.
- 4 С. Баязитов «Ақбалық хазірет» кітабы, 2019 ж.
- 5 Ө. Нұршайхов «Өмірге қайта келген Абай», «Сарыарқа самалы» газеті, 2000 ж.
- 6 Ж. Тілеке «Ақбалық хазірет», «Дауа» газеті, 1992 ж.
- 7 Б. Жапарова «Абаймен араласқан Ақбалық хазірет» «Сарыарқа самалы» газеті, 2018 ж.
- 8 Б. Ескендіров «Ақпатшаға қарсы шыққан Ақбалық», «Шамшырақ» газеті, 2018 ж.

XX ҒАСЫРДЫҢ САЯСИ ДАУЫЛЫ

КАРЖАУБАЕВ Ж. С.

10 сынып оқушысы, № 3 Успен ЖОББМ,
Павлодар облысы, Успен ауданы, с. Успенка

САТЫБАЛДИНОВ Е. А.

ғылыми жетекші, тарих магистрі, тарих пәнінің мұғалімі,
№ 3 Успен ЖОББМ, Павлодар облысы, Успен ауданы, с. Успенка

Тәуелсіздік таңы атып, егемен ел болғалы халқымызға қуаныш сыйлаған тарихи маңызы зор шаралар аз өткізілген жоқ. Президент

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың арнайы жарлығымен 1997 жылы жалпы ұлттың татулық пен саяси қуғын- сүргін құрбандарын еске алу жылы болып жариялануы – соның бір белгісі. Мұндағы басты мақсат сырға толы тарихымыздың қойнауына тереңірек үніліп, шаң басқан құжаттарды зерттеу. Ұзақ жылдар бойы «үнсіз» жатқан тарихи құндылықтарды жарыққа шығарып жас ұрпаққа жеткізу, көп ұлтты республикамыздағы қоғамдық-саяси тұрақтылықты нығайту болып табылады.

Адамзат тарихының сан мың жылдық тарихында билік жүргізген сан алуан қанішерлер мен қанқұйлы жендеттер болған. Алайда XX ғасырда жүзеге асырылған тоталитаризм зұлматындай қасіретті адамзат тарихы білмейді. XX ғасырдың бейбіт кезеңдерінде әлемнің түрлі елдерінде 170 млн. адам қырылып-жойылыпты. Солардың 110 миллионы немесе үштен екісі, коммунистік бағдардағы елдердің үлесіне келеді.

Бұл күні бүкіл ел саяси қуғын-сүргін құрбандары болған біздің отандастарымызды еске алады. Қазақстанда саяси қуғын-сүргіннің не екенін біледі: еліміз күштеп ұжымдастырудың ауыр қалың бастан өткізді, голощекиннің Ашаршылығын, сталиндік кезеңнің Үлкен террорын, жер аударылған халықтың трагедиясын, басқаша ойлайтындарды тоқырау жылдарындағы қуғындауды, 1986 жылғы желтоқсандағы қантөгіс уақиғаларын...

Ұлттық бас көтерер жетекші тобына қарс ауық-ауық репрессиялық 1 науқанды жүргізіп отырыу кеңестік жүйесінің қалыптасып қалған үйреншікті шараларының бірі болаты. Тек 20 ғасырдың өзінде ғана биліктің репрессиялық актілері 1907–1911, 1916–1922, 1925–1926, 1927–1932,33, 1937–1938, 1948–1953 жылдары іске асырылды. Ең соңғысы 1985–1991 жылдары болды.

«Үлкен террор» деген атпен тарихқа енген 1937–1938 жылдары жаппай репрессиялау шараларын іске асырған кеңестік билік, сталиндік режимінің бұл саясатын ресми түрде XX съезде айыпталғанымен, бірақ саясаттан біржола бас тартпағанының тағы да ашық көрсетті [1].

Сталиндік қуғын-сүргін көлемі нақты анықталған жоқ. Қуғын-сүргін әсіресе 1937–38 жылдары аралығында тіптен өршіді. Кейбір мәліметтер бойынша 1937 жылы Кеңес түрмелерінде қамалғандар 5 млн. болса, 1938 жылы желтоқсаына дейін тағы да 7 млн. адам қамалған. е жов басқарған жазалау науқанында ғана (1937 жылы қаңтар – 1938 жылы желтоқсан) 1 млн жуық адам атылып. Тұтқында 2 млн. адам өлген. 1939 жылы қаңтарына дейін 1 070 000 адам атылған. 1950 жылына дейін Колыманың өзінде ғана 3 млн. адам өлген [6].

Шыны керек, қазақ ұлтының өткен ғасырдағы басынан кешірген сұмдық қайғы-қасіреті туралы өзге ұлт өкілінің аузынан естігенің қиын екен. Сенеріңді де, сенбесіңді де білмейсің. Сенейін десен, сол кезде пышақтың қырындай болып шыққан, аптасына бір рет қана оқытылатын «Қазақ КСРО тарихында» бәрі «керемет», бәрі «тамаша». Қазақ халқы тек социализмнің арқасында ғана мүлдем құрып кетуден аман қалыпты-мыс. Сенбейін десен, шындықтың түсі- суық, дәмі- ащы. Сонымен тарихымызға тоқталсақ:

XX ғасырда сталиндік репрессия құрбандарына айналған адамдар тағдырында үлкен рөл атқарған кеңестік еңбекпен түзеу лагерьлерінің деректерін Қазақстанда құпиясыздандыру, анықтау, құжаттар жинақтары етіп шығару – болашақтың ісі. Дегенмен де өткен ғасыр зұлматы – сталинизм қасіреттерін айқындайтын кез жетті деп ойлаймыз. Тоталитаризмнің қазақ даласындағы отаршылдық саясатын, көршінің көңіліне тиеді деп, шолақ белсенділердің асыра сілтеулерінен болды деп әспеттемей, ашық айтуымыз бүгінгі ұрпаққа тәуелсіздігіміздің құнының қаншалықтығын көрсетеді. Қазақстанда тоталитарлық билік орнағанға дейін отарлық билік болды, ол бара-бара тоталитарлық-отарлық билікке ұласты.

Қазақ жері «халықтар түрмесіне» айналды, Карлаг, Степлаг, Алжир секілді мекендерде бүкіл Кеңес Одағынан жиналған «халық жаулары» азап шекті. Толық емес мәліметтерге қарағанда, 1950 жылдың басында «степлагтағы» тұтқындар саны 80 мың болса, оның 20 мыңы әйелдер болған.

Ұлы Отан соғысы қарсаңында және Соғыс кезінде Қазақстан мен Орта Азия аудандарына 55 ұлт пен ұлыстардың өкілдері жер аударылды. Қазақстанға 1937 жылы сонау Қиыр Шығыстан 18,5 мыңға жуық кәріс отбасы, 1940-1941 жылдары Батыс шекарадан 102 мың поляктар, соғыс басталысымен Еділ бойындағы бір миллионнан астам немістің 425 мыңы, 1943 жылы 2 мыңнан астам қалмақ, 30 мыңдай қарашай, 1944 жылы 55 мыңнан астам қырым татарлары мен балқарлар, 325 мың шешендер мен 83 мың ингуштар ата мекендерін суытып, көшіп келуге мәжбүр болды [8].

Елдің қырылған халқының орнына Украинадан, Ресейден, Волга жағалауынан немістерді, кейінірек: қоныс аударған халықтарды: корейлерді, түркілерді, ингуштерді, шешендерді және басқаларды арнайы қоныс аударушыларды айдап әкелді. Қазақстан халқы ГУЛАГ-тың, КАРЛАГ-тың, АЛЖИР-дың тұтқындарымен және басқалармен толықтырылып, олардың дені Қазақстанда тұрып қалды [3].

Кеңестік тоталитарлық тәртіпті жамандау мақсат емес, алайда оның миллиондаған адам өмірін құрбандыққа қиған саясаты ұлт санасына ізін салып та кетті. Кеңестік жүйеде өмір сүрген халықтардың саяси қуғын – сүргін зобалаңына ұшырамағаны кемде кем.

Кеңестік тоталитарлық жүйе билік тармақтарын бір-бірімен байланыстырып, сот билігін саясаттың құралына, коммунистік партияның қолшоқпарына айналдырды. Сол арқылы репрессиялық шаралар жүргізілді. Сот билігі өзіндік мәртебесінен айырылған тұста өрескел заңсыздықтар етек алып, адам құқықтары аяққа басылды.

Сонау өткен ғасырдың соңында Ресейден, Украинадан, басқа да аймақтардан Қазақстанға өздері ойлағандай бос жатқан жерлерден дәмелі көптеген қоныс аударушылардың ағылып келгені белгілі. Бұл лек ешқашан тыйылған емес, алайда XX ғасырдың алғашқы он жылында сталиндік реформаны іске асыру барысында шырқау шегіне жетті. Жыл сайынғы көшіп келушілер саны 140 мың адамнан асып жығылып отырды. Қоныс аударушылардың бестен бір бөлігі жат елде сіңісіп кете алмай кейін қайтып, қалғандары жайғасып, иеліктеріне шаруашылық алып, осында мәңгіге қоныстанып жатты. Сол кездерде Қазақстанға келгендердің ұзын-ырғасы 1 миллион 200 мың адамнан асады.

Сол кезде Қазақстанға 100 мыңға жуық Қиыр Шығыс корейлері, 800 мыңдай Еділ бойының немістері, КСРО-ның Батыс аймақтарынан 100 мыңнан аса поляк, Терістік Кавказдың 500 мыңнан астам тұрғыны күштеп қоныстандырылды. Қазақстанға күштеп көшірудің қара дауылын Қырым татарларының, гректердің, калмақтардың ондаған мың отбасылары, басқа да Кеңес халықтарының өкілдері бастан кешті.

Осы жерде сол бір зұлматты шақта қазақ жерінде 27 жазалау лагерьлерінің болғандығын да айта кеткеніміз жөн. Олардың ішіндегі Карлаг-та 1930 бен 1960 жылдар аралығында 1 миллионға жуық адам азапталыпты. Ал, Жезқазғандағы Степлаг-та, Қарасақпайдағы песчаныйЛАГ-та, АЛЖИР-да 17 мың адам қамалған. Енді осыларға 70-ке жуық лагері болған ГУЛАГ-ты қосақ, онда Қазақстан сол кездері 100-ге жуық лагерьлерде азап шегіп, жазықсыз жаза тартқан жандардың қасірет жасына малшынғандығын аңғаруға болады [2].

Сондай-ақ, 1937–1938 жылдардағы орын алған саяси қуғын-сүргінде тағы да 103 мың адам ұсталған екен. Олардың 25 мыңға жуығы атылып кетті.

1937–1938 жылдары «конвейер» жүйесімен тергеу ісі ПХК органдарының басты тірегі болды. Осы мәселені саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалар өз естеліктерінде жиі жазады. Бекболат

Мұстафин басынан кешкен саяси қуғын-сүргінде айта келе «... түрмеге алып келген соң құжаттарымды лақтырып, табанға тастады. «Сен Жапонның шпионысың» деп ұрады. Итше тепкілейді. Ешкімді ешнәрсеге сендіре алмайсың. Күн сайынғы көретін азап осындай. Олар мені үнемі тік тұрғызып қояды. Ұйқы жоқ, тергеу амалдарының бірі осындай болады екен ғой. Бірақ мен бәріне төздім, ешқандай құжатқа қол қоймадым...» [4], - деп одан әрі сталиндік қуәл еркіндігін мәңгіге жоюды көздеген саясатын жазады. Ал, Е. Гинзбург өзінің «Крутой маршрут» еңбегінде «... Меня поставили на конвейер, непрерывный допрос. Они меняются, а я осталось все та же. Семь суток без сна и еды, даже без возвращения в камеру. ...Цель конвейера – истощить нервы, обессилить физически, сломить сопротивление, заставить подписать то, что им требуется» [5], – деп сол кезеңдегі «мойындату әдісін» көрсетеді. 1937 жылы 20 қаңтарда НКВД басшысы Ежовтың құпия бұйрықтарының бірінде атылғандардың жерленген жерін көрсетпеу туралы да жазылды.

Қазақстан мен Орта Азиядағы сталиндік лагерьлер:

- 1 Ақтөбе лагерь пункті. Ондағылар құрылыс жұмысымен айналысқан, химия зауытын салған.
- 2 АЛЖИР – Ақмоладағы Отанын сатқандардың әйелдерінің лагерьі. Астана қаласына жақын жерге орналасқан.
- 3 Алматы лагерь пункті. Құрылыс жұмысын жүргізген.
- 4 Андижан лагерь пункті. Құрылыс жұмысын жүргізген.
- 5 Ашхабад лагерь пункті. Ондағылар цемент карьерінде жұмыс істеген.
- 6 Балхашлаг. Балқаш қаласындағы лагерьлердің басқармасы орналасқан. Жер кенін өндіріп, құрылыс жұмысын жүргізген.
- 7 Жамбыл лагерь пункті. Гипс және цемент өндірген.
- 8 ЖезқазғанЛАГ. Марганец және жез кенін өндірген, құрылыс жұмысын жүргізген. Тау-кен комбинатын салған.
- 9 Ырғыз лагерь пункті. Орналасқан жері белгісіз.
- 10 Қазалы лагерь пункті. Ондағылар кірпіш зауытында жұмыс істеген.
- 11 ҚамысЛАГ арнаулы лагерьі.
- 12 КАРЛАГ лагерь басқармасы Долинка елді мекенінде орналасқан. Көмір, түсті металл қазып, ауыл шаруашылығымен айналысқан. 1932 жылы ашылған.
- 13 КеңгірЛАГ. Мұнда 1954 жылы бас көтеру болған.
- 14 Қызылорда лагерь пункті.
- 15 Көкшетау лагерь пункті.

- 16 Красноводск лагерь пункті. Химзауытта жұмыс істеген.
  - 17 Қорғантабе лагерь пункті.
  - 18 Қостанай лагерь пункті.
  - 19 Ленинабад лагерь пункті. Канал құрылысын жүргізген.
  - 20 Луглаг арнаулы лагерьі.
  - 21 ПесчанЛАГ арнаулы лагерьі.
  - 22 Петропавловск лагерь пункті.
  - 23 Семей лагерь пункті.
  - 24 СтепЛАГ арнаулы лагерьі. Тау-кен комбинатында жұмыс істеген. Басқармасы Жезқазған қаласында орналасқан.
  - 25 Ташкент лагерь пункті.
  - 26 Түркістан лагерь пункті.
  - 27 Орал лагерь пункті.
  - 28 Өскемен лагерь пункті. Қорғасын шахтасында жұмыс істеп, полиметалл кенін өндірген. Тау-кен комбинатын салған.
  - 29 Ферғана лагерь пункті. Құрылыс жұмысын жүргізген. Химия және цемент зауыттарында жұмыс істеген. Темір бетондар жасаған.
  - 30 Фрунзе лагерь пункті. Түсті металдар өндірген.
  - 31 Шаржау лагерь пункті. Химия зауыттарын салған.
  - 32 Шымкент лагерь пункті. Химия және цемент зауыттарында жұмыс істеген.
  - 33 Екібастұз лагерь пункті. Құрылыс жұмысын жүргізген. Химия және цемент зауыттарында жұмыс істеген.
- Жоғарыда аталған арнаулы лагерьлердің барлығы 1948 жылы құрылған. Мұндағылардың ерекше режимдегілерден бір ерекшелігі, жұмыс демалыссыз әрі ақысыз жүргізілген.
- XX ғасырда сталиндік репрессия құрбандарына айналған адамдар тағдырында үлкен рөл атқарған кеңестік еңбекпен түзеу лагерьлерінің деректерін Қазақстанда құпиясыздандыру, анықтау, құжаттар жинақтары етіп шығару – болашақтың ісі. Дегенмен де өткен ғасыр зұлматы – сталинизм қасіреттерін айқындайтын кез жетті деп ойлаймыз.
- Тоталитаризмнің қазақ даласындағы отаршылдық саясатын, көршімнің көңіліне тиеді деп, шолақ белсенділердің асыра сілтеулерінен болды деп әспеттемей, ашық айтуымыз бүгінгі ұрпаққа тәуелсіздігіміздің құнының қаншалықтығын көрсетеді. Қазақстанда тоталитарлық билік орнағанға дейін отарлық билік болды, ол бара-бара тоталитарлық-отарлық билікке ұласты.
- Өз отбасыңыздың тарихын есіңізге түсіріңіз – онда әділетсіздік пен қуғындаудан жапа шеккендер бар болуы сөзсіз – сондықтан,

ата-баларыңызды есте сақтау үшін өздеріңіздің отандастарыңызбен бірге саяси қуғын-сүргін құрбандарымен ынтымақтастық шеңберіне енуге келіңіздер! Ертеңгі Қазақстанда саяси тұтқындар болатыны не болмайтыны Сіздің бүгінгі ұстанымыңызға байланысты. Өз халқыңызбен бірге болыңыз!

Алайда халқымыз қанша зұлмат пен қасіретті жылдарды басынан өткізсе де, ақ жүректігінен, ақ пейілінен айнымады. Алладан бас бостандығын ақ тілегімен тіледі. Абырой болып, тілегі қабыл болды. Бостандыққа қолы жетті. Егемен мемлекет болдық. Жиырма екі жыл тәй-тәй басып, енді аршындай аяқ басып келеміз.

Өткенді еске алу бізге тек қана режим құрбандары алдындағы борышымызды ақтау үшін ғана емес және тездетілген реформа жүргізу неге осынша күрделі екендігін түйсінуге ғана емес, ең бастысы – жіберілген қателіктерді қайталамау үшін қажет [7]!

Бүд жерде де өтпелі кезең әкелген өзгешіліктер көп, бірақ мақсат біреу ғана. Ол мақсат – мемлекетіміздің тәуелсіздігімен бірге келген өткенді еске алу арқылы болашаққа бағдар жасау. Сондықтан, саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске ала отырып, олардың есімдерін жаңғырту мен рухтарына тағзым ету – біздер үшін үлкен парыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Көлбай Адырбекұлы. «XX ғасыр: соңғы репрессия (1986 ж – 1989 шілде)» Алматы «Алаш» 2006 ж.
- 2 Егемен Қазақстан 30 мамыр 2007 ж.
- 3 Егемен Қазақстан 31 мамыр 2007 ж.
- 4 Қазақ тарихы (ғылыми әдістемлік журнал) № 2 2011 ж. 56-59 б.
- 5 Мұстафин Б. // Геноцид ақиқаты // Қазақ әдебиеті. – 1997. - 27.05.
- 6 Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы 7 Т. Н - С. 603-605 б.
- 7 Әбдіжапар Әбдәкімұлы / Қазақстан тарихы «Қазақстан» Алматы – 2005 ж. 608 б.
- 8 «Қазақстан болашағы – халықтар бірлігінде // Ақиқат № 12 2001 ж. 26-31 б.

АДАМЗАТ ТАРИХЫНДАҒЫ ЖАҒАНДАНУ ҮДЕРІСІНІҢ АДАМ САНАСЫНА ӘСЕРІ

МҰХТАРХАН Р.

ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

Бүгінгі күні адамзат қоғамының өзгеруіне байланысты жастар санасы да тез қарқынмен дамуда. Бұл орайда, жаһандану саясаты өзекті мәселелердің бірі. Ғаламдану, жаһандану, ғаламшарлану түрінде қолданылып жүрген «жаһандану» дегеніміз қандай да болсын үдерістің, іс-әрекет барысының немесе мәдени-әлеуметтік феноменнің, құбылыстың бір ғана ұлт, халық, мәдениет, өркениет немесе құрлық шеңберімен шектелмей бүкіл әлемдік деңгейде көрініс тауып, маңызға ие болуын танытатын ұғым. «Жаһандану» бүкіл жер жүзіне жайылу, таралу деген мағынаны да, әлемдік елдердің біртұтас адамзаттық мәдениет қалыптастыру екіпініне ілесу дегенді білдіреді [1].

Демек, жаһандану дүниенің төрт бұрышына әсер ететіндіктен, Қазақстан да бұл үрдістен шетте қалмаған. Қазақ қоғамында қазір қарқынды түрде жүріп жатқан жаһандану үдерісінің ықпалынан, өзі қаламаса да, оқшау бола алмайтындығы белгілі. Жаһандануды әрбір ұлт, әрбір этнос, әрбір мемлекет өзінің болмысына бейімдеп сіңіре алғанда ғана осынау қауіпті болып көрінетін құбылыстың игілігін көреді.

Елбасы Н. Ә. Назарбаев «Нұрлы жол-болашаққа бастар жол» деген халқына Жолдауында еліміздің болашағын қазақстандықтардың әлеуетін ашу белсенді, білімді және денсаулығы мықты заматтар» екендігіне тоқталды [2].

Жаңа жағдайда адам алдында жалпыазаматтық демократиялық және гуманистік құндылықтар негізінде бір адамнан өз елінің білімді, саналы азаматын және әлем азаматын тәрбиелеу міндеті тұр. Мұндай тұлға зияткерлігі зор, дүниетанымы кең, жаңаша ойлау қабілеті жоғары, білімге құштар, отансүйгіштік қасиеті қалыптасқан, бәсекеге қабілетті болуымен қатар, ел экономикасын, мәдениетін алға тартатын, ұтқыр күш, әлеует ретінде қалыптасуы тиіс. Алайда, бүгінгі қоғамды алаңдататын – жаһандану үдерісі кезінде адам санасының бұзылу қаупі де айтарлықтай. Демек, бұл мәселе төңірегінде зерттеулерге назар аударып, жаһандану үдерісінің адам санасына әсерін бағалау үшін олардың қазіргі кездегі сипатын, негізгі тірегін анықтап алу қажет.

Осы орайда, Р. Қадыржанов [3], А. Амирова [4], Ж. Ошақбаева [5] сияқты ғалымдардың еңбектерінен теориялық ақпарат алынып, зерттеу барысы сапасын ұлғайту мақсатында сауалнама жүргізілді.

Зерттеу жобасының мақсаты - жаһандану үдерісінің ықпалынан туындайтын адам санасының өзгерісі Қазақстан үшін қаншалықты қауіпті екенін анықтау. Осы мақсатымызға сәйкес, төменде зерттеу сұрақтары қарастырылды.

1 Адам санасындағы «сананың ашықтығы» нені білдіреді?

2 Жаһандану үдерісі қазіргі адам санасына қалай әсер етеді?

3 Жаһанданудың адам санасына жағымсыз әсерлерін жоюдың жолдары қандай?

Елбасы Н. Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында ұлттық кодты сақтау мәселесіне баса назар аударды. Ұлттық кодтың жойылу қаупімен бірге жаһандану жағдайында өзгеріп жатқан әлемнің адам санасы кеңістігінде өзара қарым-қатынастар мен іс-әрекет тәжірибесіне қажетті бойында білімділіктің, іскерліктің, әлем азаматын қалыптастыруға дайындығын көрсететін адамның тұлғалық сапасы.

Бұл сапаны терең түсіну үшін ұлттық сананың қалыптасу тарихына зер салдық. Қазақ халқының ерекше дарындылығы кез келген тілді жетік меңгеріп алатындығы, ой-сананың жаңалыққа құштарлығы. Жаһанданудың басты талаптары бәсекелік қабілет – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы мен сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсынылуы. Бұл, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына септігін тигізеді. Мысалы, «Цифрлі Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талабына сай даярлайды.

Прагматизм – өзінің ұлттық және жеке байлығынды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағынды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердендікке жол бермеу.

Ұлттық бірегейлікті сақтау – ұлттық сананың кемелденуі. Яғни, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту және ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Алайда, басты мақсат ұлттық салт-дәстүрлеріміздің, тіліміз бен музыкамыздың, әдебиетіміздің, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыздың бойымызда мәңгі қалуы.

Білімнің салтанат құруы. Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет. Осыған орай, елімізде өте жоғары деңгейдегі бірқатар университеттер ашылып, зияткерлік мектептер жүйесі қалыптасуда. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді жоғары сатыға қоятын ұлт табысқа жететіні сөзсіз.

Сананың ашықтығы. Көптеген проблема әлемнің қарқынды өзгеріп жатқанына қарамастан, бұқаралық сана – сезімнің «отбасы – ошақ қасы» аясында қалуынан туындайды. Мысалы, жер жүзіндегі миллиардтан астам адам өзінің туған тілімен қатар, кәсіби байланыс құралы ретінде ағылшын тілін үйренуі заман талабы.

Ұлт мақтаныштары тек қана өткен замандағы батыр-бабалар, данагөй билер бен жыраулар ғана болып қалмауы тиіс. Бұл ретте, көзделген мақсат «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы, яғни, Тәуелсіздік жылдарында табысқа жеткен, еліміздің әр өңірінде тұратын түрлі жастағы, сан алуан этнос өкілдерінің тарихында назарда ұстау.

Рухани жаңғыруда қойылып отырған маңызды мәселенің бірі – «сананың ашықтығы». Жаһандану кезеңіндегі ел халқына жүктелетін негізгі талап – әлемдік тілдерді меңгеруге жол ашу. Заман талабына сай бірнеше тілді меңгерген тұлғаға кез келген ортада жұмыс істеуге мүмкіндік туындап отыр. Мемлекеттік тіл елдің барлық саласында бүкіл қоғамымызды біріктіруші қызметін атқарып, орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас тілі, ал ағылшын тілі – халықаралық экономикалық жүйе мен әлемдік қауымдастық қатарында қызмет етуге тиімді. Демек, Елбасы баса назар аударған «сананың ашықтығы» – өркениетке даңғыл жол салған негізгі бағдар болмақ, – деп жаһандану үдерісінің қазіргі адам санасына әсерін анықтадық. Жаһанданудың өзекті идеясы бұл – жекелеген ұлттық мемлекеттерді әлсіретіп, әлемдік құндылықтары мен талғам талаптарын біріктіру. Мысалы, бұқаралық мәдениет, постфордизм, ғаламдық бір басқару тетігі және білім талаптарын, барлық ұлттар мен халықтар үшін бір мүдделі ортақ саяси-әлеуметтік ойлау жүйесімен біртұтас ғаламдық мәдениет орнықтыру.

Осы идеяларды іске асыру мақсатында жалпыадамзаттық өмірлік мәні бар мәселелер туралы ғылыми ілім, пәнаралық жүйе және бүкіләлемдік ауқымда бұқаралық мәдениет үлгілерінің жиынтығы жасақталуда. Әлемдік деңгейдегі өндірістің ғаламдануын және капиталдың ағымын басқаратын ғаламдық капиталист термині енгізіліп, іске асырылуда. Бүгінгі күні әртүрлі теориялық постулаттар, талаптар, ой-пікірлер мен саяси шешімдерге негізделген жаһандану өзегін құрайтын бағдарламалық ұстанымдар іске асуда.

Ал, жаһандық – бұқаралық мәдениеттің рухани өнімдері – поп-музыка, теледидардағы шоулар, телесериалдар, жалпы клиптер ересек адамдардың санасын жаулап алып отыр. Сонымен, бұқаралық мәдениет – мейірімсіздікті, аморализмді насихаттайтын «лас» өнімдер жиынтығы ретінде көрініс тапты. Демек, көрініп тұрғандай бұқаралық мәдениет ұлттық пен мемлекеттік тұтастықтың негізгі заңдылығы мен халықтық дәстүрлі құндылықтарды адам бойынан өшіріп, ұлттық-салт санадан, дәстүрлі мәдениеттен алыстатады. Яғни, жаһанданудың тұрпайы рухани өнімдері кез-келген ұлттың санасын, ұлттық тәрбие мен тәртіптілік талаптарын өзгеруіне себеп болып отыр.

Жаһанданудың елімізге мәдени ықпалы нарық заңдылықтары арқылы да енуде. Жаһандану үрдісінің қозғаушы күші капитализм мен адамзаттың санасының өзгеріске ұшырауында байқалады. Жаһандану жағдайында өзгеріп жатқан әлемнің адам санасы кеңістігінде өзара қарым-қатынастар мен іс-әрекет тәжірибесіне қажетті бойында білімділіктің, іскерліктің жиынтығы, әлем азаматын қалыптастыруға дайындығын көрсететін адамның тұлғалық сапасы.

Сондықтан, жаһандану үдерісінің халыққа және адам санасына тигізетін әсерін бағалау мақсатында елімізде тұратын қазақ амаатарынан сауалнама және сұхбат алынды. Сұхбатқа қатысуға ұшадам тілек білдірді, Салсауалнамаға 76 адам ат салысты. Жаһандану үдерісінің адам санасына тигізетін әсерін бағалау үшін surveysmonkey.kz сайтында сауалнама құрастырылды.

Сауалнама жеті сұрақтан құрастырылды, олар:

- 1 Жаһандану ұғымы сізге таныспа?
- 2 Жаһандану қазіргі кезде қарқынды ма?
- 3 Адам санасындағы «сананың ашықтығы» нені білдіреді?
- 4 Жаһандану үдерісінің Қазақстанға жағымды әсерлері қандай?
- 5 Жаһанданудың қоғамда тудырған мәселелері қандай және жағымсыз әсерлері қандай?
- 6 Жаһанданудың адам санасына кері әсерлерінің алдын алу жолдары?

Зерттеу нәтижесі бойынша сауалнамаға 100 адам қатысты. Оның 93 % пайызы жаһандану үдерісі мен толықтай таныс, ал 7 % осы ұғым жайлы жалпы түсініктері бар.

Сонымен қатар, сауалнамаға қатысқан адамдардың 96 % жаһандану үдерісінің қарқынды жүріп кележатқанын белгілесе, қалған 4 % керісінше жауап берді.

Зерттеу барысының нәтижесінде біз мынадай қорытынды жасадық. Жаһанданудың жоғарыда айтылған жағымсыз әсерлерінің

алдын алу үшін адамдарды жастайынан ұлттық құндылықтарын құрметтеуге тәрбиелеу, мемлекеті шінде ұлттық кодты жанғыртуға бағытталған бастамаларға баса назар аударып, оқу бағдарламасына «Мәдениет негіздері» қосымша пәнін енгізуді ұсынамыз. Осы іс-әрекеттер арқылы болашақта жаһандану үрдісінің жағымсыз жақтарына төтеп бере алу мүмкіндігі бар.

Зерттеу барысында жаһанданудың халыққа қалайша әсер етіп, осы әсердің күнделікті өмірдегі сипаты мен қалыптасқан жағдайда қоғам құндылықтары өзгеруінің, адам санасының бұзылуы қаншалықты қауіпті екенін анықтау үшін 100 адамнан тұратын

Сауалнама өткізілді және тақырып бойынша SWOT талдауы жасалды. Жаһанданудың адам санасына тигізетін кері әсерлерін қарастыратын болсақ, ол: қазіргі таңда салт-дәстүрлердің біртіндеп ұмытылуы, қазақ тілінің күнделікті өмірде қолданылуы, мемлекетте қазақ өнеріне емес, батыс өнеріне қызығушылықтың артуы мен батыс өркениетінің жастардың жүріс-тұрысына кері әсері мен субмәдениеттердің олардың психикасына жағымсыз әсер етуі.

Осылайша жаһанданудың теріс әсері ретінде салт-дәстүрлердің ұмытылып бара жатқаны, қазақ тілінің біртіндеп қолданыстан шығып бара жатқаны, батыс ықпалының нәтижесінде жастардың ұлттық мәдениеттен алыстап бара жатқаны анықталды. Мұндай ұлттық ділдің өзгеруін болдырмау үшін, ұлттымыздың тарихын жаңғырту және жастарды тәрбиелеу үдерісінде салт-дәстүрлерді, тарихи тұлғалар жайындағы мәліметтерді көбірек кіріктіру қажет деген қорытындыға келдік.

Сонымен қорыта айтқанда, жаһанданудың кері әсерін болдырмау үшін талдау жасалып, туындаған мәселелерді шешу үшін елімізде жастар талабына сай, қажеттіліктерін қанағаттандыратын болашаққа қол жеткізуге болады деп ойлаймыз. Ол үшін, ең бастысы, жас ұрпақты дұрыс бағытта, ұлттық нақышта тәрбиелеу қажет. Осы орайда, елбасы Н. Ә. Назарбаев жастарға деген сенімін «БОЛАШАҚ – жастардың қолында» – деп жазғанын да жадымызда сақтау қажет [7].

SWOT талдау нәтижесінде жаһанданудың адам санасына тигізетін жағымды әсерлері де бар екенін белгілілік. Бұл атап айтқанда, жаңа технологияларды игерген жас мамандардың пайда болуы, сауаттылық деңгейінің өсуі, халықаралық тілде сөйлеуге мүмкіндік алу мен қазақ өнерінің жаңа, заманауи бағытта дамытуға арналған мүмкіндіктер.

Сонымен, біз жаһандану үдерісінің адам санасына беретін мүмкіншіліктері ретінде келесі аспектілерді маңызды деп белгіледік.

- Азаматтарды бәсекелестікке тәрбиелеу;
- Жаңа технологияның ағымы алып келетін өзгерістердің бәріне дайын болу;
- Өзге тілдерді жетік білу;
- Басқа мемлекет азаматтары мен еркін қарым-қатынас, ғаламтор желісі арқылы әлемдегі жаңалықтарға қолжетімділік орнату.

Ұлттық құндылықтарға төніп тұрған қауіп-қатерлер: салт-дәстүрлердің мүлде жойылуы, қазақ тілінің қолданыстан шығуы, болашақта адамдардың бойында қазақи тәрбиемен қасиеттер жоқтың қасына айналып, батысқа тән тәлім тәрбиенің сіңуі және жалпы мәдениеттің өзгеруі мен адам санасының өзгеруі.

Сауалнама нәтижесінде жаһандандудың адам санасына қалай әсер ететіндігін айқын көре аламыз. Себебі, барша әлемдегі жаңалықтарды қарастырып, озық, заманауи мәселелерді өз еліне немесе өз пайдасына пайдалануы мүмкіншілігі туындауда.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қоғамболмысы, 17 бет; mylektsii.ru/1-44742.html
- 2 Досманбетова Г. С., Токсанбаева А. А., «Мәңгілікел» идеясыкелешеккебақтама, Молодойученый. – 2017 год. – № 51.1. – С. 4-5. – URL; moluch.ru/archive/185/47506
- 3 Р. Қадыржанов. Консолидация политической системы Казахстана: проблемы и перспективы. – Алматы, 2009 - 127 с.
- 4 А. Амирова. Этнический аспект маргинализации // Этнические проблемы социально-политического развития РК. Материалы междун. науч. - теор. конф., - Алматы, 2002 жыл, 58-61 б.
- 5 Ж. Б. Ошақбаева. Жаһандану жағдайындағы шетел қазақтарының құндылықтық кәлемінің жаңаруы. 2014 жыл; iph.kz/doc/tu/505.pdf
- 6 Н. Ә. Назарбаев. Болашақ қабағдар: Руханижаңғыру, 2017 жыл; aikyn.kz/2017/04/13/9894.html
- 7 Р. Т. Сентаева. Елртені - білімді жастар, 2014 жыл; e-history.kz/kz/contents/view/2057
- 8 Ә. Қайыркен. Ұлттық құндылықтар негізінде Отаншылдық қатәрбиелеу, 2017 жыл; e-history.kz/kz/publications/view/3271
- 9 Н. Ә. Назарбаев. «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 2012 жыл; strategy2050.kz/page/message_text
- 10 Н. С. Мақашева. Жеке тұлғаға қалыптастыруда ұлттық тәрбие негіздері, 2016 жыл; bilim-all.kz/jospar/975-ZHeke-tulgaga-qalyptastyruda-ulttyq-tarbie-negizderi

11 Гильманова Д. М. Руханижаңғыру- халқымызға рухани жол көрсететін нақты бағдар. 2018 жыл; <https://www.zakon.kz/4908813-ruhani-zha-yru-hal-ymyz-a-ruhani-zhol-k.html>

12 Е. Тілешов. Жаһандану дәуіріндегі ұлт мүмкіндігі, 2012 жыл; anatili.kazgazeta.kz/p=9732

ПЕРЕНОС СТОЛИЦЫ ГОСУДАРСТВА – В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЗНАЧИМОСТИ

БЕКЕТОВА А. Б.

учитель истории, Alramys school, г. Астана

НУРКЕНОВА А.

ученик 6 класса, Alramys school, г. Астана

Переносы столиц представляют собой крупнейшие мегаинженерные проекты в истории человечества, которые оказывают также глубокое и многоаспектное влияние на политическую и социальную жизнь государств [4, с. 1].

70% столиц во многих странах остаются в одном и том же городе на протяжении длительного (или всего) периода существования государства. Если посмотреть в словарь С. И. Ожегова «Столица – это главный город государства, место пребывания правительства и правительственных учреждений». Столица является финансовым, научным и культурным центром страны.

В некоторых государствах по разным причинам (политическим, стратегическим, экономическим и др.) столицы переносились из одного города в другой либо строились заново. В течение XVIII–XXI вв. столицы были перенесены в 69 странах. Наиболее мобильными в течение последних двух с половиной столетий были столицы США (в 1776–1800 гг.), Канады (1841–1866 гг.), Индии, Китая, Кот-д’Ивуара, Мьянмы [3, с. 1]. Перемещения столиц могут быть одноразовыми (доминируют) или многократными (2–3 и более: 7 – в Польше, 11 – в США и 18 – в Китае); по числу географических направлений переноса – однонаправленными, разнонаправленными, кругообразными, попятными [4, с. 2].

Эта тема является актуальной. Обсуждаются целесообразность, варианты переноса столиц в Азербайджане, Боливии, Испании, Мексике, России, Иране, Японии, Индонезии и в ряде других стран.

Изучая разные источники пришли к выводу, что в основу решения о переносе столицы лежат несколько причин. Некоторые страны были

вынуждены временно или навсегда перенести свою столицу ввиду сложившейся военной ситуации. К примеру, в годы гражданской войны 1918 г. ввиду угрозы Петрограду со стороны немецких войск, перенесли столицу в Москву. Во Второй мировой войне А. Петен перенес столицу Франции в Виши, потому что Париж был оккупирован нацистами. [4, с. 2]. Пусан – временная столица Республики Корея с 1950 по 1953 в течение Корейской войны. Бонн – местонахождение парламента и правительства ФРГ с 1949 по 1990 (1998) год. Бир-Лелу – фактическая временная столица Сахарской Арабской Демократической Республики после оккупации Эль-Аюна Марокко до размещения органов власти САДР в Тифарити.

По политическим причинам перенесены были столицы в США, Японии, Индии, Турции. В 1923 году поражение Османской империи в Первой мировой войне и революционное движение, возникшее вследствие этого на территории Турции во главе с генералом М. Кемалем сделали Анкару своей столицей так как он был связан железной дорогой с Константинополем и в то же время находился вне досягаемости армий Антанты. Анкара в это время представляла собой достаточно провинциальный город. Город стал важным политическим и коммерческим центром Турции. Столичные функции перешли от наиболее густонаселенного, экономически, культурно и финансово развитого центра городу с древней историей, но менее продвинутого, что придало импульс развитию центральной части страны [2, с. 4]. В Германии в 1990 году столицей государства объявлен Берлин. Причина – объединение Германии. В Австралии два города Сидней и Мельбурн оспаривали столичный статус. В конце концов было достигнуто соглашение выделить другой участок для проектирования и строительства красивой столицы под названием Канберра. 1927 году этот город стал столицей. На перенос столицы влияли и экономические и социальные причины. Например, в Нигерии столица Лагос перестала выполнять свои функции из-за неконтролируемого роста числа жителей. 1991 году Абуджа стал новой столицей ввиду центрального расположения, хорошей транспортной инфраструктуры, благоприятного климата, небольшой плотности населения и возможности увеличивать свою территорию в последующие годы. По этой же причине в Малайзии столица из Куала-Лумпур перенесена была в Путраджаю. В Пакистане столица Карачи из-за критической перенаселенности стала непригодной для проживания. И в 1974 году столица перенесена была по построенному по последнему слову техники город Исламабад. Иногда решения о

переносе столицы принимают для более равномерного экономического развития государства. Территория где создается столица обычно начинает экономически развиваться.

В истории были переносы столиц и по экологическим причинам. В 1961 году страшный ураган Хати нанес колоссальный ущерб городу Белиз, столице Британского Гондураса. Многие государственные документы были уничтожены, в стране фактически начался политический коллапс. В итоге в 1970 году было принято решение переехать в город Бельмопан, находящийся в центральной части страны. В 1973 году это небольшое государство Центральной Америки было переименовано в Белиз, а в 1981 году получило независимость [2, с. 8]. Землетрясением в 1773 г была разрушена столица Гватемалы. 1776 году столица была перенесена в новый город Нуэва Гватемала де ла Асунсьон, нынешнюю столицу страны.

В нашей истории у Казахстана и Казахского ханства было 9 столиц. Некоторые из них пробыли столицами всего пару лет, а некоторые стояли веками [3, с.1] Сузак, Сыгнак, Ташкент, Семей, Оренбург, Кызыл орда, Алматы, Астана. Первой столицей молодого Казахского ханства был Сузак (1465–1469). В XV–XVI века был период наивысшего развития города. Расположенный на пересечении дорог, здесь сходились торговые пути, ведущих от севера Каратау до Туркестана, Отырара и дальше до городов Арала, Таласа и Шу, Сузак, несомненно, был важным экономическим центром ханства. Когда возникла угроза со стороны хана Абулхаира, столица была перенесена в Сыгнак. Город занимал выгодное стратегическое значение. Здесь пересекались торговые пути из Центральной Азии и Ближнего Востока в Китай. Контролировать степь можно было только при условии владения Сыгнаком и плодородной равниной, окружающей город.

Выбор следующей столицы был продиктован политическими и экономическими причинами. Туркестан (Яссы) был известен как духовный и политический центр тюркоязычных людей. Казахские ханы осознавали геополитическую и духовную значимость этого города для сплочения кочевых племен, входивших в состав молодого государственного образования. В 1630 году Ташкент почти на сто лет становится резиденцией Казахского ханства. Один из старейших городов, расположенных на Великом Шелковом Пути из Китая в Европу. Будучи столицей ханства, Ташкент становится городом, где ежегодно собирается Маслихат – высшая законодательная власть [4, с. 2]. Однако в годы «Великого бедствия» город был потерян.

В годы гражданской войны (1918-1920 гг) была провозглашена казахское национально-территориальное образование, под управлением правительства «Алаш-Орды». Столицей был выбран город Семей. Во-первых, город был торговым центром связавший не только Россию и Казахстан, но и Россию, Среднюю Азию и Западный Китай. Во-вторых, в городе проживала политическая элита казахского народа.

В первые годы советской власти в Казахстане по политическим причинам столицей государства стал город Оренбург. Во - первых город занимал 28 место по численности населения. Во -вторых это был промышленный и культурный центр. Город в первые годы советской власти помогал кадрами, промышленными товарами. В институтах, рабфаках готовились казахские кадры. Однако в 1925 году Оренбург и Оренбургская область воссоединились с РСФСР.

Султанбек Кожанов в газете «Акжол» в номере от 17 декабря 1924 года писал: «Столица Казахстана должна быть на территории казахской степи, пусть даже у казахов нет города, но ни в коем случае не на территории России. Казахскому народу не нужен красивый город с высокими домами, ему нужна хотя бы небольшая, но своя столица» [5, с. 4]. 9 февраля 1925 год столица республики была перенесена в Акмечеть. В городе проживало 90 % казахов. На перенос столицы в Кызыл-Орду было потрачено 7 миллионов рублей. В настоящее время существует мнение, что руководство республики в лице Султанбека Кожанова, Смагула Садвакасова в переносе столицы республики преследовали, главным образом, национальные интересы [2, с. 5]. 15 апреля 1925 года Акмечеть переименовали в Кызыл Орду. Построены новые учебные заведения, центры обслуживания населения, новые научно-исследовательские институты, больницы. Со временем становится понятно, что перенос столицы в Кызыл Орду была ошибкой. Во первых в городе был тяжёлый климат: зимой невероятно холодно, летом – жарко, люди страдали малярией, туберкулезом. Во вторых Кызыл орда находилась далеко от экономических центров Казахстана.

2 марта 1927 года ЦИК и СНК Каз. АССР было принято постановление о переносе столицы из Кызылорды в Алма-Ату. Одной из главных причин переноса столицы в Алма-Аты было строительство Турксиба. На стороне Алма-Аты хороший климат, что очень важно после суровой Кызыл-Орды,

В исторических документах вот, как описывается решение о переносе столицы: «Принимая во внимание, что а) строительство центра Казахстана в г. Кызыл-Орде встречает затруднения в местных экономических и естественных исторических условиях, б) что в

связи с проведением железной дороги Фрунзе-Семипалатинск и в перспективе проведения железной дороги в меридианом направлении, г. Алма-Ата приобретает значение крупного экономического пункта, связывающего экономически мощные районы северного и южного Казахстана, Президиум КазЦИК и СНК КССР постановляют: 1) Центр КССР перенести из г. Кызыл-Орда в г. Алма-Ата [5, с. 6]. Город Алматы был столицей Казахстана с 1929 по 1998 г. За эти годы Алма-Ата превратилась в экономический, политический, научный и культурный центр страны.

Распад Советского Союза и получение Казахстаном своей независимости стали подходящим основанием для переноса в 1997 году столицы государства в Акмолу.

Макаш Татимов, называл главной причиной переноса столицы была необходимость смещения центра демографической тяжести с юго-востока на северо-запад. В Акмолинской области преимущественно проживали русскоязычное население – в северных областях их доля составляла от 65 до 75 % – располагались основные промышленные предприятия, на которых почти три четверти занятых – русскоязычное население, которое интенсивно выбывало на протяжении 1990-х годов. В то же время на юге и западе республики, где в сельских районах проживало в основном коренное население от 55 до 80 % составляло казахское население (данные 1989 года), на фоне экономического упадка и разрушения социальной сферы сохранялась значительная перенаселенность и трудоизбыточность. Алматы находится в зоне сейсмической активности. В опасной близости Китай. Алма-Атинская область граничит с Синьцзян-Уйгурским автономным районом Китая, где не прекращается национальное движение уйгур за приобретение независимости. Из-за своего расположения среди горных массивов, высокой плотности населения, отдаленности от крупных городов и транспортных узлов город не мог расширяться как столица [5, с. 4]. Решение о переносе столицы было принято Верховным Советом РК 6 июля 1994 г. Акмола находится в самом центре Казахстана, здесь смыкаются крупные железнодорожные и автомобильные дороги, связывающие юг Казахстана с севером, восток с западом, обширная развитая инфраструктура, благоприятная экологическая обстановка Приишимья 6 мая 1998 г. президент Казахстана подписал Указ о переносе столицы Казахстана из Алматы в Акмолу, и сразу после этого события город переименовали в Астану.

Перенос столицы также оказал существенную помощь экономическому развитию северных районов Казахстана.

Строительство столицы стало большим стимулом для развития экономики страны. Построены новые административные центры, жилые комплексы, уникальные здания.

В июле 1999 года город был удостоен премии ЮНЕСКО «Город мира». Уровень жизни астанчан также неизмеримо вырос – средняя зарплата жителей одна из самых высоких в Республике. Астана стала не только административным, но и крупным деловым центром. Здесь, по выражению Главы государства, «теперь бьётся сердце нашей Родины [6, с. 9].

Политические процессы, происходящие в современном мире, приводят к новым преобразованиям – формированию в своих странах новых центров, способных решать задачи, предъявляемые временем. Опыт Астаны может послужить удачным примером для других стран, которые стоят перед дилеммой переноса столицы.

ЛИТЕРАТУРА

1 Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1994-1995 годы, Астана, 2011 г. 576 с.

2 Столицы Казахстана: сб. док. и материалов. Астана, 2008.

3 Шац Э. Когда столицы переносят: политическая география национального и государственного строительства. Логос 2013 год №; (94). С. 109-142.

4 Тархов А.С. Столицы [Электронный ресурс]. - Журнал «География» № 3, 2007 г. – Режим доступа: <http://geo.1september.ru/article.php?ID=200700311> Демьянов Л. В., Райнер Грэффе. Давняя история. Купол Флорентийского собора. В журн.: «Эволюция кровли».

5 Абдильдин С. О переносе столицы / Сайт Президента Республики Казахстан www.akorda.kz.

6 Т. Исаев: Астана и сам факт переноса столицы продолжают оставаться «вечным поводом» для возмущений / Центр Азия [http:// www.centrasia.ru/newsA.php?st=1248047340](http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1248047340).

ПЕРЕЛОМНЫЕ МОМЕНТЫ ИСТОРИИ МОЕЙ СЕМЬИ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

НУРСАГАТ А. М.

ученик 11 класса, Назарбаев Интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар

ПИТЮКОВА О. М.

учитель-эксперт истории,

Назарбаев Интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар

В последнее время в обществе отмечается тенденция, что все больше людей, в особенности подростки, интересуются своей родословной, историей своих предков. Как высказывалась Ирина Разумова в своей статье «Отечественная история сквозь призму семейных меморатов» о причине заинтересованности школьников в своей генеалогии: «Часто добавляется, что раньше «все просто обязаны были знать своих предков». Таков устойчивый стереотип. Он связан с постоянным переосмыслением прагматики генеалогического знания, которая находится в диапазоне от доказательства родства с целью подтверждения имущественных и социальных прав до удовлетворения индивидуального интереса и потребности в самоопределении» [1]. Действительно, в потребности самоопределения лежит такая заинтересованность. Подростки XXI века многосторонне развиты, но не заинтересованы в чем-то конкретном. Поэтому, именно изучение того, чем занимались «отцы их отцов», может натолкнуть на выбор своего профильного предмета, или области науки и искусства. Кроме того, «через оценку определенных факторов формируются сужения, взгляды, ценностные ориентации современных поколений» [2].

В истории Казахстана XX века, что является также историей СССР, происходило множество событий, которые повлияли на судьбу моих предков. Я мог быть потомком репрессированных кулаков, гражданином Китая, или мог вообще не родиться. Именно к такой мысли я приходил, когда мне говорили о истории своего деда, который добился в жизни многого. Это было неким обязательным пунктом в воспитательной политике нашей семьи, где каждый взрослый должен в подробностях рассказывать своему ребенку историю своих предков.

На уроках всемирной истории, мы обобщали события XX века, и определяли «точки невозврата», ключевые и поворотные моменты истории. Мне показалось недостаточно этой информации, захотелось связать историю своей семьи и историю своей страны. Ведь, как высказывался Президент РК Нурсултан Назарбаев: «В нашей истории было немало драматических моментов и трагедий, смертоносных войн

и конфликтов, социально опасных экспериментов и политических катаклизмов. Мы не вправе забывать о них. Необходимо осознать и принять свою историю во всей ее многогранности и многомерности» [3]. Отправной точкой исследования я решил выбрать своего деда, в честь которого я ношу фамилию. Он был первым из рода, кто начал восстанавливать историю своего рода, достиг больших успехов, и сформировал некие негласные законы моей семьи.

Наша семья очень большая: у деда шестеро детей, один из которых моей отец и у каждого есть по 2–3 ребенка. В этом коллективе я чувствую себя важным элементом, без которого нет той полноты, что есть сейчас. Это относится и ко всем моим братьям и сестрам. Своей отличительной чертой могу выделить то, что я, наверное, был единственным ребенком, который интересовался не только историями о великих степных батырах, но и культурой и историей других стран. В частности, это страны Восточной Азии, такие, как Япония и Корея. Сколько себя помню, меня всегда завораживали рассказы о самураях, древних синтоистских обрядах и т.д. Но это все было каким-то далеким от моей повседневной жизни. Я не мог ассоциировать себя с этой богатой и таинственной культурой. Именно этот фактор повлиял на то, что в моей текущей работе я стараюсь найти связи между интереснейшими событиями казахстанской истории и повседневной жизнью.

Коллективизация – первый исторический процесс, который непосредственно отразился на моей семье в начале XX века. В Казахстане он был сопряжен с процессом ликвидации байских хозяйств [7]. В целях избежания такой участи множество людей эмигрировало в другие страны. В их числе был и Китай.

При изучении истории семьи мы создали одну версию. За основу брали подробный пересказ жены моего деда Нурсагата и информацию из книги «Нурсагат» [8], и дополняли ее сведениями из опроса от друзей и знакомых деда. Но мы брали ее за истину только в том случае, когда она подтверждалась сведениями из других источников.

По словам бабушки, наши предки всегда жили на востоке Казахстана, вблизи озера Зайсан. Происходя из племени найманов, мои предки кочевали в этой местности вплоть до 1930-х годов. В это время жил отец моего деда – Оралхан. Он жил на востоке Казахстана, где именно неизвестно, так как они были кочевниками. По линии отца, он был прямым потомком биев – древних представителей казахской знати, судей. Помимо этого, он был зажиточным скотоводом, и имел огромное количество голов. В то время пришедшие к власти коммунисты

забирали у людей скот, и за головой Оралхана тоже «охотились». Чтобы не попасть в руки коммунистов, предок решает перекочевать в Китай, а точнее, в Синьцзян. У Оралхана было 2 брата: Ауелхан и Керимбай, а также сестра Зейнеш. И только Оралхан решился уехать из страны, ему тогда было 22 года. В Китае он познакомился со своей будущей женой – Бикамал. До нее Оралхан был женат дважды.

В итоге, проанализировав этот эпизод, мы видим, что резкие изменения в стране заставляют людей либо принимать их и, соответственно приспосабливаться, либо менять место жительства. Ища объяснение тому, почему он не приспособился, мы пришли к такому выводу, что в то время Оралхан и многие ему подобные, то есть скотоводы-кочевники и баи состояли в своеобразной системе взаимоотношений. Она была функционально значимой, так как все элементы выполняли свои обязанности и сохраняли баланс. Внося резкие изменения в эту структуру, мы нарушаем работу механизма, что приводит к ее дисбалансу.

Следующим же образом, мы попытались дать обоснование тому, почему был выбран именно Синьцзян. Во-первых, Восточный Туркестан (историческое название этого региона) был в составе Китая только с формальной стороны, и оставался одним из мест кочевки. Во-вторых, до прихода советской власти четких границ как таковых не было. В-третьих, по словам деда, еще при жизни он говорил, что в этих землях и до них жили казахи, уйгуры и другие тюркские народы. И в самом деле, эта местность заселена преимущественно тюркскими народами. В-четвертых, скорее всего – это самый логичный ответ. Заключается он том, что весь восток Казахстана граничит именно с этим регионом, а значит, перекочевать больше некуда было.

Как мы понимаем, процесс коллективизации стал переломным для всего Казахстана, в этот период страна встала на социалистический путь развития, что и определило ее дальнейшую судьбу практически на 70 лет. В нашем же случае этот процесс связал всю семью с Китаем, что впоследствии отразилось на настоящем. К примеру, сейчас я имею множество родственников в Китае и, благодаря этому, мы активно сотрудничаем, сближая наши культуры.

Как мы знаем, со смертью Сталина в 1953 году лидером СССР становится Н. С. Хрущев. Период его лидерства взбудоражил почти весь мир, он принимал разного рода реформы, критиковал культ личности Сталина и прошлые недостатки его политики. Именно этот аспект косвенно повлиял на судьбу моих предков. Как мы знаем, в то время главой Китая и председателем КПК был Мао Цзэдун. Он был

явным сторонником Сталина, и его политики. 50-ые годы, называют не только «оттепелью», но и периодом обострения советско-китайских отношений. Между двумя «друзьями» начались разногласия [9].

Как говорил мой дед, его отец хотел вернуться на родину, потому что на его и других оказывали давление с китайской стороны. Скорее всего, такова была политика негативно настроенного Мао Цзэдуна и партии. Восточный Туркестан, или же Синьцзян, фактически был в составе Китая, но не был до сих пор под тотальным надзором партии. Усиление влияния в этой местности способствовало увеличению давления на советских граждан в этом регионе. Это отражалось в политике заселения этого региона ханьцами. Множество людей хоть и жили в этой области, но все равно оставались советскими гражданами. И вот в 55-ом году появилась возможность вернуться на родину.

В период жизни в Китае, 17 августа 1940 г. рождается мой дед Нурсагат. Вслед за ним родились: младшая сестра Шайзат, которая умерла в пятилетнем возрасте, брат Рыскан и еще одна сестра Магзима. С самого детства дед воспитывался у своего дяди, брата его матери – Ракыма. Дядя Ракым занимался торговлей с Китаем, а в народе его называли «Ракым Золотой зуб». «Наверное то, что в детстве он воспитывался у такого «бизнесмена», повлияло на становления твоего деда в качестве успешного предпринимателя» – говорит моя бабушка. В 1955 году, получив разрешение на возвращение домой, Оралхан, взяв с собой семью и немного вещей и скота, вернулся домой. Сначала они ехали на транспортной машине, затем на поезде. Из-за недоверия советской стороны к так называемым «оралманам», их поселили в Бескарагайском совхозе Лебяжинского района. К несчастью, в 1956 году скончался сам Оралхан. Одной ночью он сильно простудился, слег, и вскоре умер. Из-за того, что не стало единственного кормильца семьи, деду пришлось бросить школу и пойти работать. Чтобы его взяли на работу, он изменил свою дату рождения, написав в свидетельство о рождении 1938 год. Работой это было сложно назвать, он был помощником чабана, выполнял любую работу, которую давали. Вскоре дальние родственники забрали Нурсагата, его сестру Магзиму и больную мать в Ермаковский совхоз, в Грязновку. Сейчас мы знаем его как аул им. Мамаита в Павлодарской области, на северо-востоке Казахстана.

Этот период стал очень важен для советской истории, так как ослабленная из-за войны экономика страны начала восстанавливаться благодаря подходу Н. С. Хрущева с его упором на аграрную сферу и

новому образу коммунистической идеологии. Мы можем увидеть то, что люди начинают возвращаться на родину в связи с улучшением ситуации в целом. Это стало переломным моментом для моей семьи тоже, ведь благодаря этому я являюсь гражданином Казахстана, а не Китая. Мой родной язык – казахский, а не китайский. Одна пятилетка решила судьбу многих людей, и меня в том числе.

В середине 90-ых в Советском Союзе начался процесс перестройки, инициированный М. С. Горбачевым. В стране начался переход к рыночной экономике. Был внедрен институт президентства, первым и последним президентом СССР стал сам М. С. Горбачев. В 1987 году на пленуме ЦК КПСС перестройка была объявлена новой государственной политикой. Из-за множества негативных факторов развития в 1991 году СССР развалился. Именно появление рыночной экономики и дали толчок для развития семейного бизнеса. В этот период большинство людей боялись изменений, но не Нурсагат. Он был одним из первых, кто не побоялся изменений, в начале 90-ых он открыл свое крестьянское хозяйство, и фактически был одним из первых, кто начал активно торговать с Китаем в независимом Казахстане. Вот как о нем писал главный редактор областной газеты «Звезда Прииртышья» и член совета журналистов Казахстана Юрий Поминов: «Деньги никогда не были для него самоцелью, а лишь средством для реализации проектов, создания новых рабочих мест... Он будто жизнью своей хотел сказать окружающим: не сидите, не ждите ни от кого милости, пробуйте что-то сделать сами и вы увидите, что на многое способны».

С приходом независимости в 1991 году дед решил продать свое хозяйство. Переехав в город Павлодар, он построил 2 частных дома, а также открыл частный бизнес в сфере пищевой промышленности. На его пути в этот тяжелый период встали махинации банков, с которыми он долго боролся. В это же время, он начал собирать по кусочкам историю, начал искать своих родственников в Китае. Он нашел место, где были похоронены его предки, и огородил его, выкупив эту территорию.

Содержать целое хозяйство было непросто, но при этом он умудрялся быть меценатом и какой-то степени филантропом. К примеру, вот что написали в газете «Новый путь» от 17 мая 1996 года: «Накануне дня Победы в средней школе имени Героя Советского Союза Канаша Камзина собрались ветераны войны, труженики тыла села, ветераны-учителя всего более 150 человек на праздник Победы. Спонсором этой встречи выступил руководитель крестьянского хозяйства Нурсагат Оралханович Баймульдинов».

В истории страны этот период был очень важен, так как Казахстан начинал свое существование в качестве независимого государства. Отказ от ядерного оружия, членство в различных организациях и союзах дало путь на мировую арену. В истории моей семьи было также, только в меньших масштабах. Этот переломный момент дал развиваться и моей стране, и моей семье.

В итоге можно сделать вывод о том, что коренные изменения в устоявшихся государственных или общественных структурах прямо отражаются на людях и их семьях. Тем самым, наша гипотеза была подтверждена, ведь на примере семьи Баймульдинова Нурсагата, мы выяснили влияние процессов на судьбу конкретных людей. В будущем, результаты этого исследования и саму работу можно будет использовать для составления других генеалогических исследований не только имевших родство с предками Нурсагата и в целом, так как проведение исторических аналогий и параллелей дают объективное рассуждение о истории прошлых лет. В нашем же случае работу можно продолжить, добавив исследование совершенно других семей, переломными моментами которых были те же периоды, что и в нашей работе. Это даст нам возможность провести еще одну аналогию, добавив более объективный обзор тех процессов на примере конкретных семей. Для меня лично – я в полной мере узнал историю своей семьи. Некий «культ личности» моего деда в нашей семье был для меня оправдан. То, что жизненные сложности формируют характер человека, было известно уже давно, но как именно, я узнал по итогам своего исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1 Разумова И. А. Отечественная история сквозь призму семейных меморатов. [электронный ресурс]. - 2008 г. - Режим доступа: http://dhhse.narod.ru/syllabi/socanthr/reader/seminar_08_gazumova.pdf

2 Климов В. А. Историческая память как фактор социализации. // Известия Саратовского университета. 2007. Т. 7. Сер. Социология. Политология, вып. 1. - С. 9-12.

3 Назарбаев Н. А. Семь граней Великой степи. [электронный ресурс]. - 2018 г. - Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>

4 Бычкова М. Е. Генеалогия в советской исторической литературе. - Вспомогат. истор. дисциплины, VII. Л., 1976; см. также: Аксенов А. И. Генеалогия. - Вопросы истории, 1972, № 10

5 Андреев М. А. Генеалогическое исследование семьи или рода человека [Электронный ресурс]. - 2015. - Режим доступа: http://livemem.ru/articles/genealogicheskoe_issledovanie.html

6 Андреев А. Создай свою родословную. Как самому без больших затрат времени и средств найти своих предков и написать историю собственного рода. // А. Андреев, М. Андреев. - М. : Центрполиграф, 2015. - 250 с.

7 История Казахстана и Центральной Азии: Учеб. пособие / И 90 Абусейтова М. Х. [и др.] - Алматы: Дайк-Пресс, 2001. - 616 с.

8 Нурекенова Р. Т. Нурсагат. / Под ред.: Баймолдинов М. Н., Баймолдинова А. Н. - М.: ТОО «Дом Печати», Павлодар, 2012. - 330 с.

9 Перезверев В. В. Начало открытой советско-китайской полемики и общественное мнение СССР. // Вестник Челябинского гос. университета. 2014. №12 (341). История. Вып. 60. С. 82-89.

«ҚАЗАҚ ХАЛҚЫН ҚОРҒАУШЫЛАР ОДАҒЫНЫҢ» ТАРИХЫ ЖӘНЕ ТАҒЫЛЫМЫ

РАФИХОВА А.

7 сынып оқушысы,

ФМБ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Орал қ.

БЕРДИГАЛИЕВА Л. А.

тарих магистрі, ФМБ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Орал қ.

Кенес өкіметінің кезінде егемендік жолында әміршілдік жүйенің басып – жаншуына қарамай, кеңестік режимге қарсы түрлі ұйымдар, партия құруға талпыныс көрініс беріп отырды. Соның бір дәлелі – Кеңес үкіметінің құрамынан бөлініп шығу мақсатында өз елінің саяси бостандығы үшін жанын беруге барған жалпақталдық жастардың «Қазақ халқын қорғаушылар Одағы» атты жасырын ұйым құруы.

«Қазақ халқын қорғаушылар Одағы», оның мүшелерінің есімі жұртшылыққа беймәлім, дерек көзі сирек кездеседі. Кеңес билігі орнатқан тоталитарлық жүйенің қыспағынан босап, өз алдына дербес мемлекет болуды көздеген, жас та болса озат ойлы ерлеріміздің ерлігі өлшеусіз. Қазақ елінің егемендігі үшін ат салысқан боздақтарды кейінгі ұрпаққа насихаттау, ерлігін үлгі ету арқылы бүгінгі ұрпақ бойында патриоттық сезім қалыптастыруда бұл өзекті тақырып екендігіне сенімдіміз.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Батыс Қазақстан облысы, Казталов ауданы Жалпақтал ауылында дүниеге келген «Қазақ

халқын қорғаушылар Одағының» тарихына ғылыми тұрғыдан баға беру. Осыған орай зерттеу жұмысының алдына **міндеттер** қойылды:

– Ұйымның құрылу алғышарттарын, қалыптасуы мен даму жолын айқындау, ұйымның ұстанымындағы ерекшеліктерді баяндау;

– Ұйымның ұлттық мүддені қорғау бағытында жоспарлаған қызметін зерделеу;

– «ҚХҚО» мүшелерінің ұрпақтарымен сұхбаттаса отырып, тың деректер жинастырып, ұйым тарихын толықтыру;

– Қазақ тарихындағы ғасырлар бойы толастамаған ұлт-азаттық қозғалысының құрамдас бөлігі ретінде қарастыру.

Дерек көздері. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайы қорындағы құжаттар (С. Молдағалиевтің өмірбаяны, суреттер, еңбек кітапшасы) қолданылды. Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі Аманкелді Шахин («ҚХҚО» тарихы туралы дерек көздері, ұйым мүшесі С. Бажекеновпен алмасқан хаттары, естеліктер алынды. Ұйымның мүшелік билеті, үнпарақ, Ф. Әнесовтің жеке ісі, суреттер, анықтамалар қаралды) және Мұнайдар Балмолдамен (С. Бажекеновтың, С. Молдағалиевтің, Қ. Сүндетқалиев ұрпақтары, айдаудан кейінгі өмірі туралы мәліметтер алынды) сұхбат жүргізу арқылы зерттеу жұмысы тың деректермен толықты.

Зерттеу әдістері. Жұмыс барысында құжаттарды, бұқаралық ақпарат құралдарындағы материалдарды саралау, салыстырмалы талдау, ой қорыту, әңгімелесу, сұхбат жүргізу әдістері қолданылды.

Ұйымның құрылу тарихы. Ұйым тарихын зерттеу барысында оның тарихын төмендегідей кезеңдерге бөліп қарастырдық:

1-кезең. 1940 жылдың басынан 1941 жылдың тамызына дейін. Ұйым жетекшісі Ғұбайдолла Әнесовтың Кеңес үкіметіне қарсы көзқарастарының қалыптасуы, ұйым құру жөніндегі шешімге келуі. Ұйымның мақсат – міндеттерінің айқындалуы, мүшелікке қабылдау, ұйымның негізделуі.

2-кезең. 1941 жылдың қыркүйегінен осы жылдың желтоқсанына дейін. Ұйым іс-әрекетінің жоспарлануы, қарулы көтеріліс жобасының жасақталуы, жүзеге асыру тетіктерінің белгіленуі.

3-кезең. 1941 жылдың желтоқсан айы. Ұйымның әшкереленуі. Сотсыз үкім.

Кеңестік үкіметке қарсы «Қазақ халқын қорғаушылар одағы» деп аталған ұйымның ұйымдастырушысы да, басшысы да Ғұбайдолла Әнесов болғандығы, 1941 жылдың басынан Кеңес үкіметіне қарсы жұмыс жүргізе бастағандығы мұрағат құжаттарында айқын

көрсетілген. Айыптау құжаттарының ішінен алынған ұйым жетекшісі Ғ. Әнесовтың «Қарап жатпа» поэмасында автордың Кеңестік үкіметке қарсы ұйым құрудағы себептерін анық көруге болады:

Елінде теңдігі жоқ СССР-дың,
Үстемдік қазіргі кез орыстарда.
Басқа ұлт бұрынғыша орысқа құл,
Жүреді малын бағып ойда-қырда.
Кәне, халқым, орысқа болмайық түл?!
Шығайық Отан үшін ұрыстарға!

Сөйтіп, Ғұбайдолла Әнесов 1941 жылдан бастап Кеңес үкіметіне қарсы жұмыс жүргізуге кіріседі. 1941 жылы наурызда Орал педагогикалық институтында білім алып жүрген кезде ол Шорабаев Сайдолла деген жолдасымен жиі әңгіме-дүкен құрып жүреді, сол әңгімелерінің бірінде олар Қазақстанның экономикасы мен қазақ халқының жағдайын қарастырып, Кеңес үкіметіне қарсы жасырын ұйым құруға кіріседі [1, 12 б.].

1941 жылы мамыр айында Ғ. Әнесов Құлбасов Ғабиденмен және Ғалиев Боранбаймен саяси рухта әңгіме құрып, Кеңес үкіметінен бөлек тәуелсіз Қазақ мемлекетін құру жөнінде сөйлеседі. Олар оны қолдап, мұндай күрес жүргізу керектігі, оларға ұйымшылдықтың қажет екенін айтып, осы ұйымға мүше болуға келісім береді. 1941 жылы шілде айында Жалпақталда Ғ. Әнесов Бажекенов Сейітқали мен Тұрымов Ғұмарды осы ұйымға тартады. Осы кезде ұйым мүшелігіне М. Әлиев, С. Молдағалиев, И. Мұхамбетқалиев, М. Нұралин, М. Ахметов, С. Қаражанов, Ө. Аманов, Қ. Сапаралин, И. Насыров тартылады. Осы айтылған адамдардан өзге ұйымға тартылғандар бар екендігін тарихи құжаттар дәлелдейді.

Ұйым мүшелерінің есімдерін атап кететін болсақ: Ғұбайдолла Әнесов, Сейітқали Бажекенов, Сатқали Молдағалиев, Ғұмар Тұрымов, Сайдолла Шорабаев, Мұхамбетжан Нұралин, Иғали Мұхамбетқалиев, Мәззап Әлиев, Мәннап Ахметов, Қамал Мақұлбаев, Қаражан Сүндетқалиев, Өтеген Аманов, Қайырғали Сапаралин, Иманғали Насыров.

Сөйтіп, 1941 жылы қыркүйек айында «Қазақ халқын қорғаушылар Одағы» атты он төрт мүшеден тұратын құпия ұйымның негізі қаланады [1, 15–17 б.].

Ұйымның құпия жиналыстары. Ұйымның ең басты мақсаты – Кеңес Одағының құрамындағы Қазақстанды өз алдына тәуелсіз мемлекет ретінде бөлу, қазақ ұлтының елдігін, өз жерін өз ұлты басқаратын мемлекетті қалпына келтіру. Мұрағат құжаттарындағы

Ф.Әнесовтың сөздерінен келтіретін болсақ: «Қазақ халқын қорғаушылар Одағының» негізгі саяси мақсаты – Қазақстанның КСРО-дан бөлініп, өз алдына дербес Қазақтың Социалистік Ұлттық мемлекетін құруға қол жеткізу».

Мұрағат құжаттарынан ұйымның төмендегі іс-шараларды жүзеге асыру мүмкіндіктерін қарастырғандығын көреміз:

– Саяси көзқарасы қалыптасқан, көзі ашық, көкірегі ояу, ұлты үшін жан беруге даяр сол кездегі ұлтжанды азаматтарды ұйым мүшелігіне тарту, ұйым мүшелерінің территориялық қамту көлемін кеңейту;

– КСРО Конституциясының 3-бабында жазылған «Әр одақтас республика мемлекет құрамынан еркін бөлініп шығуға құқылы» дегенді алға тартып, мемлекет басшыларына хат жіберу, талап қою.

– Кеңес үкіметінің құрамынан тек қарулы күрес арқылы шығу мүмкін екендігін түсінген жастар кейін үкіметке қарсы арнайы жоспар белгілеп, іске асыруды көздеді;

– Халық арасында үгіт-насихат жүргізу (үнпарақ тарату, «Қазақ халқын қорғаушылар Одағы» мүшелерінің жұртшылықпен жиналыстар өткізуі) [1, 19–24 б.].

Осы мақсатта құпия ұйым екі мәрте жиналыс өткізеді. Алғашқы жиналыс 1941 жылы қыркүйек айында өтеді. Бажекенов Сейітқалидың ағасы Бажекенов Өтештің емханадағы кезекшілігінің орнына жұмыс атқарған кезде болады. Құпия жиналыста қарулы көтеріліс жоспары талқыланады. Қарулы көтерілістің нақты күндері Ахметов Мәннап, Сапаралин Қайырғали және өзгелердің әскер қатарына шақырылатын күнмен негізделеді. Олар шамамен әскерге шақыру пунктінде 150-ге тарта адам болатындығын, әскер қатарындағы азаматтардың көпшілігі қазақ азаматтары екенін және әскери комиссариат әскерге шақырылғандарды Александров Гай станциясына дейін шығарып салатыны жөнінде білген. Құпия ұйым әскерге шақырылғандарды өз қатарына қоса отырып, аудан орталығын басып алуды көздейді. Екінші жиналыс 1941 жылы қараша айында ұйым мүшесі Молдағалиев Сатқалидің сарайында өтеді. Мұнда тәртіп туралы, мүшелік билеттерді басу жөнінде, ұйымның мүшелік жарнасы туралы мәселелер қаралып, С. Молдағалиев казначей етіп сайланады.

1941 жылы қыркүйекте ұйым жетекшісі Ф. Әнесовтың бастамасымен ұйым мүшелері үнпарақты жазып шығады. «Қазақ халқын қорғаушылар Одағы» деген аттың берілуі үнпарақты дайындаумен тікелей байланысты болды. Осы арқылы олар халыққа нақты атауы бар, негізделген ұйым атынан үндеу арнауға мүмкіндік алды. Үнпарақ мазмұнына тоқталатын болсақ:

«Қазақ ұлдарына! «Қазақ халқын қорғаушылар Одағы» атынан сөз арнаймыз. Біз, Қазақ халқын қорғаушылар, қазақ жастарын, өзіміздің Отанымыз үшін, қазақтардың тәуелсіздігі үшін, оның тілі мен мәдениеті үшін қалың қазақ жұртын шақырып отырмыз. Қазақ ұлдары! Өз Отаныңыз бен дербестігіңіз үшін бүгінгі күннен бастап қарулы күреске жұмылыңыздар. Халықтың қаһарман ұлдары – Кенесары, Наурызбай, Исатай, Махамбет, Амангелді, Бекболат қазақ халқын ғасырлар бойы бастап, қорған бола білді. Біз жеңілуді білмейміз. ...Бас көтерген қазақ баласын түрмеге қамап, олар онда іріп-шіріп жатыр. Оларды халықтан жасырын жазалайды. Халыққа сенбейді. Халықтан қорқады.» Үндеу соңында «Ұлттардың бостандығы жасасын», «Қазақтың жеңімпаз перзенттері – батырлары жасасын» деген ұрандар тастайды [2].

Үкімет басшыларына хат. Алғашқы үнпарақты теруді аяқтап болған соң Әнесовке партия мен Кеңес үкіметінің жекелеген басшыларына хат жазып жолдаудың қажеттілігі туралы ой келеді. 1941 жылы 9–10 қарашада Әнесов Ғұбайдолла мен Молдағалиев Сатқали осы іске кіріседі. Ол хаттардың біреуі – КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасына, екіншісі – КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасына, үшінші хат – Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасының атына жазылады. Жазылған хаттардың мазмұны Конституцияға сәйкесті Қазақстанның КСРО-дан бөлу жөнінде талап қояды, осы өтініш қанағаттандырылмаған жағдайда КСРО-ға қарсы қарулы көтеріліс бастайтындығын ескертеді. Хат соңында жауапты «Правда» газетінің бетінде басып немесе 1941 жылғы бірінші желтоқсанда радио арқылы беруді сұрайды. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы Н. И. Калининге жазған хат мәтінінде ұйым мүшелері өз әрекеттерінің себептерін еш бүкпесіз ашып көрсеткен: «Братский привет от казахского народа! Мы, члены организации казахского народа защитники отечества от имени казахского народа шлем это письмо следующими положениями. Казахский народ на основании Конституций СССР хочет отделиться самостоятельным Казахским государством. Причиной этого является то что связи с политикой ... игнорируется казахский язык, культура казахского народа и права народа. Казахи сейчас живут как рабы...»

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы Ә. Қазакбаевқа жолдаған хатта Қазақ елінің КСРО-дан бөлінуінің қажеттілігін түсіндіреді. Қазақстанның КСРО-дан бөліну мақсатында жұмыс жасау керектігін ерекше атап көрсетеді. Бір хатқа «ГАКСИМ» деген

кол қояды. Ол Ғұбаш Әнесұлы Көшекөв, Сатқали Иманғалиұлы Молдағалиев деген ұғымдарды береді [3, 4 б.].

Үкіметке қарсы қарулы көтеріліс жоспары. Ұйымның жоғарғы үкімет басшыларына хат жібергеннен кейінгі жоспарлаған ісі – қарулы күрес. Ұйымның жұмысын нығайту мақсатында жекелеген ұйым мүшелерін жекелеген аудандарға бекітеді. Ғ. Әнесов Фурман ауданында қалуға тиіс болатын, С. Бажекенов Жәнібек ауданына, Құлбасов Жымпиты ауданына, Нұраллин Жаңақала ауданына баруды жоспарлаған еді. Казталовка ауданына баруды ұйым мүшесі Қ. Мақұлбаевқа жүктеледі [4].

Құпия ұйым кеңестік құрылысқа қарсы қарулы көтеріліс ұйымдастыруды 1942 жылы сәуір айына жоспарлайды. Олар бірнеше ауданда бір мезгілде қарулы көтеріліс ұйымдастырмақ болды. Бажекенов Жәнібек ауданына аттанып, Насыров Иманғалимен ұйымға жаңа мүшелер тарту жүктеледі. Ұйым жетекшісі белгіленген тәртіппен телеграф арқылы нұсқауға байланысты көтеріліс басталуы тиіс болатын. Жәнібек ауданындағы НКВД-ның аудандық бөлімшесін, түрмені, почтаны, телеграфты, радиостанцияны және Жәнібек темір жол станциясын тұтқиылдан басып алу жұмысы тапсырылды. Астраханнан келе жатқан поезды және товарлы вагондарды тоқтатып, қару-жарақ пен оқ-дәрілерді Жаңақала ауданының қиыр далаларына жөнелтуді ұйымдастыру көзделеді. Жәнібек ауданындағы тапсырма аяқталған соң Бажекенов Әнесовтың тапсырмасы бойынша өз адамдарымен Ордаға қарай барып, оны басып алған соң, Гурьев облысының Теңіз ауданына бағытталған болуы шарт еді. Нақтылай айтатын болсақ ұйым Фурманов, Жәнібек, Жымпиты аудандарында бір мезгілде көтеріліс бастауы керек болатын. Аудандардағы жоғарыда аталған мекемелерді тұтқиылдан басып алуды көздеген қарулы көтерілістің бастапқы кезеңінде жоспарды жүзеге асыруға қарсылық көрсетуі мүмкін болатын басшы және жауапты қызметкерлерді бірден қамауға алып, бақылау қажет деп шешеді. Ұйым мүмкіндігінше Александров-Гай қаласын тұтқиылдан басып алу қажет деп тапты. Оны Фурманов және Казталовка аудандары көтерілісшілерінің күшімен жүзеге асыру қажет болды. Александров Гай жағынан қысым жасалған жағдайда ұйым Жаңақала құмдарына қарай ығысуды көздейді. № 51 және № 17 жылқы заводтарынан ат алып, ауыл адамдарын жұмылдыра отырып, тез құмға асып кете алатындарын ескереді. Фурманов радиостанциясын өз мүдделеріне пайдалану ойын ұстанып, бірнеше күн ішінде Фурмановта қарулы көтеріліс болғандығын сыртқары жерлерге хабарлай алған болар еді. Сәуір айында қар етіп, көлікпен

қимылдаған жағдайда қозғалыс қиындайтынын біліп, салт аттылардың күшімен қимылдау қажет деп шешеді [2, 14-15 б.].

1941 жылдың 23 желтоқсанында «Қазақ халқын қорғаушылар Одағы» атты құпия ұйым араларындағы Құлбасов атты сатқынның болуына байланысты тұтқындалады. Ұйым жетекшісі Ғұбайдолла Әнесов пен оның серіктері тұтқынға түскеннен кейін мемлекеттік қауіпсіздік органдарының қатаң тергеуіне алынды. 1942 жылы 16 сәуір мен 3 маусым аралығында ұйым мүшелерінің барлығы бетпе-бет жауапталды [5].

КСРО Ішкі істер халық комиссариаты жанындағы Айрықша кеңес 1943 жылы 13 қаңтарда «Қазақ халқын қорғаушылар Одағы» ұйымының жетекшісі Әнесов Ғұбайдолланы РКФСР қылмыстық кодексінің 58-2, 58-10 баптарының 2 бөлімі және 58-11 бап бойынша мүлкі тәркіленіп, ату жазасына кесілсе, аталған Қылмыстық Кодекстің осы баптары бойынша ұйым мүшелері С. Бажекенов, С. Молдағалиев, Ғ. Тұрымовтар 10 жылға, С. Шорабаев, Н. Мұхамбетжанов, И. Мұхамбетқалиев 8 жылға, М. Әлиев, М. Ахметов, И. Насыров, Қ. Мақұлбаев, Ө. Аманов, С. Қаражанов, Қ. Сапаралин 5 жылға сотталып, еңбекпен түзеу лагеріне жіберілді. Бұларға негізінен Кеңес үкіметіне қарсы ұлттық-саяси ұйымға қатысқаны үшін деген, ал ұйым жетекшілеріне соғыс жағдайында халықты қарулы көтеріліске жұмылдырды деген айып тағылды. Қазақ халқының тәуелсіздігін көксеген жалпақталдық жастар осылайша сталиндік биліктің қаһарына ілігіп, әрқайсысының алдында алмағайып азапты өмір жолы жатты [6].

Бұл азаматтардың кейбіреуі айдауда жүріп қаза тапса, басқаларының тағдыры да кеңестік өктем саясаттың көріне ұшырады. Алғашқы жазаларын өтеп шыққандардың бәрі Қиыр Шығыс, Сібір, Тайга өңіріне жер аударылды. Олар тек 1956 жылғы 19 наурыздағы рахымшылық қаулысы негізінде ғана жер аударудан түпкілікті босатылды. Бірақ елдеріне қайтқасын да олар тыныш, алаңсыз өмір сүре алмады [7].

Жалпақталдағы жастар ұйымының іс-әрекет жоспарларында көптеген жауынгерлік құнды идеялар да бар. Мысалы, көтерілістің сәуір айына белгіленіп, әскери қысым көре қалған жағдайда Нарық құмына сіңуге бекінгендері көңілге ой салады. Нарын құмы қазақтың ата қонысы ғана емес, тарихтан мәлім Исатай мен Махамбеттің ат ойнатып, жауына атой салған стратегиялық маңызы бар қасиетті мекен.

«Ерлік – елге мұра, ұрпаққа – ұран»... Қазақстанның тәуелсіздігі жолындағы ұлт-азаттық қозғалысы кеңестер заманында тек 1986 жылғы желтоқсан көтерілісімен шектелмейді. Соның бірі - Жалпақтал

оқиғасы. Бірақ Жалпақтал жастарының тәуелсіздік жолындағы осы бір елеулі әрекеті Қазақстан тарихынан тиісті бағасын алған жоқ. Жасырын ұйым тарихы туралы баспасөз бетінде көтерілген мәселелер жергілікті жерлерде, оқиға болған ауыл шеңберінде еленгенімен, ел ауқымында, мемлекеттік дәрежеде жеткілікті қолдау таба алмай отыр. Батыс Қазақстандағы жастардың бұл саяси әрекеті күллі қазақты елен еткізетін мүмкіндік әлі жасалған жоқ.

«ҚХҚО» ұйымы – қазақтың ұлт-азаттық қозғалысының заңды жалғасы. 1937-1938 жылдары қазақтың ұлт зиялыларына қырғидай тиген қуғын-сүргінді көзімен көріп, қазақтың елдігіне төнген қатерді еріксіз сезінген саналы жастар өздерінен бұрынғылардың ұлт-азаттық күресін қайта жаңғыртты. Олар өздерінің қандай қатерлі қадамға барып отырғанын, бастарын бәйгеге тігіп отырғандықтарын да анық білді. Елдегі жағдайды екшелей келе тәуекелге бел буды. Олар басқыншылықты, не соғысты емес, дербес ұлт тәуелсіздігін қорғауды көздеді. Қазақ халқының ғасырлар бойы қолы жетпей келе жатқан арман-мүддесін аялағысы келді. 18 жастағы қазақтың өрімдей ұлдарының ұлтымыздың азаттығы үшін жан аямай арпалысуы – нағыз ерліктің өнегесі.

Ғылыми жобаның нәтижелері мен қорытындыларын алға тарта отырып, төмендегідей ұсыныстар жасаймыз: **біріншіден**, «ҚХҚО» тарихын кең ауқымда «Қазақстан тарихы» пәні бойынша мектеп бағдарламасына енгізу. **Өлкетану** бағытындағы сыныптан тыс шараларда назарға алу. **Екіншіден**, бұқаралық ақпарат құралдарында ұйым тарихы туралы материалдар жариялау, жалпақталдық жалын жастардың ерлік істерін ғылыми тұрғыдан бағалауда зиялы қауымның талқысына сала отырып, мәселені мемлекеттік деңгейде көтеру. **Үшіншіден**, қылышынан қан тамған қызыл империяға қаймықпай қарсы тұрған ұйым мүшелерінің рухына арнап Орал қаласында ескерткіш орнату, ұйым мүшелеріне көше атауларын беру. **Төртіншіден**, өмірінің соңына дейін «қазағым, халқым» деп жүрегі соққан, ату жазасына кесілген ұйым жетекшісі Ғұбайдолла Өнесов есімін мемлекеттік жоғары марапаттарға ұсыну.

Қазақ елінің азаттығы, егемендігі турасындағы жастардың идеяларының өз күшін жоймай, тәуелсіз Қазақстанның мақсат-мұраттарымен астасып жатқандығын тарихи сабақтастық, ұрпақтар жалғастығы ретінде бағалай отырып, бүгінгі ұрпақ үшін жалпақталдық жалынды ағаларымыздың ерлік істері мәңгілік ұран дегім келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Шахин А. Сол бір сүргін. – Орал: Дастан, 2002 ж.
- 2 Жақсығалиев Ж. Олар қазақ халқын қорғаушылар еді. // Дана. каз - № 1 – 2012. – 11-22 б.
- 3 Жақсығалиев Ж. Ұлт ұландарының ұмытылмыс ұлағаты. // Орал өңірі - 20 шілде, 2002. -1 б.
- 4 Аманұлы Ө. Туған жерді бір көрсем. // Орал өңірі. – 22 қаңтар, 1997.
- 5 Шахин А. Жалпақталдағы жасырын жастар ұйымы сталиндік репрессияға ұшырап еді. // Орал өңірі. - №5 – 1995.
- 6 Шахин А. Жалпақталдағы жасырын жастар ұйымы сталиндік репрессияға ұшырап еді. // Орал өңірі. - №7, 9 – 1995.
- 7 Шахин А. Олар да тәуелсіздік үшін күресіп еді. // Орал өңірі. – 14 желтоқсан, 1996.

КАЛЕНДАРЬ КАК ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ ДРЕВНИХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

СТОЛЯРОВ И.
ученик 6 класса, СОПШ № 41, г. Павлодар

Всю свою жизнь мы пользуемся календарем. Эта, казалась бы, несложная таблица чисел с днями недели имеет очень древнюю и богатую историю. Известные нам цивилизации уже тогда знали, как разделить год на месяцы и дни. Захотелось рассмотреть это уникальное изобретение человечества, которое предоставляет информацию о времени, пространстве и является частью истории формирования культуры народов мира. Учитывая данную проблему, выдвигаем гипотезу: допустим, что календарь несет не только информацию о времени и пространстве, а является структурно-генетическим кодом культуры народа.

Цель работы заключается в структурном исследовании происхождения календарей древних цивилизаций, координирующих все стороны жизни человеческого общества.

В Древнем Египте был создан первый в истории человеческой цивилизации 365-дневный календарь. Сельское хозяйство занимало важное место в жизни египтян, ведь всего лишь одно крупное наводнение означало тотальное опустошение и голод. Чтобы прогнозировать, когда наступят лучшие и худшие дни, люди год

за годом вели учёт разливов Нила. На основании этих данных они создали календарь, который помогал отслеживать время самых сильных наводнений и прогнозировать их. Египтяне выяснили, что звезда Сириус возникает на небосводе тогда, когда Нил выходит из берегов. Календарь делился на 3 сезона, связанных с этапами ведения сельского хозяйства – наводнение, рост и сбор урожая. Лунный календарь использовался в религиозных и бытовых целях.

Календарь инков – состоял из солнечного и лунного астрономических календарей, применявшихся цивилизацией инков в доколумбовой Америке. Также существовал ритуальный календарь из 328 дней [1]. Важное значение имеют наблюдения кечуа за циклами луны. Они полагали, что луна влияет на урожай, причем в период её возрастания следует сажать растения, дающие плоды над землей (кукурузу, фасоль), а в период убыли – подземные клубни [3].

Ацтекский календарь – система измерения времени, применявшаяся у народов Америки. Впервые эта система появилась у ольмеков около 3500 лет назад, которые считали, что время воплощает в себе божественное присутствие, а также предопределяет счастливую, несчастную или нейтральную судьбу. Ацтеки верили, что в конце каждого 52-летнего цикла миру угрожает опасность быть уничтоженным, поэтому начало нового ознаменовывалось особыми торжествами. Они определяли даты и продолжительность обрядов и церемоний, связанных с сельскохозяйственными циклами. Помимо гражданского календаря, ацтеки использовали священный календарь тональпоуалли.

Календарная обрядность у русских, украинцев и белорусов, как и у других земледельческих народов, в целом имела ярко выраженный аграрно-магический характер [5].

В традиционной культуре восточных славян существуют два основных цикла обрядов:

- цикл календарных земледельческих обрядов и праздников, отражающий основные этапы сельскохозяйственных работ в течение года.

- цикл семейно-бытовых обрядов, включающий родинно-крестинную, свадебную и погребально-поминальную обрядность [6].

Особенностью сельского аграрного календаря восточных славян являются пословицы и приметы, которые позволяют реконструировать древнюю модель мира [1]. Древние скотоводы Центральной Азии создали сложный циклический календарь, по которому их потомки – тюрко-монгольские кочевники – жили вплоть до XX века. У тюрков

слово мушель (в различных фонетических вариантах) означает сам календарь, а также его основную структурную единицу – 12-летний цикл, который является основой более крупных циклов, основанный на движении Юпитера вокруг Солнца за 12 лет.

В чередовании чётных и нечётных годов календаря соблюден принцип чередования животных ажал и адал. Согласно казахской легенде в древности годы ажал – нечистые (нечетные) и адал – чистые (четные) строго чередовались, но их порядок был нарушен: Кочевники использовали этот сложный календарь, чтобы выжить в суровых и изменчивых условиях резко континентального климата Центральной Азии. Он был необходимой основой, регулирующей хозяйственно-экономическую, политическую, духовную и культурную жизнь, а также ритм личной жизни индивида – словом, все стороны жизни кочевого общества. Животный календарь выполнял эти функции благодаря лежащему в его основе глубокому изучению Космоса и его влияния на земную жизнь. Он был известен каждому, потому что принадлежал Традиции, или Истинному Знанию, которое обеспечило жизнеспособность кочевых племен и народов, культур и цивилизаций Центральной Азии.

Тюрко-монгольских кочевников Центральной Азии объединяла Великая религия – Тенгрианство. Проходя за год тысячи и тысячи километров по океану трав на степных просторах Евразии, кочевники пересекали по несколько ландшафтных и климатических зон, когда вокруг менялось все – времена года, пейзажи, животный и растительный мир, цвет воздуха и вкус воды. В пути рождались и подрастали дети, мужали юноши, уходили старики... И в этом движущемся мире единственными устойчивыми знаками, по которым можно было сверять путь, были звезды; в меняющемся вокруг кочевника мире неизменным было лишь небо над головой – божественное Кок Мэнги Тэнир – Синее Вечное Небо.

«Каждая семья кочевника имела свою юрту, купол которой определенную часть года оставался открытым, а жерди купола являлись хорошим ориентиром для наблюдений в ночное время за движением Луны, звезд и планет... Таким образом, каждая юрта являлась своеобразным семейным «планетарием», благодаря чему накапливались и передавались из поколения в поколение наблюдения за светилами.

Еще одной важной причиной, побуждавшей к изучению звездного неба, был характер основного продукта кочевого производства. Основной продукт оседлого земледельца – зерно,

поэтому для него актуальна погода на год вперед, на период производственного цикла. Основной продукт кочевой экономики – скот. Прежде чем жеребенок станет взрослым, способным к размножению, интенсивному включению в трудовую деятельность людей или годным к полноценному убою, он пройдет стадии роста и только в шесть лет он станет именоваться ат (лошадь).

Изучая различные источники, мы познакомились с предпосылками создания календаря, разными видами календарей. Сопоставляя и анализируя циклические изменения, выяснили основания для построения древних систем летоисчисления.

Изучая историю и строение календарей мы пришли к выводу, что египтяне, инки, ацтеки и русские создавали календари с учетом сельскохозяйственных земледельческих работ т.е оседлого образа жизни. Циклы их календарей связаны с движением Сириуса, Луны и Солнца, зависели от климатических условий разных географических широт. У каждого народа наблюдалось ведение параллельно двух календарей: официальный (сельскохозяйственный – солнечный или лунный) и ритуальный (религиозный). Год длился в пределах 360–365 дней. В году было 12 месяцев по 30 дней. У ацтеков – 18 месяцев по 20 дней. Для ведения календаря использовали каменные и деревянные столбы, глыбы, папирус, глиняные дощечки, полотно.

Какими бы ни были различия между Великими религиями, всем им свойственен один общий признак – наличие собственного календаря. Каждая из них широко распространялась в мире, и самым точным признаком присутствия новой религии было внедрение в повседневную жизнь общества ее календаря. Распространяясь, каждая из религий меняла мировоззрение и жизнь людей, и календарь был одним из действенных инструментов этих изменений.

Если сравнить праздники и обряды земледельческого года между собой, можно легко убедиться в том, что отдельные компоненты в них совпадают, повторяются некоторые действия, существуют и устойчивые формулировки. Такое использование одних и тех же элементов в разных обрядах объясняется замкнутостью годового цикла, подчинено объединяющей все действия и помыслы земледельца задачей вырастить и сохранить урожай.

При всей своей стройности, законченности, где, казалось бы, учтены все потребности земледельца, календарь никогда не был застывшей и неизменной формой, реагируя на социальные, экономические и прочие изменения в жизни крестьянина и шире – страны, эпохи.

Древнейшей религией тюрко-монгольских кочевников народов Центральной Азии является тенгрианство. Циклический животный календарь, называемый казахами мушель, основанный на 12 летнем движении Юпитера вокруг Солнца понимается нами как тенгрианский.

Тенгрианский календарь создан обществом, для которого Человек – житель Космоса. Он объединяет единым ритмом жизнь Космоса, жизнь Природы, жизнь Человека с его хозяйственно-социальной и культурной деятельностью, выявляя их сущностную гармоническую взаимосвязь. Известный каждому члену кочевого общества, этот антропокосмичный календарь сформировал особое жизнеповедение кочевника, его экологическую культуру, высокую нравственность и тонкую культуру личностных взаимоотношений, всегда отмечаемые непредвзятыми чужеземцами.

Тенгрианский календарь является самым сложным из ныне действующих в мире.

Предпосылками глубокого знания Космоса, использованного для создания тенгрианского календаря были: 1) постоянные массовые передвижения людей на большие расстояния, без которых немислима кочевая экономика; 2) длительность выращивания скота, основного продукта животноводческого производства; 3) необходимость долгосрочных прогнозов погоды в зоне неустойчивого резкоконтинентального климата Центральной Азии.

Если рассматривать обозначенные типы календарей с точки зрения протекания времени от прошлого к будущему, то нетрудно обнаружить некоторые закономерности. Так, Солнечный календарь и календарь восхода Сириуса соответствовали смене сезонов, а потому они, как нельзя лучше, подходили к земледельческим культурам. По восходу Сириуса определялся разлив Нила, а по Солнцу обозначалось начало посева и сбора урожая. Из этого можно сделать вывод о том, что для календарей земледельческих культур прошлое-настоящее и будущее актуализировалось, более всего, в рамках годового цикла. Циклизации подвержено время и в календарях инков и ацтеков, фиксирующее время Вселенной. Многое зависело от географических широт и природно-климатических факторов. Поэтому у разных народов, живших на разных географических широтах, календари были совершенно различные, более того уникальны.

Что касается тенгрианского календаря, то он изначально отражал кочевой тип культуры, и, как отмечает А. И. Мухамбетова, его время – циклически спиралевидно, бесконечно, многовариантно самоповторяющееся.

Итак, можно сделать вывод, что календарь несет не только информацию о времени и пространстве, а является структурно-генетическим кодом культуры народа.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Володомонов Н. В. Календарь: прошлое, настоящее, будущее. - М.: Наука (ГРФМЛ), 2007, с. 24-26, 42-44, 78, 83.
- 4 С. Ажигали. История и культура Арало-Каспия. Сборник статей. - Алматы: Күс жолы, 2001, с. 105, 111, 116, 126, 130.
- 5 А. И. Мухамбетова. Тенгрианский календарь как основа кочевой цивилизации. с. 104.
- 7 <http://kurspresent.ru/page/kalendar-i-lenta-vremeni>
- 8 <http://redbookrf.ru/zhivotnye>
- 9 <https://molitva.guru/interesno-znat/raznitsa-mezhdu-yulianskim-i-grigorianskim-kalendarem.html>

КОРЯКОВСКИЙ ФОРПОСТ КАК ФАКТОР СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ГОРОДА ПАВЛОДАРСКОГО РЕГИОНА

ТАЙНОВА К. В.

ученик 9 класса, СОШ № 21, г. Экибастуз

КУЧ А. А., КОРНИЕНКО Г. Н.

учителя истории, СОШ № 21, г. Экибастуз

Река Иртыш является главной водной артерией Павлодарского Прииртышья и влияет на формирование экономических связей Казахстана с соседними регионами. Благодаря этому факту в регионе Прииртышья строились военные укрепления-форпосты, которые позже преобразовались в крупные административные центры.

Основными причинами, побудившими Россию в начале XVIII столетия перейти к открытому колониальному захвату земель правобережья Иртыша, были:

- хронический дефицит бюджета империи, вызванный огромными казенными расходами на ведение затянувшейся войны со шведами;
- защита приграничных территорий с юга и юго-востока;
- нужда в дешёвой рабочей силе;
- поиски новых рынков сбыта товаров;
- пополнение рядов военных сил Российской Империи;
- стратегический и экономический интерес, вызванный местоположением Павлодарского Прииртышья [1, 26].

Принято было считать что, этот регион служил для защиты территории казахов и Российской империи. Этому свидетельствует хронология событий создания Иртышской линии крепостей и форпостов [2]:

- в 1714-1715 годах под руководством подполковника И. Д. Бухгольца, снаряжается и отправляется первая экспедиция, в результате которой было положено начало для создания Ямышевской крепости;
- в 1716 году экспедицией И. Д. Бухгольца основана Омская крепость в устье реки Омь, в 500 м. от Иртыша;
- в 1717 году заложена Железинская крепость казачьим отрядом под руководством П. Свиерского на урочище Темиркаш (название от находившейся в 30 верстах по соседству речки - Железинки);
- в 1718 году дворянин В. Чередов с командой, состоявшей из казаков, построил - Семипалатинскую крепость;
- в 1720 году военная экспедиция, отправленная к озеру Нор-Зайсан под руководством гвардии майора Ивана Лихарева, Усть-Каменогорскую крепость на правом берегу Иртыша у впадения в него реки Ульбы;
- в 1720 году недалеко от Ямышевской крепости, рядом со складами коряковской поваренной соли был построен Коряковский форпост [3, 28].

Однако построенные крепости и форпосты должны были еще использоваться, как пункты образования, отправления новых экспедиционных отрядов или военных сил Российской империи, а также определяли обороно-стратегические задачи, одна из которых заключалась в обеспечении безопасности промысловых работ, организованных на Коряковском и Ямышевском соляных озерах [4, 4].

Таким образом, все правобережье верхнего течения Иртыша от устья Оми до устья Ульбы было закреплено за Российской империей. Иртышская укрепленная линия, растянулась почти на 900 верст, состояла из пяти крепостей (Омской, Железинской, Ямышевской, Семипалатинской, Усть-Каменогорской) и семи промежуточных форпостов (Ачаирского, Черлаковского, Осморьжского, Черноречского, Коряковского, Семярского, Убинского) [5].

Немаловажным фактором являлась разработка прииртышских месторождений самосадочной соли и последующее открытие ими близ Ямышевских озер регулярной ярмарочной торговли с Востоком, способствующей присоединению районов Верхнего Прииртышья в состав Российского государства.

Началом хронологии событий Коряковского форпоста принято считать 1720 год, период обнаружения близ Ямышевского озера, еще одного озера, богатого промысловой солью. Этому свидетельствуют выдержки из архивных документов: «Российский подданный, по фамилии Коряков, обнаружил в Верхнем Прииртыше, в 22-ух верстах от русла реки, очень богатое солью озеро. Впоследствии было названо его именем. Место на правом берегу Иртыша, где тарчанин решил устроить первую солессыпку, стало называться Коряковской пристанью, а урочище, располагавшееся в 2-х верстах от нее, Коряковским, или Коряковым, Яром» [6, 7].

В XVIII веке обстановка на Прииртышской границе была довольно таки нестабильной, поэтому внешний облик Коряковского форпоста, как и характер его заселения, определяли оборонно-стратегические задачи, которые заключались в основном в обеспечении безопасности промысловых работ, организованных на Коряковском соляном озере [7, 133].

По сохранившимся архивным документам, Коряковский форпост имел форму квадрата 50 на 50 метров, обнесен был высоким бревенчатым частоколом, по углам имел бастионы с артиллерийскими батареями. Во внутренней части располагались казармы, снаружи конюшни и баня. Гарнизон форпоста имел 48 человек, в наличии были две пушки. Позднее была построена церквушка и обосновалась таможенная застава. На территории укрепления кроме казарм, канцелярии, офицерских покоев и порохового погреба, располагались питейный дом, почтовый двор, конюшни, арестантская, снаружи конюшни и баня. Только через 25 лет форпост расширил свои границы, был увеличен гарнизон, появились дополнительные постройки для казаков, назначавшихся на соледобычу. Еще спустя 20 лет, было получено разрешение отставным драгунам и солдатам селиться на свободных местах, а также подрядчикам и чиновникам соляного ведомства [8, 33].

Однако с уверенностью утверждать, что данное месторождение самосадочной соли не было известно сибирским служилым и торгово-промысловым людям еще до того, как о нем проведал Коряков, нельзя. В связи с этим стоит обратить внимание на одну, весьма незначительную оговорку в воеводском наказе, который получил в 1699 году от князей Черкасских перед тем, как отправиться за ямышевской солью, дворянин Федор Феофилов. Она гласила: «А буде, изволением Божиим, на Ямыше озере соль не сядет, и ему, Федору, высмотря, с служилыми людьми потому ж идти к другому

соляному озеру, из которого озера имал соль полковник Дмитрией Полуехтов в 7168 году (от «сотворения мира» – А.Е), а пришел к тому соляному озеру, потому ж от реки и до озера поставить острожки и около острожков надолобы, и всякими крепостями укрепить, и в острожках людей посадить, и солью промыслять по сему наказу, сколько милосердный Бог помощи подаст» [9, 7]. Как видим, тобольские воеводы упоминают здесь помимо Ямышевского и другое соляное озеро, которое, было обнаружено полковником Дмитрием Полуехтовым в 1660 году и которое, еще не носило какого-либо определенного названия.

Одной из самых важнейших крепостей Прииртышской линии является Коряковский форпост, служивший точкой защиты и добычи соли. Добыча коряковской соли была так важна, что в скором времени Коряковская военная линия приобрела бастионный тип обороны, широко использовавшийся в практике регулярной армии царской Империи.

С конца XVIII – начала XIX века происходит постепенное втягивание в сложную систему экономических и товарно-денежных отношений казахской бедноты, вынужденной бросать привычное хозяйство и искать заработок на стороне, нанимаясь на сезонную работу Коряковского солепромысла, чем умело пользовались сибирская администрация и подрядчики. Поэтому к середине XIX столетия эксплуатация казахского населения на промысле стала массовой.

Организацию промышленной добычи соли на Коряковском солепромысле на сегодняшний день согласно, проведенным исследованиям можно разделить на несколько этапов:

- развитие солепромысла периода 1720–1750-е годы;
- рост производственной добычи соли в 1760-начало XIX века;
- организация промышленной добычи соли в первой половине XIX века [10, 30–31].

1 этап: Развитие солепромысла периода 1720–1750 годы.

В 20-30-е годы XVIII столетия Ямышевская и Омская крепости становятся пунктами больших поставок казенной соли, добываемой на Ямышевском и частично Коряковском озерах, но до 1768 года Коряковское озеро не пользовалось популярностью среди купцов и промышленников из-за большей по сравнению с Ямышевским отдаленностью от Иртыша.

Поставщиками казенной соли являлись местные купцы и посадские. Однако уже к середине XVIII века они были не в состоянии удовлетворить потребность сибирских городов и селений,

численность населения которых неизменно возрастала, поэтому в связи с создавшейся ситуацией, в 1745–1750 годы, в качестве работников на Ямышевский и Коряковский солепромыслы направили иртышских казаков. Однако линейное казачество, трудившееся не столько по желанию, сколько по принуждению, оказывало не большое усердие и заинтересованность к бесплатной и тяжелой работе. Поэтому соль по-прежнему извлекалась из озер в малых количествах, которых явно не хватало (в то время годовая потребность Сибири составляла около 340 тысяч пудов соли) [11, 111–122].

2 этап: Рост производственной добычи соли в 1760- начало XIX века.

В 60–70-е годы XVIII столетия коряковская соль в сравнении с ямышевской стала преобладать на сибирских рынках, тем самым, центр соледобычи перемещается в Коряковский форпост, чему свидетельствует сравнительная таблица, количества соли, поступившей в продажу с Ямышевского и Коряковского озер в 1768–1774 годах [12].

Отличительной особенностью этапа является реформирование данного периода в системе управления солепромыслом. В результате этих мероприятий происходит упразднение Сибирского соляного комиссарства, а все дела, относящиеся к сибирским соляным промыслам, переходят в ведение казенных палат тех губерний, на территории которых эти промыслы располагались. Таким образом, начинает постепенно складываться будущая система управления и штат должностных лиц сибирского «соляного дела». Теперь все обязанности, связанные с добычей и снабжением Сибирского региона солью, Тобольская казенная палата возлагала на Камерную часть во главе с советником. Она же производила и назначение на должности комиссионеров, приставов и смотрителей [13, 124–125].

3 этап: Организация промышленной добычи соли в первой половине XIX века.

В 1812 году, в преддверии нашествия Наполеона, потребовалась мобилизация всех денежных средств государства на военные расходы, и поэтому Коряковский солепромысел был изъят из арендного содержания, данный период начала XIX века ознаменован резким падением производительности солепромысла. В 1822 год был введен в Сибири новый «Указ о сибирских киргизах» административно-территориального деления, в результате которого Коряковское озеро оказалось на территории Томской губернии. Но «по удобности местных способов добывания и развозки» соли оно было отнесено к ведомству Тобольской казенной палаты «для

продовольствия» Тобольской губернии и близлежащих уездов Пермской и Оренбургской губерний [14, 7].

Данное событие благоприятно воздействовало на рост и новое развитие Коряковского солепромысла. Подтверждением является таблица добычи соли из Коряковского озера в 20-е – 50-е годы XIX в. на основании которой, можно сделать выводы, что добыча соли производилась, хотя и не интенсивным путем [15].

Таким образом, добыча соли на Коряковском солепромысле наглядно свидетельствует о начале массовой эксплуатации народов, населявших национальные окраины Российской империи, тот факт, что главную роль на солепромысловых работах стала играть казахская беднота, которая была вынуждена искать на стороне дополнительный заработок, чем активно пользовались государственные власти и частные предприниматели. Эксплуатация казахского населения на промысле стала массовой, так как экономическая жизнь Степного края была сосредоточена главным образом в руках местного линейного казачества и приезжего купечества, что создавало рынок рабочей силы для нормального функционирования Коряковского солепромысла.

В середине XVIII столетия доставка соли от Коряковской пристани в сибирские города и крепости производилась посредством сплава по Иртышу на казенных дощаниках, которые отправлялись под охраной служилых казаков и солдат в верхнеиртышские крепости «с провиантом и с другими казенными припасами». Это было наиболее удобно и выгодно в сложившихся условиях [16, 277].

В начале XIX столетия начинается строительство специальных казенных судов для перевозки соли по Иртышу, вмещавших до 35 тысяч пудов солегруза. Помимо этого, частично осуществлялись закупки судов у частных лиц. Уже к середине XIX века общее количество промысловых судов возросло до 36 [17, 8].

В начале-середине мая, как только на Иртыше открывалась навигация, начиналась ввозка из Тобольска к Коряковской пристани порожних судов, которые тянулись вверх по течению реки «лялочными рабочими». Но лишь в сентябре-октябре промысловый караван достигал Корякова. Перезимовав, суда грузились и сплавливались до Тобольска, стружая нужные количества соли в Омске, Таре, а также на Усть-Ишимской пристани. Соль в Петропавловскую крепость и город Ишим отправлялась по суше, так как река Ишим была несудоходна. Процесс экспорта Коряковской соли имел несколько направлений.

Караван разделялся на два направления, достигнув Тобольска [18]:

- одна часть его, предназначенная для городов Сургута и Березова, а также села Самаровского, спускалась тем же летом по Иртышу;
- другая же выгружалась в тобольские запасные магазины и следующим летом шла вверх по реке Тоболу в Ялуторовск, по реке Туре – в Тюмень и Туринск, а по впадающей в Туру реке Нище – до пристани Краснослободской. Далее соль перевозилась по суше: из Ялуторовска – в Курган, Шадринск, Челябину (Челябинск), Троицк и Куртамышскую слободу; с пристани Краснослободской – в Ирбит, Камышлов, Екатеринбург и Верхотурье.

С 20-х годов века Соляное отделение приобрело у частного лица первые две коноводные машины, в результате чего сократилось число «лямочных рабочих». Однако стоимость перевозки соли по Иртышу от этого дешевле не стала, потому что обслуживание машин было сопряжено с определенными затратами: покупка лошадей, изготовление различных снастей и деталей к «коноводкам» и т.п., чему свидетельствует таблица государственных расценок оплаты работ на Коряковском солепромысле и себестоимость сплава соли по Иртышу от Коряковской пристани до г. Тобольска в 1824-1855 годах из расчёта на тысячу пудов соли, можно сделать выводы, что добыча соли производилась, хотя и не интенсивным путем [19].

С 1856 года на Оби стало развиваться пароходство. Но, несмотря на то, что паровое судоходство в 60-х годах XIX века стало играть существенную роль в вывозке соли, оно в основном развивалось частным порядком [20, 155, 21].

Хозяйственное освоение Российской империей Верхнего Прииртышья происходило в условиях напряженной внешнеполитической обстановки, когда на первый план выдвигались задачи обороны и создания укрепленной линии. Период создания Иртышской линии крепостей, укреплений и форпостов, а также их расположение играли важнейшую роль для Российской империи и для будущего Казахстана и давали возможность:

- Стягивать и накапливать военные силы для дальнейшего продвижения в казахскую степь;
- Вместе с тем они имели большое значение культурного и экономического региона, так как колонизация принесла в быт кочевников изменения в их культуре и экономике, в институте правления;
- Способствовало созданию рынка рабочей силы из числа кочевников.

Этим и объясняется на первых порах преобладание на солепромысловых работах военно-служилого сословия (в частности, казачества), которое для царского правительства всегда являлось дешевой рабочей силой, а затем и местного населения, которое из необходимости нанималось в вольнонаем, что создавало рынок рабочей силы для нормального функционирования Коряковского солепромысла. На основе выше сказанного, была организована непрерывная ежегодная доставка соли по Иртышу, что способствовало еще большему развитию культурных и экономических связей между регионами. Неизменно растущее население Западной Сибири и обильность садки соли способствовали увеличению объемов соледобычи на Коряковском озере. Это и послужило причиной тому, что уже к началу XIX века Коряковский промысел стал занимать прочное место среди основных объектов разработки степных месторождений самосадочной соли, а небольшой населенный пункт под названием Коряков превратился в крупнейший снабженческо-сбытовой центр сибирского «соляного дела».

С первых дней существования Коряковского укрепления (форпоста) основной задачей «прародителя» города Павлодара являлось обеспечение безопасности промысловых работ, организованных на одноименном соляном озере, что способствовало становлению и развитию будущего областного центра современного Казахстана, как в экономическом, так и культурном отношении.

На сегодняшний день, Павлодарский регион богат своими природными ресурсами и по нашему мнению, имея такие ресурсы, а на данный момент исследовав добычу соли в данном регионе в период XVIII–XIX веков, возможно, есть необходимость возобновить процесс добычи, дабы повысить экономическое развитие Павлодарского Прииртышья.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Еремеев А. И. Источник народного продовольствия // Новое время. Павлодар, 2007, стр. 26.
- 2 См.: приложения 1.
- 3 Еремеев А. И. Источник народного продовольствия // Новое время. Павлодар, 2007, стр. 28.
- 4 Акты исторические, собранные Археографическою комиссиею. Т. 5. СПб, 1842, стр. 4.
- 5 См.: приложения 2.

6 Еремеев А. И. Коряковский форпост // Новое время. Павлодар, 2008, стр. 7.

7 Еремеев А. И. Источник народного продовольствия // Новое время. Павлодар, 2007, стр. 133.

8 Еремеев А. И. Коряковский форпост // Новое время. Павлодар, 2008, стр. 33.

9 Еремеев А. И. Главная лаборатория сибирской соли // Новое время. Павлодар, 2007, стр. 7.

10 Инсебаев Т. Очерки истории Павлодарского Прииртышья. Ч.1. Павлодар, 2000, стр. 30-31.

11 Аполлова Н. Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI - первой половине XIX в. М., 1976, стр. 111-122.

12 См.: приложение 3.

13 Еремеев А. И. Коряковский форпост // Новое время. Павлодар, 2008, стр. 124-125.

14 Еремеев А. И. Главная лаборатория сибирской соли // Новое время. Павлодар, 2007, стр. 7.

15 См.: приложение 4.

16 Потанин Г. Н. Материалы для истории Сибири // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете, 1866, кн. 4, стр. 27.

17 Сибирская соль. Ч.3. // Тобольские губернские ведомости, 1858, стр. 8.

18 См.: приложения 5.

19 См.: приложение 6.

20 Соколкин Э. Д. Павлодар: Историко-информационный путеводитель. Алма-Ата, 1982, стр. 155.

21 См.: приложение 7.

Карта Иртышской линии

Рисунок 1

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Рисунок 1 – Общий план Коряковского форпоста и образовавшегося при нем поселка (1765 г.). Реконструкция Еремеева А. И. Цифрами на плане обозначены: 1 – Форпост; 2 – Рогатки; 3 – Надолбы; 4 – «Провиантские магазины»; 5 – Конюшня драгун; 6 – «Пирамида для клажи амуниции»; 7 – Сарай для обоза; 8 – Офицерские конюшни; 9 – Жилые кварталы обывателей; 10 – Конюшни обывателей; 11 – Кабак; 12 – Контора таможенной заставы; 13 – Соляные амбары; 14 – Бани.

Рисунок 3 – Фрагмент «Плана настоящего расположения города Павлодара Семипалатинской области 1862 года» (Российский государственный исторический архив. Ф. 1293, оп. 168, д.7). Справа обозначена соляная пристань на берегу речки Усолки.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

Таблица 1

Год	Количество соли поступившей в продажу (в пудах)	
	Ямышевская	Коряковская
1768	94906	169405
1769	не было в продаже	297187
1770	5696	190505
1771	9948	228448
1772	11842	264109
1773	21760	295462
1774	21048	258011

ПРИЛОЖЕНИЕ 4

Таблица 2

Годы	Масса добытой соли	
	в пудах	в килограммах (приблизительно)
1823	996460	16317032
1824	792680	12980135
1825	1085580	17776372
1826	не добывалась	
1827	1622640	26570730
1828	849710	13914001
1829	948055	15524400
1835	111160	1820245
1836-1837	не добывалась	
1844-1847	1828631	29943833
1852-1858	1775000	29065625

ПРИЛОЖЕНИЕ 5

Рисунок 4 – Фрагмент карты экспорта коряковской соли

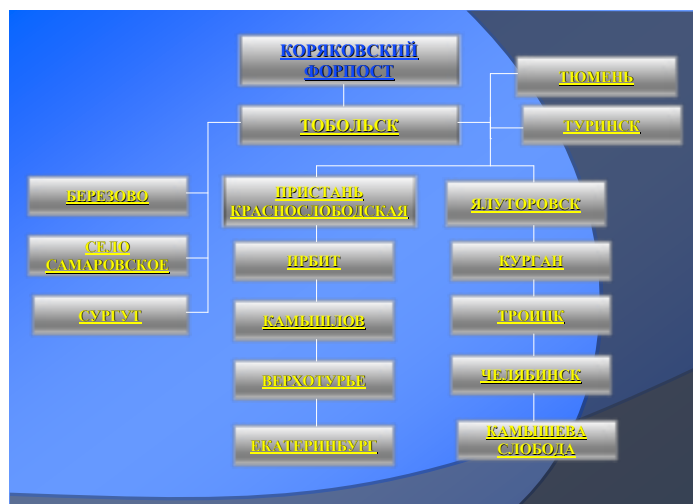

Рисунок 5 – Схема экспорта коряковской соли

ПРИЛОЖЕНИЕ 6

Таблица 3

Годы	Выломка соли из озера	Перевозка соли к пристани	Сплав соли по Иртышу до г.Тобольска
1824 – 1828	7 руб. ассигнациями	18-19 руб. ассигнациями	175-280 руб. ассигнациями или 50-80 руб. серебром
1829	15 руб. ассигнациями	18-19 руб. ассигнациями	175-280 руб. ассигнациями или 50-80 руб. серебром
1830 – 1834	7 руб. ассигнациями	18-19 руб. ассигнациями	175-280 руб. ассигнациями или 50-80 руб. серебром
1835	10 руб. ассигнациями или 2 руб. 86 коп. серебром	18-19 руб. ассигнациями	175-280 руб. ассигнациями или 50-80 руб. серебром
1836	10 руб. ассигнациями	19 руб. 50 коп. ассигнациями	95 руб. серебром
1837	10 руб. ассигнациями	20 руб. ассигнациями	95 руб. серебром
1838 – 1839	10 руб. ассигнациями	20 руб. ассигнациями	112 руб. 50 коп. серебром
1840	10 руб. ассигнациями	20 руб. ассигнациями	104 руб. 20 коп. серебром
1841 – 1842	10 руб. ассигнациями	20 руб. ассигнациями	105 руб. 60 коп. серебром
1843	10 руб. ассигнациями	20 руб. ассигнациями	95-97 руб. 50 коп. серебром
1844 – 1845	10 руб. ассигнациями	6 руб. 30 коп. серебром	95-97 руб. 50 коп. серебром
1846	10 руб. ассигнациями	7 руб. серебром	95-97 руб. 50 коп. серебром
1847	10 руб. ассигнациями	7 руб. серебром	117 руб. 50 коп. серебром
1848	10 руб. ассигнациями	7 руб. серебром	120 руб. серебром
1849 – 1851	10 руб. ассигнациями	7 руб. серебром	127 руб. 50 коп. серебром
1852	10 руб. ассигнациями	7 руб. серебром	140 руб. серебром
1853 – 1854	10 руб. ассигнациями	7 руб. серебром	145 руб. серебром
1855	10 руб. ассигнациями	7 руб. серебром	135 руб. серебром

ПРИЛОЖЕНИЕ 7

Рисунок 6 – Добыча соли на Коряковском озере в конце XIX века. Фото Д. П. Багаева.

Рисунок 7 – Добыча соли на Коряковском озере в конце XIX века. Фото Д. П. Багаева.

Рисунок 8,9 – Коряковский соляной промысел в начале XIX века

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ НА БАЗЕ ИДЕИ МӘҢГІЛІК ЕЛ: ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ

ФАЙЗУЛЛИН А. М.

ученик, Назарбаев интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар

ТУЛЕБАЕВА Б. Т.

учитель истории, Назарбаев интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар

В 2015 году казахстанцы отметили юбилей Ассамблеи народа Казахстана, прошедшей под лозунгом «Менің Елім – Мәңгілік Ел». Торжество политики мира и согласия – это заслуга, прежде всего, Президента РК Н. А. Назарбаева, который мудро определил в качестве стратегической линии – приоритет нашего общего согражданства» [1]. Последовательно проводя данный курс, Президент страны четко определил направления модернизационных процессов, одним из которых является – идентичность и единство на базе идеи Мәңгілік

Ел [2]. Широкая общественность Казахстана, поддерживая эту идею, осознает, что перед вызовами глобализирующегося мира потеря национальной идентичности может привести к утрате не только национальных ценностных ориентиров, но и даже национального суверенитета государства.

Несмотря на крупные достижения в этнополитике, проблема формирования национальной идентичности является весьма актуальной. При неправильном понимании национальной идентичности вероятна опасность строительства искаженного, внутри себя неустойчивого и конфликтного типа государства. На разном этапе исторического развития существовали специфические системы идентичности. На самой заре человечества – это родовая совокупность, связанная родством. Далее историческая ретроспектива показывает такие идентичности, как подданство и религия. Национальная идентичность формируется с появлением наций. Этническая идентичность выступает психологической основой этнополитической мобилизации, которую ученые рассматривают как готовность людей, объединенных по этническому признаку, к групповым действиям по реализации этнических интересов.

На первый взгляд эта система идентичности выглядит очень просто. Многие считают, что она зависит от национальной принадлежности, т.е., если человек по рождению балкар, то его национальная идентичность должна быть связана с балкарами. Однако, как показывает современная практика, не все балкары себя так ощущают. Часто бывает и такое, что по казахскому языку, на котором они думают и видят сны, по некоторым поведенческим стереотипам, по тому вкладу, который они вносят в казахскую культуру, они являются одновременно и балкарами, и казахами. Таких примеров в казахстанском обществе много, когда происходит переход от этнической идентичности к гражданской или национальной.

Национальная идентичность любого национального сообщества определяется множеством факторов. Единение людей различных культур во многом зависит от того, какие мировоззренческие ценности определяют и направляют деятельность человека, его взаимодействие с миром, природой, людьми, а также к каким общим целям стремятся граждане страны. На наш взгляд, главной ценностью, объединяющей граждан в единую нацию, является, прежде всего, патриотизм. Однако, сказать о том, что формирование единой нации жизненно необходимо для любого независимого государства, легко. На деле же для этого необходимы годы активной тяжелой работы по воспитанию людей на

основе общих ценностей. Большинство людей по своей природе очень далеки от крупных общественных проектов. Их больше заботит то, как можно обеспечить себя «хлебом насущным». Поэтому необходим кто-то, кто будет периодически «подталкивать» индивида, направляя его «идти на подвиги». Эти институты гражданского общества, государственные органы должны напоминать индивиду, что помимо его частных интересов существуют ещё общие интересы и цели.

В процессе формирования национальной идентичности, безусловно, огромная роль принадлежит экономике. Об этом свидетельствуют результаты развития таких восточных стран, как Япония, Южная Корея, Сингапур, Китай, которые за последние годы сделали большой рывок. Аналогичный скачок наблюдался и в странах Запада, когда они оказались в состоянии «Великой депрессии» в 1929-1933 годах. Именно критическое положение заставляло народы сплотиться, сообща решать проблемы. Особенности Казахстана определяют направления развития экономики. С целью консолидации общества планомерно решается проблема равномерного регионального развития, эффективной территориальной и экономической организации регионов. В соответствии со Стратегии «Казахстан – 2050» осуществляются оптимизация расселения населения, размещение производительных сил, трудовых и социальных ресурсов. Такая устойчивая основа позволяет более эффективно противостоять внешним вызовам, обусловленным влиянием глобализации.

В ходе реализации программы «Идентичность и единство» особая роль как гаранта стабильности и опоры власти отводится среднему классу. Президент Казахстана Н. А. Назарбаев в своем выступлении на XI сессии Ассамблеи народов Казахстана 22 ноября 2005 г. подчеркнул, что в стране делается ставка на преобладание среднего класса, и вся социальная и экономическая политика направлены на это. Ассамблея могла бы внести свой вклад в воспитание у наших сограждан психологии среднего класса – патриота и гражданина с высокой нравственной культурой, нацеленного на предприимчивость и высокопроизводительный труд. Ведь чем больше благополучных казахстанцев, тем благополучнее и сильнее государство [3].

Важную роль в процессе формирования национальной идентичности играет этнический фактор, где основополагающим принципом было и остается равенство всех народов, защита их от дискриминации. Для этого в Казахстане создаются необходимые условия. В обществе имеет широкое поддержку мнение, что только при условии обеспечения прав представителей всех наций

и народностей без всяких ограничений, с пониманием относясь к каждому из них, уважая их национальное достоинство, изучая их запросы и потребности, можно рассчитывать на реализацию идей общенациональной консолидации и укрепления казахстанской идентичности. Поэтому 11 статей Конституции РК связаны с вопросом защиты прав человека, обеспечения гарантий того, чтобы человек любой этнической принадлежности, любого места проживания чувствовал себя как дома и имел равные права с представителями других этносов. Преамбула Конституции начинается словами «Мы, народ Казахстана...». Такое звучание открывает широкие возможности для самообъединения граждан по этническим признакам, способствует созданию этнокультурных центров и т.д. для решения разнообразных проблем, ни в коей мере не отрицая «фактора этничности» и его значения в жизни общества и человека. Обеспечение защиты и соблюдения прав личности и благополучие социальных групп является важнейшим фактором укрепления национальной идентичности.

Политический фактор консолидации общества имеет центральное место в тех случаях, когда стоит проблема построения собственной государственности, при сепаратистских движениях, а также при тенденциях к объединению отдельных стран. Первое имело место в тех случаях, когда крупные этнические общности стремились создать свое государство на территории, которая является их историческим ареалом существования. Так было у еврейского народа, который по окончании второй мировой войны приобрел собственное государство. К современным народам, стремящимся создать либо восстановить свою государственность, можно отнести курдов и уйгуров. Претворяя в жизнь политические задачи, население Казахстана осознанно стремится к сохранению государственной независимости и территориальной целостности, продвижению к устойчивой демократии, повышению надежности и стабильности политической системы, укреплению эффективности и прозрачности государственного управления на принципах конституционализма и народного суверенитета. Эти фундаментальные ценности – главное национальное достояние и основа будущего единства страны на пути к устойчивому развитию.

Формирование национальной идентичности не может быть эффективной без духовно-культурного единения народа. В этой сфере ряд факторов, каждый из которых в отдельности представляет теоретический и практический интерес в деле консолидации общества. Так, образование является инструментом долгосрочного инвестирования в человеческий капитал, а значит страны в целом,

включает человека в систему разнообразных отношений, в том числе, и в отношения между людьми независимо от того, в какой сфере – материальной или духовной – они самореализуются, осуществляя деятельность, к какой нации, национальности принадлежат, какую религию исповедуют. Посредством образования решается проблема «жить сообща» – это и есть проблема единения людей и различных культур, консолидации общества [4].

Другим фактором, способствующим укреплению национальной идентичности, является идеология. Её можно понимать, как относительно систематизированную совокупность взаимосвязанных идей, представлений, концепций и доктрин, как об устройстве и принципах функционирования общества, так и о способах достижения, отвечающего интересам носителя этих идей, состояния общества, которое создает основу для организованной политической деятельности, независимо от того, является ли целью сохранение, преобразование или разрушение наличной политической действительности. Идеология объединяет её носителей независимо от их других идентификационных признаков (раса, этническая принадлежность, гражданство, социальное положение и другие). Идеи свободы, равенства, являющиеся составляющими либеральной идеологии, до сих пор распространяются по всему миру, объединяя своих сторонников в мега-сообщество [5]. Трудность обретения единства в этой сфере заключается в имманентной сущности идеологии как части духовного: оно адекватно личности, и не может существовать в отчужденных формах; а именно в последних, преимущественно, и являет себя духовность общества.

По более глубокому рассмотрению, в условиях, когда общество испытывает колоссальное имущественное расслоение, и поляризация общества достигла опасных пределов, духовная консолидация может оказаться одним из немногих средств, способствующих единению общества. Она может осуществляться на разных уровнях. Предпочтительной была бы консолидация внутренних основ самих религий – так называемой догматики их, то есть основ веры. Эта консолидация привела бы к автоматическому взаимопониманию религий. 2-м уровнем духовной консолидации мог бы являться диалог нравственных моментов религий, что не тождественно отмеченной выше консолидации догматик. Такой диалог является менее глубоким и всеобщим, но зато он более вероятен и реален. 3-м уровнем духовной консолидации является бытовая, посредством которого в духовный диалог вовлекаются практически все сферы бытия общества, такие, как экономико-социальные, политические, межнациональные,

культурные. Этот уровень – в силу его массивности и практической необходимости – может быть именно тем, на котором практически осуществляется реальная духовная консолидация этносов. Сколь бы далеко этот уровень не отстоял от догматики религий, он является сферой максимально широкого общения людей, принадлежащих к разным конфессиям [6].

Важную роль в этнической дифференциации играет язык. Вместе с тем с целью создания и укрепления нации важен государственный язык. При создании национального государства и нации возникает необходимость введения системы одного официального языка в пределах данной страны, поэтому само формирование наций в некоторой степени является следствием процесса лингвистической стандартизации.

Следующий фактор формирования идентичности состоит в активном межэтническом взаимодействии, которое исторически долгое время являлось территорией совместного освоения. Это ярко прослеживается по этнографическим материалам, собранным в ходе экспедиции «Павлодарское Прииртышье – территория толерантности» [7]. История межэтнического и межкультурного взаимодействия региона сохранилась в народной памяти, проявляясь в трактовке топонимов. Многие инновационные элементы культуры тюркских групп населения формировались в зонах контакта со славянскими и другими этносами. Длительное проживание тюркских групп со славянским народом способствовало взаимовлиянию и взаимообогащению бытовой культуры контактирующих групп. Общим достоянием становились культурные технологии переселенцев в сфере земледелия, промыслов, кулинарии.

Следует отметить, что все факторы, обеспечивающие формирование национальной идентичности, не являются обособленными друг от друга. Консолидация не может проходить на основе только одного из них. Известно, что в исторической практике скорее встречается сочетание факторов: политического и идеологического (СССР); политического, религиозного и этнического (Израиль); политического и этнического (Курдистан); экономического и социального (Южная Корея) и так далее, которое обеспечивает единство и стабильность. В этой связи консолидация казахстанского общества, укрепление национальной идентичности должны достигаться многофакторностью, а ее необходимость, модели, правила и нормы единения народа для успешного перехода к устойчивому развитию – осознаваться всем населением. От этого

зависят, в каких условиях будут жить будущие поколения, как будет обеспечиваться прогресс и процветание Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1 От тоталитарного прошлого - к стабильному и демократическому Казахстану / Доклад Президента РК Н. А. Назарбаева на торжественном собрании, посвященном Дню независимости // Казахстанская правда, 1997. 14 декабря.

2 План нации - 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Президента РК Н. А. Назарбаева.

3 Назарбаев Н. А. Доклад на XI сессии Ассамблеи народов Казахстана // Казахстанская правда. - 22 ноября, 2005.

4 Назарбаев Н. А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства // Пять лет независимости. Из докладов, выступлений и статей Президента РК. – Алматы: Казахстана, 1996. – 624 с.

5 Назарбаев Н. А. Идеиная консолидация общества – как условие прогресса Казахстана // Пять лет независимости. Из докладов, выступлений и статей Президента РК. – Алматы: Казахстан, 1996. – 624 с.

6 Саитова Н. А., Токтаров Е. Б. Факторы консолидации как условия устойчивого развития казахстанского общества // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. – Алматы, 2011.

7 Материалы историко-этнографической экспедиции «Павлодарское Прииртышье – территория толерантности», организованной научно-экспертной группой АНК Павлодарской области. – Павлодар, 2015.

20 Секция. Саясаттану
20 Секция. Политология

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АРЕНАДА АЛАТЫН ОРНЫ

АМАНБАЙҰЛЫ М.

оқушы, ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

ТУЛЕБАЕВА Б. Т.

Кәзіргі әлемдегі Қазақстан пәнінің оқытушысы,
ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

Қазақстан жан-жақты жедел дамып келе жатқан мемлекеттер арасында. Бұл жерде еліміздің мемлекеттер арасында алып отырған жеке рөлін сөз ете кету маңызды. 1991 жылы 16 желтоқсанда тәуелсіздігіміз жарияланғаннан бері оны 180-астам мемлекет мойындады, оның ішінде 140-қа жуығымен дипломатиялық қарым-қатынас орнатылған болатын [1]. Өзге мемлекеттердің ең үздік тәжірбиесін мемлекеттің өсуіне кіріктіру, даму көрсеткіштердің әрбір саласын, әлеуметтік, экономикалық, саяси, құқықтық, қаржылық, халықаралық дәрежеге сай болуына біріккен күш пен ынтымақтастық себепкер болады. Қазақстан түрлі бағытта жұмыс жасайтын халықаралық ұйымдардың беделді мүшесі. Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ), Қауіпсіздік Кеңесінің (ҚК), Біріккен Ұлттар Ұйымының білім беру, ғылым және мәдениет мәселелері бойынша бөлігі (ЮНЕСКО), Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы (ЕҚЫҰ), Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ), Ислам Ынтымақтастық Ұйымы (ИЫҰ), Түркі мәдениетін және өнерін дамыту халықаралық ұйымы (ТМӨДҰ) айқын мысал ретінде бола алады [10]. Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени бағыттардағы ұйымдардың толыққанды мүшесі болып, төрағалық етуінің ерекше маңыздылығы мен ықпалы бар екендігі анықталады. Бұл жағдайды ескере отыра, халықаралық рөлдің маңыздылығы мен өзектілігі, көрінеді. Тоқтала кетсек, Қазақстан нық сеніммен ілгері басуы үшін міндетті түрде оның жаһандық орны және де ықпалы сөз етіліп кетуі тиіс. Елбасымыз, Н. Ә. Назарбаев өзінің соңғы жолдауында «Қазақстанның табысты жаңғыруын қамтамасыз ету үшін бастамашыл белсенді сыртқы саясатты одан әрі жүзеге асыру қажет» екендігіне назар аударған болатын [2]. Егемендіктің алғашқы жылдарынан бастап іске асып келе жатқан оқиғалар тізбегінде Семей полигонының жабылуы және әлемдегі үшінші мықты ядролық арсеналға ие елдің

өз еркімен бас тартуы ойып тұрып орын алатындар. Қазақстан сырқы саясатында тың идеялармен бастамаларға ие болып отыр. Аталмыш бастамалар арасында Еуразиялық Одақ құру, халықаралық мәселелерді шешуде БҰҰ-да Жаһандық Стратегиялық бастаманы ұсынуы, Діндер көшбасшылары съездерінің ел аумағында өтуі, Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңестің құрылу идеялары [3]. Еліміздің сыртқы саясатындағы басты мақсаты бұл бейбітшілік пен ынтымақтастықты нығайтып, соғыс пен кикілжіңді ауыздықтау болып табылады [4].

Жобаның мақсаты – Қазақстанның ғалымдық аренадағы орнын зерттеу арқылы мемлекеттер арасындағы, жаһандық мәселелерді шешудегі ықпалын, байланыстар мен қарым-қатынастарындағы беделін және абыройын анықтау. Мақсатты негізге ала отырып, келесі зерттеу сұрақтары тақырыптың қарастырылуына жол ашады:

1 Қазақстанның халықаралық аренада алатын орны қандай?

2 Қазақстанның халықаралық аренадағы орны жастарға қандай мүмкіншіліктер ашады?

Сонымен қатар, зерттеу барысында сандық әдіс-тәсілдер қолданылды, яғни бұл арқылы кең аудиторияға көзделіп, ақпараттың ауқымды әрі толық болуы күтілді. Бұл әдіс нәтижелерді бағалау және зерттеулердің сапасын арттыру үшін қосымша ақпарат жинауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның халықаралық аренада алатын орны қандай?

1991 жылы тәуелсіздігін бүкіл әлемге жариялаған, жаңа мемлекет Қазақстан Республикасы пайда болды. Тұңғыш Президент – Елбасы Н. Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050 Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жолдауының негізінде құрылған тұжырымдамада Қазақстанның сыртқы саясаты сөз етілген болатын. Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2014–2020 жылдарға арналған тұжырымдамасында мақсаттары көрсетілген [4].

Қазақстанның сыртқы саясаттағы бағыты.

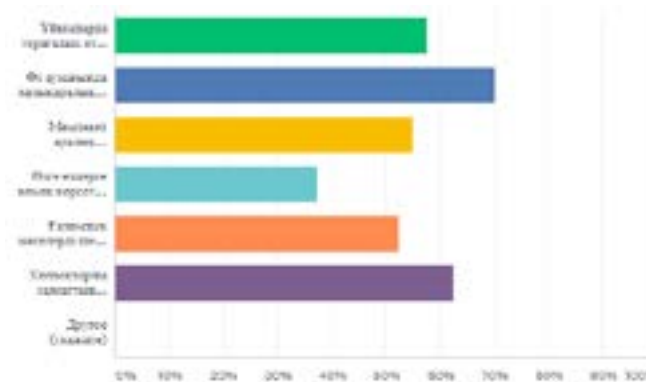
Еуразияның кең аймағында өз аумағына ие мемлекеттің сыртқы саясатының қалыптасуына ерекше ықпал жасайтын оның географиялық және саяси орны. Осындай жағдайдан шыға отырып, Қазақстан көпвекторлы саясатты ұстанады. Бұл туралы дипломат әрі қоғам қайраткері, Қазақстан Республикасының Парламент Сенатының спикері Қ. Тоқаев «1991 жылғы желтоқсан мен 1993 жыл арасында Қазақстанның көпвекторлы дипломатиясы қалыптасты» деп атап өткен еді. Жаһандық теорияға көз жүгіртсек көпвекторлы саясат демократиялық мемлекеттерге тән бола тұра, осындай бағыт өзге

мемлекеттің ісіне араласпау, аймақтық біртұтастығын құрметтеу, басқа мемлекеттермен тең дәрежелі ара-қатынасқа түсу, өзгениң ұстанымына ықпал етпеу, оған қоса, олардың саяси тәртібін, экономикалық жүйесімен қатар, этникалық, діни құндылықтарын құрметтеу сынды ұстанымдарға негізделеді. Әлемдегі теңсіздіктің алдын алу үшін, осы ұстанымдарды негізге ала отырып, өзге мемлекетпен оның үстемдігіне қарамастан, тату қарым қатынас орнатуға жол ашады [5]. Бұл өз кезегінде, Қазақстанның тек қана бірнеше елдермен шектеліп қалмай, қызуғышылық білдірген әрбір елмен тығыз, әр салада араласуға дайын екендігін көрсетеді. Елбасының соңғы «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты жолдауында, «Біздің бейбітсүйгіш бағытымыз бен осы саладағы нақты айқындалған қағидаттарымыз өзін-өзі толық ақтап отыр» деген еді [2]. Көпжақтылық Қазақстанның тек бір салады дамуынан гөрі, тежеліп қалмай біріккен қозғалысқа ие болатындығына кепіл бере алады. Осының арқасында, эконномикалық даму мен көркею үдеулене түседі. Қазақстан өзін бейбітсүйгіш, ынтымақтастың пен бітімгершілікке аса назар аударатын, бірлік пен татулыққа және қарусыздануға мән беретін мемлекет ретіндегі позицияны ұстанады. Соғыстың алдын алу мақсатында бірталай еңбек жасаған және оның бетке ұстар мысалы бұл ядролық қарудан бас тартуы. Қазақстан төртінші ядролық арсеналға ие мемлекет атанды. Бұл кезеңде КСРО мұрагер болып атанған Қазақстан, өз еркімен ядролық қарудан бас тартып, халықаралық аренада ерекше ілтипатқа ие болды. 1992 жылы Хельсинки процессіне қатысқандығы бұған дәлел бола алады. 1996 жылы БҰҰ мүшелік ете отырып, ядролық қаруды таратпау жайлы келісімге қол қойған болатын [1].

Зерттеу жүргізу барасында, әртүрлі жастағы оқушылар мен студенттер арасында сауалнама жүргізілген болатын. Сауалнама жүргізу курстық жұмыстың басында қойылған зерттеу сұрақтарына байланысты ақпарат көздерін сараптау кезінде, яғни екінші реттік ақпарат көзіне, қосымша дәлел ретінде қолдануға жол ашады. Сұрақтар типтері әр түрлі, тек бір түрге басымдылық берілмеген. Сұрақтар қазақ тілі және орыс тілдерінде ұсынылған болатын. Бұл респонденттердің сұрақтарды түсінудегі тілдік тосқауылдың туындамауы үшін және кең аудиторияны көздеуге мүмкіншілік береді.

Бірінші сұрақта, «Қазақстанның шет елдік саясатының негізгі бағыттарын көрсетіңіз» жауап берушілердің жауаптарының 77,50 % «Бейбітшілікке ұмтылу» деп көрсетсе, 50,00 %-ға ие нұсқа «Ынтымақтастыққа үгіттеу» болды. Сонымен қатар, 57,50 % жауаптар «Келісім мен бітімгершілікке шақыру» нұсқасын

да көрсеткен болатын. Бұл танымал үш жауаптың көрсетілуі есебінен жауап берушілердің Қазақстанның сыртқы саясатының негізгі бағыттары жайлы хабардар екендігін анық көрсетеді.

Сурет 1 – Қазақстан халықаралық аренадағы рөлін арттыру жолдары

Екінші сұрақ «Қазақстан халықаралық аренадағы рөлін қандай жолдармен арттыруда?» деп анықталды. Бұл сұрақтар айқын басымдылық нұсқасы байқамағандықтан, аталмыш 5 нұсқа көп дауыс жинаған болатын. Олардың арасында, «Өз аумағында халықаралық кездесулер өткізу» 70,00 % үстемдікке ие болса, «Көпвекторлы саясаттың жүргізуі арқылы» нұсқасы екінші орынды иеленді 62,50 %-бен. Соңғы екі нұсқа көрсеткіштері келесідей болды: «Ұйымдарда төрағалық ету» 57,50 %, «Ғаламдық мәселелерді шешу үшін ат салысу» 52,50 % (Сурет 1). Респонденттердің басым бөлігі Қазақстан өзінің халықаралық беделін арттыру мақсатындағы жолдарды көрсете отыра, соңғы жаңалықтар мен өзгерістерді білетіндігіне назар аудартады.

Келесі сұрақта, тоқтала кетсек, «Қазақстан үшін жаһандық аренадағы ерекше кезеңдерін көрсетіңіз» деп нұсқаулық жасалған болатын. Жауаптардың 77,50 % ие болған «БҰҰ Қауіпсіздік кеңесіне қабылдануы» нұсқасы көш бастап тұрса, 70,00 %. Екінші ең танымал нұсқа болып «Ядролық қарудан бас тартуы» атанған еді. Сонымен қоса, 2017 жылы өткізілген «ЭКСПО-2017 Халықаралық көрменің ұйымдастырылуы» жауап берушілердің 52,50% көрсеткішке ие болды (Сурет 2). Бұл сұрақ жауап берушілердің халықаралық аренадағы бастамалары мен жасалған жұмыстарының маңыздылығын сөз еткені

көрсетеді. Оған қоса, олардың мемлекетіміз үшін атаулы кезеңдер деп анықтағандығы байқалады

Соңғы екі сұрақ ашық типті жататындықтан, респонденттердің жеке ойларын білуге бағытталды. «Қазақстанның сыртқы саясаты сіздің өміріңізге қалай әсер етуде?» сұрағына жауап берушілердің басым көпшілігі өздерінің Қазақстанның сыртқы саясатының көмегімен бейбіт мемлекетте, тыныштықта өмір сүріп жатқандықтарын сөз ете отыра, шет елдерге саяхаттауға мүмкіншіліктері бар екендігін және оқуға болатындығын айта кеткен болатын. Екінші ашық типті сұраққа, «Қазақстанның халықаралық ықпалы қандай?», жауап алу барысында, көбісі орташа деп есептесе, басқалары Қазақстанның бастамаларының әрқашан ұтымды болатындығын көрсете отыра, бейбітшіліктің үлгісі деп есептейді.

Қазақстанның халықаралық аренадағы орны жастарға қандай мүмкіншіліктер ашады?

Зерттеу жүргізілу көмегімен жастар үшін мүмкіншіліктерге Қазақстанның ықпалы сөз етілген болатын. Жауап берушілердің басым көпшілігі Қазақстанның халықаралық аренадағы алатын орны есебінен келісімшарттар мен ортақ жоспарлардың көмегімен елдің жастары өзге мемлекеттерде жоғарғы деңгейдегі білім алуға көмектеседі. Солардың айқын дәлелі ретінде, үкімет аралық гранттар жүйесі бола алады. Үкіметарлық гранттар Қазақстан жастары үшін бар жағдаймен қамтамасыз етуге бағытталған: оның ішіне айлық шәкіртақы, тегін оқу орны, жатақханада тегін тұру қосылған. Қазақстанның бірталай жастары Еуропа, Азия мемлекеттерімен екі жақты келісімдер арқылы өз оқуларын жалғастыруда. Сол мемлекеттер арасында Мажарстан, Польша, Қытай Халық Республикасы, Вьетнам бар. Мысалға алатын болсақ, Мажарстан мен Қазақстан үкіметарлық келісімнің көмегімен, қазіргі күнде 200 студент білім алып жүр [6]. Сонымен қатар, шет ел университеттері Қазақстан студенттеріне университеттік гранттар мен сыйақылар ұсынады. Осының көмегімен АҚШ, Франция, Корея сынды алпауыт мемлекеттерде білім алуға ерекше мүмкіншілік туады. Бүгінгі күндерде жүз мыңға жуық отандастарымыз шет ел университеттерінде білім алып, өздірінің дағдыларын шындап жүр [7].

Бұдан басқа, жоғарғы білікті кадрлар мен жұмыскерлерді даярлау мақсатында, қазақ жастарының шет ел мемлекеттерінде, үздік жоғарғы оқу орындарында білім алу мүмкіншілігі «Болашақ» бағдарламасында көрініс тапты. 1995 жылы Н. Ә. Назарбаев жарлығымен «Болашақ» халықаралық степендиясының құрылуы жайлы бастау қойылды.

Аталмыш бағдар, посткеңестік мемлекеттер арасында алғаш рет қолға алынып, бастапқыда тек қана төрт мемлекетте, АҚШ, Франция, Ұлыбритания, Германия, жүзеге асырылғанымен, артынан мемлекеттер саны ұлғайған болатын. Жаңа тізімге бірталай шығыстың «жолбарыстары» енген болатын. Мысалы, Оңтүстік Корея, Жапония, Қытай. Шәкіртақы иегерлеріне тегін оқу ғана емес, айлық төлемақы мен тегін баспанамен қамту көзделген болатын. Бүгінгі күні, 12 000 мыңнан астам қазақстандыққа степендия ұсынылып және таңайындала тұра, олар әлемнің озық 170 университетінде, 35 мемлекетте білім алған болатын [9].

Қазақстанның сыртқы саясатының жемісті жұмысы арқасында, халықаралық дәрежедегі оқу талаптары енгізілуде. Танымал орталықтар мемлекеттің білім беру саласын дамытуға ерекше қолдау көрсетуде. Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі жаңашыл енгізулердің табысты жұмыс істеп келе жатқан оқу орындары болып саналады. Оқушылардың тек қана стандартты ойлау емес, сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін, әртүрлі дағдыларды дамыту: білу және түсіну, қолдану, синтездеу, талдау және бағалау. Оқушалардың үлгерімін бақылау арқылы, жаңа ақпараттың сіңірілу деңгейін қадағалап, төмен жағдайда, басқасына көшуге әрекет жасайды. «Назарбаев Зияткерлік Мектептері» ДББҰ стратегиялық серіктесі ретінде Cambridge Assessment International Education, CITO, British Council, Microsoft, CIS ұйымдары мен бірлестіктер жатады [8]. Бұл тұста да шет елдегі білікті ұстаздармен қатар болатын жұмыстар қатарында Қазақстанның ықпалы байқалады. Дамушы мемлекеттер қатырана ене отыра, Қазақстандық студенттер шет елдің ірі компанияларға барып, біліктіліктерін арттыра алады. Не болмаса, өзге мемлекет ұстаздары біздің ел аумығанда, жастарға дәріс жүргізе алады. Бағдарламалар аясында, «Team teaching» жүзеге асады, бұл дегеніміз пәннің оқыту тілінде және ағылшын тілінде өткізілуін қамтамасыз етеді. Мысалы, 2012 жылы Назарбаев Зияткерлік мектептерінде 165 шет ел мұғалімі, 13 мемлекеттен келген жұмыс жасаған болатын [8]. Анықталған талпыныстар, оқушылардың халықаралық дәрежедегі білім алуға мүмкіншіліктерін одан сайын арттырады.

Зерттеу барысында, Қазақстанның халықаралық қатынастарда алатын орын мен оның мемлекеттер мен ұйымдарға ықпалы зерттелді. Қазақстанның сыртқы саясатының негізге мақсаттары мемлекеттің халықаралық қатынастарда ұстанатын бағыттары мен жоспарларын анықтауға септігін тигізді. Қазақстан өзінің геосаяси

жағдайына байланысты көпвекторлы саясатын жүргізуге бет бұрғандығын көрсете отыра, өзіндік даму жолын қалыптастырған болатын. Қазақстан кез-келген ерекше қызығушылық білдірген мемлекетпен тек қана шынайы ынтымақтастық пен бірлікке негізделетін қатынас құрауға талпынады. Сыртқы саясаттың бітімгершілік пен ынтымақтастыққа, қарусыздану мен соғыстың алдын алуға бағытталғаны жайдан-жай емес. Бұл бағытты ұстана отыра, Қазақстан өзінің бірегей прагматизм мен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге көп көңіл бөлетіні байқалады.

Қазақстанның халықаралық аренада алатын орны жастарға ерекше мүмкіншіліктерді ашатындығы көрінеді. Қазақстанның абыройы көмегімен, Қазақстанның жастары шет мемлекеттерге оқуға және өз біліктіктерін арттырып келуге қолдау тапқан. Бұл ғана емес, ел аумағына халықаралық талаптарға сай оқу орындары ғана емес, оқудың жаға тиімді бағдарламалары енгізілуде. Соның бірі ретінде Назарбаев Зияткерлік мектептері жұмыс атқарып келеді. Бұл мектептер тәжірибесе, орта мектептерге таратылып, мемлекет аумағында зияткер ұрпақ саны артатындығын болжауға итермелейді.

Халықаралық қатынастардағы өз ролін арттыруға Қазақстан ерекше талпыныс білдіруде. Әлемдік қауымдастыққа, әрбір ел күресіп келетін жаһандық мәселерді шешуде Қазақстан өзінің бастамалырымен көзге түскен болатын. Бастамаларан бөлек, мемлекет халықаралық дәрежеде өз аумағында кездесулер мен келіссөздер өткізуде. Әр түрлі ұйымдардың беделді мүшесі, жүктелген міндетті жауапкершілікпен атқаратын төраға болу елдің абыройын одан сайын арттырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі ғылым комитеті мемлекет тарих институты, Қазақстан - әлемдік қауымдастықта, 2013 ж. <http://e-history.kz/kz/contents/view/171>

2 Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы, 2018 ж. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nanazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylygy-5-kazan

3 Қазақстан Республикасының жаһандық бастамалары аясында «Қазақстандық даму жолы», 2015 ж. https://www.inform.kz/kz/kr-zhahandyk-bastamalary-ayasynda-kazakstandyk-damu-zholy_a2842888

4 Қазақстан Республикасы Сыртқы Істер Министрлігі, Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2014 – 2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы, 2014 ж. <http://www.mfa.kz/kz/content-view/kontseptsiya-vneshnoj-politiki-rk-na-2014-2020-gg>

5 Мұқтар Ә., Шайхиев Т., Көпвекторлы сыртқы саясат – егемендіктің ерекше көрінісі, 2015 ж. <https://egemen.kz/article/kopvektorly-syrtyku-sayasat—egemendiktin-erekshe-korinisi>

6 Үкімет аралық гранттар қолданылуы. <https://bolashak.gov.kz/novostikz/1164-realizatsiya-mezhpravitelstvennykh-grantov-2.html>

7 20 тысяч грантов на обучение казахстанцев за рубежом «пропадают» в ЦМП, 2018 ж. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/20-tyisyach-grantov-obuchenie-kazahstantsev-rubejom-355723/

8 «Назарбаев Зиткерлік Мектептері» Дербес білім беру ұйымы. <http://nis.edu.kz/ru/about/partners/>

9 «Халықаралық бағдарламалар орталығы» Акционерлік қоғамы. <https://www.bolashak.gov.kz/kz/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html>

10 Внешняя политика Казахстана, 2013 ж. <https://e-history.kz/ru/contents/view/171>

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ЖҮЙЕСІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

БЕКШЕ А. С.

б «А» сынып оқушысы, № 24 ЖОББМ, Павлодар қ.

Қазіргі уақытта Орталық Азия мемлекеттеріндегі өкілетті билік немесе парламентаризм жүйесіне барлық ғалымдар, саясаттанушылар бет бұруда. Өкілетті билікке қызушылық кездейсоқ емес, себебі КСРО мемлекеті ыдырағаннан кейін бірнеше алып тәуеліз мемлекеттер пайда болды. Тәуелсіздік алған мемлекеттер жаңа міндеттерді шешуге тап болды, ол саяси, экономика, әлеуметтік және тағы басқа мәселелерді шешуі болды. Бірақ оның ішінде саяси даму жолын тандау ерекше орын алды.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың тікелей тапсырмасы бойынша, билік тармақтарын нұсқауларға бөліп қарастырылғаны бізге беймәлім. Халықаралық және саяси әлем сахнасы әрқашанда қозғалыста, дамуда, барлық мемлекеттер саясат жағына, тыс мемлекеттерге назар көп бөлуде.

Қазақ хандығының биліктік құрылымдары. Сайлаулар хандықта дала демократиясының пайда болуы тәрізді.

Дала демократиясының үлгісі ретінде қазақ хандығының сайлану дәстүрін атауға болады. Бұл дәстүр жүзжылдық сыннан өткен, ол хан билігін сайлау процедураларын реттеп отыратын қарапайым-құқықтық нормаларға негізделген.

Ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер бойынша ханның сайланатын айы, күні және өткізілетін орны алдын ала жарияланып отырған. Ханның сайлауы болатыны туралы хабар қазақтардың барлық руларына жарияланып отырылатын. Маслихатқа келген ер адамдардың барлығы қарулы болулары тиіс болатын, әйтпесе әдеттегі құқық нормаларына сәйкес, олар дауыс беру құқынан айырылып қалатын және жас әрі қаруланған әскермен ығыстырылып қалатын.

Дала демократиясының қарапайым-құқықтық нормаларына сәйкес, ресми өкілдер, ру, қауым, тайпалар басшылары, осындай Құрылтай-форумға қару-жарақпен қамтылуы қажет болатын. Жағдай жылқының болмауында болатын, егер Құрылтайға қатысушы жаяу келетін болса, ол міндетті түрде қаруланған болуы тиіс. Тек қана осындай жағдайда ол қолдауға ие болатын. Сайлаудың бұл бөлшегі өте маңызды болып табылады. Бір жағынан бұл қыр адамдары малшы болатын және сонымен қатар әскер де болатын.

Орта ғасырдағы уақытта адамның қаруланып жүруі қалыпты жағдай болып саналатын. Екінші жағынан, ер адамдардың міндетті түрде қаруланып жүруі туралы талаптар билік тарапынан өз халқына деген зор сенімін білдіру болып табылады: қаруланған адамдар басқа адамдардың кандидатурасын ұсына алатын, қарулы тәсілмен өз кандидатураларын қорғай алатын. Бұл норма да басынан бастап хан сайлауының қағидалары шын және әділ түрде қаланғанын көрсетеді.

Шыңғыстықтар өздерінің генеологиялық құқылары бойынша басында хандықтағы жоғары билікке үміткер болса, сонымен қатар, хандық билікке қол жеткізу үшін олар сайлаудан өтулері тиіс болатын.

Мемлекеттегі хандық билік мұраға қалдырылып отырылған жоқ, тәртіп бойынша хан лауазымына лайықты үміткерді таңдау міндеті қазақ қоғамының таңдаулы өкілдеріне жүктелді: белгілі батырлар мен билерге, ру басшыларына және аса лайықты сұлтандар ішінен қария-ақсақалдарға.

Олар түрік халқынан ханды сайлауда ежелден бері қалыптасқан тәртіпті басшылыққа алулары тиіс болатын.

Ханды сайлауға барлық рулардың атакты өкілдері шақырылатын. Жиналыс тәртіп бойынша төбе басында өткізілетін. Бұл мәселе

бойынша А. И. Левшиннің пікірін қарастырайық: «Жалпы шешуші жиналыс белгіленеді, кілемдер мен киіздер қатарланып төселеді, оларға жастары және лауазымдары бойынша сұлтандар, ақсақалдар, билер ру басшылары отырады, ал қарапайым халық олардың артқы жағында тұрады». Әйгілі адамдар айнала отырады, әрқайсының орны әлеуметтік жағдайы ескеріліп анықталады.

Маслихат жалпы дұға жасаудан басталады, одан соң қадірлі ақсақалға – ру басшысына сөз беріледі. Халық алдында хан лауазымына үміткерлер мен олардың абыройлары мен жағымды қасиеттерін әңгімелейтін жақтастары сөз сөйлейтін. Маслихатқа жиналған халық өздерінің қолдайтындықтарын немесе қарсылықтарын дауыстап білдірген.

Болашақ хан біржола анықталғаннан кейін оның жағымды жақтары мен кемшіліктері туралы сипаттап беретін жақтастары сөз сөйлейді. Кейбір процедураларға мұсылмандық құқықтың элементтері де қосылып отырылды. Ең беделді, құрметті ақсақал жиналысты ашып, жиналған халыққа болашақ ханның жеке қасиеттері туралы, оның шыққан тегі туралы, сондай-ақ, атакты адамдардың оның кандидатурасын сайлаған себептері туралы хабарлайды, одан кейін барлықтарына кандидатураны талқылау уақытын жариялайды.

Егер кімде кім хандық билікке үміткердің атына сын айтқасы келетін болса, ескертулер айтып, кемшіліктерін атап көрсететін болса, онда бұл құпталды. Үміткер Құрылтайына, тәртіп бойынша, алдын ала талқылаудан және сайлау туралы шешімнің бірауыздан қабылданғанынан кейін ғана шақырылатын болған.

Жұма күні «ханды көтеру» рәсімі өткізілген. Төбе басына ақ киіз төселіп, оның үстіне бірнеше құрметті адамдар болашақ ханды бетін Меккеге – жалпы мұсылмандық құдыретті қалаға қаратып отырғызған. Одан кейін даланың әдеттегі құқықтық нормаларына сәйкес, аса құрметті деп саналатын сұлтандардың, билердің, ақсақалдардың және батырлардың ішінен төртеуі ақ киізде отырған ханды үш рет бастарынан жоғары көтеріп, жерге түсіреді. Бұл әрекеттің аяқталуы ханның ресми түрде сайланғанын білдіреді және ол туралы салтанатты түрде жарияланады.

Ақ киізде отырған ханды көтерудің себебі, барлық жиналыстарда және барлық салтанатты жағдайларда сұлтандар, қожалар ақ киізге отыратындығында. Басқа жағдайларда ру басшылары сайланған ханды ақ киізге отырғызып, көтеретін.

Будан кейін ханды сайлануымен құттықтап, оны қайтадан бастарынан жоғары көтереді, бірақ бұл жолы оны серіктестері, ақсақалдар мен үміткерлер көтереді.

Ханның сыртқы киімін шешіп алып, оны ұсақ бөлшектерге шауып, оларды Маслихатқа қатысушылар өздерінің тарихи оқиғаға қатыскандарының куәсі ретінде, аса құрметті зат деп санап, өздерімен алып кеткен. Содан соң ханға арнайы тігілген ақ түсті халап пен қалпақ кигізіледі. Қатысушылардың барлығы сайланған ханның малын бөліседі, бұл осы шараға қатыса алмағандармен бөлісуді білдіреді. Бөлініп алынған мал хан сарқыты деп аталған.

Егер хан өз міндеттерін дұрыс атқара алмай, Маслихатқа берген уәдесін орындай алмаған болса, Маслихаттың шешімімен ол хан міндетінен айырылатын. Қазіргі заманғы тілмен айтатын болсақ, сенімсіз деп аталған. Қазақ хандығының тарихында сайланған хандардың барлығы хандықтағы ішкі және сыртқы саясатты лайықты түрде атқарып, халық пен мемлекеттің мүддесін қорғаған. Дегенмен, құлауға душар болған бір хан болатын, ол: Тахир-хан, 16-шы ғасырдың бірінші жартысында жылға жуық басқарған Жәнібек ханның немересі. Ханның барлық мүлкі тартып алынған. Оның қарсылық білдіруге құқы болмайтын, қарсылық білдіру адамдардың мерт болуына немесе жарақат алуына әкелуі мүмкін болатын. Егер осындай жағдайлар болатын болса, онда ол әдеттегі құқық нормаларына сәйкес қомақты түрде құн төлеуі қажет болатын.

Хан бір рет үлкен Құрылтайда өмір бойына сайланатын. Билер рулар мен ауылдардың басында тұратын. Ауыл билерін сол немесе басқа бір ауылдың бай және беделді отбасыларының басшылары қатарынадағы ақсақалдар сайлайтын. Рулар билерін ауылдар билері сайлайтын. Сайлаулар әдетте аталмыш ауыл адамдары мен туған-туыстарының қатысуымен өтетін.

Хан мемлекет басшысы ретінде өзіне берілген жоғарғы өкілеттілікпен бірге жүзеге асыратын азаматтық, әкімшілік және әскери билікті бірге атқаратын. Ұлыстар мен тайпаларда осындай функцияларды өз өкілеттіліктерінде сұлтандар мен билер орындайтын.

Ұлыбритания мен Солтүстік Ирландия Біріккен Корольдігінің Парламенті (ағыл. Parliament of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland) Біріккен Корольдіктің және Корольдік мұхиттың арғы жағындағы аумақтың жоғары заң шығару органы болып табылады. Оны британдық монарх басқармайды, алайда ол оның бөлігі болып табылады. Парламент екі палаталы, онда Лордтар палатасы деп аталатын жоғарғы палата және Қауымдастық палатасы деп

аталатын төменгі палата бар. Лордтар палатасы сайланбайды, оның құрамына діни лордтар (ағылшын шіркеуінің жоғарғы дін басылары), ақсүйек лордтар (пэрлер) мен көбі өз биліктерін мұра ретінде алған апелляциялар бойынша лордтар (англ. List of Lords of Appeal) кіреді. Қауымдастық палатасы керісінше демократиялық сайланатын палата. Лордтар палатасы мен Қауымдастық палатасы лондондағы Вестминстер сарайының әртүрлі үй-жайларында жиналады. Дәстүр бойынша министрлердің барлығы, премьер-министрді қоса алғанда тек парламент құрамынан сайланады. Парламент көне корольдік кеңестен эволюцияланған. Теориясында билік Парламент тарапынан емес, алайда «Парламенттегі Патшайым» (англ. Queen-in-Parliament) тарапынан жүргізіледі. Парламенттегі Патшайым ғана жоғарғы билік деп жиі айтылады, бірақ бұл даулы тұжырымдама. Қазіргі кезде билік демократиялық сайланатын Қауымдастық палатасы атынан да жүргізіледі; қоғамда Монарх өкілетті тұлға ретінде әрекет етеді және Лордтар палатасының билігі анағұрлым шектеулі деп есептейді.

Британ Парламентін халық арасында «барлық парламенттердің анасы» деп атайды, өйткені көптеген, әсіресе Британдық Достастыққа мүше елдердің, заң шығару органдары, оның үлгісінде құрылған. Бірақ Британ Парламенті ең көне болып есептелмейді, ол кем дегенде Исландияның Парламентінен жас.

Қазіргі Британ парламенті

Ұзақ даму жолы елдің жоғарғы өкілетті органына тән сабақтастыққа себепкер болды. Британдық парламент – ескі және жаңа нысандардың, қабаттастықтың, қатар өмір сүрудің үлгісі.

Британдық парламенттің ерекшелігін оның әртүрлі салтанаттарды ұйымдастырудағы ролінен де байқалады. Жыл сайынғы парламенттік сессиялардың ашылу рәсімі ескі салт-жоралар сақталып, сәнді де салтанатты өтеді. Лордтар Палатасы мен Қауымдастықтар Палатасының өз символдары бар – кара асатаяк пен түйреуіш. Отырыстарды өткізу орнымен де тарихи дәстүрлер байланысты – Вестминстерлік сарай.

Германия Федеративті Республикасы 1949 жылы ұйымдастырылды. Үш басқыншылық аймақта (АҚШ, Франция және Ұлыбритания билігі басым аймақтарда) германиялық жерлердің ГФР бірыңғай мемлекетінің құрамына енетіні туралы заңнамалық актілер қабылданды. Ол демократиялық мемлекет ретінде құрылды, демек конституцияның қабылданылуы талап етілді.

ГФР құрылған жағдай ескеріле отырып, дәстүрлі «Конституция» емес, «Негізгі заң» атауына ие болған конституциялық құжат

қабылданды. Құжаттың уақытша сипатын бейнелейтін дәл осы құжатты қабылдау мақсатқа сай болды. Алайда, 1949 жылғы 24 мамырда күшіне енген ГФР-дің Негізгі заңы бүгінгі күнге дейін күшін жойған жоқ. Осы жылдар ішінде оған көптеген өзгерістер енгізілді, олардың негізгілері ГФР мен ГДР (Германия Демократиялық Республикасы) бірігуі және ГФР Еуропалық одаққа енуі.

Вече (жалпыславяндық; славян тілінен вѣтъ – кеңес) – ежелгі және орта ғасырдағы Русьтегі қалалық, туыс-тайпалық және/немесе одақтастық қоғамның халықтық жиналысы. Ертедегі феодалдық қоғамның феодалдық мемлекеттік билігі мен шоқындыруға дейінгі барлық славян халқының халықты билеуі мен өзін-өзі басқару түрі. Вече – қаланы немесе өлкені басқаратын әскер басын және князьді (одақты-тайпалық мемлекеттілікті) сайлау үшін, сондай-ақ, христиандыққа дейінгі кезеңдегі славян мемлекеттерінің аумағында тікелей демократияның тарихи формасын, қоғамдық, саяси және мәдени өмірінің жалпы істерін талқылау мен маңызды мәселелерді тікелей шешу үшін жинаған. Вечеге – барлық қауымның басшылары – «жұбайлары», ру басшылары мен қоғамдастық басшылары (тайпаның, рудың, елді мекеннің, князьдықтың) қатыса алатын. Вечеде олардың құқықтары бірдей бола алатын не болмаса беделіне немесе әлеуметтік мәртебесі бойынша ерекшеленетін.

Өкілетті билік: халықтық вечодан бірегей мемлекет – Ресейдің заң шығаратын жиналысына дейін.

Тарихтың қиын кезеңдері, өмірдің ауыр жағдайлары және шексіз аумақ ғасырлар бойы басқарудың ежелгі ресейлік үлгісін анықтап берді. Бір жағынан ол әрдайым биліктің жоғары орталықтандырылуымен сипатталса, екінші жағынан жерлердің дербестігінің нығаюымен (кейде шектеулі жекешеленуімен), аумақтық көшбасшылар әсерінің артуымен ерекшеленді.

Ежелгі Русьтегі алғашқы билік өкілдерінің болашақ үлгісінің бірі халықтық вече – әрекет жасауға бейім азат азаматтардың жиналысы болды. Вечеде талқыланатын тақырыптар мемлекеттік өмірдің маңызды және өткір проблемалары болды: соғыс пен бейбітшілік мәселесі, князьдарды көтеру не қуу, әскери жорықтар мен бейбітшілік келісімдері. Шежірелерде вечалық жиналыстардың барлық ежелгі орыс қалаларында, оның ішінде Тверьде де болғаны жазылған.

Кейінірек Ресейді бөлген кезде губернияда сайланған дворяндар губернатор жанында кеңес құрып, губернияның басқару жұмысына тікелей қатысып отырды.

Бүгінгі күні посткеңестік мемлекеттердің саяси жүйелерін әрі қарай демократизациялау мәселелері аса өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Саяси модернизациясы процесінің маңызды құраушысы парламенттің саяси шешімдерді қабылдауы және жалпы алғанда биліктің заң шығарушы тармақтарының саяси беделін күшейту болып табылады.

Биліктің өкілдік органдарының қызметін жетілдіру мәселесі демократиялық саяси жүйенің негізі ретінде бүгінде барлық посткеңестік елдердің назарында тұр

Басқарылатын түріне қарамастан, посткеңестік мемлекеттердің парламенттері қандай да бір жағдайда азаматтардың басқару процесіне қосылуына, әртүрлі сайлаушылар топтарының бірыңғай саяси жүйеге бірігуіне, саяси элитаның қалыптасуына мүмкіндік береді.

Бірақ бүгінгі күні парламенттің жоғарғы доктринасын тікелей халықпен сайланатын орган ретінде қабылдайтын елдердің өзінде конституциялар оны мемлекеттік биліктің жоғарғы органы ретінде тікелей қабылдамайды. ТМД елдері парламенттерінің заңды статусы көптеген себептерге байланысты болады, басқару формасы ерекшеліктерінің маңызына, биліктің бөлінуінен туындаған жағдайларға, парламенттік қызметтің конституциялық бекітілуіне және т.б.

Посткеңестік парламентаризмнің құрылуы процесіне әсер ететін маңызды факторлардың бірі посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттер тәуелсіздігінің бастапқы кезеңінде мықты орталықтандырылған биліктің әрекет етуіне себепші болған көптеген алғышарттар болды. Халықтың көпұлтты және поликонфессионалды құрамы, азаматтық қоғамның дамыған институттарының болмауы, саяси мәдениеттің төмен деңгейі және партия жүйесінің жетілмеуі ТМД елдерінің бәрінде саяси жағдайлардың ерекше белгісі болды.

Посткеңестік елдер бұл жағдайларда, сөзсіз, мықты атқарушы билікке мұқтаж болды. Өтпелі кезеңде әлеуметтік-саяси тұрақсыздық пен атқарушы тармақтың заңнамалықты дезинтеграциялауы, үстемдік жасауы әбден объективті және заңды құбылыс болды.

Посткеңестік мемлекеттердегі парламентаризмнің құрылу сипатының ерекшеліктері парламенттік құқықтың әдеттегі емес көздерінің маңызды рөлі болып табылады. Конституциялармен бірге арнайы заңдардың, парламенттер статусының регламенті шешімдері болып конституциялық бақылаудың шешімдері, көпшілік нормативтік құжаттары, көптеген саяси келісімдер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Кітаптар, оқулықтар:

- 1 Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. - Алматы: Санат, 1996. - С. 347.
- 2 Султанов Т. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. – Астана. – 2006. – С. 25.
- 3 Жумаганбетов Т. С. История государства и права Республики Казахстан. – Алматы: Жеті жарғы, 2000. – С. 79.
- 4 Древний мир права казахов. В 10 томах. Том 4. – Алматы. – 2005. - Стр. 434.
- 5 Темиргалиев Р. : Ак-Орда. История Казахского ханства.
- 6 Казахстан. Национальная энциклопедия. – Алма-Ата: «Мәдени Мұра» – «Культурное наследие Казахстана», 2006. – Т. 2. – С. 317—318. – 560 с. – ISBN 9965-9746-3-2.
- 7 Артыкбаев Ж. О. История Казахстана. Хрестоматия. Астана, 1999. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч. Т. 1. М., 1963.
- 8 Бартольд В. В. История Туркестана // Соч. Т.2. Ч.1. М., 1963. Бартольд В. В. Очерки истории Семиречья // Соч. Т.2. 4.1. М., 1963. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана // Соч. Т.2. 4.1. М., 1963.
- 9 Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. Т.4. С. 116.
- 10 Козыбаев М. К. История и современность. Алма-Ата, 1991. Копеев М. Ж. Казак шежиреси. Алматы, 1993.

АҚПАРАТТЫҚ СОҒЫСТЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІНЕ ӘСЕРІ

ЖАКУПОВА А. А.

12 сынып оқушысы, ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

ТУЛЕБАЕВА Б. Т.

Жаңа Әлемдегі Қазақстан пәнінің мұғалімі,
ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

Қазіргі заманда ақпарат Интернет пен әлеуметтік желілердің көмегімен тез таралады. Интернетте әлем бойынша күніне 2 млрд адам отырады демек адамдардың көпшілігі осы ақпаратқа қол жеткізе алады [1]. Әрине ол біздің дамып келе жатқанымызды көрсетеді. Мысалы, осыдан 100 жыл бұрын радио өзінің аудиториясын 50 млн азаматқа жеткізу үшін 38 жыл жұмсаса, Интернет тек 5 жылды талап

етті. Алайда, әрбір құбылыстың ақ пен қарасы бар, демек ақпараттың тез таралуында, Интернеттің дамуында теріс жақтар жеткілікті болып келеді. Мәселен, ғаламдық ақпараттану үрдісі халықаралық қауымдастық деңгейінде ақпараттық қауіпсіздік және ақпараттық соғыс секілді мәселердің себебі болуы мүмкін. Ресей геосаясатшысы И. Н. Панарин пікірінше ақпараттық соғыс- бұл ноосфера және әлемдік ақпараттық-психологиялық кеңестікті өз мүдделеріне сәйкес пайдасын отырып билікке жетудің жоғары тәсілі [2]. Ал осының салдарынан елдің ұлттық қауіпсіздігі де жөберленеді. Негізгі ақпараттық соғыстың басты мақсаты- ол қарсы жақты өз ырықна мәжбүрлеп көндіру арқылы өз мүддесіне сәйкес келетін саяси, экономикалық, әскери, әлеуметтік ұтысқа қол жеткізу. Яғни қарсы шыққан елдерді ешнәрсе тоқтата алмайды, олар өз мақсатына жету үшін мемлекеттің ақпараттық және интеллектуалдық ресурстарына ықпал ете алатын кез келген құралдарды қолданады. Бірінші рет ақпараттық соғыс ұғымын 1970 жылы қырғи-қабақ соғысы кезінде Канада зерттеушісі қолданып, осы терминнің одан әрі қолдануына себепкер болған. Осы әлемдік мәселе Қазақ халқына да байланысты, себебі біз Интернетті еркін қолданып «Еріктілер» қатарына енеміз. Өздеріміз білмей ақпараттық соғыстың ортасында жүреміз. Сонымен қатар, ақпараттық соғыс «психологиялық соғысқа» да ұқсайды, себебі интернетті қолданған халықтың «миы шайылады». Ендеше, осы мәселені тез арада шешуіміз керек, ол біз ғана аяғын аңдап басып отырған жағдай емес. «Ауруын жасырған өледі»- деп дана халқымыз бекер айтпаған, ақпараттық соғыспен күресуіміз жөн, әйтпесе болашақта осы мәселенің шешу жолын таба алмаймыз, себебі ақпараттық соғыс барлық салаларды қамтып, алдағы игілікті дамуын баяулатады. Сондықтан, осы тақырып тандалды, енді негізгі мақсат – ол ақпараттық соғыс не екенін, оның деңгейін, елімізге тигізетін зиянын, тарихын зерттеп, одан кейін Қазақстан қалаларының тұрғындарының қаншалықта ақпараттық соғыс туралы білетінін анықтау. Сондықтан зерттеу барысында келесі зерттеу сұрақтары анықталды:

1 Ақпараттық соғыстың қазіргі замандағы деңгейі қандай?

2 Ақпараттық соғыстың Қазақстанның ұлттық қауыпсіздігіне тигізетін әсері қандай?

3 Ақпараттық соғысты тоқтатудың шешу жолдары қандай?

Егер ақпараттық соғысты қазір тоқтатпасақ болашақта кеш болуы мүмкін. Сонымен қатар, осы тақырып менің болашақ мамандығымен тығыз байланысты. Мен, медиа және байланыс факультетінде оқығым келеді демек, мен үшін әлемде болып жатқанның барлығын білу

керек. Ал жалған ақпарат медиа арқылы еркін таралып, ақпараттық соғыстың негізгі себебі болады, яғни адамдар арасындағы байланысты бұзады. Сонымен қатар, ақпараттық соғыс түсінігі қазіргі кезде толық зерттелмегені менің осы бағытта зерттеу жүргізуге талпынуымның тағы бір себебі. Тақырып бойынша бірінші реттік, яғни сауалнама өткізу және екінші реттік, яғни дерек көздерін зерттеу секілді зерттеулерді басында өткізіп, өзін үшін қорытынды жасап, болашақта жалғастыруды және мәселенің шешілуіне үлес қосуды қалаймын.

Ақпараттық соғыс адамзат тарихымен бірге жасасып келе жатыр. Демек ақпараттық соғысты жылдар бойы ғалымдар зерттеуде. Осы мәселенің геосаяси астарын, қайшылықтарды Р. Шафранский, Р. Кеохейн, Дж. Най, И. Масуда ғалымдары бірігіп зерттеді [3]. Ал, мәселенің қазіргі таңдағы алатын орнын, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жолдарын қазақтандық ғалымдардың ішінен Ф. Ж. Ибраева, Е. К. Алиаров, Р. Ш. Бердібаевтар зерттеген болатын [3].

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде насихаттайтын әдебиеттер тасымалданатын болса, 1969 жылы интернет пайда болған соң, ақпараттық соғыстың сипаты мен бүгінгі таңдағы белсенділігі артты. Осы интернеттің қарыштап дамуын елдер өз қаруына айналдырды. Қазіргі заманда жай ғана насихаттау жүрмей, мемлекеттер арасында нағыз соғыс өрлеуі мүмкін. Мысалы, қарапайым халық әрдайым қарайтын каналдарды мемлекет басшылары өз мақсаттарында қолданады. АҚШ «CNN», Европа елдері «Euronews» пен «BBC», Ресей «Ресей 24», Арабтықтар «Al-Jazeera» каналдарын және әлеуметтік желілерін қолданып халыққа жалған ақпаратты жібереді. 1999 жылы Югославия соғысы барысында АҚШ, Сербияның басшысы Слободан Милошевичті нацистердің еврейлерді қырғанындай деңгейінде БАҚ-та көрсетіп, өз халқын Сербияға әскер кіргізуге мойындатты. 2003 жылы Иракта жаппай қырып жоятын қару бар деп БАҚ арқылы хабарлап, Иракқа басып кірді [4]. Осыған қоса, әрбір мемлекет ақпараттық ғасыр уақытында басқа елдерді бақылай да алады. Мәселен, статистикалық ақпарат бойынша Африка материгінде фейсбукты ең көп қолданатын ел-ол Египет, демек осы желінің көмегімен Египетте халықты революцияға жұмылдыруға болады. Атап айтқанда 2011 жылы басталған «араб көктемінде» Египет, Тунис жастарын алаңға «Фейсбук» желісі арқылы жинақтады [5]. Сонымен, қазіргі замандағы ақпараттық соғыстың деңгейі өте жоғары, себебі ақпарат көмегімен экономикалық, әлеуметтік және саяси салаларында пайда табуға болады.

Екінші зерттеу сұрағына тоқталатын болсақ, Қазақстан тәуелсіздігін алып, экономикалық жағынан дамып, енді электронды ресурс қызметтеріне өтуін бастады. Электронды түрде даму, яғни барлық мемлекеттік органдардың басын біріктіріп, оларға интернеттің, электронды терминалдардың немесе тіпті ұялы телефондардың көмегімен тұрғындарға қызмет көрсетуге мүмкіндік беретін біртұтас жүйені қалыптастыру, халықтың өмірін жеңілдетеді, бірақ оның да теріс әсерлері қоғамда және одан әрі ұлттық қауіпсіздігімізде байқалуда. Себебі ақпараттық соғыс қазіргі заманда өзінің жоғары деңгейінен әсерінен дипломатиялық пен экономикалық күрестен бастап әскери күреске дейін өзінің бойына сініп отыр. Ақпарат әлемді жаулап алудың негізгі құралы және де Қазақстанның дамуына өзінің әсерін міндетті түрде тигізеді. Мәселен ақпараттық шабуылдар үкіметтік сайттарға, банктерге жасалуда. Осыдан бірнеше жыл бұрын Каспий банкі 40 млрд теңге көлемінде смс шабуылдарының салдарынан жоғалтып қалды. Сонымен қатар, қарапайым халықтың әлеуметтік желілеріне шабуыл жасап бүкіл елдің қауіпсіздігін қауіп-қатерге қоюға болады, себебі статистика бойынша тұрғындардың басым бөлігі в контакте, фейсбук, инстаграмм желілерінде отырады, ал бұл желілер шетелдің ресурстары болып табылады. Демек, шетел мемлекеттері біздің ақпаратымызға оңай қол жеткізе алады. Олар адамдардың санасын ұлатып, өздерінің жеке мүдделеріне пайдалануды көздейді өзінің жалған ақпаратын жазықсыз адамдарға таратып. Олар жай ғана ақпараттық соғысты жүргізудің негізгі бағыттарын жүзеге асырып келеді. Бүгінгі күні Қазақстанға қарсы тек әлеуметтік желілер қолданылса, болашақта еліміздің даму деңгейін анықтау үшін ақпараттық ресурстарды жасырын түрде бақылауға дейін жетуі мүмкін. Мысалы, 2009 жылы Германия тарапы Канцлер Ангела Меркельдің ұялы телефонын АҚШ-тың арнайы қызметтері тындады деп күдіктенді [5]. Осындай оқиғаның қайталануы мемлекетіміздің ұлттық қауіпсіздігін жояды, себебі жасырын қалуы шарт ақпарат, материалдар қарсылыстың қолына түседі.

Ақпараттық соғыстың барлық тигізетін әсерлерін және қазіргі деңгейін білгеннен кейін, осы соғысты тоқтатудың шешу жолдары қандай деген сұрақ туындайды. Алайда, осы күнге дейін нақты шешу жолы жоқ, бірақ теорияда қарастырсақ, ең бастысы еліміз өзге елдің ақпараттық ресурстарының жетегінде жүрмеуі керек. Егеменді ел болғандықтан Қытай мемлекеті сияқты отандық әлеуметтік желіні дамытуымыз керек, себебі өзге елдің ресурстарын қолданып, біз

осы елдің ақпаратына тәуелді боламыз, демек тұрғындарымыз автоматты түрде осы елдің қармағында болады. Жалған ақпаратты интернет желілеріне таратып, біз жәбірленеміз.

Екіншісі, ол осы біз күнделекті қолданатын желінің иесі біздің ақпараттымызға қолын жеңіл жеткізе алады, ал ақпаратты сақтағанын, атамекенді сақтағанын – деп бекерге айтылмаған. Ақпарат дәуірінде ақпарат кімнің қолында болса, жеңіс те соның қолында. Қарапайым Whats'app, Instagram желілерін қолданып, бүкіл мемлекеттің қауіпсіздігін қауіпке ұшыратамыз. Жай бір желінің иесі болу бұқараның санасын басқаруға, қоғамды меңгеруге, мемлекетті басқаруға алып келеді, сондықтан шет елдерінің ақпараттық ресурстарын қолданғанда сақ болуымыз керек.

Осы жерде мелекетте осы мәселеге көңіл бөлуі жөн. Қазақстанның мемлекеттік ақпараттық саясаты қазіргі кездегі ақпараттың, интернет желісінің ерекшеліктерін негізге ала отырып әзірленуі тиіс. Ақпараттық соғыстан құтылудың алғышарты ол шетелдің ақпаратына тәуелділіктен құтылу. Ол жүзеге асырылмаса мемлекет тәуелсіз әрі егеменді емес деп айта беруге болады.

Зерттеу барысында қолданған екі негізгі зерттеу түрі болды. Біріншісі- ол сапалық зерттеу түрі, ақпараттық соғыс туралы білімді кеңейту үшін және қосымша ақпаратты алу үшін қолданылған. Екіншісі- ол сандық зерттеу түрі, жергілікті тұрғындардан деректер жинау үшін қолданылған. Деректерді жинаудың сандық әдісін қолдандым. Осы себепті жұрттың пікірін білемін деген оймен Қазақстандағы Астана, Алматы, Павлодар қалаларының 18-30 жасар азаматтарынан сауалнама алуға кірістім. SurveyMonkey.com онлайн сервисі дәл осындай мақсатта жасалынған болатын. Оның көмегімен өз сұрақтарыңызды жасап, халықтан жауап іздеуге болады. Тура осы сервис арқылы зерттеуімді бастадым.

Осы ақпараттық соғыс мәселесі туралы қай ақпарат ресурстарынан біліп алғанын сұрағаннан кейін әлеуметтік желілер бірінші орында екенін байқаймыз. Демек әлеуметтік желілер осы салада да бірінші орынға ие. Яғни ақпараттық соғысты бастаушылар әлеуметтік желі арқылы өздерінің жоспарын орындауды таңдайды және әлеуметтік желілер осы мәселенің бар екенін көрсетеді. Кеңес Одағы мен АҚШ арасындағы ақпараттық соғыс кезінде қарсыластар бір-біріне идеологиялық соққы беру үшін ештеңеден тайынбағаны белгілі. Олар көбінесе газет, журнал, әдебиеттер арқылы әрекет жасады. Демек ақпараттық соғыс Кеңестік жүйе күйрегеннен кейін де толастаған емес. Бар болғаны оның нысанасы, бағыты, мазмұны

өзгерді және бұрынғыдай екі ғана емес, көпполярлы сипатқа ие болды.

Мәселен, осы шағын зерттеу нәтижесінде ақпараттық технологиялардың мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасқа әсер етуі. Демек жаңа технологиялар да қарым-қатынастың берік болуы да өз ықпалын тигізді. Енді, неліктен кейбір елдер осы технологияларды келеңсіз бағытта қолданады деген сұрақ туындайды. Ол менің келесі сауалнама сұрағым болды.

Олар көздейтін басты мақсат-ол «миды шаю», себебі осы процесстің көмегімен елдің ішкі, сыртқы саясатын, экономикасын, әлеуметтік жалпы барлық салаларын нашарлатуға болады. Мидың шайылуы ғұламалардың жылыстауына әкеледі, ал ол жұмыс күшінің азаюына әкеледі, солай экономика нашарлайды. Халықтың миын шайып, олардың сана сезімін өзгертіп, олардың Отанға деген патриоттық сезімнің, сенімдіктің өшуіне әкеледі, ал ол Қазақстан халқының лаңкестік ұйымдарға қосылуын жеделдетеді. Алайда, ақпараттық соғыстың Қазақстанға тигізетін еш әсері жоқ деген жауап та болды, бірақ екінші реттік зерттеуді жүргізгенде мен осы мәселенің Қазақстанға тигізетін әсері өте күшті екенін байқадым.

Ақпараттық соғыстың деңгейін және ұлттық қауіпсіздігімізге тигізетін әсерін сауалнама бойынша да, қосымша әдебиеттен ала отырып та зерттедік. Бірақ, соғыстың артықшылықтарын, кемшіліктерін білу керек, осыған негіз ретінде SWOT талдау әдісін алуға болады. Осылай Ақпараттық соғыстың мүмкін болатын пайдалы жақтарын, қауіп көздерін, мүмкіндігін және залауын талдап көрсек.

S – күшті жақтары

Негізі соғыстардың күшті жақтарын табуға қиын бірақ мүмкін, демек аталмыш соғыстың да аз болса да күшті жақтары бар. Ақпараттық соғыстың басталуының себебі ол ақпараттық технологиялардың дамуы, яғни елдегі ақпараттық соғыс осы мемлекеттің ғылыми-техникалық прогресспен дамып келе жатқанының белгісі. Сонымен қатар ақпараттық соғыс пайда болған ақпараттық кеңістікті одан әрі дамытады. Осы соғыстың түрі үлкен қаржылық инвестициялар мен күш-жігерді қажет етпейді, себебі қару-жарақтарға қаражат жұмсалмайды, тек нағыз стратегия қажет. Сондықтан әлемнің жетекші елдері ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамытуға, ақпараттық инфрақұрылымға, ақпараттық ресурстарды қалыптастыруға стратегиялық инвестициялар жасайды. Демек Ақпараттық соғыс қоғамның инновациялық және тиімді дамуына,

жаңа (алтыншы) технологиялық тәртіпті қалыптастыруға ықпал ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады.

W – әлсіз жақтары

Әлсіз жақтарына тоқталатын болсақ, ақпараттық соғыстың әлсіз жақтары жеткілікті. Біріншіден, қазіргі уақытта ақпаратты өңдеудің, сақтаудың, берудің барлық дерлік құралдары шетелдік ақпараттық және коммуникациялық технологиялар (АКТ) негізінде жасалады. Сондықтан ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету туралы әңгімелесу, ол өзімізді алдау, себебі осы құралдар арқылы қарсы мемлекеттер теріс психологиялық фон орнатады. Ақпараттық соғыстың теріс әсері көптеген құндылықтарға, азаматтардың сана-сезіміне әсер етеді. Бұған мысал ретінде украиналық және батыс БАҚ-тарға қарсы Ресейдің саяси және экономикалық оқшаулануы, тарихты бұрмалануы. Ақпараттық соғыс елдегі цензураны айналып өтуге арналған жаңа технологияларды құру және тарату бойынша жобаларды қаржыландыру, авторитарлы елдерде оппозицияны қолдайтын ақпараттық қызметтерді құру, көлеңкелі интернет жүйелерін және дербес мобильді байланыс желілерін құру, авторитарлық режимдермен күресушілерге билік органдарының тыйым салуларын айналып өтіп, онлайн режимінде ақпарат алмасуға мүмкіндік береді. Ақпараттық соғыста жеңілсен ақпараттық құрылымның бөлігі жеңімпаздың кеңсесіне көшіріледі, ақпараттық жүйенің жұмысы төмендейді, зақымданған тараптың қауіпсіздік жүйелері жойылады.

O – мүмкіндіктер

Осы соғыстың көптеген әлсіз жақтары бар деп айттық, енді осы соғыстың кемшіліктерін асып түсу үшін бірнеше мүмкіндіктерді қарастыруға болады. Біріншіден, Ақпараттық соғыстың жеңімпазы болған ел мемлекеттің толық ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуі мүмкін. Елдегі патриоттық көңіл-күй сақталады. Сонымен қатар, ең бастысы ақпарат саласында көшбасшы елге айналады. Осыған қоса, ақпараттық соғысты бастап, қарсы елдердің азаматтарын дезинформациялап, өзінің бастапқы, негізгі мақсатына жету мүмкіндігі пайда болады.

T – қауіп-қатерлер

Ең негізгісі ол жай ғана ақпаратпен жүргізілген соғыс нәтижесінде корпоративтік тыңшылық, террористік сипаттағы жаһандық соғыс пайда болуы мүмкін. Осы соғыста жеңіліп қалсаң мемлекеттік басқару жүйесі бұзылып, ұлттық қаржы жүйесінің құлдырап қалуы мүмкін. Соғыс барысында оппонент мемлекеттер

белгілі бір ақпаратқа қолжетімділікті шектеуі мүмкін, мәселен веб-ресурстардың жабылуы, теледидар бағдарламалардың, баспа басылымдардың жабылуы.

Қорытындылай келе, сапалық және сандық зерттеулерінен жиналған мәліметті талдағаннан кейін Ақпараттық қоғам дәуірінде Ақпараттық соғыстың деңгейі жоғары деуге болады. Алайда осы мәселе толығымен зерттелмеген және Қазақстан халқының осы соғыстың түрі турала білімі шектеулі. Осы қорытындыға сапалық зерттеу, яғни сауалнама нәтижелері жеткізді, себебі сауалнамадан өткен 67 адамның тек 40 пайызы өзінің нақты, терең білімін көрсетті. Ендеше осы тақырыпты одан әрі зерттеп Ақпараттық соғыстың шешу жолдарын табуға керек. Ақпараттық соғыстың тек теориялық шешу жолы бар, ал оны іс жүзінде жүзеге асыру біздің ең басты мақсатымыз болуы керек. Біздің ақпараттық кеңістігіміз толығымен Батыс мемлекеттеріне не болмаса Ресейдің ақпаратына толығымен тәуелді. Ол өз кезегінде мен жоғарыда көрсеткен салдарға алып келуі мүмкін. Осы зерттеуді өткізгенім мен үшін өте пайдалы болды, себебі ақпаратты тек Астана, Павлодар, Семей қалаларын зерттеп алғанымға қарамастан, кішігірім зерттеу жүргіздім және болашақта осы Ақпараттық соғыс тақырыбын жоғары оқу орнында тереңірек зерттеуге үміттенемін. Осыған қоса, Қазақстан Республикасының тұрғыны ретінде халықтың, үкіметтің ақпараттық соғысқа дайын болуын және еліміздің осы соғыстың жеңімпазы болуын қалаймын.

Ақпаратты сақтағанын, атамекенді сақтағанын- деп бекерге айтылмаған. ХХІ-ғасырда ақпарат ол ең құнды ресурстардың бірі, себебі ақпарат кімнің қолында болса, жеңіс те соның қолында. Халықтың санасын басқару - мемлекетті басқаруға алып келеді, сондықтан осыдан құтылу үшін шетелдің ақпаратына тәуелділіктен құтылу керек. Бұлай болмаса, тәуелсіздік, ел мен жердің егемендігі туралы сөз айту жартыкеш тірлік болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байжұмақызы З. «Ақпараттық соғыстың геосаяси аспектісі», 2015 ж <https://articlekz.com/kk/article/17213>
- 2 Байұзақов Қ. «Ақпараттық соғыс дәуірі», 2015 ж. <http://arhar.kz/2015/11/11/a-paratty-so-ys-d-uiri/>
- 3 Фаббасов Р. «Германия Канцлер Ангела Меркельдің ұялы телефонын АҚШ-тың арнайы қызметтері тындады деп күдіктенуде», 2013 ж.

https://www.inform.kz/ru/germaniya-kancler-angela-merkel-din-uayaly-telefonyn-aksh-tyn-arnayy-kyzmetteri-tyndady-dep-kudiktenude_a2599714

4 Кудайберген Ж. «Ақпараттық соғыс ашық қоғамның көрінісі ме?», 2016 ж. <http://zanmedia.kz/2016/10/03/aparaty-sous-ashy-aamna-cerns-me/>

5 Панарин И. Н. «Информационная война и геополитика», 2006 ж.

<http://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/view/361/355>

ҰЛТАРАЛЫҚ ПЕН ДІНАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ РӨЛІ

ЖУМАТАЕВА А. К.

12 сынып оқушысы, ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.
ТУЛЕБАЕВА Б. Т.

тарих пәнінің мұғалімі, ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

Қазіргі әлемде бейбітшілікті сақтауда ұлтаралық пен дінаралық қатынастар маңызды орын алады. «Ұлтаралық пен дінаралық қатынастар дегеніміз не?» деген сұрақ туындайды. Ұлтаралық қарым-қатынастар деп белгілі бір этникалық қауымдастықтар арасындағы қатынастарды атайды. Бұл қатынастар қоғамның барлық салаларын қамтиды, осыған мысал: әлеуметтік, саяси, мәдени өрі экономикалық қатынастар. Ұлттық қатынастар тек жеке тұлғалар мен этникалық топтар арасында ғана емес, мемлекеттер арасында да қалыптасады [1, 14 б.]. Ал дінаралық қарым-қатынастар әр түрлі дін бағыттары ғана емес, әртүрлі дін өкілдері арасындағы қатынастар болып келеді [2, 240 б.].

Тандалған тақырып өте өзекті, себебі қазіргі біртұтас әрі жаһандалған әлемде мемлекеттер арасындағы достық қарым-қатынастарды орнатудың рөлі артуда. Әр мемлекеттің мақсаты – басқа елдермен бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ететін қарым-қатынасты орнату болып келеді. Осыған қоса, көп ұлтты мемлекет ішіндегі тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін де ұлтаралық пен дінаралық қарым-қатынастардың дамуының елеулі маңызы бар. Алайда қазіргі таңда ұлтаралық пен дінаралық конфликттер бар. Мысалы, Таулы Қарабақ мәселесі, Ресей-Украина қақтығысы,

Ұйғыр-Қытай конфликті сияқты жанжалдардың нәтижесінде мыңдаған адам қайтыс болып, сол елдердегі жағдай тұрақсызданды. 2018 жылғы қазан айының Қазақстан халқына жолдауында елбасы Н. Ә. Назарбаев «Біздің бейбітсүйгіш бағытымыз бен осы саладағы нақты айқындалған қағидаттарымыз өзін-өзі толық ақтап отыр», деп мәлімдеді [3]. Осыған сәйкес, Қазақстанның этносаралық пен конфессияаралық қарым-қатынастарды реттеудегі рөлін бағалау жобаның басты мақсаты болып келеді. Бұл мақсатқа жету үшін менің зерттеу жұмысымда келесі сұрақтар қарастырылатын болады:

1 Қазіргі әлемдегі ұлтаралық пен дінаралық қарым-қатынастардың жағдайы қандай?

2 Ұлтаралық пен дінаралық қарым-қатынастарды реттеудегі Қазақстанның әрекеттері мен олардың нәтижелері қандай?

3 Ұлтаралық пен дінаралық қарым-қатынастарды реттеудегі Қазақстанның болашағы қандай?

Жаһандалған әлемде ұлтаралық пен дінаралық қарым-қатынастардың маңызы зор, себебі бұл қатынастардың дамып нығаюы – бейбітшілік пен бірізділіктің кепілі, бірақ қазіргі кезде қоғамда ұлттық бөлініс пен әртүрлі дін өкілдері арасындағы конфликттер де аз емес. Мұны Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев та мемлекеттің БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің 2017–2018 жылдардағы тұрақты емес мүшелігіне сайлануына байланысты үндеуінде атап өтті: «Бұл халықаралық қатынастардағы күрделі кезең болмақ. Оны бүгінгі күн ахуалына қарап-ақ көруге болады. Дүние созылмалы жанжалдармен қатар, қауіпсіздікке қатердің бұрын-соңды болып көрмеген кең ауқымымен бетпе-бет келіп отыр Біз жаһандық проблемаларды шешудің жолдарын іздестіруге сүбелі үлес қосатын боламыз» [3].

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында жоғарыда аталған зерттеу сұрақтарына жауап беру үшін ресурстарға шолу жасалып, Павлодар қаласының 50 тұрғыны арасында сауалнама жүргізілді. Осы әлеуметтік әдістің жағымды жақтарына тоқталсақ, біріншіден, уақыт үнемдеу мүмкіндігін атау керек, себебі сауалнама арқылы аз уақыт ішінде көп адамның пікірін біліп алуға болады. Ал, екіншіден, сауалнама арқылы жиналған ақпаратты диаграмма немесе график арқылы ұсыну мүмкіндігі арқасында талдау жасау қолайлығын атау қажет. Сауалнамадан өткен адамдардың жауаптары зерттеу жұмысының нәтижелерінің әділдігі мен нақтылығына елеулі ықпал етті.

Сонымен қатар, зерттеу жұмысының сенімділігі үшін ресурс ретінде Қазақстан Республикасының Президентінің 2018 жылғы

жолдауы мен БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің тұрақты емес мүшелігіне сайлануына байланысты үндеуі, ресми құжаттар, сондай-ақ статистикалық материалдар қолданылды.

Сауалнамадағы «Қазіргі әлемдегі ұлтаралық пен дінаралық қарым-қатынастардың жағдайы қандай?» деген сұраққа респонденттер 0-ден 100-ге дейін шкала бойынша баға беруі тиіс болған. Сауалнама нәтижесінде респонденттер берген бағалардың орташа мәні 57 болып шықты. Осындай көрсеткіштің шығуының басты себебі қазіргі кезде орын алған әлемдегі жанжалдар болуы мүмкін. Атап шықсақ, «Бүгінгі күнде өтіп жатқан ұлтаралық конфликтерді атаңыз» деген сұраққа жауаптар ішінде Израиль мен Газа секторы арасындағы қақтығыс, Дарфурдағы қақтығыстар, Таулы Қарабақ мәселесі, АҚШ пен Ресей арасындағы конфликт, Түркиядағы күрд мәселесі, Израиль-Пәкістан жанжалы, Оңтүстік пен Солтүстік Корея арасындағы конфликт, Израиль мен Араб елдері арасындағы қақтығыстар аталған болатын. Ал дінаралық конфликтер ішінен респонденттер Кашмир мәселесі, Мьянмадағы оқиғалар, Нигериядағы жанжал атап өтті. Осыған қоса, бүгінгі күннің дінаралық мәселелерінің бірі - лаңкестік актілер санының өсуі де аталған болатын. Осыған байланысты, қазіргі кездегі әлемнің белгілі бір бөліктеріндегі ұлтаралық пен дінаралық қарым-қатынастардың жағдайы тұрақсыз әрі қауіпті деуге болады, сондықтан бұл мәселені шешу үшін тиісті шаралар жүзеге асырылуы тиіс.

Қазақстан КСРО уақытында полиэтникалық елге айналды да, бүгінде 140 этнос пен 17 конфессия өкілдері, 3088 діни бірлестіктер үшін ортақ шаңырақ болып келеді [5]. 2018 жылдың халық санағына сәйкес, қазақтар халықтың – 67,47 %-ын, орыстар – 19,76 %-ын, басқалар – 12,77 %-ын құрайды [4]. Осыған байланысты, Қазақстан өз тәуелсіздігіне қолын жеткізген уақыттан бастап, татулық пен келісімді сақтап дамытуға, қауіпсіздік пен бейбітшілікті, этносаралық және конфессияаралық ынтымақтастықты, келісім мен саяси тұрақтылықты сақтауға ерекше көңіл бөлуде, яғни Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ұлттар арасындағы қарым-қатынасты нығайтуды қамтамасыз ететін саясат жүргізуде.

Қазақстан Республикасының Конституциясының Адам және Азамат бөлімінің 14-бабында: «Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүлктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды» - деп көрсетілген, яғни Қазақстанда азаматтың ұлттық және діни көзқарасына қарамастан, оның саяси және құқықтық

қауіпсіздігі қамтамасыз етіледі. Осыған қоса, 1995 жылы 1 наурызда Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы кеңесші орган ретінде Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылған болатын. ҚХА елдегі тұрақтылық пен ынтымақтастықты сақтауда маңызды орын алады: Қазақстанда 621-ге жуық этномәдени бірлестік қызмет жасап, 11 тілде газет-журнал шығарылып, 8 тілде радиохабарлар таратылады және 7 тілде телехабарлар көрсетіледі [8].

Сонымен қатар 2011 жылы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заң қабылданды. «Осы Заң Қазақстан Республикасының өзін демократиялық, зайырлы мемлекет ретінде орнықтыратынын, әркімнің ар-ождан бостандығы құқығын растайтынын, әркімнің діни нанымына қарамастан тең құқылы болуына кепілдік беретінін, ханафи бағытындағы исламның және православиелік христиандықтың халықтың мәдениетінің дамуы мен рухани өміріндегі тарихи рөлін танытынын, Қазақстан халқының рухани мұрасымен үйлесетін басқа да діндерді құрметтейтінін, конфессияаралық келісімнің, діни тағаттылықтың және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеудің маңыздылығын танытынын негізге алады» [7].

Сауалнамдан өткен адамдардың басым көпшілігі (66,67 %) «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның қабылдануын Қазақстанның ішкі ұлтаралық пен дінаралық конфликтерді реттеудегі ең тиімді әрекеті деп таңдады. Ал респонденттердің 58,33 % басқа мемлекеттермен дипломатиялық, экономикалық әрі мәдени қатынастарды орнату әрекетін таңдаса, 50,00 % Қазақстанның бейтарап көзқарасты ұстануды тиімді деп санады. Қазақстанның жаһандық бастамаларды ұсыну, БҰҰ-ның Қауіпсіздік Комитетінде уақытша төрағалық ету, Қазақ Халық Ассамблеясын құру әрекеттері респонденттердің 33,33 % пікірі бойынша тиімді деп саналды. Алайда Мемлекет басшысы тек ішкі саясатқа ғана назарын аудармай, әлемдік деңгейде де әрекет етуде. Елбасымыз тек Қазақстан қауіпсіздігі мен мүддесін ойламай, өзге мемлекеттер халықтарының және бар адамзаттың қауіпсіздігі мен даму болашағын ойлайды әрі оған жетуге қажетті жолдарды ұсынады. Мәселен, 2016 жылы Мемлекет басшысының бастамасымен Астана қаласында бейбітшілік саммиті өтті.

Қазақстандағы этносаралық, дінаралық татулық көптеген елдер үшін үлгі болып, әлемнің жетекші мемлекеттері қазақ елінің саяси бағытын жоғары бағалап, тәжірибе алуда. Біздің республикамыздың жаһандық маңызы бар жанжалдарды шешудегі

тәжірибесі Орталық Азия мен Еуропаның жетекші сарапшылары тарапынан оң бағаланды [9].

2016 жылы Қазақстан алғаш рет 2017-2018 жылдарға БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты емес мүшесі болып сайланды. Еліміз өз миссиясын абыроймен орындады, себебі, мысалы, Елбасымыз атап өткендей: «Сирия жөніндегі Астана процесі бейбіт жолмен реттеу және осы елдің дағдарыстан шығуы жөнінде тиімді жұмыс жүргізіп жатқан бірден-бір келіссөздер форматына айналды» [3]. Терроризмге қарсы күрес жөніндегі сарапшы Ерай Гучлуер: «Астана – Сирия қақтығысын реттеуге қатысты маңызды диалог алаңы. Елдердің бірінші кездесуінде - Түркия, Иран және Ресей – атысты тоқтату туралы шешім қабылданды. Содан кейін деэскалация аймақтарды құру туралы келісімге қол жеткізілді. Бұл өте маңызды. Қақтығыстар болмайды, қантөгіс болмайды. Бұл әскери қақтығыстарды шешудің ең тиімді әдісі», деп айтқан еді [6]. Бұл Қазақстанның бейтарап көзқарасты ұстануын көрсетіп, мемлекетіміз қолданатын шаралардың британдық эксперт қолдайтындығын көрсетеді.

Елдегі түрлі конфессиялардың келісімі мен ынтымағын нығайтудың тиімді әдісі діндер лидерлерінің съезі болып келеді, сондықтан Қазақстан Республикасының Мемлекет басышысының жаһандық маңызы бар басымдылықтардың бірі – Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезін өткізуі болып табылады. Қазақстанның бас мүфтиі, Серікбай қажы Ораз, Қазақстан әрекеттерін жоғары бағалап, былай айтты: «Діни ұрандар әртүрлі экстремистік қозғалыстармен жиі қолданылады. Исламды белгілі бір қақтығыстар үшін айыптай алмайсыз. Сонымен қатар, дін, рухани компоненттің негізгі компоненті ретінде әлеуметтік және саяси өмірдің оқиғаларынан тыс қалуы мүмкін емес екені анық. Бүгінде мұсылман үміті бір мақсатпен біріктірілуі керек – жаһандық проблемаларға төтеп беру. Жиналған проблемалар мен мәселелерді ашық диалог арқылы шешу керек» [10].

Мәскеу лингвистикалық университетінің доценті, Икбал Дурре, айтуы бойынша: «Қазақстанның төрағалығы аяқталғанымен, Таяу Шығыс пен бүкіл өркениетті әлемнің халқы Қазақстаннан күткендей, бұл үміт әлі күнге дейін жалғасуда. Сириядағы қақтығыс әлі де өсіп келе жатқандықтан, менің ойымша, Қазақстанда медиацияның рөлі таяу болашақта одан да маңызды болады» [9].

Қорытындылай келсек, сауалнама нәтижелерін талдайтын болсақ, респонденттердің пікірі бойынша, бүгінгі әлемдегі ұлтаралық пен дінаралық қарым-қатынастар жоғары деңгейде дамымаған, себебі дүниежүзінің көптеген елдерінде жанжалдар орын алуда. Осыған

ұқсас Қазақстанның конфликттерді реттеудегі рөлінің бағасы да төмен болды (51). Алайда әдебиетке шолу жасау барысында, Қазақстан рөлі тек қазақстандық эксперттермен ғана емес, шетелдік эксперттермен жоғары бағалғаны анықталды. Мысалы, Әлемдік діни ұйымдардың көшбасшылары Астанаға келу жөнінде «Діндер бейбітшілік үшін» Дүниежүзілік ұйымының Бас хатшысы, Уильям Вендли келесі пікірді білдірді: «Бұл Қазақстанның ерекше үлесі. Мен бүкіл жұмысымды әлемдік діндер арасындағы ынтымақтастыққа арнадым. Біз Қазақстанға немқұрайлықпен және ынтымақтастықта боламыз. Мен осы керемет және жарқын болашаққа, болашақ жолын, Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезін өткізуге қатысқанмын. Мен күзде келесі форумға қайта ораламын. Қазақстан адамзат үшін ортақ игілікке үлес қосады. Егер сіз БҰҰ-ның кез-келген мемлекеттің миссияларына сілтеме жасасаңыз, онда барлық жерде сіз Қазақстанға шынымен әлемді беріп, оны алға жылжытатын жауап аласыз. Менің жүрегімде Қазақстан жасайтын нәрсеге деген терең қуанышым бар» [10]. Қазіргі таңда Қазақстан әлемге діни бейбітшілік орнатудың бастамашысы ретінде танылған мемлекет деген қорытындыға келуге болады. Сонымен қатар сауалнама мен әдебиетке шолу жасау нәтижесінде Қазақстанның мәселелерді реттеудегі рөлі нығайып, шет мемлекеттер еліміздің тәжірибесінен үйренеді деген қорытынды шығады.

Қазақстанның аталған мәселелерді шешуінің жағымды жақтарына тоқталатын болсақ, біріншіден, елімізде сенімі мен көзқарасы әралуан ұлт пен ұлыстың, мақсат-мүдделері ортақ, тату-тәтті, береке бірлікте өмір сүруін атау қажет. Екіншіден, Қазақстанның сыртқы саясатындағы бітімгершілік пен ынтымақтастыққа бағытының мен халықаралық мәселелерді шешудегі бастамаларының тиімділігі. Мысалы, 2017 жылы Қазақстан Ауғанстанға гуманитарлық көмек көрсетіп, елдің қайта құрылуына, мектептер мен жолдардың салуына әрі білім беру бағдарламаларын жүзеге асырылуына қолдау көрсетеді. Ал 2013 жылы Қазақстан Батыс Украина мен Ресей арасындағы жанжалда медиатор ретінде әрекет жасады. Бұл мәселелерге қатысу Қазақстанның егемендігін нығайтумен қатар, Қазақстанға ынтымақтастықтың көптеген жаңа мүмкіндіктерін ашуға жол береді [9].

Алайда Қазақстан өз бейбітсүйгіш саясатын жүргізу барысында, сынға ұшыраған. Мәселен, БҰҰ мен ЕҚЫҰ Қазақстан 2011 жылы қабылдаған «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңда белгіленген нормалардың халықаралық стандарттарға сәйкес келмейтінін ескерткен, бірақ Астана ескертулерді елеусіз қалдырған. Заң жобасы Қазақстанның халықаралық міндеттемелерін

орындаудағы кемшіліктерді жоймай, керісінше оны еселей түседі [10]. Осыған қоса, Қазақстандағы ұлт пен ұлыстар көбіне бірлікте өмір сүріп отырғанымен, 2015 жылы 5 және 6 ақпанда қазақ ұлтының жастары Ынтымақ және Бостандық ауылында этникалық тәжіктерге тиесілі ондаған үйлер мен автомобильдер өрттеді. Ал 2016 жылы Алты жастағы қазақ баласының өлтірілуі Қазақстанның Жамбыл облысының Бурый ауылында түрік және қазақ қауымдастықтарының арасындағы қақтығысты тудырды.

Осыдан қауіп-қатерлерді қарастыратын болсақ, Қазақстанға жалған діни экстремизм мен терроризмнің енуі және халықтың дәстүрлі құндылықтары мен діни ерекшеліктерінің эрозияға ұшырауын атауға болады. Туындаған қауіптерді жою үшін Заңнаманы қазіргі заманның талаптарына сай жаңарту керек.

Мүмкіндіктер ретінде Қазақстанның өзге мемлекеттермен дін мен этностар арасындағы сұхбатты қамтамасыз етудегі бірегей тәжірибемен бөлісу мүмкіндігін, сондай-ақ, Қазақстанның әлемдегі ұлттаралық пен дінаралық қарым-қатынастардың реттелуіне өз үлесін қосып, дүниежүзіндегі бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету мүмкіндігін атап кетуге болады.

Қорытындылай келе, Қазақстан ұлттаралық пен дінаралық қарым-қатынастарды реттеуде маңызды рөлге ие деп айтуға болады, себебі Қазақстан полиэтникалық мемлекет бола тұра, тек ішкі бірізділік пен тұрақтылықты сақтап қана емес, әлемдік деңгейдегі мәселелерді шешуге ат салысуда. Осыған дәлел: Қазақстанның халықаралық ұйымдардың белсенді мүшесі болуы; Өз территориясында дін басшыларының съезін өткізуі; Әлемдік қауымдастықтың Қазақстан саясатын қолдап үлгі алуы.

Болашақта бұл курстық жұмыс жалғастырылып, тақырыптың басқа да жақтары зерттелетін болады. Бұл үшін тақырып аясында жұмыс істейтін мамандармен сұхбат жүргізілуі мүмкін, яғни сапалық зерттеу қолданады. Осымен бірге ұлттаралық пен дінаралық қарым-қатынастарды нығайтуға бағытталған қандай қосымша шаралар жүргізуге болатыны талданатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

АВТОРЕФЕРАТ:

Кертанов, Р. А. Межнациональные отношения в массовом сознании реформирующегося общества. Автореф. дисс. . канд. полит. наук / Р. А. Кертанов. - М., 2000. - С. 14.

ЖИНАҚТАҒЫ МАҚАЛА:

Ланда К. Г. Кислицын С. А. «Мәдениетаралық, этносаралық және конфессияаралық қатынастарды үйлестіру мәселелері», 2016 // Издательство «Перо», 2016. – 620 с.

РЕСМИ БАСЫЛЫМДАРДЫ ЖӘНЕ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРДІ СИПАТТАУ:

Қазақстанның БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің 2017-2018 жылдардағы тұрақты емес мүшелігіне сайлануына байланысты Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың үндеуі, 2016.

Назарбаев Н. Ә. «Мемлекет басшысы Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы», 2018.

2018 жыл басына Қазақстан Республикасы халқының жекелеген этностары бойынша саны, 2018.

Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы, Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы

ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРС:

Қалиев Ж. «Қазақстан – ұлттаралық келісім және саяси тұрақтылық мекені». - URL: <http://e-history.kz/media/upload/4624/2016/02/01/f600ab8d61006bfe25684fadcb8c94c9.pdf>

Ысқақова А. «Қазіргі Қазақстанның дәстүрлі толеранттылығы», 2014. - URL: <https://baq.kz/kk/news/kazakhstan-2050-mangilik-el/kazirgi-kazakstannin-dasturli-toleranttiligi-48799>

Глушкова С. «Дін туралы заң жобасындағы «бұлыңғыр» тіркестер», 2018. - URL: https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_unclear_language_in_the_draft_law_on_religion/28992967.html

Сейфуллина А. Б. «Межконфессиональное и межэтническое согласие в современном Казахстане», 2013. - URL: <http://e-history.kz/ru/contents/view/1329>

POLITICAL YOUTH ORGANIZATIONS AT THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY IN KAZAKHSTAN

ZHANGAZINOVA Z.

9th grade student, «BILIM-INNOVATION» high school for gifted girls, Pavlodar

SULEKEYEV D. K.

History teacher, «BILIM-INNOVATION» high school for gifted girls, Pavlodar

About the growth of social activity, the emergence of the possibility of improving the political and ideological state among the Kazakh people, Kazakh and Soviet scientist, statesman, doctor of law, professor Salyk

Zimanovich Zimanov says the following: «From the point of view of the external situation at the beginning of the 20th century, in the territories behind Russia, among them in then-Kazakhstan, a very appropriate moment arose for the emergence of national self-consciousness and the development of the national liberation movement. Having found its supporters and followers, the ideals of humanism and freedom, the struggle against tyranny and pressure, equality and unity of peoples spread to the outskirts of Russia. The presence of prerequisites for the emergence of a national democratic innovative idea at the beginning of the 20th century is characterized as a historical factor. Their initiators include social activity and political and social views of Kazakh youth, who studied at institutions of higher education in large cities of Russia in the 80s–90s of the 19th century. The Kazakh youth, thinking about freedom and independence, the future of the Kazakh people, since student years, known for their social and political activism, sought to create public organizations that unite young people in their goals and undertakings. The political events that took place in St. Petersburg in the 80s–90s of the 19th century influenced the improvement of the political convictions of Kazakh youth. Barlibek Sirtanov, Muhamedjan Serdalin, Bakhytzhan Karataev, A. Temirov and Baktigerey Kulmanov, who studied before them at the Faculty of Oriental Studies, organized the «Countrymen» circle. In addition to providing financial assistance to students in the circle, they provided medicines in the event of illness, they secretly read and discussed the proclamations of revolutionary content at their meetings, shared their opinions on the struggle against inequality and injustice.

The increased colonial oppression in the Russian empire, the growing liberation struggle against the national oppression of other nations, the domination of great-power Russian nationalism, engendered discontent among the peoples of the Caucasus, Poland, Finland, Central Asia who had entered the Russian empire, led to pressure from the tsarist government. The national bourgeoisie, trying at this time to retain its influence on the course of the national liberation movement in the regions, takes the direction to create national organizations. Proof of this is the creation in Ukraine in 1902 of the «Ukrainian People's Party», in Armenia «Dashnaktsutyun», in Georgia «Sakartvelo», in Azerbaijan «Mussabatister» in Tatarstan «Birik» in Finland «Activists», in Poland the party «People's Democrats», the Jews the organization «Bund». During these years, among the Kazakh youth, Halel Dosmukhamedov, Alikhan Bukeikhanov, Muhamedjan Tynyshpaev, Seitkali Mendeshev became known for their democratic changes. On March 4, 1906, the tsarist government adopted a temporary rule on registration of public

organizations with the Ministry of Justice, which made it possible for the provincial organization to strictly control each public organization.

The democratic revival in the Kazakh steppe and the awakening of the national consciousness at the beginning of the 20th century were influenced by the fact that the national intelligents took the seal into its own hands, which caused the spread of cultural and educational activities among the people, widely covered ideas about uniting the intelligents, Kazakh youth to help students in need. A special role in the formation of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century was played by the city of Omsk. The Kazakh national-democratic youth movements at the beginning of the 20th century before the national liberation movement of 1916 became widespread. Kazakh National Democratic movement of young people in the beginning of xx century before the National youth movement were Mirzagali Esbolov, A. Kisykov, Shafkat Bektukhamedov, Mukhamedkazi Shotaev, Musa Seydalin, Hasen Beketaev, S. Kozhalamov, A. Kenzhin, B. Suleev, and others. Kazakh young people under the direction of the National intellectuals was able to carry out all the organizational work for workers on the front. They are expressed their desire to these guys could quickly adapt to the new environment protection on the part of the state, the protection of the public organizations.

Kazakh guys taken on the military work became literate and understanding the youth. Kenes Nurpeisov, a researcher of the history of the Alash movement, wrote in his work: «After the victory of the February revolution, Kazakh youth organizations appeared in 20 cities and towns of Kazakhstan, bringing together students and villages teachers. Many of them were created in the spring and summer of 1917. Among them were the organizations «Unity» and «Democratic Union of Young Students.» Established in the city of Omsk «Zhas Kazakh», in Akmola «ZhasZhurek», uniting the Kazakh youth of the Spassky plant, «Revolutionary Union of Kazakh youth» organized by TurarRyskulov In the village of Merke of Aulieata district, etc. «Zhanar» was also established in Semey and «Talap» in Kyzylzhar, he clarifies that these organizations basically at their inception set campaign tasks, distribute newspapers and magazines among Kazakh workers, helped in the educational program among the nations, campaigned for the equality of women. Democratic rebirth has led to the creation of youth organizations in all regions. Thus, during this period, the Kazakh youth, who became the mainstay of the national intelligentsia in the struggle for the independence of their native people, turned into a social and political force. In this regard, young people participated in activities aimed at creating Kazakh committees in organizing management, introducing the leadership

of the Zemstvo, and organizing elections to Kuriltay. The Kazakh national democratic youth movement spread widely in the Kazakh steppe.

In the years 1919–1920, all-union communist congresses of young people began to be established in all regions of Kazakhstan. On July 13, 1921, the First Congress of the Communist Youth Union was opened in Orenburg. The congress called for Komsomol members to become loyal assistants in the revival of the national economy, in educating young people in the spirit of communism. Also then great importance was attached to joining the ranks of the Komsomol of more and more young people. The names of such young people as T. Muratbaev, Abdumanap Orazbaev, S. Esov are known as organizers of the Komsomol movement in Kazakhstan and will forever remain in the memory of the people. Although at the beginning of the 20th century, the national-democratic youth movement was criticized, under Soviet power it found an ideological continuation, the Kazakh youth were against the totalitarian side and they struggled to fight together.

At the present stage, new political youth organizations have been formed in Kazakhstan. For example, the youth movement Kakhar, the Youth League of the Alga Party, the Union of Patriotic Youth of Kazakhstan, the Society of Youth Professionals of Kazakhstan, the Youth Movement Abyroy, the Public Association Civil Defense, the Movement of Communists of Kazakhstan, and the Youth wing of Zhas Otan « under the Nur Otan Democratic Party. The history of our Youth Wing is closely related to the activities of the Nur Otan party. Until 2008, the Youth Wing participated in the implementation of projects under the leadership of the party. By this time, the organization did not have an independent legal entity. On January 17, 2008, an expanded meeting of the Political Council of the Nur Otan Party was held. The first congress «Zhas Otan» was held on May 14 of the same year in Astana. In his speech at the congress, the President set a number of priorities for the organization. The head of state urged to create all the necessary conditions under which every young citizen of Kazakhstan could realize his potential, become a self-sufficient and competitive person. He also defined the role of «Zhas Otan» in the implementation of the state youth policy. Thus, one can see how the Kazakh national-democratic movement of the beginning of the 20th century had its ideological, historical continuation. Kazakh youth because of the power policy of the Soviet government, dissatisfaction to the authorities and were able to show an example of heroism and resolute will.

REFERENCES

- 1 Бейсембиев К. Прогрессивно-демократическая и марксистская мысль в Казахстане начало 20 в. - Алма-Ата: Наука, 1965. - 192 с.
- 2 Сулейменов Б. С. Революционное движение в Казахстане в 1905-1907 г.г. - Алма-Ата: Наука, 1977. - 256 с.
- 3 Карагусов Ж. Казахская советская интеллигенция, рожденная Октябрем. - Алма-Ата, 1960. - 142 с.
- 4 Пахмурный П. М., Григорьев В. К., Большевики Казахстана в революции 1905-1907 гг. - Алма-Ата: Казахстан, 1976. - 182 с.
- 5 Наша история - <http://www.zhasotan.kz/ru/articles/2/nasha-istoriya>

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ САЯСИ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ – ИРЕНОВ ҒАБИТ НАЖМЕДИНҰЛЫ

ЖҰМАҒҰЛОВА А.

8 сынып оқушысы, Дарынды қыз балаларға арналған
«Білім-инновация» лицей-интернаты, Павлодар қ.

СУЛЕКЕЕВ Д. К.

тарих пәнінің мұғалімі, Дарынды қыз балаларға арналған
«Білім-инновация» лицей-интернаты, Павлодар қ.

Павлодар өңірінің алғашқы саяси ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Әлеуметтік ғылымдар Академиясының академигі, Мәскеудегі Халықаралық ғылымдар академиясының қауымдастырылған (ассоциированный) профессорі Иренов Ғабит Нажмединұлы (1938–2013 ж.ж.) 2018 жылдың 25 қазанында 80 жасқа толар еді.

Ғабит Нажмединұлы 1938-ші жылдың 25-ші қазанында Астрахань облысының Красный Яр ауданының Қараөзек ауылында дүниеге келген. 1955 жылы Атырау (Гурьев) облысының, Құрманғазы (Тенгіз) ауданының Сафонов атындағы орта мектебін бітірді. 1957–1960 жылдары Кеңес Армиясының қатарына алынып, Кавказ, Украина, Румыния елдерінде әскери қызметін атқарды. Әскери дәрежесі – отставкадағы майор.

Педагог, профессор, академик, облыстың жетекші идеологы, саяси партия қызметкері, тарихшы-саясаттанушы, қоғамдық қайраткер, халықаралық саясаткер Иренов Ғабит Нажмединұлы интернаттың тәрбиешісі, мұғалім, мектеп директоры, 15 жыл Қазақстан Компартиясының Павлодар облыстық партия

комитетінде халықаралық мәселелер жөніндегі лекторы және обкомның лекторлар тобының жетекшісі, кафедра доценті, Павлодар пединститутының филология факультетінің орынбасары, деканы, Екібастұз Жоғарғы педагогикалық колледжінің директоры, С. Торайғыров атындағы ПМУ-дің аға ғылыми қызметкері, С. Торайғыров атындағы ПМУ-дің Аймақтық саяси зерттеулер орталығының алғашқы директоры, С. Торайғыров атындағы ПМУ-дің философия, әлеуметтану және саясаттану кафедрасының профессоры мен меңгерушісі болып істеді.

Әскери қызметін атқарып болғаннан кейін А. С. Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының тарих филология факультетіне оқуға түседі. Институтты бітірген соң Тальников ауылына барып мұғалім қызметін атқарады. 2 жыл өткеннен кейін директор болып тағайындалады. 1973 жылы Иренов Ғабит Нажмединұлы Павлодар педагогикалық институтының тарих кафедрасының оқытушысы болып орналасады. 1980 жылы Алматы Жоғарғы партия мектебінің журналистік бөлімін бітірді.

70-80-ші жылдары Ғабит Нажмединұлы КОКП ОК жанындағы қоғамдық ғылымдар академиясында біліктілігін арттыру мақсатында бірнеше рет ұзақ мерзімді стажировканы өтті. Бұл академиясында Мәскеу мемлекеттік университетінің, КСРО Ғылымдар Академиясының, басқа да ірі зерттеу орталықтарының тарих ғылымының академигі И. И. Минц, атақты философ академик П. Н. Федосеев, танымал экономист академик Л. И. Абалкин және көптеген басқа кеңес өкіметінің танымал ғалымдары дәріс оқыған. Олардың дәрістері Ғабит Нажмединұлының ғылыми жолға түсуге үлкен әсер тигізді.

Мәскеуде оқып жүргенде Ғабит Нажмединұлы ақыр соңында ғылыми жұмыспен айналысуға ниет білдірді. 1985-1988 жылдары Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ізденушісі болып, 1989 жылы «Деятельность Компартии Казахстана по организационно-политическому укреплению комсомольской организации республики»: тақырыбына кандидаттық диссертациясын сәтті қорғайды. Диссертациялық қорғау кезінде танымал қазақстандық тарихшы, Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі М. К. Қозыбаев ресми оппоненті болып, диссертанттың ғылыми жұмысын жоғары бағалап, зерттеудің жаңалығын атап өтті.

Диссертацияны қорғағаннан кейін Павлодар педагогикалық институтына келіп, алдымен деканның орынбасары, ал одан кейін ең ірі факультеттердің бірі филологияда декан болады. Осыдан кейін ол орта мектептердегі ең белсенді бастамашылардың бірі болды.

Павлодар педагогикалық институтының филология факультетінің түлектері К. Ахметова, Г. Байтілесова «Біздің ақылшымыз» атты мақалада Иренов Ғабит Нажмединұлы туралы былай деп жазады: «Біз Павлодар педагогикалық институтының филология факультетіне студент болып қабылданғанда Ғабит Нажмиденұлы факультет деканы болатын. Жоғары оқу орнының жаңа оқу жылының бірінші күнінен бастап Ғабит Нажмиденұлы оқу-тәрбие жұмысының дұрыс ұйымдастырылуына, студенттер арасында жақсы тәртіп орнатуға күш салатын. Ол тек факультеттің деканы ғана емес, әр студенттің камқоршы-ақылшысы, әрқайсысының жанын терең түсінуге тырысып, көмек беруге, қайғы-қуанышымызды бөлісуге асығатын. Студент қауымына биіктен қарайтын әлдебір «үлкен адамдарға» мүлде ұқсамайтын, кішіпейіл де қарапайым жан еді. Ол әрдайым талантты, ізденгіш студенттерді бағалап, олардың қайсібір оғаштау қылықтарына кешіріммен қарайтын. Сондықтан Ғабит Нәжімиденұлы біздің факультет студенттерінің сый-құрметіне бөленді».

Ғабит Нажмединұлы 1993 жылы Павлодар пединститутының Екібастұз филиалының және де бір уақытта педучилищесінің, кейін Екібастұз Жоғарғы педагогикалық колледжінің директоры болып 1999 жылына еңбек етті. Ф. Н. Иренов Павлодар мемлекеттік университетінің жанындағы пән мұғалімдерін жеделдете даярлау Екібастұз филиалының құрылуының ең белсенді бастамашылардың бірі болды. Зейнеткерлікке шыққаннан кейін ғалым 2 жыл Павлодар, Ресей-Қазақстан гуманитарлық университеттері филиалдарының, Қазақстан мемлекеттік заңгерлік академиясының тарих, заңгерлік, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедраларының меңгерушісі, 2001 жылы қыркүйек айының бастап Павлодар мемлекеттік заңгерлік университетінің «Философия және әлеуметтік-саяси пәндері» кафедрасының меңгерушісінің ғылым жағын басқаратын орынбасары, доцент қызметтерін атқарды.

2002–2004 жылдар арасында ғалым С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде аға ғылыми қызметкер болып қызметін атқарады. Ғылыми мен тәжірибелік еңбек жолындағы өзінің ғылыми және кәсіби біліктілігін арттыруға талпыну нәтижесінде Ғабит Нажмединұлы 2004 жылы 66 жасында Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде «Идеологический потенциал политической консолидации и механизм его реализации в РК»: тақырыбына диссертациясын қорғап, Павлодар облысының алғашқы саяси ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесіне ие болды. 2004–2008 жылдары С. Торайғыров атындағы ПМУ-дің «Философия, әлеуметтану

және саясаттану» кафедрасының (кейінгі кезде – Саясаттану және әлеуметтану кафедрасы) профессоры, 2008 жылы сол кафедрасының меңгерушісі болып тағайындалды.

2006 жылы қазан айында С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің қарамағында саяси зерттеулер аймақтық орталығы ашылды. 2009 ж. орталыққа ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Т. С. Садықовтың аты берілді. Орталықтың бірінші директоры – Ғабит Нәжмедінулы Иренов (2007 – қаңтар 2013) бұл орталықтың пайда болуына септігін тигізді. Профессор барлық білімі мен күш-жігерін аталмыш ұйымның қалыптасу ісіне салды. Оның бастауымен орталықта бірнеше монографиялар, оқулықтар мен оқу құралдары құрастырылып шықты. Ғабит Нәжмедінулының еңбектері әрдайым газеттерде, конференциялар жинақтарында, ғылыми журналдарда басылды, бұл жеңбектердің 80 % қоғам консолидациясына, республиканың егемендігі мен тәуелсіздігіне, ұлттық саясат пен ұлтаралық қатынастарға, идеологияға, саяси партияларға арналған.

Оның басшылығымен 6 жыл ішінде Аймақтық саяси зерттеулер орталығында Жалпыуниверситеттік Бағдарламалар аясында ғалымдарға, саясаттанушыларға, ізденушілерге, аспиранттарға, магистранттарға, студенттерге, сонымен қатар, Президент жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясының аспиранттарға кеңес пен бағыт-бағдар берілді, нәтижесінде 5 ізденуші кандидат және 1 ізденуші саяси ғылымдарының докторы болды. ҚР БЖҒ министрлігі мемлекеттік бюджет қаржыландырылған «Посткеңестік кеңістіктегі этносаяси проблемалар тәуелсіздік Қазақстанның төл халқының әлеуметтік-саяси мәртебесін зерттеу контекстінде» тақырыбы бойынша ғылыми-зерттеу жұмысы атқарылған. Ғылыми-әдістемелік әдибиеттерді құрастыру бойынша тұрақты жұмыс жүргізілді. Аймақтық орталық шетел және отандық ЖОО-ның кафедраларымен, Павлодар облысының Ішкі саясат басқармасымен, Маслихатпен, «Нур Отан» Халық Демократиялық Партиясының облыстық филиалымен, Қазақстан Халықтар Ассамблеясымен және тағы басқа мемлекеттік мекемелерімен тығыз байланыста болды.

Ғ. Н. Иренов 200 ден астам ғылыми еңбектерің қалтырған. Олардың ішінен: «Қоғамның консолидациясы», Павлодар облысына 65 жылына арналған «Заманның рухына сай», «Де-и-реидеологизация саясаты», «Саналуан көріністегі саяси шындылық», «Қазіргі геосаяси негіздегі Қазақстан мен Евроодақ», «Ethnopolitics: problems and searches», «Қазақстан мен Ресей: көпғасырлық дәстүрлер, сабақтастық және

серіктестік қатынастар», «Қазіргі кезеңдегі Қазақстанның этносаясаты», монографияларының, «Друг, товарищ, брат», «Некоторые проблемы преподавания социально-политических наук», «Казахстан: проблемы и поиски», «Этносаясат және ұлттық идеялар», «Этносаясаттану», «Саяси ілімдердің әлеуеті және студенттердің өзіндік жұмыстарының белсенділігі» (2-ші басылым) «Политология» оқу құралдарының және оқулықтарының авторы. Ғалымның ғылыми мақалалары Ресей Федерациясында, Азербайджанда, қазақстандық ғылыми-саяси журналдарында: «Мир человека», «Евразийское сообщество», «Саясат», «Высшая школа Казахстана», «Изденіс=Поиск», «Казахстан-Спектр», «Мысль», «Аналитик», «Қоғам және дәуір», «Финансы и кредит», «Краеведение» «Вестник ПГУ», «Наука и техника» және 30-дам астам халықаралық, республикалық жинақтарында басылған.

Профессор, академик Ғ. Н. Иренов КСРО, Румыния Республикасының, «Еңбек ардагері» медальдарымен; университетке арнайы қызметтер үшін С. Торайғыров атындағы алтын медалі (2010); «Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтына 50 жыл» (2012), «жоғары мамандырылған педагогикалық кадрларды даярлау үшін» (2009), медальдарымен; КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумнің «За активную работу», «Всесоюзного общества «Знание», «Қазақстан білім беру саласында Құрметті қызметкер» төс белгілерімен; Кеңес Армияның әскери бөлімдерінің, Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің, Павлодарского областного Советов депутатов трудящихся и профессиональных Союзов, Павлодар облыстық және Екібастұз қалалық маслихаттарының Құрмет грамоталарымен марапатталды. С. Торайғыров атындағы ПМУ-дің «Үздік профессор» (2004), «Үздік ғалым» (2007) конкурстарының лауреаты, 2007 жылдың «Гран-при» атақтарының иегері.

2013 жылдың 25 қазанында 75 жылдығына орай С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде облысымыздың алғашқы саяси ғылымдарының докторы, ПМУ профессоры Ғабит Иреновты еске алуға арналған дөңгелек үстел өтті. Дөңгелек үстелді ашқан С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің проректоры, с.ғ.д., профессор Арман Өкішев өз сөзінде: «Ғабит Нәжмедінулының үлкен өмір жолы әркез ілгері ұмтылу, ізденумен, қажырлы еңбек етумен сабақтасып келген. Аға буын ретінде жас буынға өнеге, қызметтес әріптестер арасында кеңпейіл дарқан азамат ретінде бедел мен құрметке ие болған. Ғабит-ағамыздың ойының тереңдігімен, ұсыныстарыңыздың өткірлігінен туындаған көптеген саяси саладағы пікірлері ел мүддесіне жараған.

Аймақтық ғалымдар Ғабит Нажмеденұлыны идеялары уақыт ағымына қажетті ғалым, үлкен жүректі ел ағасы ретінде таныған». Дөнгелек үстел барысында ПМУ ғалымдары – Тарих және құқық факультетінің деканы, с.ғ.к., доцент Әмірғалы Бегімтаев, т.ғ.к., профессор Эдуард Янчук, ф.ғ.к., профессор Степан Невмержицкий, т.ғ.к., профессор Тамара Зозуля, сонымен қатар, арнайы қонақтар – ф.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Әлеуметтік ғылымдар академиясының корреспондент-мүшесі Қамалбай Марданов, ф.ғ.к., ПМПИ профессоры Қабиден Зағұпаров, т.ғ.к., ИнЕУ профессоры Мұрат Сүлейменов өз баяндамаларын ұсынған.

Ғ. Н. Иренов Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеттің жанындағы саяси ғылымдар докторлық және кандидаттық диссертацияларды қорғау бойынша Диссертациялық кеңестің, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеттің жанындағы республикалық ғылыми-әдістемелік кеңесінің, С. Торайғыров атындағы ПМУ-дің Ғылыми кеңесінің Павлодар облыстық ардагерлер кеңестерінің және облыстық әкімшіліктің ақпарат-насихаттау тобының мүшесі болды.

Саяси ғылым ұзақ жолдан өтіп, көптеген баға жетпес бақылауларды жинақтап, әлеуметтік және саяси өзгерістердің ілімдерін мен доктриналарын ашқызып, мемлекеттік билікті қалыптастырудың негізгі факторларын белгіледі. Бұл заңдары мен қарама қайшылыққа толы көп қырлы ғылым Ғ. Н. Иреновтың өміріне орнықты кіріп, ғалымның кәсіби және қоғамдық қызметінде өмір бойы негізі болды.

Кез келген мұғалім ұстаз бола алмайды. Себебі, ұстаздық өнер - тағылымы терең өнер. Ал өнерлі болу кез келген адамға қона бермейді. Олай болса, шын ұстаз болу үшін табиғи дарын, ізгілікті ізденіс пен ерен еңбекке ұштастырылуы шарт. «Шәкіртсіз ұстаз тұл» деген тегін айтылмаса керек. Дүниедегі сыйлы адам да ұстаз. Себебі, шәкірт өнер, білім, әдеп тәрбие, кәсіп үйреткен адамының алдында өзін өмір бойы қарыздармын деп санап, ұстазының көзі тірісінде өзін, өлгеннен кейін аруағын сыйлап, ардақтап өтеді. Ұстаз Иренов Ғабит Нажмеденұлы «Век двадцатый и мы»: мемуарларында былай жазыпты: «Интернат тәрбиешісінен бастап, мектеп, педагогикалық училище мен институт басшылығына дейінгі барлық сатыларда, қарапайым оқытушы, доцент, қоғамдық пәндер кафедрасының меңгерушісі, декан Жоғарғы оқу орындарының директорлық қызметтердің барлығы менің жартығасырлық жолымда өзінің шеберлігі, мейірімділігі мен әділдігі, қаталдағы мен даналығы, түйсігі мен жан дүниесінің жомарттығы қатар жүретін ұстаздық қызмет басқа мамандықтармен

салыстырсақ, бәрінен артық тұрғандай көрінеді. Ұстаздық – бұл жоғары азаматтық үлгі алудың нышаны. Барлық қоғамға және мемлекет басшыларына бұрыннан белгілі қағида: ол – халықтың және Отанның болашағын айқындайды.»

ӘДЕБИЕТТЕР

1 ПГУ в лицах. Павлодарский государственный университет им. С. Торайғырова (1960 - 2005 г.г.): Биографический справочник / А. Талтенов, Н. Пфейфер, Р. Ж. Кадысова, А. К. Ешмуратов, Г. Е. Султанова. — Павлодар: Изд-во «ЭКО», 2005. С. 232. <http://library.psu.kz/fulltext/buuk/b660.pdf>

2 Иренов Ғабит Нажмеденұлы. Библиографиялық көрсеткіш. Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ. «Кереку» баспасы 2008. <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1109431&lang=kk>

3 Региональный центр политических исследований Иренов Ғабит Нажмеденович, Иренов Карим Нажмеденович. Век двадцатый и мы: мемуары. Часть I. Дух предков хранит нас – Павлодар: Кереку, 2009. – 94 с.

4 ПМУ-ДА КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМДЫ ЕСКЕ АЛДЫ.

http://psu.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=3807:pmu-da-k-rnekti-alymdy-eske-aldy&catid=106&Itemid=163&lang=kaz

ҚАЗІРГІ ОҚУ ЖҮЙЕСІ БҰРЫНҒЫ ОҚУ ЖҮЙЕСІНЕН ТИІМДІРЕК

ҚАДЫРҒАЗЫЕВ Н. Б., МӘУЛЕТХАН Д.
8 сынып оқушылары, № 47 ЖОББМ, Семей қ.
СМАГУЛОВА Г. К., КУМАШЕВА А. Ж.

химия және география пәнінің мұғалімдері, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

Заман алға жылжып, қоғам өзгерген сайын жаңа мазмұнды оқу жүйесін қалыптастыру өмір талабы. Сондықтан білім мазмұнын жаңартудың басты мақсаты – білім сапасын көтеру. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде 2016–2017 оқу жылынан бастап жаңартылған білім беру мазмұнына көшу сатысы басталып, оқушыларды кең ауқымды дағдыларға үйретуге, функционалдық сауаттылықтарын арттыруға, адами құндылықтарын дамытуға көңіл бөліне бастады. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі: спиральді қағидатпен берілуі. Спиральді құрылым білім

мен дағдылардың сыныптан сыныпқа ілгерлемелі дамуын қамтамасыз етеді. Яғни білімнің қарапайым деңгейден күрделі деңгейге көшуі болып табылады. Оқу мақсаттары оқушылардың зерттеу дағдыларын, қарапайым бақылауға тәжірибе арқылы білімі қалыптасуына, алған білімін қайта өмірде қолдана білуіне бағытталған. Жаңартылған білім мазмұнында бағалаудың критериалдық жүйесі мұғалімге оқушының білімін, ептілігін және дағдысын анықтап қана қоймай, сонымен қатар оларды оқушының функционалдық сауаттылығымен байланыстырып қарауға мүмкіндік береді.

Жаңартылған білім мазмұнындағы критериалды бағалау жүйесі бұрынғы бағалауға қарағанда қалыптастырушы және жиынтық бағалаумен ерекшеленеді. Критериалды бағалау бойынша мысалы қалыптастырушы бағалауға тапсырма жасаған кезде оқу мақсаты сабақтың мақсатындағы етістікті Блум таксономиясының қай сатысы екенін анықтап алу қажет. Яғни, ойлау дағдыларының деңгейін сәйкестендіреміз. Оқу мақсаттарын ойлау дағдыларының деңгейімен және бағалау критерийлерімен сәйкестендіру маңызды рөл атқарады. Сабақты құрғанда оқу бағдарламасы мен оқу жоспарында көрсетілген оқу мақсаттарын басшылыққа аламыз. Етістіктерді дұрыс қолдану – оқыту нәтижелерін ойдағыдай жазып шығудың кілті [1].

Бағалау критерийі де оқу мақсатымен тығыз байланысты. Бағалау критерийі дегеніміз – білім алушылардың оқу жетістік деңгейлері өлшенетін белгі, өлшем, негіздеме. Одан кейін тапсырма құрастырамыз. Бағалау критерийінен дескрипторлар беріледі, яғни критерийді кадам бойынша ашамыз. Дескриптор – оқушының жұмысты қаншалықты жақсы орындағанын бағалайтын тұжырым. Тапсырманы әр оқушы дескрипторларға қарай отырып, өз деңгейінде орындайтын болады. Тапсырманы орындау үшін берілетін уақытты нақты белгілеу. Жұмыстың аяқталу мерзімін тақтаға жазып қойған орынды. Дәл осы уақытта жұмыс тоқтатылып, қажет болса жиналып алынады. Мұғалім тапсырманы қалай орындау керектігін түсіндіреді, немесе тақтаға жазып қояды. Әр топқа немесе әр оқушыға таратып беруге де болады.

Тапсырма бойынша не жасау керектігін 1 минут уақыт беріп топ ішінде талқылауға да болады. Критерийлер мен дескрипторлар әр оқушыға немесе топқа таратылады. Интерактивті тақтаға шығарып қоюға да болады. Тапсырманы дұрыс түсінгендігін анықтау қажет. Берілген тапсырманы топ немесе жұп құрамында орындау қажет. Оқушылардың бұл жұмысты тандап алған рөлдер ауқымында жүзеге асырғандығы дұрыс. Мұнда топтағы өзара позитивті тәуелділікті тудыру үшін әр топтың спикерін көрші топтың тандағаны орынды.

Бұл спикерді топтың өзі тағайындаудан әлдеқайда тиімді болады, өйткені топ мүшелері топ намысын бермеу үшін барлық оқушылардың талқылауға белсенді қатысып, спикер болатындай дәрежеге шығуға тырысады. Оқушылар өз жұмыстарын сыныпқа таныстыру, қорғау үшін қанша уақыт берілгенін айту керек. 1, 2, 3 минут.

Жариялау барысындағы ең маңызды сұрақ: «Бір топ қорғағанда қалған оқушылар не істеп отырады?» Қалған оқушылар бекер отырмау үшін олар бір - біріне кері байланыс беруге дайындалып отырады. Ол үшін жариялаумен таныса отырып (тыңдап, қарап отырып), бір топ (немесе бір оқушы) сұрақтар қоюға дайындалса, екінші топ (немесе оқушы) «жұлдызшалар» беруге (таныстырылымның ұтымды жақтарына тоқталу), ал үшінші топ (немесе оқушы) таныстырылымды қалай жақсартуға болатындығы туралы ұсыныс жасауға дайындалады. Егер төртінші топ болса (немесе төртінші оқушы), онда оларға таныстырылымды қорытындылау тапсырмасы беріледі, яғни оқушылар мұның оларға жасаған әсері, көмегі, маңызы туралы өз ойларымен бөліседі. Осылайша оқушылар тек мұғалімге жауап бермей, өз таныстырылымдарын бүкіл сыныпқа бағыттайды. Қалған оқушылар да өздерінің жұмыстарымен әлек болмай, назарларын жарияланып жатқан жұмысқа (немесе айтылып жатқан жауапқа) аударады [2].

Жариялау немесе таныстырылым аяқталған соң оқушылар оның сапасы туралы өз ойларын ортаға салып, жағымды жақтарына тоқталады және оны жақсарту туралы ұсыныстар жасайды. Әрине, мұнда кері байланыстың «сыншыл дос» ұғымы ауқымынан шықпағаны дұрыс. Сонымен бірге кері байланыс жауап берген оқушыларға пайдалы болып, оларды ынталандыруы және қанаттандыруы керек. Мұнда бұл оқушылардан кері байланысты қалай қабылдағандығы туралы сұраған орынды: кері байланысқа қайта кері байланыс жасату. Мұғалім мен оқушылар арасында тиімді қарым-қатынас, өзара түсінушілік арқылы қалыптастырушы бағалауды сабақта қолданса, табыс критерийлерін оқушылармен бірлесе отырып құрса, оқушының да пәнге деген қызығушылығы артады.

Қалыптастырушы бағалау сабақ үдерісінде үздіксіз жүргізіледі, бұл бағалау оқушы қатесін түзетуге мүмкіншілік беріледі. Сабақта мұғалім әрбір тапсырмадан кейін қалыптастырушы бағалауды кіріктіріп отырса, Джон Хэтти зерттеулеріне сәйкес оқушының оқуына әсер етуде жазбашаға қарағанда ауызша кері байланыс неғұрлым тиімдірек екені ескерілсе, оқыту нәтижелі болады. Оқушылар сабақ үдерісінде құрбыларын бағалауда бір - біріне құнды кері байланыс ұсына алады және бір - бірінен үйренеді, бір - бірін қолдайды.

Жанартылған мазмұндағы білім беруде, оқыту әдістерінің кез келген түрін белсенді әрекетке айналдыру – мұғалімнің әдістемелік шеберлігі мен шығармашылық ізденісіне байланысты болмақ. Қазіргі заман мұғалімі – рухани жағынан дамыған, педагогикалық әдіс-тәсілдердің барлық түрлерін шебер меңгерген білікті маман болуы керек [3].

Сонымен жанартылған білім жүйесінің артықшылығы неде?

Бұл артықшылық бағаның қойылмауы деп есептеймін. Бұл оқушының жаңа сабақты терең меңгеруіне көмектеседі. Бұл ретте Р.Амоношвилидің «Оценки-костыли хромой педагогики» деген пікірі есіме түседі. Дегенмен бағаның қойылмауы оқушылардың оқуға ынтасына кері әсерін де тигізді. Баға алу үшін оқуға үйренген олар әрі қарай не үшін оқу керектігін түсінбей қалды. Жанартылған оқыту жағдайында үй жұмысын орындағаны және жаңа сабақты түсінгендері тек қалыптастырушы бағалаумен бағаланады және оқушылар бұл бағалаудың тоқсандық бағасына әсер ете алатынын, қалыптастырушы бағалау тапсырмалары бөлім бойынша бағалауда және тоқсандық бағалау жұмыстарын орындауда маңызды екенін түсінді. Бұл жағдай баланың сабағын емес түгел санасын өзгертеді деп ойлаймын. Балалар осылайша бағалану үшін емес, білімдерін қолдану үшін оқып, білім алуға тырысатын болады [1].

Жанартылған оқыту жүйесі туралы қарсы пікірді ата-аналардан ғана емес, білім саласына тікелей қатысы бар адамдардан да естуге болады. Менің ойымша, әр маман бұл жүйенің артықшылықтарын жанымен түсінуі қажет. Мен де оқу жылының басында сондай пікірде болғанымды айтқан болатынмын. Себебі математиканы тек есеп шығара беру арқылы ғана ұғып түсінуге болады деп ойладым, ал сабақтың үстіндегі топқа бөлу, шаттық шеңбері, топтық жұмыстар тек өзі қысқарылған аз уақытымды алады деп ойлағанмын. Әрине, сабақта көңіл күйі жоқ, сабақ оқуға ынтасы жоқ оқушы ешқашан жұмыстануға тырыспайтынын түсіне тұра, уақытқа тіреліп қалатынмын.

Сабақта біздің қолданып жүрген әдіс-тәсілдеріміз де, бүгінгі сабақтың формасы да өте дұрыс екеніне көзім жетті. Ата-аналарға өткізген сабақтың соңында бір ата-ананың пікірі маған үлкен түрткі болды. Ол: «бұл жүйе математикаға өте жақсы екен, бірақ ауызша сабақтарға мүлдем келмейді», - деді. Сол кезде менің үстіме салқын су құйған секілді болды. Бірнеше ай бұрын осы пікірге қарама-қайшы пікірді білдірген мен едім: «бұл жүйе – тек ауызша сабақтар үшін ғана тамаша. Ал математика, физика және химияны бұлай оқыту дұрыс емес. Біздерге бұрынғы жүйе өте жақсы», - дедім. «Везде хорошо где нас нет» орыстардың мақалы есіме түсті. Сонда

мен маған бұл жүйе келмейді, басқа пәндерге жақсы дегенімде, басқалар да осылай ойлайтыны белгілі болды. Менің ниетіме бұл ата-ананың пікірі үлкен тірек болды.

Өз ойымды аяқтай келе, ата-аналарға, жылдар бойы халқының қамын ойлап келген Елбасымызға, оның жүргізген саясатына, оны қолдап, білім жүйесіндегі жоспарды іске асыратын ұстаздарға сеніңіз деп айтқым келеді. Ұстаз – үздіксіз білім алатын жалғыз мамандық иесі, сондықтан біз бұл жүйенің қыр-сырын меңгеріп, болашақ ұрпақты күткен дәрежеге жеткізетінімізге уәде бергім келеді. Алдымызға бір мақсат қоя отырып, сол мақсатқа жету жолында шәкірттердің жүрегіне жол тауып, әрекеттендіре білу шеберлігіне жетсек, егемен елдің ұл-қыздары сыни тұрғыдан ойлана алатын болады. Мақаланың басында айтылғандай «мен кім боламын, қандай пәнді таңдаймын?» деген сұрақ оларда болмайды. Себебі олар алған білімдерін өмірде қолдана білуге үйреніп шығады, жанартылған бағдарлама бойынша білім алған түлектің арманы асқақ, ойы кемел, болашағы жарқын. Соның арқасында біз бәсекеге қабілетті, іргесі мықты ел боламыз. Сөзімнің соңын «Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізде құрылуына барып тіреледі», - деген ұлт көсемі А. Байтұрсынның және «Мұғалім ең жауапты міндетті орындайды, ол адамды қалыптастырады», - деген М. И. Калининның сөзімен саяқтағым келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мұғалімге арналған нұсқаулық Бірінші деңгей. 2016 ж.

2 «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы Тренерге арналған нұсқаулық. 2016 ж.

3 Жартынова Ж. А., Ким В. Н., Корнилова Т. Б., Қойлық Н. О., Орақова А. Ш. Интерактивті оқыту әдісін қолданып сабақты жоспарлау және басқару. /Әдістемелік құрал. – Алматы, 2016.

ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАН ДЕМОГРАФИЯСЫНА ҚОСАТЫН ҮЛЕСІ

ОРАЗБАЕВА Ж. А.

12 сынып оқушысы, ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

ТУЛЕБАЕВА Б. Т.

Қазіргі әлемдегі Қазақстан пәнінің мұғалімі,
ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

КІРІСПЕ

Қазақстанға ғана тән құбылыс емес, бүкіл КСРО мемлекеттерінде болған қарқынды көші-қон үрдісінің нәтижесінде еліміздегі әлеуметтік-саяси жағдайының күрделене түсуінің ықпалынан көп азаматтар көршілес мемлекеттерге қоныс аударып, өз туған мекенін тастап кеткен. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап, миграция және КСРО жылдарында ашаршылық, репрессия әсерінен елдегі адамдар санының төмендеуі мен этникалық құрамы жағынан қазақтардың кемшілікте болуы себебінен пайда болған демографиялық мәселелердің зардаптарын шешу жолдарын іздеу мәселесі әлі күнге өзекті болып тұр. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы мәліметтері бойынша Қазақстаннан тыс 43 мемлекетте 5 миллионнан астам қазақтар тұрады – бұл Қазақстанның жалпы халық санының 30–35 %-ын құрайды [1]. Бұл мәліметтерге қарап, халық санын арттыру, қазақтардың үлес салмағын көбейту, демографиялық мәселелерді шешудегі шетелдегі қандастарымыздың алатын орны ерекше деуге болады. Осыны назарға алып, басқа мемлекеттегі этникалық қазақтардың болуы Қазақстан үшін маңыздылығын талқыға салынуы, тарихи отанына оралу туралы бағдарламалардың енгізіліп жүргізілуі және елбасы бастамасымен жылдар сайын болатын Дүниежүзілік қазақтардың құрылтай жиналыстарының өткізілуі мәселенің қазіргі таңдағы өзектілігін айқындайды.

Қазіргі таңда Қазақстан халқының саны 18 миллионнан асты, алда 25 миллионға жету мақсаты қойылған. Алайда тәуелсіздік алған жылдардан бастап тек 3 миллионға өсу динамикасымен бұл оңайлықпен жететін есеп болмас. Қазақстанда халықтың табиғи өсімі өткен жылдармен салыстырғанда өсу трендіне қарамастан, теріс миграциялық сальдо, әсіресе республиканың солтүстігінде орналасқан облыстардан көршілес ТМД елдеріне халықтың кетуімен байланысты халық санын көбейту мақсатына жету күрделене түсті [2]. Сол себепті, демографиялық саясатын шетелдегі отандастарымызды белсенді түрде тарту бағытына аударып, осының негізінде қазақ ұлтының, жалпы

халық санының көрсеткішін көтеруге бағытталған арнайы жобалар ұйымдастыру, «Құшағымыз бауырларға айқара ашық» дегенді шын мәнінде дәлелдеу керектігі маңызды [3].

Курстық жұмыстың тақырыбын таңдау себебі – қазіргі уақытта осы мәселенің өзектілігінде, әсіресе көші-қон ағымдарының жаңа кезеңінің басталуымен байланысты және демографиялық ахуалды талдап білудегі қызығушылығымда жатыр. Зерттеу жұмысының мақсаты: этникалық қазақтардың көшіп келу үрдісін зерттеп талдау арқылы мәселені шешу жолдарын анықтап, оларды алда жетілдіру үшін тұжырымды ұсыныстар келтіру болады. Зерттеу мақсаттарына жету үшін төмендегідей зерттеу сұрақтары таңдалған:

- шетелдегі отандастардың Қазақстанға оралу маңыздылығы неде?

- этникалық қазақтардың репатриациясы мәселесіне халықтың көзқарасы қандай?

- шетелге кеткен азаматтардың еліне қайта оралуы үшін қолданылатын шаралар қандай?

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 13 бабында берілгендей «Әр адамның әр мемлекеттің ішінде жүріп-тұруына және өз қалауына тұратын мекен-жайды таңдауына құқығы бар. Әр адам кез келген елден, соның ішінде өзінің туған елінен, басқа елге қоныс аударуға және өз еліне қайтып оралуға құқылы» [4]. Сол себепті, либерализация әсерінен қазіргі таңда адамдардың көші-қон ағымдары көбейіп, әркім қолайлы өмір жағдайларын іздеу мақсатымен миграцияға ұшырайды. Жеке Қазақстанға тоқталсақ, 90-шы жылдардан бастап Қазақстаннан 4,1 миллиондай адам эмиграцияға кетті, әсіресе ең максималды көрсеткіш 1994 жылы 447 мың адамға жетті [5]. Осы жылдары тәуелсіздік алғаннан кейінгі КСРО жылдарында көшіп келгендердің өз тарихи отанындарына оралу есебінен және бала туу деңгейінің төмендеуінен мемлекеттегі халық санының 2003 жылға дейін төмендеп берді. 2003 жылы сыртқа кетушілер саны екі есе азайғанымен, әлі де жұмыс орын, оқуға түсу және тұрақты тұратын жер табу басты сипатта жүретін эмиграция жалғасып жүруде [6]. Бұл өз кезегінде жұмыс күшінің азаюы, «brain drain», яғни білікті мамандардың басқа елге көшу құбылысының пайда болуына және солтүстік облыстарда халық санының төмендеуіне әкеледі. Мысалы, 2017 жылдың мәліметтері бойынша теріс миграциялық сальдосы байқалған облыстар қатарына Шығыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Қарағанды және

Павлодар облыстары кіреді [2]. Еңбек күші мен білімді кадрлардың жеткілікті мөлшерде болмаған жағдайда, елдің прогрессивті дамуын бастайтын алға итеруші күштің болмауын білдіреді. Осыдан миграциялық үрдістердің мемлекеттегі әлеуметтік-демографиялық жағдайында алатын орны мен мемлекеттің тұрақты даму жолында халықтың маңыздылығы анық болады.

XXI ғасырға тән батыстандыру құбылысының әсерінен жастардың басым бөлігі Еуропа елдерінің мәдениетіне бет бұрып, өз тілін, өз мәдениетін бірте-бірте ұмыта бастады. Қазіргі кезде көп жастар шетелге оқуға түсіп, содан кейін сол мемлекетке көшіп қоныстануды арман етеді. Жаһандық әлемге аяқ басқан кезден бастап, ағылшын тілін үйрену маңыздылығы артып, шетелге оқуға бару мүмкіншілігі көпшілікке қолжетімді бола бастады. Отандық білім беру орындарынан шетелдегі оқу орындары сапалы білім беретініне сенімді жастардың таңдауы шет біліміне түседі. Бұл соңында теріс салдарын әкелетін жағдайларды туғызады. Мәселен, батыстандыру әсерінен тіл мәселесінің шиеленісуі, яғни тілдің ұмытылуы, қолданыстан шығуына, және сан ғасырлар бойы жиналып сақталған салт-дәстүрлер мен ғырыптардың ұмытылуына әкелуі ықтимал. Өз туған жерін тастаған азаматтардың басқа елде жұмыс істеп тұрақты тұрып қалуы да байқалады. Бұл қазақ азаматтарының өз қандастарын туған мекеніне оралуға ынталандырудың орнынан, өздері шет елге ұмтылғанын көруге болады.

Осы мәселелерді шешудің бірде-бір жолы шетелдегі тұратын этникалық қазақтарды туған мекеніне тарту. Қазақстаннан тыс КСРО-ның құрамында болған 14 мемлекетте және әлем мемлекеттерінің 25-еуінде 5 миллионға жуық қазақтар өмір сүреді. Олардың көп бөлігі Өзбекістан, Ресей, Түркменістан, ҚХР, Моңғолия секілді елдерде тұрады [7]. Әлем бойынша таралған қазақтардың басын тарихи отанында қосуды міндет етіп, көші-қон саясатының басты бағдары ретінде қарастырылуда. Оған бірнеше себептер жатады:

- «халық санының және оның табиғи өсуін ұлғайту, елдегі демографиялық ахуалды сауықтыру» мүмкіншілігінің пайда болуы [8].

- солтүстік Қазақстан облыстарынан кететін адамдар санын толықтыру және халықтың біркелкі таралуын ұйымдастыру

- мемлекеттегі этникалық құрылымы жағынан қазақтардың үлесін арттыру

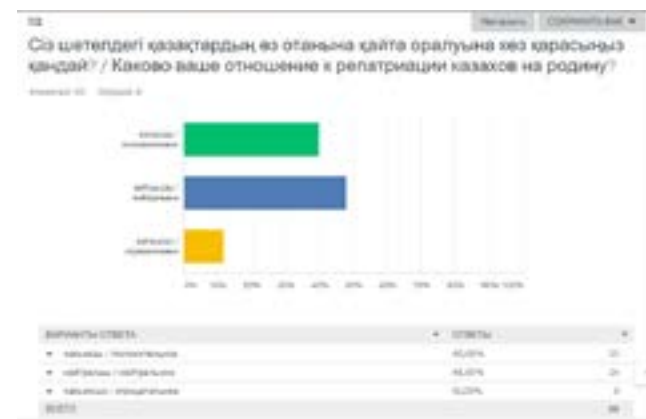
- уақыт бойы ұмытыла басталған ғырыптарды қайта жаңғырту

- жұмысқа қабілетті адамдар санын арттыру

Қазіргі уақытта сәтті миграциялық саясаттың арқасында бірінші Дүниежүзілік қазақтардың құрылтайы өткен жылдан бастап 2013 жылға қарай 1 миллионға жуық адамдар Қазақстанға қайтып келді [9, 20]. Олардың көшіп келуінің нәтижесі мен маңыздылығын «Казахстанская правда» атты қоғамдық газетте атап өтті: олар экономика мен мәдениеттің дамуына қосатын үлесі, қазақ тілінің өркендеуіндегі, дәстүрлерді байыту және тәуелсіздігімізді нығайтудағы маңызды рөлін көрсетті [10].

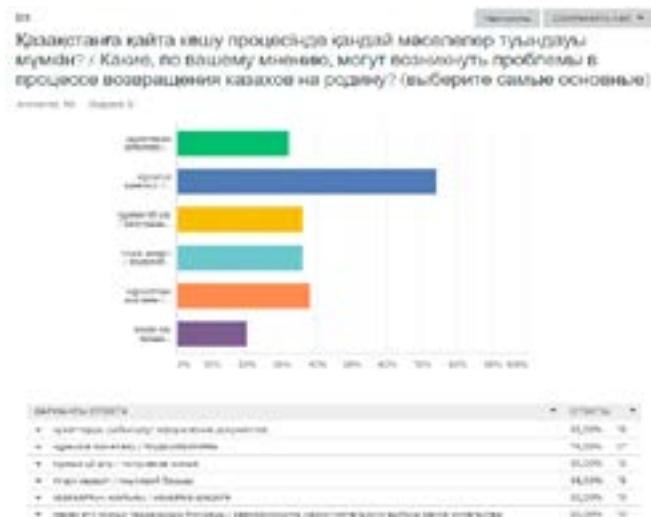
ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

Әлеуметтік зерттеудің нәтижелері бойынша 50 респонденттің жауаптарына сәйкес азаматтардың шетелдегі қазақтардың тарихи отанына оралуына деген көзқарасы және хабардар болу деңгейі айқындалды. Жалпы осы процестің жағымсыз ретінде көрушілердің аздығы, яғни 12%-ы ғана болуы, жағымды ретінде көрушілердің 40%, ал осыған нейтралды қарайтын 48%-дай құрайтыны анықталды.

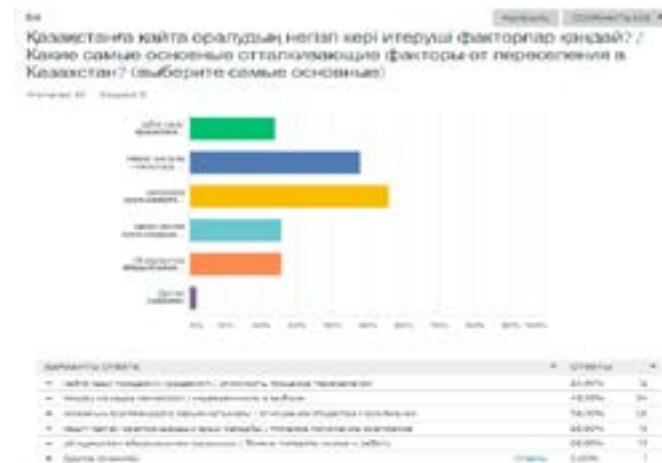
Сурет 1 – Шетелдегі қазақтардың оралуына көпшіліктің көзқарасы

Екінші сұрақта, қайта көшу барысында пайда болуға мүмкін мәселелердің қатарынан ең негізгілерін таңдау берілген. 6 варианттың ішінде басты мәселелердің қатарына жатқызылған жұмысқа орналасу, тұрғын үй алу, қаражаттың жоқтығы және тілдік кедергілер ең көп таңдалған мәселелер. Осыдан қоғамның оралмандарға берілетін көмегі мен жасалатын жағдайларға күдік тұдыратыны және әлеуметтік қамсыздандыру жұмыстарының онша тиімді жасалмайтын пікірде болғанын қортындылауға болады.

Сурет 2 – Қазақстанға қайта көшу процесінде туындауы мүмкін мәселелер

Үшінші сұрақта, Қазақстанға келудің кері итеруші факторларынан таңдау жасауда сенімсіздік және қоғамның оралмандарға қарым-қатынасы нұсқалары ең көп таңдалған болатын. Демек, қоғамда оралмандарға қатысты теріс көзқарас немесе кемсітушіліктің бар болуының әсерінен олар отанына қайта оралуында сенімсіздік танытады және тұратын мекенін тастап, жаңа өңірге көшудің үлкен тәуекел болу себептерінен елге қайта келмейді. Бұл өз жұмысынан, өмір бойы жинаған мүлкінен, үйренген өмір салтынан айырылудан қорқыныш сезімін тудырады.

Сурет 3 – Қазақстанға қайта оралудың кері итеруші факторлар

ҚОРЫТЫНДЫ

Тәуелсіздік жылдарынан бастап Қазақстан саясатының басты бағыттарының бірі болатын миграциялық саясатқа ерекше көңіл бөлінді. 1992 жылда бастау алған Президент бастамасымен жүргізілетін Дүниежүзілік қазақтардың құрылтай жиналыстары әлі күнге өткізілуде. Бүгінгі күнге жалпы 5 құрылтайлар болды және олардың ішінде көші-қон квотасын беру, шетелдегі қазақтарды ұлттық дәстүрлермен және тарихпен хабардар етуші ресурстарды, ұйымдарды арттыру, көшіп-қону мәселелері қарастырылды.

1998 жылы «Этникалық қазақтардың тарихи отанына оралу Тұжырымдамасы» қабылданып, қайтып оралуды ұйымдастыру, мәселелер шешу және мақсаттары мен күтілетін нәтижелері белгіленді [8]. Осында көші-қон саясатын жүргізудің әлсіз және мықты тұстары қарастырылып, келешекте жұмыс істеуді талап ететін бағдарларды анықталды.

Алайда осы жұмыспен шектелмей ғана қоймай, қазақтардың репатриациясына бағытталған ары қарай жұмыс жасалынуы тиіс. Мәселен, SWOT-талдауына қарай, бұл күрделі процесстің жағымды әсерлерімен қатар жағымсыз жағдайлар болуы ықтимал. Тұжырымды емес саясаттың әсерінен оралмандардың көптеп көшуі өз кезегінде әлеуметтік-экономикалық мәселелердің туындауына себепші бола алады. Әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін жетілдіру арқылы қоныстануға қолайлы жағдайлардың пайда болуына әкеледі.

Қазақ тілін үйренуде жәрдемдесіп арнайы кампаниялар дайындау арқылы мемлекет тарапынан ғана емес, қоғамнан да көмек келуі тиіс. Еңбекке жарамды жастағы тұлғалар – 55,2 %, 18 жасқа дейінгі балалар 40,3 %-ын құралғандықтан оларға сапалы білім беру арқылы жоғары мамандырылған кадрларды дайындауға мүмкіндік ашады [9, 21б.]. Өзінің болашағына сенімділікті арттыра ғана қоймай, мемлекет болашағына көшіп келушілер жұмыс істей алады. Оған қоса, квота алу үрдісін жетілдіру миграциялық саясаттың сәттілігіне әсер ететін басты талап. Тиімді жүргізуші тетіктерінің болуы және арнайы бағдарламаларды бекітілуі осы жетілдірулердің қатарына енеді. Дегенмен, егер осындай іс-шаралар жүргізілмесе біліктілігі төмен, аз төлемақы алатын, төмен деңгейде өмір сүретін азаматтар қатары пайда болады. Осының нәтижесінде өмір сүру ұзақтығының азаюы, аурулар және қылмыстың артуына әкелуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Казакпаев К. Казахи за границей: Сколько их насчитывается и в каких странах они живут? // 17 тамыз 2009. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30458632#pos=3;-224
- 2 Бухина С. Более 21 тысячи казахстанцев покинули страну // inbusiness.kz. 5 ақпан 2018. URL: <https://abctv.kz/ru/news/bolee-21-tysyachi-kazahstancsev-pokinuli-stranu>
- 3 Назарбаев Н. Ә. Құшағымыз бауырларға айқара ашық // Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы. А, 1993.
- 4 Миграция // Информбюро. URL: <https://informburo.kz/tags/migratsiya.html>
- 5 Негізгі көрсеткіштер қатары. Халық көші-қоны // Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті. URL: http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersPopulation?_afzLoop=1123080319882265#%40%3F_afzLoop%3D1123080319882265%26_adf.ctrl-state%3Do9zj4lsm0_4
- 6 Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы // БҰҰ Бас Ассамблеясы. 10 желтоқсан 1948. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>
- 7 Мендикулова Г. М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие – Алматы: Галым, 1997 ж.
- 8 16 қыркүйектегі № 900 «Этникалық казактардың тарихи Отанына оралуы тұжырымдамасы туралы», 1998.
- 9 «Қазақстан Республикасының демографиялық болжамы: негізгі трендтер, сын-қатерлер, практикалық ұсыныстар»

тақырыбына аналитикалық баяндама // Қазақстан Республикасы экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігі. Астана, 2014. URL: http://www.akorda.kz/upload/nac_komissiya_po_delam_zhenshin/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/4.2%20%D0%BA%D0%B0%D0%B7.pdf

10 Шулембаева Р. С любовью к Родине // 19 қараша 2016. URL: <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/s-lubovu-k-rodine3/>

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АРЕНАДА ИМИДЖІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ ҚАНШАЛЫҚТЫ ТИІМДІ?

ПАРХОМЧУК М. В.

12 сынып оқушысы, ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

1991 жылы ғана 120-дан астам мемлекет Қазақстанды тәуелсіз ел ретінде мойындады. Мемлекетіміз осы жетістіктерде тоқтамай, өткен 27 жылда экономика, әлеумет, ішкі және сыртқы саясат пен мәдениет салаларында қыруар іс тындырған. Әлем елдерімен дипломатиялық қатынастар орнатылып, 30-дан астам консулдық өкілдіктер ашылды, мемлекетіміз халықаралық ұйымдарға мүшелікке кірді. 2012 жылдың 14 желтоқсанында тұңғыш Президент Н. Ә. Назарбаев мемлекетіміздің өткен табыстарын қорытындылап, халыққа жаңа «Қазақстан-2050» стратегиясын жолдаған болатын. Оның басты мақсаты - дүниежүзінің дамыған 30 мемлекет қатарына кіру. Бүгінгі күнде Қазақстанның жаһандық аренада мәртебесін арттыру бұрын-сонды болмағандай елеулі мәселеге айналды, себебі жаһандық бәсекеге қабілеттілік рейтинг бойынша 2016–2017 жылдары Қазақстан 11 позицияға төмен түсіп, тек 53 орынға ие [1]. Имиджін көтеруге бағытталған шараларға қарамастан, Тәуелсіз Қазақстанның дүниежүзілік халықаралық саясаттағы орны әлі төмен деңгейде. Сондықтан да көтерілген мәселе бүгінгі таңда аса өзектілердің қатарында орын тапты. Қазақстанның азаматы ретінде, мемлекеттің сыртқы және ішкі саясатына қызығушылық білдіру мен үшін белсенді азаматтылықтың белгісі. Қазақстан Республикасының саяси жетістіктері мен кемшіліктеріне бағу бері арқылы, болашақта мемлекетіміздің байрағын көтеруге болады деген пікірдемін. Сол себепті курстық жұмыстың тақырыбы Қазақстанның халықаралық аренада имиджін арттыру жолдарына бағытталды.

Өзінің «Тәуелсіздік дәуірі» атты еңбегінде Н. Ә. Назарбаев: «Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын бағыттап отыра, 2010-шы жылдары да қалыптасқан мемлекеттің сыртқы және ішкі саясатының арасындағы тығыз өзара байланыс бар екеніне ескере жұмыс істедік. Сыртқы саясаттағы бейбітшілік пен татулық идеясын ту етіп ұстауымыз – бұл бағыттың ішкі саясатта салтанат құруының жалғасы» сыртқы мен ішкі саясат арасындағы тығыз байланысты айқындайды. Яғни, Қазақстан жаһандық қауіпсіздікті сақтауға бағытталған іс-әрекеттер жасаса, ұлттық бірізділік те сақталады. Сондықтан да, мемлекетіміздің сыртқы саясаттағы басты қызметі бір ғана басты мақсатқа бағындырылған, ол – ұжымдық қауіпсіздікте рөлін арттыруға қадамдар жасай отыра, елді дамыту және халықтың әл-ауқатын жақсарту.

Олай болса, жобаның мақсаты Қазақстанның халықаралық аренада имиджін арттыру мақсатында жасалынған сыртқы саясаттағы бастамаларының анықтау және олардың тиімділігіне көз жеткізу. Жобаның мақсатын іске асыру үшін берілген зерттеу сұрақтары қарастырылды:

1 Қазақстанның халықаралық аренада имиджін арттыру бастамалары қандай?

2 Қазақстанның халықаралық аренада имиджін арттыру жолдары қаншалықты тиімді?

Қазіргі заманда «аяқта нық тұратын» және жаһандық тұрғыдағы жетекші мемлекеттер әлемдік саясатқа белсенді қатысып, жалпақ елге тараған мәселелерді шешуге жәрдемдеседі. Мысалыға өз өрлеуімен әлемді дүр сілкіндірткен Жапонияны қарастырсақ; Жапония БҰҰ-ның тұрақты қатысушысы. БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшесіне айналу үшін G4 тобына мүшелік етеді. Ол Таяу Шығыстағы, Африкадағы және басқа аймақтардағы қақтығыстарды болдырмауға және шешуге бағытталған БҰҰ бітімгершілік іс-шараларына белсене қатысады. Қазіргі кездегі Қазақстан да жаңа аймақтық саяси қатысушыға айналып, әлемдік саясаттың маңызды ойыншысы болып таңылуы үшін елеулі еңбек жасайды. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаттағы негізгі қағидаттары мен қызметтері, басымдықтары мен міндеттері 2012 жылдың желтоқсанында Президент Нұрсұлтан Ә. Н. жолдаған «Қазақстан-2050» стратегиясының 2014–2020 жылдарға арналған тұжырымдамасында айқындалды. Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2014–2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы Президенттің 2014 жылғы 21 қаңтардағы № 741

Жарлығымен бекітілген [2]. Тұжырымдама бойынша Қазақстанның сыртқы саясаттағы мақсаттарының бірі – «орнықты ұстанымдарды қамтамасыз ету және әлемдік қоғамдастықта мемлекеттің жағымды бейнесін қалыптастыру».

Осы мақсатқа қол жеткізу үшін келесі бастамалар жасалынды:

1 ядролық қауіпсіздікті орнату;

2 интеграциялық бастамалар;

3 ИБҰ-төрағалық ету;

Біріншіден, 1992 жылы 2 наурызда БҰҰ-ның 46 кеңесінде Қазақстан осы ұйымға мүше болып атанды. Сол уақыттан бастап, мемлекетіміз дүниежүзілік бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауға бағытталған жолдарды халықаралық ұйымның назарына ұсынды. Осы жолдардың бірі - Қазақстанда ядролық қауіпсіз аймақ құру. 1989 жылы Олжас Сүлейменовтың бастауымен Семей полигоны жабылды. 1200 дана ядролық қару Ресейге өткізіліп берілді. Қазақстан Республикасы кейін Президент Н. Ә. Назарбаевтың басшылығымен өзін жауапты мемлекет ретінде көрсетіп, ядролық таратпаушылық аймақтың және жалпы әлемдік режимін күшейту бағытын жалғастырды. Осылайша, 1996 жылы қыркүйекте, БҰҰ Бас Ассамблеясының 51-ші сессиясы барысында Қазақстан Ядролық сынақтарға жаппай тыйым салу туралы шартқа (ЯСЖТШ) қол қойды және 2001 жыл соңында оны ратификациялады. Бірақ, Қазақстан тоқталған жоқ, ол Жаһандық мониторингтік желіні құру саласында ЯСЖТШ дайындаушы комиссиясымен белсенді ынтымақтастық орнатты. Нақтырақ айтқанда, Қазақстан орындарда инспекциялық далалық тәжірибелерін жүргізуге айтарлықтай үлес қосты, бұл келісім шеңберіндегі маңызды бөлігі болып табылады.

Соңғы он жыл бойы Республика басшылығы әлемдік дамудың айқын кемшіліктерін жоюға бағытталған бастамаларда талай үлес қосқан. 2010 жылы Қазақстанның ЕҚЫҰ-ға төрағалығы ҚР геосаяси, геоэкономикалық салалар, қауіпсіздік мәселелері бойынша сыртқы саяси жобаларын жүзеге асыру және жылжыту үшін айтарлықтай мүмкіндіктер ашады. Қазақстанның әдеттен тыс интеграциялық бастамаларына ерекше назар аударған жөн. Қазіргі уақытта Қазақстан жүзеге асыруға белсенді қатысып жүрген негізгі интеграциялық бастамаларға мыналарды жатқызуға болады:

• Түркітілдес мемлекеттер Одағын құру;

• Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары Кеңесінің қызметі;

• Ресей мен Беларусьпен бірлесіп Кеден Одағын құру;

2009 жылғы 3 қазанда Нахчыванда жасалған Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесін құру туралы Нахчыван келісімі ратификацияланды. Ол бойынша түркітілдес мемлекеттер, қалыптасқан тарихи байланыстарды, өз халықтары тілінің, мәдениеті мен дәстүрлерінің ортақтығын негізге ала отырып, жан-жақты ынтымақтастықты одан әрі тереңдетуге ұмтыла отырып, саяси көп полярлық, экономикалық және ақпараттық жаһандану процестерінің дамуы жағдайында өңірдегі және тұтас әлемдегі бейбітшілікті нығайтуға, қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге бірлескен күш-жігермен үлес қосуға тілек білдірді [3].

АӨСШК процесі – Қазақстан Республикасының превентивті дипломатиясының жемісі. БҰҰ Бас Ассамблеясының 47-ші сессиясында Н. Ә. Назарбаев Азиядағы өзара ықпалдастық пен сенім шаралары жөніндегі Кеңесін шақыру идеясын алғаш рет ұсынған болатын. Қазақстан осындай мақсаттың іске қосуының қиындығын бірден білген, себебі Азия саяси, экономикалық, діни, этникалық және мәдени жақтардан күрделі аймақ. Сонымен қатар, осы құрлықтағы болып жатқан қарулы шиеленістер, лаңкестік қақтығыстар үлкен бөгетке айналды. Ұзақ жұмыс арқасында 2002 жылы АӨСШК-нің Алматы қаласындағы бірінші саммитінде «Алматы актісіне» және «АӨСШКның Терроризмді аластау және өркениеттер арасындағы диалогқа жәрдемдесу туралы декларацияға» қол қойылды.

Беларусь Республикасы, Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы 2007 жылғы 6 қазандағы Бірыңғай кеден аумағын құру және кеден одағын қалыптастыру туралы шартты, 2007 жылғы 6 қазандағы Кеден одағының комиссиясы туралы шартты негізге ала отырып, халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған принциптері мен нормаларын назарға ала отырып, кеден одағының бірыңғай кеден аумағында кедендік реттеуді қамтамасыз етуді уағдаласты. Кеден органдары кеден одағының кедендік аумағында мынадай негізгі міндеттерді шешуді қамтамасыз етеді, бұл кеден одағының бірыңғай сауда саясатын іске асыруға жәрдемдесу, орындалуын бақылау кеден органдарына жүктелген, кеден одағының кеден заңнамасын және кеден одағына мүше мемлекеттердің өзге де заңнамаларын орындауды қамтамасыз ету, кедендік операцияларды жасау және оның ішінде, өзара әкімшілік көмек көрсету шеңберінде кедендік бақылауды жүргізу және т.б. [4].

2011 жылдың 28-30 маусымында Астанада өткізілген Ислам ынтымақтастығы ұйымы Сыртқы істер министрлері кеңесінің (СІМК) 38-ші сессиясынан кейін, Қазақстан осы ұйымның төрағасы болып

атанды. Қазақстан Республикасының азық-түлікпен қамтамасыз ету жүйесін құру, жеке кәсіпкерлердің бизнесін қолдауын қалыптастыру және Ислам ынтымақтастық ұйым мүшелерінің G20-да рөлін алу бастамаларын ұйым мемлекеттері қолдаған. Оған қоса, Қазақстан Орта Азиядағы геосаяси ахуалдарға жәрдем беруге өз ықпалын тигізді. Мәселен, Қазақстан төрағалығы кезіндегі ауқымды науқан арқасында Сомали халқына 500 миллион доллардан астам көмек-қаржы жиналды. БҰҰ-да Қазақстанның әрекеттерін қолдады.

Елбасымыз Нұрсұлтан Ә. Н. айтқандай мемлекеттің сыртқы саясаты мен халықтың әл-ауқаты бір-бірімен тығыз байланысты. Осылайша, бүгінгі күнге дейін Қазақстанның халықаралық аренада имиджін арттыруға бағытталған жолдарының тиімділігін анықтау үшін, Қазақстан қоғамының пікірін білуге тура келеді. Сондықтан, бастамалардың қоғамға және мемлекеттің имиджіне тигізетін әсерін бағалау мақсатында елімізде тұратын азаматтардан сұхбат алынды. Сұхбатқа қатысуға төрт адам тілек білдірді.

Бастамалардың жағымды әсерлері ретінде Қазақстанның өзінің көп векторлы саясатын әлемге паш етуі, жаһандық қауіпсіздікке үлес қосатын және дипломатиялық қатынастарға бағытталған мемлекет болып саналуы деп анықталды. Сонымен қатар Қазақстан өзінің сыртқы саясаты арқасында инвесторларды мемлекетке тартады.

Мемлекеттің имиджін жаһандық аренада керісінше түсіретін факторлар – Қазақстандағы сөз бостандығының шектеулігі, демократияның тек қағаз жүзінде болуы, адам құқықтарының бұзылуы, экономиканың мұнай бағасына тәуелді болуы, сыбайлас жемқорлық және диктаторлық режимнің сақталуы.

Қазақстанның сыртқы саясаттағы мүмкіндіктері ретінде дамыған 30 мемлекет қатарына кіруін айтуға болады.

Бұл үдерістерден туындайтын қауіптерді қарастыратын болсақ, олар – Қазақстан экономикасының сыбайлас жемқорлықтың әсерінен құлауы және мемлекеттегі ұлттық қауіпсіздіктің жойылуы. Қоғам ішінде мемлекетке қарсы оппозицияның күшеюі. Жаһандық тұрғыда Қазақстан туралы жағымсыз ойдың қалыптасуы. Одақтас мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастардың бұзылуы.

Туындаған қауіптерді жақсы жақтарымен жою үшін, мемлекеттегі ішкі жағдайды қалпына келтіру абзал. Мемлекет басына «жаңа буынды» көшіру өте маңызды. Ел ішінде әлеуметтік желілердегі және бұқаралық ақпарат құралдардағы сөз бостандығын орнату, сонымен қатар нағыз демократияны орнату керек. Осыған қоса, экономиканы әртараптандыру өте маңызды мәселе, себебі

Қазақстанның экономикасы бүгінгі күнде де мұнай бағасына тәуелді. Мемлекет ішіндегі көлеңкелі экономикаға, сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу керек, және әлеуметтік көмектің сапасын арттыру мәселесі үлкен маңыздылыққа ие.

Өткізілген сұхбат нәтижесінде, Қазақстанның халықаралық аренада имиджін арттыру жолдары мемлекетке пайдалы әсер келтіреді деп айтуға болады, алайда көптеген факторлар Қазақстан Республиканың дамуын тежейді.

Жүргізілген зерттеуден мемлекеттің қарыштауын және жаһандық аренада имиджін көтеруге кедергі тудыратын факторлар анықталды. Осы мәселелерді шешуге бағытталған жолдарды табу үшін, ФОРСАЙТ әдісі қолданылады. Мемлекеттің болашаққа жоспарлайтын болжамы қанағаттандырмаушылық туғызады. Мәселен, жаһандық аренада көптеген бастамалар жасалып, мемлекет интеграцияларға қосылса да, әлі де Қазақстанда ішкі саясат, әлеумет және экономика салаларында шешілмеген бірнеше мәселелер бар. Болашақта мемлекеттің тарапынан ешқандай іс-әрекеттер жасалмаса, девальвацияның кесірінен Қазақстан бұрын-соңды болмаған дағдарысқа ұшырайды. Азаматтар мемлекетте билеген диктатураны көріп, төңкеріліске шыға алады.

Қазақстан сыртқы саясатта елеулі жетістіктерге жете алса және ішкі мәселелер шешілетін болса – ұлттық, өңірлік және жаһандық қауіпсіздігі нығайтылған, қолайлы халықаралық орта қалыптастырған, әлемнің барлық мемлекеттерімен достық, тең құқылы және өзара тиімді қатынастары бар, ұлттық экономиканы әртараптандыру негізінде халықаралық қоғамдастыққа және әлемдік шаруашылық байланыстарға интеграциялануының жоғары деңгейіне қол жеткізген мемлекет бола аламыз [2].

Көзделген болашаққа қол жеткізу үшін бізде зиялы жас азаматтар, ыңғайлы геосаяси позиция, бүгінгі күнге дейін қалыптасқан мемлекетаралық қатынастар бар. Мәселен, ерекше форматтағы оқу орындары - Назарбаев зияткерлік мектептері ашылды, сөйтіп мектепте білім беру ісі тез арада әлемдік стандарттар деңгейіне дереу көтерілді. «Болашақ» стипендиялық бағдарламасы одан әрі жалғасып, 9,5 мыңнан астам маман даярланды. 2010-шы жылы Назарбаев Университеті жаңа ғылыми-ағартушылық жүйенің көшбасшысына айналды, халықаралық стандарттар бойынша мамандар даярлайтын тұңғыш қазақ университеті болды, автономдық және академиялық еркіндік принципінде жұмыс істеді. Университет озық әлем корпорациялармен тығыз қарым-қатынас орнатты. Сонымен қатар, шетел елдермен бейбітшілі

қатынас жасауға ұдайы тырысады. Еліміз тұңғыш рет әлемнің 115 мемлекеті мен 22 халықаралық ұйымның өкілдерін қабылдады. ЭКСПО-2017 халықаралық мамандырылған көрмесі – 2017 жылы 9 маусымда ашылды. Салтанатқа үкімет басшылары, оның ішінде Ресей Президенті В. В. Путин, ҚХР төрағасы Си Цзиньпин, Испания королі Филипп VI, Чехия Президенті М. Земан, Өзбекстан Президенті Ш. Мирзиёев, Қырғызстан Президенті А. Атамбаев, Беларусь Президенті А. Лукашенко, Түрікменстан Президенті Г. Бердымұхаммедов, Тәжікстан Президенті Э. Рахмон, БҰҰ-ның Бас хатшысы А. Гутерриш және басқалар қатысты. Алайда, бізде адал мемлекет басқарудағы орындаушылар аз, тұрақты дамуды қамтамасыз ете алатын экономика қалыптастырылмаған және адам құқықтары саласындағы халықаралық келісімдердің міндеттемелері орындалмайды. Атап өтсек, Тони Блэр, Британияның бұрынғы премьер-министрі, Батыс баспасөзінде Нұрсұлтан Назарбаевқа «кеңес беру қызметтерін» ұсыну арқылы ақша тауып сынға ұшырады. Маңғыстау облысының Жаңаөзен қаласында мыңдаған мұнайшылардың ереуілін бірнеше айдан, атыс қарумен кемінде 16 адамның қаза тапқаны арқылы, тоқтатқаннан кейін Тони Блэр Нұрсұлтан Назарбаевқа Қазақстан үкіметінің имиджін жақсарту туралы кеңестерін берді. Сонымен қатар, «Foreign Affairs» американдық журналында «Қазақстандағы адам құқығын басу: Астана кері қарай қозғалады» деген мақалада ел тәуелсіздігінің 25 жылдығына орай Қазақстандағы жағдайды талдайды. Мақалада «қоғамға қатаң бақылауды күшейту» және белсенділердің, құқық қорғаушылар мен кәсіподақ жетекшілерінің әртүрлі әрекеттерін қоса алғанда, «диссиденттің басылуын», сондай-ақ ҰЕҰ қызметін шектеу туралы істер қарастырылады. «Қазақстан өз еркімен қол қойған және билік мүдделерінде адам құқықтарына қатысты халықаралық шарттар міндеттемелерін орындауға міндетті» – аяқтады Foreign Affairs. Сонымен қатар, 2019 жылдың 4 ақпанында болған қайғылы оқиға мемлекет басында отырған ресми тұлғалардың халыққа деген бей-жайлығын көрсетеді. Атап өтсек, оқиға Астана қаласының Көктал-1 ауданында орын алды. Ата-аналары түнгі аусымда жұмысқа кеткенде, үйде қалған бес бала қамалып өртеніп кетті. Журналистер еңбек және әлеуметтік қорғау вице-министрі Светлана Жакупованы 5 балалы ата-аналар неліктен түнгі маусымда жұмысқа барады деп сұрағанда, ол – «Бұл олардың таңдауы», деп жауап берді. Вице-министрдің осы сөздері халық арасында сенімсіздік және ашу сезімдер толқындарын туғызды.

Көзделген болашаққа қол жеткізу үшін, адами капиталымызды, ыңғайлы геосаяси позицияны және қалыптасқан қатынастарды дұрыс пайдалануымыз міндетті. Біріншіден, зиялы азаматтарымыздың шетелге тұрақты қоныс аударуын тоқтату үшін, мемлекетімізде жас адамдардың дамуына жағдай жасалануы тиіс. Оған медицинаның сапасын арттыру, әлеуметтік көмекті жақсарту, жұмыспен қамтамасыз ету және жалақыны көтеру. Екіншіден, экономиканы өртараптандыруда геосаяси позицияны және мемлекетаралық қатынастарды тиімді пайдалануға болады, себебі ұлттық тауарлардың экспортын жақсартуға мүмкіншілік туады.

Адал ресми тұлғалардың саны Қазақстан мемлекетінде артуы үшін халықтың өзі мемлекет қызметкерлерді сайлау керек, немесе осы ресми тұлғалар Конституцияны бұзса онда оларды жазаға тарту керек. Жоғарыда айтылғандай тұрақты дамуды қамтамасыз ете алатын экономика қалыптастыру үшін ұлттық тауар экспортын дамыту қажет. Ал, адам құқықтары саласындағы халықаралық келісімдердің міндеттемелері орындалмауын тоқтату үшін, әрбір Қазақстан азаматы өз құқықтарын білу қажет. Осылайша қоғам өз-өзін мемлекет алдында қорғай алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРС:

«Атамекен» Қазақстан Республикасының Ұлттық кәсіпкерлер палатасының баяндамасы, [Электрондық ресурс]. – URL: [http://atameken.kz/uploads/content/files/Национальный%20доклад%20\(каз\)%20\(1\).pdf](http://atameken.kz/uploads/content/files/Национальный%20доклад%20(каз)%20(1).pdf);

Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2014 - 2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы, Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 21 қаңтардағы № 741 Жарлығы, [Электрондық ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1400000741> ;

Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесін құру туралы Нахчыван келісімін ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 27 қыркүйектегі № 341-IV Заңы, [Электрондық ресурс]. – URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000341_;

Кеден одағының Кеден кодексі туралы шартты ратификациялау туралы, [Электрондық ресурс]. – URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000293_;

Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуының мемлекеттік стратегиялық бағдарламаларының басым бағыттары, [Электрондық ресурс]. – URL: <https://articlekz.com/kk/article/15700>;

«ЭКСПО-2017» Халықаралық көрмесі: маңыздылығы, экономикалық тиімділігі және келешекке көзқарас, [Электрондық ресурс]. – URL: <http://e-history.kz/kz/contents/view/2151>;

Астанадағы ЕҚЫҰ саммиті, [Электрондық ресурс]. – URL: http://www.akorda.kz/kz/national_projects/astanadahy-ekyu-sammiti_1340725451;

Семей полигонын жабу – Қазақстанның ірі жеңісі, [Электрондық ресурс]. – URL: <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=38669>;

Қазақстандағы инновациялық процестердің түрлері, [Электрондық ресурс]. – URL: <https://articlekz.com/kk/article/17552>.

**РАЗРАБОТКА МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ
«DAMULAND» ДЛЯ ДЕТЕЙ И РОДИТЕЛЕЙ**

ӘБЕН Д. Б.

ученик 11 класса, Назарбаев Интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар

Творческие способности – это гибкость восприятия предметов человеком, его способность находить привычным и повседневным вещам новые уникальные применения, способность создавать новые задачи для привычной обстановки. Подобная гибкость человеческих психических процессов творческого проявления напрямую зависит от широты кругозора, желания познавать новое, стремления к самопознанию и самообразованию. Постоянное развитие и жажда знаний дает больше возможностей на рассмотрение проблематики, задачи или предмета с разных ракурсов и нахождение путей решения задач или постановки этих задач перед собой или другими. Творческая личность всё время стремится узнать больше об окружающей действительности, она хочет расширить свои знания не только в области основной деятельности, но также в смежных областях. Мало того, исследования и наблюдения показывают, что полученные знания человек может удачно использовать в своей основной деятельности, привнося как раз нечто кардинально новое, с другой точкой зрения, что позволяет оптимизировать и улучшить качество уже существующего [1, с. 9].

Жизнь в эпоху научно-технического прогресса становится все разнообразнее и сложнее. И она требует от человека не шаблонных, привычных действий, а подвижности, гибкости мышления, быстрой ориентации и адаптации к новым условиям, творческого подхода к решению больших и малых проблем. Если учесть тот факт, что доля умственного труда почти во всех профессиях постоянно растет, а все большая часть исполнительской деятельности перекладывается на машины, то становится очевидным, что творческие способности человека следует признать самой существенной частью его интеллекта и задачу их развития – одной из важнейших задач в воспитании современного человека. Ведь все культурные ценности, накопленные человечеством – результат творческой деятельности людей. И то, насколько продвинется вперед человеческое

общество в будущем, будет определяться творческим потенциалом подрастающего поколения [2, с. 1].

Молодое поколение является главным генератором успешного и перспективного будущего каждого государства. Молодые – это великий потенциал развития, сочетающий в себе дух народа и традиционных ценностей, а также движущую силу модернизации общественного сознания. Как говорит президент нашей страны – Нурсултан Абишевич Назарбаев: ««Я полагаюсь на вас – новое поколение казахстанцев. Вы должны стать двигателем нового курса». Главное достижение заключается в том, что мы вырастили новое поколение – вас. Новое поколение казахстанцев, которое я вижу, вижу и вообще я знаю, что это самое большое достижение Казахстана и самый большой результат моего труда как главы государства!».

Мы должны инвестировать в наше подрастающее поколение, дабы раскрыть потенциал и спектр ярких идей наших сограждан. Ведь в первую очередь, каждый из них – это личность, несущая в себе огонек надежды в успех и неиссякаемые силы. На сегодняшний день, Казахстан может смело заявить о себе как о государстве тысячи талантов, ведь знамя нашей Родины восхваляется на международных аренах благодаря таким ребятам как Димаш Кудайберген, Денис Тен, Дanelия Тулешева, Жансая Абдумалик и другие. Юные таланты современного Казахстана – это результат многолетнего и кропотливого труда, упорства и целеустремленности и именно к такому поколению стремиться наша страна! В чем же заключается секрет столь великих достижений и побед? Родители наших талантливых граждан сумели разглядеть великий потенциал в своих чадах и направить его в нужный ориентир развития с самых малых лет. Ведь молодежь является носителем интеллектуального потенциала. Именно в молодости человек максимально способен к творческой, эвристической деятельности, оптимально трудоспособен; любое общество воспроизводит себя через молодежь не только физически, но и интеллектуально [3, с. 4].

К сожалению, на сегодняшний день, большинство казахстанских родителей не способны определить верное направление развития для своего ребенка и подобрать соответствующие образовательные секции. Дабы найти подходящий путь решения данной проблемы, на основе интеграций IT технологий и сферы социума нашей страны, я бы хотела внести свою лепту в развитие подрастающего поколения Казахстана посредством создания мобильного приложения «Damuland», которое базируется на Павлодарской области. «Damuland» – это современное мобильное приложение, предоставляющее широкий спектр

образовательных секций и кружков для детей дошкольного возраста. Современная альтернатива разработки мобильных устройств способна упростить задачу для тысячи родителей всего Казахстана выбрать подходящее хобби и занятие для маленьких детей, которые будут заниматься любимым делом и профессией в дальнейшем будущем. Приложение является контрольным устройством, что упрощает задачу родителей в воспитательных и дисциплинарных целях, так как оно предоставляет полную информацию о посещаемых ребятами центрах. В функциональные особенности приложения входят:

Регистрационная платформа для детей и родителей. Мобильное приложение моментально фиксирует и сохраняет вводимые данные пользователей в локальной системе базы данных;

Создание личного профиля. Мобильное приложение нацелено на сбор личных данных ребенка, которые хранятся в локальной памяти устройства. Личная информация детей главным образом сосредоточена в профиле, который находится под полным контролем и редакцией родителей. Также, профиль включает в себя секцию списка дел ребенка, уведомления от преподавателей и инструкторов и достижения за определенный промежуток времени;

Местонахождение и локация кружков/секций по Павлодарской области. При выборе направления и секций для ребенка, родители имеют возможность доступа к географическим данным кружков по всему региону. «Damuland» активно сотрудничает с навигационным мобильным приложением «2GIS», которое предоставляет топографическую карту Павлодарской области, а также маршруты по всей области, время и необходимый транспорт;

Разработка личного графика и расписания занятости ребенка на неделю/месяц. Родители имеют абсолютную возможность по распоряжению времени ребенка на ту или иную секцию. Приложение предоставляет функцию, которая организует гибкий и удобный график для ребенка в соответствующее время. Все данные фиксируются в специальной таблице раздела «Schedule»;

Перечень педагогического/тренерского состава образовательных секций/кружков. Определение направления занятости ребенка сопровождается предоставлением полной информации о педагогическом/тренерском составе образовательных секций и кружков. Данная функция обеспечивает безопасность и достоверную информацию для родителей. Перечень педагогов также включает в себя личные данные, достижения, стаж, опыт и степень квалификаций преподавателей;

Платформа перечня направлений, включающая в себя следующие секторы: Физическое развитие; Ментальное развитие; Художественное развитие; Музыкальное развитие;

Настройки и сервисная помощь/техническая поддержка приложения;

Подготовительный тест для детей и родителей. Тестирование предназначено для определения возраста ребенка для того чтобы облегчить процесс выбора и адаптации ученика к образовательным кружкам;

Основными языками приложения являются – казахский, русский и английский. Но, на нынешний период мобильное приложение функционирует на базе английского языка, а активация двух основных языков будет осуществлена.

Мобильное приложение «Damuland» внесет колоссальные изменения в социальное и интеллектуальное положение нашего общества. Оно адаптировано под современные стандарты казахстанского и мирового сообщества образования и развития детей дошкольного возраста. Активация мобильного приложения не будет ограничиваться Павлодарской областью, оно также охватит другие регионы Казахстана. Расширение спектра распространения приложения «Damuland» будет также нести в себе, как и общественную, так и экономическую выгоду. Инвестиция в подрастающее поколение превратилась в широко распространенную тенденцию в нашей стране. Родители современного Казахстана буквально нуждаются в профессиональной помощи экспертов для правильного и верного выбора для их ребенка. Этот способ общедоступен в наше время, но он также является дорогим удовольствием, включающим в себя несколько этапов тестирования для детей. Дополнительные затраты и расходы не будут самым лучшим решением, а только увеличат процентный показатель начального капитала для ребенка. Наиболее оптимальным и выгодным решением этой проблемы будет внедрение мобильного приложения «Damuland» в казахстанское общество. Оно будет базироваться на системе «StartUp» в качестве современного проекта «года молодежи – 2019». Приложение будет функционировать на платной основе, так как оно содержит в себе множество возможностей и огромное хранилище данных родителей и детей. Политика конфиденциальности, огромная платформа базы данных, географическая локация и наличие достоверных данных требует огромный бюджет, но мобильная разработка упростит задачу для родителей и не потребует лишних затрат. Высокая востребованность

приложения «Damuland» повлечет за собой экономическую выгоду для разработчиков и создателей устройства, учитывая непрерывный рост населения Казахстана и увеличение процентной доли детей дошкольного возраста. Достигнутый капитал, вырученный из использования данного мобильного приложения, будет направлен на поддержку и поощрение благотворительных фондов Казахстана таких как «Саби», «Милосердие», «Бауыржан», «Ниет», «Дара» и т.д. Тысячи казахстанских детишек, не имеющих возможности для развития своего внутреннего потенциала и таланта, откроют перед собой двери в светлое будущее. Детские дома, дома малютки, и центры матерей – одиночек будут обеспечены полным пакетом данного мобильного приложения, а детишки из этих мест смогут самостоятельно выбрать интересующие их направления и образовательные секции, советуясь с представителями этих организаций. Посещение кружков и секции будут спонсироваться за счет бюджета разработчиков приложения «Damuland». Дальнейшие перспективы развития проекта будут направлены на усовершенствование приложения, которое будет базироваться на выборе будущих профессий уже для казахстанских школьников!

ЛИТЕРАТУРА

1 Н. Иванова. Развитие творческих способностей детей старшего дошкольного возраста средствами игровой деятельности. Екатеринбург, 2017. – С. 9.

2 С. Лескова. Развитие интеллектуальных и творческих способностей детей дошкольного возраста. Нижневартовск, 2011. – С. 1.

3 Н. Кебина. Молодое поколение Казахстана сегодня и завтра. Экибастуз, 2004. – С. 4.

АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРДА ТУРИЗМДІ ДАМУ

АМАНГЕЛДІ А. Е.

5 «В» сынып оқушысы, № 35 ЖОББМ, Павлодар қ.

НҰРФАЛИЕВ Е. А.

мүгалімі, Музыкалық колледж дарынды балаларға арналған музыкалық мектеп-интернаты

Ауылдық экономиканы дамытудың қазіргі кезеңінде инновациялық үрдістерді басқару формалары мен әдістерін түзету,

ақпараттық ресурстарды тарату әдістерін жетілдіру, агро-білімге және жоғары білікті кадрлар даярлауға көбірек көңіл бөлу, инвесторлар үшін ауылшаруашылығы өндірісінің тартымдылығын арттыру және ауыл тұрғындарының өмір сүруінің төмен деңгейін жою, ауылшаруашылығы өндірісінің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қосымша салымдар тарту қажет. Барлық бұл мәселелер «Ауыл туризмі» инновациялық жобасын ойдағыдай шеше алады.

Туристік қызметтің айқын артықшылықтарына келесіне атқызуға болады:

- жұмыссыздық деңгейін қысқарту, жаңа жұмыс орындарын құруды ынталандыру және мамандардың біліктілігін арттыру;

- үй-жайлар мен ауылдарды аббаттандыруды жақсарту, инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту;

- кірістің өсуі және шағын қаржылай шығындар кезінде ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейін арттыру;

- кәсіпкерліктің шағын нысандарын дамыту;

- ауылдық жердің экологиялық тартымдылығы;

- ауылшаруашылығы өндірушілерінің өнімінің түрлілігін кеңейту;

- жеке қосалқы шаруашылықтардың өнімін іске асыру, атап айтқанда дайын тамақ өнімдерін; инновациялармен «тірі» айырбастау;

- жергілікті көрнекі орындарды, жергілікті халық кәсіптерін қорғауды ынталандыру;

- ауыл халқының мәдени-танымдық деңгейін арттыру;

- ауылда шығармашылық жағдай жасау;

- жергілікті бюджеттерді қосымша түсімдермен толтыру;

- маңызды инвестицияларға қажеттіліктің болмауы, қаржыландырудың жеке көздерін пайдалану, капитал жұмсальымының жылдам өтімділігі.

Ауыл туризмі сол немесе басқа аймақтың өмір сүру салтының және оның тартымдылығының қалыптасуына ықпал етеді.

Турбизнесінің мамандары аймақтағы туризмнің дамуының болмаған қарқынын болжайды. Ауылдық турөнімді алға жылжытудың ұйымдастырушылық-экономикалық механизмдерін дұрыс таңдау кезінде аймақ едәуір әлеуметтік-экономикалық дивидендтерге арқа сүйей алады.

«Ауылдық туризм» Ертіс өңірінің агрозық-түлік кластеріне инновациялар трансфертінің шешуге қабілетті өзін-өзі ұйымдастыратын жүйеге айнала алады.

Бұл іске ерекше үлесті ауылшаруашылығы қызметінің шағын нысандары қосады. «Ауыл туризмі» ұсыныстарды жақсартады және түрлендіреді, ауылшаруашылығы өнімінің ана брендтерін алға жылжытады.

Осыған байланысты ауылшаруашылығын мемлекеттік реттеу міндеті ауылшаруашылығы өндірісін ғылыми-техникалық қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық-экономикалық механизмін құру болып табылады.

Оның негізгі бағыттары мынаны қарастырады:

- қолайлы экономикалық және құқықтық, шығармашылық органы құру;
- инновациялық инфрақұрылымды құру;
- өндіріске және инновацияларды пайдалануға ықпал ететін механизмдерді жетілдіру.

Павлодар облысында ауылдағы туризм инновациялық жоба болып табылады, ол аймақтық мәндегі міндеттерді шешеді, олардың ішінде – жастардың агробілімі, ауылда шығармашылық жағдай жасау, салауатты өмір салты мәселелері, сондай-ақ жергілікті аумақтарды дамыту, ауылшаруашылығын ерекше маңызды кірісті экономика саласына айналдыру.

Кез келген инновациялық жоба секілді оның да өзінің жас циклі бар – туады, тану сатысынан өтеді, сосын қалыптасу кезеңінен.

Тану сатысынан кейін инновациялар қалыптасу кезеңіне өтеді, сосын – озық практикаға. Инновациялық өнімнің өмірлік циклінің жеке сатылары әртүрлі ұзақтыққа ие, ал инновация кеңінен қолданылған кезде немесе оның орнына жаңа өнім келген кезде оның инновациялық сипаты жоғалады және өмір сүру циклі аяқталады.

Туристтік нарықта жұмыстарды ойдағыдай алға жылжытудың басты буыны инновациялық жобаның барлық циклін ұйымдастыру деңгейі болып табылады. Бүгінгі таңда инновациялық жобадан «Ауыл туризмін» инновациялық өнімін қалыптастыру практикалық тұрғыда аяқталды, бірақ та ол салық салу, медициналық сақтандыру, кадрлар даярлау бойынша бірқатар аяқталмаған жұмысқа ие.

Өнім өндірістік тексеруден өтті және туристік нарықтағы тауар ретінде қолданылуы мүмкін. Аймақта «Ауыл туризмі» мойындалды және өндірісте игерілуде.

Өкінішке орай, жоба жалпы қазақстандық мойындауға әлі ие болған жоқ, көбісі ауыл туризмін өз отанында емес, шетелде меңгеруге ұмтылды.

Ауыл еңбекшілері туризмге көбінесе теріс қарайды, мынадай айтқан сөздерін жиі естуге болады: «нан өсіру керек, сүт пен ет өндіру керек, ал сендер біздің туризммен айналысқанымызды қалайсыздар».

Сонда да көптеген ауылшаруашылығы ФЗИ мен ЖОО-да туризмді оң қабылдауда.

«Туризм» термині демалыс, адам үшін бос уақыттағы саяхатты түсіндіреді, ал ауыл туризмі – ауылдық жердегі, табиғаттағы демалыс.

Анағұрлым дұрыс анықтасақ, демалыс – бұл қызметті ауыстыру, ал ол пассивтік («диванда жату») және белсенді болуы мүмкін. Халықаралық практикада туристерге тұратын орнын ақша табудан басқа кез келген мақсатқа уақытша және өз еркімен өзгерткен барлық тұлғалар жатады.

Павлодар облысында ауыл туризмінің келесі түрлері дамитын болады:

- дәстүрлі;
- сауықтыру;
- этнографиялық;
- кәсіпшілік;
- спорттық;
- мәдени-танымдық;
- колөнер;
- қулинарлық;
- гастрономиялық;
- құрамдастырылған.

Ауыл туризмінің дәстүрлі түрлерінен басқа дәстүрлі емес – шетелде таралымға ие болған өндірістік және еңбек туризмі бар.

Туристтік нарықтың бұл саралымы біздің аймақ үшін перспективтік болып табылады және инновациялық сипатқа ие. Батыста туристерге жұмыс пен саяхатты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін «Work&Travel» бағдарламасын жасады.

Әлемнің әртүрлі елдерінде көптеген кішкене курорттық қалашықтар бар, мұнда қыста бірнеше мың адамнан тұрады, ал жазда олардың саны он есеге көбейеді және біреу осы туристерге қызмет көрсетуі тиіс.

Ауыл туризмін, соның ішінде өндірістік және еңбек туризмін дамыту мәдени мұраны сақтау тұрғысынан ғана емес, пайда алу тұрғысынан да қызықты болады.

Жалпы «ауыл туризмін» дамытудың негізгі ұйымдық аспектілері мен оның экономикалық тиімділігі 1-суретке сәйкес берілді.

Сурет 1 – «Ауыл туризмін» дамытудың негізгі ұйымдық аспектілері және оның экономикалық тиімділігі

Ауыл туризмі жастар және инновацияларды алға жылжыту арасындағы кәсібибағдарлау жұмысындағы күшті құралға айналуы мүмкін.

Ауылды инновациялық дамыту мәселесін таза әкімшілік әдістермен шешу мүмкін емес. Ауыл халқымен жұмыс істеу бойынша оған өзгермелі жағдайларда бейісделуге көмектесуге, адамдардың өздерінің күштеріне сенімін қалыптастыруға, ауылдық жерде шығармашылық жағдайды, жаңаға деген позитивті дамытуға қабілетті жүйе (инфрақұрылым) керек.

Инновациялар трансфертінің қазіргі жүйесінің әдіснамалық негізі олардың көпқызметтілігін азық-түлікті жеткізуші ретінде ғана емес, ауылдың өмір салтын және мәдениетін сақтау мен дамыту, ландшафтарды тарихи меңгеру, аумақтарды әлеуметтік бақылау, экологиялық тепе-теңдік сияқты маңызды қызметтерді мойындау керек.

Кесте 1 – Ауылшаруашылығын жаңа еңбек ресурстарын пайдаланудың экономикалық тиімділігінің болжам көрсеткіштері

Көрсеткіш атауы	Болжам
Ауылдағы еңбек ресурстарының экономикалық белсенділігі	20%-дан 50 – 55% дейін өсу

Еңбек өнімділігі	Бір адамға жылына 10 млн. теңгеден жылына адамға 25 – 30 млн. дейін өсу
Аграрлық өндірістердің пайдалылығы (өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы)	28% дан 60 – 70% дейін өсу
Өндіріс көлемін көбейту	25 – 35%-ға

«Ауыл туризмі» қала мен ауыл арасындағы, ғылыми теория және өмірлік практика арасындағы жаңа әлеуметтік ынтымақтастық. Онда қадағалау әдістері мен иллюстрация әдістері үйлеседі.

«Ауыл туризмі» ауыл еңбекшілерін жаңа техникамен таныстыруға, технологиялық үрдісте практикадан өтуге мүмкіндік береді. Ол үшін топтық оқыту формасын қолданады, оның мақсаты туризм жөніндегі кеңес беруші-нұсқаушының шешімдер қабылдау өкілдіктерімен және оларды меңгерудің ұсынған мәселелерін көздеген мүдделі инновациялық тұлғалардың тобымен тікелей жұмыс болып табылады.

Ғылыми-техникалық жұмыстар трансфертінің инновациялық үрдісі жеке формаларды пайдаланумен және ғылыми-техникалық жұмыстарға тапсырыстар қалыптастыру кезінде жекеден жалпыға және жаппай және топтық формалар мен сөз әдістерін пайдаланумен жалпыдан жеке дербес формаларға дамиды.

«Ауыл туризмін» жаңа, қарапайым емес шаруашылық ету жағдайларына көшу кезеңінде инновациялар трансфертінің ұйымдық-экономикалық механизмінің элементі ретінде дамыту өндіріс технологияларын өзгерту және өндірістің жаңа мен инновациялық әдістерді меңгеру қажеттілігі кезінде ақпараттық қамтамасыз ету және кеңес беру ауылшаруашылығының табыстылығының маңызды негізін қалаушы факторға айналады.

«Ауыл туризмі» олардың іске асырудың анағұрлым қарқынды құралдары қатарына кіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Unwto-tourism-highlights. <http://mkt.unwto.org/publication> - 2014-edition - 3.
- 2 «2020 жылға дейінгі туризмді дамыту Тұжырымдамасы», Астана, 2017.
- 3 Балабанов И. Т., Балабанов А. Т. Экономика туризма: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 18 б.

«ЖАҢА ЖІБЕК ЖОЛЫ» ЖОБАСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ

АШИМОВА А. Н.

12 сынып оқушысы, ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

ТУЛЕБАЕВА Б. Т.

Қазіргі әлемдегі Қазақстан пәнінің мұғалімі,
ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

Қазіргі кезде әрбір мемлекеттің басты мақсаты экономиканың дамуы болып келеді. Сол себепті, Қазақстан Республикасы бұл саланы дамыту үшін барлық елдермен қарым-қатынас сақтауға тырысады. «Жаңа Жібек жолы» жобасы экономиканы дамытудың бір жолы және мемлекеттің дамуында үлкен рөл атқарады.

2013 жылы Қытай Халық Республикасының Президенті Си Цзиньпин Қытай мен Орталық Азияны, Батыс Азияны және Оңтүстік Азияның бөліктерін байланыстыратын заманауи Жібек жолын құруды ұсынды [1]. Жаңа байланыс жолдары өртүрлі тауарлардың тасымалдау шығындарын азайтуы және шекаралық өткелдердің тиімділігін арттыруы мүмкін. Осылайша, бұл жоба экономиканы дамытуды, терең ынтымақтастық және Еуропа - Азия аймағындағы даму жолдарын кеңейтуді мақсат етеді.

Зерттеудің мақсаты: «Жаңа Жібек жолы» жобасының Қазақстан дамуындағы рөлін анықтау.

Зерттеу сұрақтары:

1 «Жаңа Жібек жолы» мен Ұлы Жібек жолы арасындағы байланыс қандай?

2 «Жаңа Жібек жолы» Қазақстандағы саяси, әлеумет, технологиялық салаларға қалай әсер етеді?

3 Неліктен «Жаңа Жібек жолы» елдің экономикасы үшін маңызды?

Ұлы Жібек жолы Қытайдың Хан әулетінің (206 BC – 220 AD) Батысы кеңеюі кезінде пайда болды. Ол бүгінгі таңда Қырғызстан, Тәжікстан, Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан және Ауғанстанның Орталық Азия елдерінде сауда желілері, сондай-ақ оңтүстік (қазіргі Пәкістан мен Үндістан мемлекеттері) аумағынан өтті [2]. Ұлы Жібек жолының ең басты мақсаты ол елдер арасындағы саудасаттықты дамытып, тәжірибие алмасу болды. Осының нәтежесінде Ұлы Жібек жолы тармағында жататын елдердің экономикалық және саяси жағдайы айтарлықтай жақсарды. Сол себепті, қазіргі кездегі мемлекеттер Ұлы Жібек жолының жетістіктеріне сүйене

отырып, бұл транзиттік жолын қайтадан жаңартуға бет бұрды. Осы жолмен жүрген сегіз мемлекет 18 миллиард долларға жуық 10 000 км артерияның құрметіне сауда жасайтын жол жобасына келісті [3, 94 б.]. Осы транзиттік дәліз Жібек жолының жаңа нұсқасы болып табылады. Қытайдың Хуан (Сары) өзенінің алқабы мен Жерорта теңізі арасындағы Ауғанстан, Өзірбайжан, Қытай, Қазақстан, Қырғызстан, Монғолия, Тәжікстан және Өзбекстан өкілдері Тәжікстанда 2000 жылдан астам жыл бұрын келіссөзге қатысты жолға қатысты келісімге қол жеткізді.

Қазіргі таңда Қазақстанды әлемдік қоғамдастық нарықтық экономикадағы мемлекет ретінде мойындады. Тәуелсіздік жылдары Қазақстан экономикасына 21 млрд. астам АҚШ доллар тартылды [4]. Қазақстан экономикасын дамыту мақсатында Ұлы Жібек жолы бағытын жаңғырту ретінде 2012 жылы жекелеген көлік дәліздері құрылды. Онда Шетел инвесторлары кеңесінің 25-ші отырысында Нұрсұлтан Назарбаев «Жаңа Жібек жолы» ауқымды жобасының бастау алғанын жариялаған болатын. «Жаңа Жібек жолы» жобасының артықшылығы ҚР Президентіміз айтуы бойынша, «5С принципі – жылдамдық, сервис, баға, сақталу және тұрақтылықты» жүзеге асыруға негізделеді. Сонымен қатар, Президенттің айтуынша, аталған дәліз елдерді өзара байланыстырып, жолдар өтетін барлық мемлекеттердің қауіпсіздігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сондықтан, Еуразиялық трансконтиненттік дәлізін құру «100 нақты кадам» Ұлт жоспарына енгізілген [5].

Қытайдың басты мақсаты жаһандық сауда державасына айналу болса, Қазақстан жариялаған басты мақсат – көлік-логистика инфрақұрылымын дамыту. 2013 жылдың 9 сәуірінде, Вашингтонда АҚШ-тың Қазақстандағы Елшісі Қайрат Омаровтың айтуы бойынша: «Жаңа Жібек жолы жобасы Қазақстанды «теңізге жолы жоқ» елден Азия мен Еуропа арасындағы «жер көпірі» ретінде қызмет ететін елге айналдыруға бағытталған» [6].

PricewaterhouseCoopers компаниясы байырғы Ұлы жібек жолын қайта мәдениетке жаңарту үшін теміржолдар, магистральдар, газ құбырлары, мұнай құбырлары, порттар, қалаларды кеңейту және заманауи инфрақұрылымға инвестиция салу туралы келісімге қол қойғанын және 21 ғасырға сай қолайлы жолмен келісім жасағанын атап өтті [7, 2 б.]. Менің ойымша, «Жаңа Жібек Жолының» көмегімен Қазақстан жаңа технологияларды, елдің дамуы үшін тәжірибелі мамандарды тартып, заманауи идеялар мен тәсілдерді қолданатын болады.

Орталық Азияның саяси процестерін және демократиялық үдерістердің зерттеушісі Владимир Федоренко (2013) Қазақстанда шикізат пен табиғи ресурстардың көп екендігін атап өтті, ол Қазақстан әлемдегі мұнай қоры бойынша 11-ші және әлемде дәлелденген газ қорлары бойынша он төртінші орында болып табылатын, 2 407 триллион текше метрді құрайтын бай ел екенін мәлімдеді. Қазақстанға вольфрам, барит, мыс, уран, алтын, мырыш пен темір рудалары сияқты басқа да минералдар мен металдар жеткізіледі. Мысалы, Қазақстан әлемдегі уранның 12 пайызына иеленіп, 36,5 пайызды өндіреді, бұл әлемдік уран жеткізілімінің ең үлкен үлесі [8, 19 б.]. Тез өсіп келе жатқан экономиканы дамыту үшін Қазақстан өзінің сауда әріптестерін жандандырып, тұрақты бизнестің көлемін арттырып, жаңа жәрмеңкелер қарастыруға тиіс.

Менің жобамның маңызды аспектісі ғаламторды қолданып, Мухтарова, К., Маденова М., Вайц Р., Какижанова, Т. іспетті ғалымдардың зерттеулерін негізге ала отырып өз зертеуімді жүргізу болып табылады. Мәліметтердің сенімділігін арттыру үшін, зерттеулер тек халықаралық ақпараттардан, яғни «EBSCO Host», «scholar.google.com» секілді ресурстар қолданылды. Сұхбат арқылы тек тақырып туралы ақпараттармен шектелмей, сондай-ақ сапалық зерттеулердің ашық құрылымын пайдалана отырып, халықтың пікірлерін де ала алдым.

Сұхбат қорытындылары бағаланды және респонденттер «Жаңа Жібек жолы» туралы пікірлермен бөлісті. Мәселен, «Б» сұхбаткер: «Бұл экспорт пен импортты арттырады. Оның үстіне, салық төлеу, баж салығы және бұл ел экономикасына көп мүмкіндік береді, өйткені біз көп ақша табамыз». «А» сұхбаткер: «Мүмкін, ол осы жолмен жүретін және Шығыс Еуропада кеңінен сатылатын белгілі брендтердің құрылуына қызмет етуі мүмкін». Осы жауаптар жаңа транзиттік жолының біздің экономикамызды дамыту үшін көптеген мүмкіндіктер беретіндігін растайды.

Осы тақырыптың мәдени саласына қатысты А сұхбаткері: «Бұл жоба Шығыс пен Батыстың мәдениетін өзара байланыстырады», ал «С» сұхбаткері: «Біз еуропалық және қытай тілдерін үйреніп, өзіміздің де ұлттық құндылықтарымызды дамыта аламыз» деп жауап береді. Бұл жауаптар мұндай жобаның біздің ойымызды кеңейтіп, өзге мәдениеттер туралы білуге және тәжірибе алмасуға көмектесетінін көрсетеді.

«Жаңа Жібек жолының» маңыздылығы туралы сұраққа барлық қатысушылар саяси, мәдениет, қоғам және тіпті туризм секілді түрлі

салаларды қарады. Осының көмегімен екінші зерттеу сұрағыма жауап берілді. Біріншіден, саяси саланы қарастыратын болсақ «А» сұхбаткер осындай пікірмен бөлісті: «Жаңа Жібек жолы түрлі келісімдер жасасу арқылы елдер арасындағы халықаралық қатынастарды нығайтады» деді. Тағы бір түсініктеме: «Айналымның ұлғаюы күтілуде, ал Шанхай ынтымақтастық ұйымымен достық қарым-қатынастар біздің қарым-қатынасымызды күшейтеді». Дегенмен, «А» сұхбаткері бұл жобаның кері әсерін де атап өтті: «Біздің жүйенің жетіспеушілігі біз тек көлік жүйесі ретінде ғана болып кетуіміз мүмкін, яғни біздің аумағымызды пайдаланылатын болады, бірақ біз пайданы ала алмаймыз». Осылайша, осы жобаның артықшылықтары мен жағымсыз жағы бар, яғни біздің халықаралық қатынастарымызды шын мәнінде дамытатын қосымша келісімдер мен инвестициялардың болуының да жағымсыз жағы бар.

Келесі, өз зерттеуімді жалғастырып, халықтың ойлары сауалнама жүргізу арқылы айқындалды. Экономиканың даму сатысы туралы халықтың ойын қарастыру мақсатында сауалнама барысында «Қазақстанның экономикасы қалай дамыған?» деген сұрақ қойылды. Нәтижесінде адамдардың көбі Қазақстанның бұл саласы әлі күнге дейін дамуды талап етеді деп жауап берді. ««Жаңа Жібек жолы» жобасы туралы не білесіз?» деген сұраққа жауап берушілердің 90 %-ға жуығы дұрыс жауап қайтарды, яғни «Жаңа Жібек жолы» жобасы ол Қытай мен Еуропа арасындағы сауда-саттық байланысты сақтайтын транзиттік жол екенін түсіндіре алды. «Бұл жоба қандай бағыттарға ең көп әсер тигізеді?» деген сұраққа жауап берушілердің 95 % экономика саласын белгіледі, яғни бұл жоба басқа салаларға қарағанда экономика саланың дамуына айтарлықтай әсер етеді.

Осы дәлізді пайдалану – Қазақстан Республикасы үшін өте маңызды, өйткені елде теңізге қол жеткізілмейді. Бұл өз кезегінде, Қытайдың Батыс, Оңтүстік және Оңтүстік- Шығыс Азия, сонымен қатар Шығыс Африка және Еуропа елдерімен ынтымақтастықты кеңейтуге себеп тудырады. Нәтижесінде, басқа елдермен білім және тәжірибемен алмасуға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының Президентінің саяси мәселелер жөніндегі кеңесшісі Ермұхамет Ертісбаевтің Вашингтонға жасаған сапары кезінде осы жоба туралы: «Менің ойымша, АҚШ тарапынан жасалған қадамдар өткенді көксеу, тарихты кері айналдыру емес, ол – заманауи көлік дәліздерін жасау. Өз кезегінде жаңа дәліз Қазақстанның ғана емес, Орталық Азиядағы бес мемлекеттің тәуелсіздігін бекемдей түседі» [8, 20 б.].

Жұмыссыздық – өте маңызды мәселелердің бірі, алайда «Жаңа Жібек жолын» құру жобасы осының шешімі болуы мүмкін. 2015

жылы жұмыссыздықтың деңгейі жоғары болды, бірақ қазір «Жаңа Жібек жолы» жобасы толықтай жүргізілгеннен кейін, жолдардың бойында әр-түрлі орталықтар ашылып, жаңа жұмыс орындары пайда болды. Ол өз кезегінде, біздің елімізге көптеген артықшылықтар әкелетіні анық. Себебі, бұл жоба азаматтардың өмір сүру сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Жобаның кемшіліктеріне көшетін болсақ, «Жаңа Жібек жолы» жобасы қабылдағаннан соң Қазақстанға шетелден жұмысшылар келе бастады. Шетелден келген мамандар жергілікті халыққа қарағанда үлкен сұранысқа ие. Сол себепті, транзиттік жолы тармақтары өткен жұмыс орындардың көбінде шетелдіктер жұмыс істеуге лайықта, алайда біздің халқымыз төменгі ұстанымда жұмыс істейді. Сондықтан да, осындай жағдай ұлтаралық қарым-қатынасты бұзып, шетелдік жұмысшылар мен жергілікті халықтың арасында наразылық туындауы мүмкін.

Осы мәселені шешу мақсатында, Қазақстан инженерлік мамандарды көбейту мақсатындағы шараларды өткізуімен қоса, оларға жоғары дәрежедегі білім беру міндетті. Елбасының тапсырмасына сәйкес 2018 жылдан бастап білім гранттарының саны 20 мыңға артты. Оның 11 мыңы техникалық мамандықтарға жіберілді [9]. Сол себепті, бұл мектепті бітірген жастарды инженерлік мамандығын тандауға ынталандырады және шетелдік жұмысшылармен білім жағынан бір дәрежеге шығуға үлкен мүмкіндік береді.

Ричард Вейц қазақстандық тұрғындардың жан басына шаққандағы ЖІӨ-ні Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстан азаматтарына қарағанда шамамен екі есе жоғары және Тәжікстан азаматтарынан шамамен төрт есе жоғары екендігін атап өтті [3, 94 б.]. Қазақстан Республикасының Президенті, Н. Ә. Назарбаев қазақстандық ұйымдар үшін қолайлы бизнес ортаны қалыптастыруда көрші елдермен қарым-қатынас орнату маңыздылығын айқындады. Алайда, осы жобаның да кемшілігі бар. Бұл бағытты ұстаудың жоғары құны, яғни, біздің еліміз өз жеріндегі жолдардың қалыпты техникалық жағдайын сақтау үшін белгілі бір шығынға ұшырайды, ал бұл елдің бюджетіне теріс әсер етеді. Сонда да, PricewaterhouseCoopers компаниясының есебі бойынша осы жобаға 2017 жылға қарай инвестициялар саны 186 млрд долларға жетсе, 2020 жылда 700 млрд долларға жетеді [7, 2 б.]. Сол себепті, бұл Қазақстанның айтарлықтай шығындарды кемітетіні ықтимал.

Қазақстан барлық транзиттік және логистикалық процестердің орталығына айналып, ең жоғары деңгейдегі жаһандық технологияларға

қол жеткізді. II Жібек жолы саммитінде С. Ж. Ақімбеков айтуы бойынша «Қазақстан үшін ҚХР Төрағасының Жаңа Жібек жолының экономикалық белдеуін құру идеясы өте жақсы сәт, өйткені біз инфрақұрылымдық жобаларға үлкен үлес қостық. Біздің стратегиялық мақсатымыз - осы аймақтағы көлік хабына айналу» [10]. Шынымен де, осы жобаның көмегімен жаңа технологиялардың қолданысы өсе бастауы арқасында еліміздегі көлік пен темір жолдар жаңара бастады. Мысалы, қазіргі уақытта жол-құрылыс жұмыстары 2000 шаршы километрден астамды құрайды [10]. Бұндай жолдар өз кезегінде, электроника және тағы басқа өнімдерді клиенттерге тез жеткізеді, сондай-ақ инфрақұрылымдық, логистикалық экожүйені жақсартады.

Қорытындыла келе, «Жаңа Жібек жолы» шын мәнінде Қазақстандағы әртүрлі салаларға әсер етеді, сондықтан зерттеудің басында қойылған болжам расталды. Біріншіден, бұл жоба еліміздегі халқымыздың өмір сүру сапасын жақсартуға көмектеседі, себебі бұл біздің еліміздің көптеген тұрғындары жұмыс орнымен қамтамасыз ете алатын жол. Екіншіден, осы транзиттік жолдың арқасында біз жаңа білімге, дағдыға, тәжірибеге және қолдауға ие бола аламыз, өйткені біз әртүрлі елдер арасында жасалған кейбір келіссөздер мен қосымша келісімдердің арқасында халықаралық қатынастарды нығайттық. Үшіншіден, біз еуропалық және қытай тілдерін үйреніп, дәстүрлер мен салт-дәстүрлер сияқты құндылықтарды дамыта аламыз. Сонымен бірге, біздің әртүрлі елдердің өкілдерімен идеялар алмасуға мүмкіндігіміз бар. Бұдан басқа, бұл жоба экономика, туризм, технологиялық салалардың дамуына да өз үлесін қосады.

Зерттеу нәтижесінде халықтың осы жоба туралы білімі кең екендігін көріп, осы транзиттік жолдың маңыздылығы айқындалды. Сапалық зерттеу яғни сауалнама жобаның маңыздылығын толықтай көрсетті, себебі сауалнама қатысушылардың көп бөлігі терең білімін көрсетті және жобаның кемшіліктері мен артықшылықтарын түсінікті етіп атап өтті. Алайда менің ойымша, осыдан көптеген мүмкіншіліктер мен қауіп-қатерлер туындаса да, жағымды жақтары мен болашақтағы мүмкіншіліктері артығырақ. Себебі, осы жоба Қазақстанды жолдарды және теміржолдарды салуға етермелеп, еліміз инвестицияларды тартады, бұл өз кезегінде инфрақұрылым мен жалпы экономиканы дамытуға әкеледі.

«Жаңа Жібек жолы» - экономикалық белдеуінің негізгі құрамдас бөлігі және нәтижелерін әлі толық көрмеген жоба, сондықтан мүмкіншіліктері толық игерілмеген. 80-нен астам елді байланыстыратын бұл дәліз 2020 жылға дейін аяқталады, сол себепті

болашақта зерттеуді, яғни транзиттік жолдың мүмкіндіктерін осы жылға дейін жалғастыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Tian, J. 'One Belt and One Road': Connecting China and the world // McKinsey&Company. 2016. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.mckinsey.com/industries/capital-projects-and-infrastructure/our-insights/one-belt-and-one-road-connecting-china-and-the-world> [Алынған күні 22.12.2018].

2 McBride, J. «Building the New Silk Road» // Council on foreign relations. May 22, 2015. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.cfr.org/backgrounder/building-new-silk-road> [Алынған күні.12.2018].

3 Weitz, R. Kazakhstan and the new international politics of Eurasia. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2008. 193p [на англ. яз.].

4«Экономикасы қарқынды дамыған Қазақстан.» // ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты. 2013ж. [Электронды ресурс]. – URL: <https://e-history.kz/kz/contents/view/1067> [Алынған күні 22.12.2018].

5 Идрышева Ж. Қ., Көшербаев Ж. Д. «Жаңа Жібек жолы экономикалық белдеуі аясындағы Қазақстан – Қытай ынтымақтастығы», 2016 ж. [Электронды ресурс]. – URL: <https://articlekz.com/kk/article/17197> [Алынған күні 22.12.2018].

6 «Қазақстандағы жаңа Жібек жолының рөлі - АҚШ-тың Қазақстандағы елшілігінен АҚШ қатынастары» // Қазақстандағы АҚШ елшілігі. 2016 ж. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.kazakhembus.com/content/new-silk-road> [Алынған күні 22.12.2018].

7 Kazakhstan and the New Silk Road: The importance of aligning goals and how to reach them - PwC Kazakhstan, 2017. 11 p. [на англ. яз.].

8 Fedorenko, V. The new silk road initiatives in Central Asia(Vol. 10) - Rethink Institute, 2013. - 36 p.

9 Малакшинова, А., «69 тысяч образовательных грантов получат выпускники Казахстана в 2018 году» // Информбюро. 2018ж. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.zakon.kz/4928843-69-tysyach-obrazovatelnyh-grantov.html> [Алынған күні 22.12.2018].

10«Новый Шелковый путь открывает для Казахстана уникальные возможности доступа на мировые рынки» // Пресс-служба Премьер-Министра Республики Казахстан. 2015 г. [Электронды ресурс]. – URL: <https://primeminister.kz/ru/news/7/novyy-shelkovyy-put-otkroet-dlja-kazahstana-unikalnye-vozmozhnosti-dostupa-na-mirovye-rynki> [Алынған күні 22.12.2018].

АУЫЛ ТУРИЗМІН ДАМУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

БАЗЕНОВА Д. Г.

оқушы, Дарынды балаларға арналған Абай атындағы
№ 10 лицей-мектебі, Павлодар қ.

КЕНЖЕБАЕВА А. Е.

бастауыш сынып мұғалімі, Дарынды балаларға арналған Абай атындағы
№ 10 лицей-мектебі, Павлодар қ.

Отбасылық үлгісіндегі кішігірім кәсіпорындардың тұрақтылығы және болашақтағы дамуы бір-бірін жақсы білетін адамдардың, бір-бірлеріне сенім артып жүрген адамдардың міндеттеріне жауапты, өйткені олар тек экономикалық мүдделер мен еңбек жағдайлары ғана емес, жалпы отбасылық мақсаттармен де байланысты. Әдетте, отбасылық бизнес:

- сұлулық салондары;
- IT-саласында жұмыстар;
- шағын-қонақ үйлер;
- «үй бизнесінің» өзара байланысы (шағын наубайханалар, шаруашылықтар, автомобилдер, сауда залдары және т.б.);
- демалыс және т.б.

Қазіргі таңда Қазақстанда отбасылық бизнесті қолдау жөнінде бірқатар шаралар бар, бірақ олар көбінесе ауыл шаруашылығына бағытталған. Ауыл шаруашылығында отбасылық бизнесті дамытудың себептерінің бірі - ауылдық жерлердегі жұмыссыздық. Осыған байланысты, қазіргі кезеңде отбасылық бизнесті белсенді түрде дамыту аграрлық секторда мүмкін. Өз кезегінде бұл өздігінен жұмыс істейтін халықпен проблеманы шешеді.

90 шаршы метрлік өзінің үйінің негізінде 15 шаршы метр аумақта шағын фермасы бар қонақ үй ұйымдастырылады. Атқа міну, жаяу жүру, велосипедпен жүру, балық аулау және т.б. қызметтер көрсетеді. Экологиялық туристік нарықтың нысаналы сегменті Қазақстан тұрғындары және шетелдік туристердің резиденттері болады. Қазақстандық тұрғындар санатына жататындар:

- іскер адамдар, олардың жұмыс жүктемесінің арқасында ұзақ демалысқа жол берілмейді;
- шетелдік саяхатқа жол бермейтін табыстары бар халық;
- демалыс уақытында балалары бар отбасылар.

Жылжымайтын мүлік ірі қалалардан, ауылдық жерлерден, лас емес өндірістерге іргелес емес қашықтықта орналасқандар. Бизнес оңайлатылған салық жүйесі бар ЖК ретінде тіркеледі.

Жоба көмекші персоналды, бухгалтерлік және ұйымдастырушылық мәселелерді жалдауды талап етпейді.

Қонақтардың болуы 2-ден 10 күнге дейін.

Қонақтарға ауылшаруашылық демалыс ұсынылады: жидектер, көкөністер мен жемістерді жинау, далада және бақшада жұмыс істеу; жануарларды жайылымда тамақтандыру және жайылым; үй нандарын пісіру; темекі шламын, ет пен балықты темекі шегуді ұйымдастыру; қаймақ жинау және май жасау, отын дайындау. Белсенді демалыс: аң аулау және балық аулау; атпен жүру, шана тебу; өзен немесе көлде шомылу; жаяу және велоспорт; ванна және сауықтыру процедурасы; табиғатта демалу; ойын-сауыққа арналған жабдықтар – шарларға қатысу. Ұсынылған қызметтер тізімі 1-кестеде келтірілген.

Жобаны жүзеге асыру үшін көгалдандыруға, тұрмыстық және ваннаға жөндеу жұмыстарын жүргізуге, сондай-ақ тауарлық-материалдық құндылықтарды сатып алуға бірреттік шығындар қажет болады: – қажетті инвестиция – 2 240 300 тенге.

Кесте 1 – Ұсынылған қызметтер тізімі

Атауы	Қызметтің сипаттамасы	Құны бірлік, тенге
Қонақ үйде тұру қызметі		
4 адамға арналған бөлме	4 адамға арналған орынды жалға алу	1000 тәулік/ адам.
Қонақ үй	Қонақ үйді жалдау	7000 тәулік
Тамақтану		
Тамақтану (таңғы ас)	Таңғы ас	500/тәулік
Тамақтану(үш мезгіл)	Таңғы ас, түскі ас және кешкі ас	1000/ тәулік
Туристік және спорттық жабдықтарды жалға беру		
Велосипедті жалға беру	Демалысқа шығатын велосипедті жалға беру	200/сағат
Туристік және спорттық жабдықтарды жалға беру	Шатырларды, волейбол торларын, балық аулау шыбығын, шарларды, рюкзактарды, қорғаныс жабдықтарын жалға беру	тегін
Қосымша қызметтер		
Балық аулау	Өзенде балық аулау	500/сағ
Жылқы атпен жүру	Жылқы атпен демалып жүру	300/сағ
Мангал	Грильде өздігінен тамақ пісіру, үстелдерді пайдалану	300 /сағ
Тұрақ	Аулада жабық автотұрақ	тегін
Wi-Fi	Тегін сымсыз интернет қызметтері	тегін

2-кестеде осы жобаны іске асыру үшін қажетті шығындар көрсетілген.

Кесте 2 – Жобаның инвестициялық шығындарын жалпы есептеу

Шығыстың элементі	өлшембірлік	саны	бірл. тенге құны	Құны, тенге
Үйді жөндеу				
- едендер	м2	90	1700	150 000
- қабырға мен төбелік гипсокартон, гипс қабырғалары	м2	100	2000	200 000
- қабырғаларды обоймен қаптау	м2	100		50 000
- жылыту қондырғысы				250 000
- электр қондырғысын орнату				50 000
- пластик терезелерді орнату	шт.	4	50 000	200 000
- қажетті жиһазды сатып алу				225 000
Баняны жөндеу:				
- шатырды ауыстыру	м2	-	-	90 000
- едендер мен төбелерді, есіктерді ауыстыру	м2	-	-	100 000
Ауланы көгалдандыру:				
- бұталар мен ағаштарды отырғызу	шт.	10		32 000
-гүлдер отырғызу	семена			5 000
- мангалды пайдаланып демалу үшін тактайшалар құру	шт.	1		109 000
-балаларға арналған аула ұйымдастыру	шт.	1		55 000
Инвентарлықты алу				
- ересек адамдарға арналған велосипедтер	шт.	3	33 900	100 800
- балаларға арналған велосипедтер	шт.	2	10 000	20 000
- балық аулау құралдары	шт.	2	19 000	38 000
- палатка	шт.	1	44 500	44 500
Жануарларды сатып алу				
- қояндар	шт.	4	4 000	16 000
- ешкілер	шт.	2	35 000	70 000
- жылқы	шт.	1	220 000	220 000
Басқалары				215 000
Барлығы	-	-	-	2 240 300

Жазда жасылдандырылған туризмді тамашалауды қалайтындардың негізгі ағыны күтілуде. Ауылдық туризм жобасын іске асырудағы ақша ағымы 3-кестеде көрсетілген.

Кесте 3 – Ауылдық туризм жобасын іске асырудағы ақша ағындары

Мезгіл	Жүктеу	Орташа конактар	Адам-күн	Табыс теңге/ тәулік	Табыс, теңге/ мезгіл
Жаз	80%	4	288	3000	864 000
Күз	50%	4	180	3000	540 000
Қыс	15%	4	54	3000	162 000
Көктем	20%	4	72	3000	216000
Жыл бойынша қорытынды					1 782 000

Инвестицияларды банкте 7 жыл ішінде 13,6 %-ға жеткізу жоспарлануда (жеңілдікті несие беру туралы өтінішті қабылдамаған жағдайда). Ай сайынғы төлемдер сомасы 33,172 теңгені құрайды, төлем төлеу жылы – 398,064 теңге. Ауылдық туризмді дамыту жобасының негізгі шығындары 4-кестеде келтірілген.

Кесте 4 – Ауылдық туризмді дамыту жобасының негізгі шығындары

Көрсеткіштер	Сомма, теңге
Азық-түлік өнімдерін сатып алу, теңге	480 000
Мал азығын сатып алу, теңге	150 000
Коммуналдық шығындар	62 000
Патенттік құн	34 600
Көлік шығындары	50 000
Пайыз бойынша төлеу	398 064
Жөндеу жабдықтары	20 000
Барлығы	1 194 664

Ағымдағы шығындар ескеріле отырып, сіз жобаның негізгі экономикалық көрсеткіштерін және инвестициялардың болжамды өтелу мерзімін есептей аласыз (5 кесте).

Кесте 5 – Ауылдық туризмді дамыту жобасының негізгі экономикалық көрсеткіштері

Көрсеткіш	Сомма, теңге
Жобаға жалпы инвестиция, теңге	2 240 300
Қызметті түскен түсім, теңге / жыл	1 782 000
Жобалық шығындар, теңге / жыл	1 194 664
Таза пайда, теңге	587 336
Инвестицияның жалпы рентабельділігі, %	32,9
Өтемділік мерзімі, жылдар	3

Жобаның артықшылықтары:

- бастапқы инвестициялардың ең төменгі деңгейі, өйткені бизнесті меншікке тиесілі жердің негізінде ұйымдастыру;
- бәсекелестіктің болмауы. Бұл сала бос болып есептелмейді, ал бұл өңірдегі туризмнің осы түрі дамымаған;
- кәсіпкерлерге арналған талаптар жоқ;
- жалға алу шығындарына байланысты төмен шығындар.

Осылайша, осы саладағы реттеудің заңнамалық жетіспеушілігіне қарамастан, оның болашағы үлкен. Басты себеп - соңғы жылдары халықтың төлем қабілеттілігінің төмендеуі, доллар мен еуро деңгейінің жоғарылауы, танымал курорттарының жабылуы және шетелдік бағыттарға балама іздеу, тұрақсыз халықаралық жағдайдың салдарынан Қазақстандағы ішкі туризмнің өсуі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V Предпринимательский кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2018 г.) [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375> (дата обращения: 20.02.2019)

2 Қазақстан Республикасы Статистика бойынша агенттігі ресми сайты [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: <http://www.state.kz> (дата обращения: 24.02.2019)

3 Ресми сайт Қазақстан Республикасы Статистика бойынша агенттігі. Қазақстан өңірлері [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: <http://www.state.kz> (дата обращения: 24.02.2019)

4 «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ ресми сайты [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.damu.kz/> (дата обращения: 25.02.2019)

5 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 31 тамыздағы № 515 қаулысы. «Бизнестің жолқартасы 2020» бизнесті қолдаумен дамытудың бірыңғай бағдарламасы [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <http://adilet.zan.kz> (дата обращения: 26.02.2019)

ПЕРСПЕКТИВЫ СТАЦИОНАРНОЙ ТЕЛЕФОННОЙ СВЯЗИ

БАРМЕНКУЛОВ Д. К.
ученик 6 класса, Alpatmys school, г. Астана
БЕКЕТОВА А. Б.
учитель истории, Alpatmys school, г. Астана

С появлением цифровых технологий в телекоммуникационной отрасли традиционные услуги голосовой связи стали вытесняться такими услугами, как Интернет, передача данных, мобильная связь. «Рынок домашнего телефона в Казахстане является одним из наиболее развитых и освоенных сегментов рынка связи, – рассказывают в компании АО «Казахтелеком». – Динамика доходов от услуг домашнего телефона и темпы их роста позволяют охарактеризовать этот рынок как насыщенный.» [3]. В соответствии с мировыми тенденциями услуги этой связи будут демонстрировать дальнейшее снижение объемов потребления, преимущественно из-за развития мобильной телефонии и ШПД (широкополосного доступа. – интернета).

С 2006 года наблюдалось снижение темпов роста рынка, а с 2010 года доходы от услуг фиксированной связи (домашнего телефона) стали сокращаться в абсолютном выражении. «В 2018 году доля доходов от услуг фиксированной связи составила 14,2 % против 19,1 % в 2017-м». [3] Для сравнения, в 2004 году доля доходов от услуг фиксированной связи составляла 37 % в общей структуре доходов отрасли, такую же долю имела мобильная связь. В январе 2017 г мобильные операторы потеряли без малого 5 млрд тенге доходов только от голосовой связи, в феврале – еще более одного.

Доходы от междугородной и международной телефонной связи снижаются с 2009 г. на 7–8 % в год. А вот от местной связи они выросли в 2009-м на 19 % и 2010 году – на 14 %. Для сравнения, доходы от мобильной связи выросли за эти два года на 9 % и 14 % соответственно. [3] Как отмечают в «Казахтелеком», несмотря на мировую тенденцию отказа абонентов от фиксированных телефонных линий, на казахстанском рынке еще наблюдается потенциал умеренного роста. Однако перспективы роста несравнимы с рынком сотовой связи и интернет-доступа. Проникновение сотовой связи с 2005 года выросло с 35,6 % до 117 %. Доходы от оказания услуг интернет-доступа выросли в 2009 году на 22 %, а в 2010-м на 26 %. Судя по прогнозам, рынок фиксированной связи ожидает сдержанный рост, и он будет и дальше терять свои позиции в общей структуре. Для понимания

причин отказов населения от использования стационарной телефонной связи необходимо рассмотреть перспективы развития проводной связи в Казахстане и в мире, как положительные, так и отрицательные, как оптимистичные, так и пессимистичные, как сторонников, так и противников. Общее число абонентов казахстанских сотовых компаний увеличилось на 117 %. Наблюдается рост трафика в сетях – доходы от доступа в интернет, как уже отмечалось, остаются флагманом отечественного телекома – основная доля пользователей смартфонов (44 %), если опираться на исследование компании 4Service, потребляет более 6 Гб интернета ежемесячно, доля таких пользователей выросла на 14 %, по сравнению с прошлым годом.

По состоянию на декабрь 2017 года число фиксированных телефонных линий в Казахстане составило 3697,3 тыс. единиц (3711,3 тыс. единиц – в ноябре 2017-го, снижение на 0,4 %), абонентов сотовой связи – 26473 тыс. единиц (в ноябре – 26326 тыс. единиц, увеличение на 0,05 %), абонентов фиксированного интернета – 2597,9 тыс. единиц (2562,4 тыс. единиц в ноябре, увеличение почти на номинальные 0,01 %). Как видно, плотность проникновения SIM-карт в Казахстане по итогам декабря 2017-го составила почти 146 %. Разумеется, среди экономически-активного населения этот процент будет почти вдвое выше – более 290 %.

Наибольшие доли в общем объеме услуг связи в январе–июле 2018 года приходятся на интернет (33,3 %) и мобильную связь (30,28 %). На прочие телекоммуникационные услуги приходится 17,52 %.

Как отмечают в АО «Казахтелеком», конкуренция ощущается при предоставлении услуг на рынке юридических лиц. Другие сегменты, такие как рынок физических лиц или, скажем, предоставление услуг телекоммуникаций в сельской местности, не являются целевыми сегментами для основной массы операторов. Таким образом, «Казахтелеком», работая в национальных масштабах, является основным поставщиком услуг на селе. «Операторы сотовой связи ведут активную конкурентную борьбу на поле международной телефонии. Снижение доходов от звонков в ближнее и дальнее зарубежье происходит под влиянием ряда факторов, основной из которых – мобильное замещение. К примеру, доля доходов АО «Казахтелеком» в совокупном объеме рынка услуг международной телефонии составляет менее 30 %, доля операторов сотовой связи – 67 %», – говорит руководитель службы по связям с общественностью «Казахтелекома» Юлия Исакова.» [3].

«Казахтелеком» реализует проект по развитию сельской сети телекоммуникаций с использованием беспроводной технологии CDMA 450, что должно удовлетворить спрос на услуги связи на селе. Эта технология имеет ряд важных преимуществ, среди которых быстрое развертывание сети, большая зона охвата станцией (радиус до 35 км), эффективное использование радиочастотного спектра, а также относительно низкие инвестиционные и эксплуатационные затраты в расчете на одного абонента.

«В структуре доходов компании сегмент услуг фиксированной телефонной связи занимает около 13 %, – рассказывают в KazTransCom. – Доходы от фиксированной связи в основном были от международной связи, однако появление различных сервисов в Интернете, таких как социальные сети, Skype, услуги IP-телефонии, постепенно сокращают доходность от данной услуги. Такая тенденция соизмерима с рыночными трендами, т.к. прирост доходов от фиксированной телефонии намного ниже, к примеру, в сравнении с услугами доступа к сети Интернет» [2].

В настоящее время основную конкуренцию домашнему телефону составляют сотовая связь и IP-телефония. Как отмечают в профильном министерстве, сотовая связь обладает широким спектром возможностей – мобильностью и дополнительными услугами (SMS, MMS). Фиксированная связь выигрывает по сравнению с ней в цене, но проигрывает в мобильности. IP-телефония позволяет использовать Интернет или любую другую сеть для передачи голоса и данных в режиме реального времени. Фиксированная связь в данном случае выигрывает в качестве, но проигрывает в цене. Тарифы IP-телефонии от 20 до 50 % ниже, чем в традиционной связи.

IP-телефония – способ связи, который позволяет использовать Интернет или любую другую сеть для передачи голоса и данных в режиме реального времени. Специалисты констатируют факт быстрого распространения IP-телефонии и выделяют два основных направления ее использования для создания внутрикорпоративной телефонной связи и IP-телефонии для физлиц. Последние два года в Казахстане внедряется SIP-телефония. Это телефония нового поколения, которая дает возможность организации голосовой и видеосвязи (в отличие от простой IP-телефонии) с большим перечнем дополнительных опций и получением городского телефонного номера.

«В Казахстане, да и во всем мире наблюдается отток абонентов фиксированной телефонной связи к операторам мобильной связи, предлагающим более выгодные тарифы, а также увеличение числа

пользователей VoIP-телефонии (связь через Интернет, например, Skype, SIPnet). В Казахстане, по оценке J'son & Partners Consulting, сокращение числа телефонных линий в целом по Казахстану в частном сегменте составляет примерно 2,5–3 % в год» [1]. В школе провели анкетирование у 120 учащихся и учителей. (Приложение 5) Результаты анкетирования показали, что у 65 % респондентов нет стационарных телефонов. Отказались по причине ненужности. Зато у 95 % есть сотовые телефоны. На вопрос есть ли будущее у стационарных телефонов 70 % ответили нет. Зато у всех респондентов есть стационарные телефоны на работе у родителей.

Самый большой процент отказа от услуг фиксированной телефонной связи наблюдается в Европе, где почти в 20 % домовладений нет наземной телефонной линии, и жильцы пользуются исключительно мобильной связью. Таковы результаты исследования статистического ведомства ЕС, сообщает Би-би-си. Заметнее всего данная тенденция прослеживается в Литве, где от фиксированной телефонной связи отказались в 48 % домов, и в Финляндии – там наземная телефонная линия не подведена к 47 % домовладений (рис.1). Как показывают данные европейского статистического бюро, мобильные телефоны стали неотъемлемой частью повседневной жизни европейцев. В отчете говорится, что сейчас на каждые 100 человек в странах Европы приходится в среднем 95 мобильных телефонов.

Сокращение стационарной телефонии имеет место, но оно невелико по объемам и приходится в большей степени на сегмент физических лиц. Согласно статистике, лишь 28 % владельцев проводных телефонов в Казахстане заявили о своей готовности расстаться с фиксированной связью и перейти на мобильную связь. 64 % владельцев против отказа от традиционной телефонии и приводят в пользу традиционного телефона примерно следующие аргументы: «Его трудно потерять»; «... такой телефон экологически безопаснее»; «удобно иметь под рукой аппарат, который не разряжается и на котором не кончаются деньги»; «проводной телефон нужен мне для выхода в интернет». Лишь 8 % владельцев стационарных телефонов дали ответ: «Надо разобраться: это будет дешевле или дороже?»; «Пока не готова, но если тарифы на мобильные будут все гибче, а на домашний продолжат расти, то откажусь от телефона» Согласно мнению некоторых экспертов полного перехода на мобильную связь в обозримом будущем не будет по нескольким причинам. Во-первых, вслед за увеличением спроса рынок беспроводной связи ждет спад по причине плохого качества предоставляемых услуг. «Значительное

число абонентов беспроводных услуг связи отказывается впоследствии от них в силу недостаточной скорости передачи данных и зависимости технологий от погодных условий, помех, перегруженности сот.» [6]. Выбор в пользу беспроводной телефонии и доступа в Интернет делают офисы, не имеющие возможности подключить услуги проводной связи по техническим причинам или из экономических соображений.

Во-вторых, неизбежное, в перспективе, снижение скорости передачи данных. С увеличением объемов трафика растет потребность в скоростном доступе в Интернет и передаче данных. Рост трафика составляет в среднем 10 % в месяц плюс увеличение количества абонентов мобильной связи, и в итоге получаем неизбежное снижение скорости передачи данных. В-третьих, слабая безопасность передаваемых данных. «Беспроводные решения априори менее защищены от попыток несанкционированного доступа недоброжелателей», – говорит Михаил Сергеев, директор по коммуникациям Гарс Телеком [7]. Сотовой связи экономическая целесообразность помогла завоевать почти весь мир. Эта же экономическая целесообразность позволит традиционной проводной связи оставаться востребованной еще не один десяток лет.

Несмотря на широкое распространение сотовой связи, все еще существуют такие места, куда сигнал не доходит или доходит весьма плохо. Это могут быть места, удаленные от больших населенных пунктов, дачные поселки, а также подвальные помещения и первые этажи жилых помещений, причем, даже в центре города.

Таким образом, сокращение стационарной телефонии имеет место, но оно невелико по объемам и приходится в большей степени на сегмент физических лиц.

Перечисленные факты и цифры позволяют сделать следующее заключение:

- 1) Основное преимущество сотовой связи – ее мобильность, дешевизна
- 2) Однако в труднодоступных местах проведение сотовой связи проблематично
- 3) Сотовая связь имеет много своих недостатков и полностью заменить или вытеснить проводную связь не сможет, а поэтому эти два вида связи очень долгое время (а возможно и всегда) будут существовать вместе, не являясь альтернативой, а дополняя друг друга. Несмотря на быстрое развитие новейших технологий и видов телекоммуникационных услуг

4) Будущее у фиксированной связи всё-таки есть, в отдалённых деревнях, где не берёт сотовая связь обязательно должны

присутствовать телефонные линии, во многих деревнях хватает даже одного такого телефона для экстренных случаев, да к тому же многие люди настолько заняты, что порой забывают постоянно подзаряжать свой мобильный и им на выручку придёт стационар, можно ещё добавить, что и в офисах без них сложно обходиться

5) Звонки в другие города, в организации, в службы экстренной помощи выгоднее и удобнее с домашнего телефона.

6) Стационарная связь надежная (вы всегда в зоне доступа и вам не страшна перегруженность сети, например, которая наблюдается в праздничные дни) и безвредная (нет облучения).

7) Благодаря без лимитного тарифа можно круглосуточно обсуждать с родными и близкими по домашнему телефону последние новости без ущерба для кошелька. Особенно это актуально для пожилых людей, которые ограничены в привычном общении и это буквально единственный способ поддерживать отношения с семьей и друзьями и не коротать дни в одиночестве.

8) Стационарная связь позволяет контролировать нахождение домочадцев дома или на работе. Так, можно проверить, действительно ли сын вовремя вернулся домой из школы.

9) Благодаря изобретению радиотелефонов общение по домашнему телефону стало комфортным и, опираясь на практику, перебоев в связи с погодными условиями или работой сети у стационарной связи не наблюдается, в отличие от мобильной связи.

К тому же, стационарная связь сегодня предоставляет подключение охранной сигнализации, интернета и других услуг, а что будет спустя еще несколько лет неизвестно. Никто не исключает, что в будущем откроются новые перспективы стационарной телефонии и ее возможное превосходство над сотовой связью. Автор предлагает открыть новые перспективы стационарной телефонии путем расширения предоставляемых услуг: объединение в одном устройстве стационарного телефона – радиотелефона, модема и Wi-Fi роутера, для того, чтобы абоненту не требовалось приобретения трех разных устройств. Плюс возможность подключения компьютера и ноутбука прямо по месту нахождения телефонного аппарата, а также возможность подключения к интернету мобильных устройств, а в будущем устройств «умного» дома.

ЛИТЕРАТУРА

1 «У меня зазвонил телефон, или нужна ли нам фиксированная связь?!» // Исследовательский центр портала SuperJob.ru,

25.07.2013–URL: <http://www.superjob.ru/community/it/5247/?from=15> (дата обращения 15.06.2014).

2 Адрианов В. Д. Россия в мировом процессе развития средств связи, компьютеризации и информатизации // Экономист, 2001, № 8

3 Из открытых источников Казахтелекома

4 Сальник В. Домашний телефон становится роскошью // Pravda.ru, 2013. URL: <http://www.pravda.ru/economics/prognoses/27-08-2010/1046803-news-0/> (дата обращения 15.06.2014).

5 Европа отказывается от фиксированной телефонной связи. URL: http://news.kosht.com/phones/mobile/2007/12/03/evropa_otkazyvaetsya_ot_fiksirovannoj_telefonnoj_svyazi.html (дата обращения 15.06.2014).

6 Каунов О. Исследование проблемы отказов населения от использования фиксированной телефонной связи

7 Дятлов Б. Мобильником по проводам // «Эксперт Северо-Запад» № 5 (114) / 10.02.2003. URL: <http://expert.ru/northwest/2003/05/> (дата обращения 15.06.2014).

КАК УПРАВЛЯТЬ СВОИМИ КАРМАННЫМИ ДЕНЬГАМИ

БАТЫРХАНОВ М. Б.

ученик 5 «И» класса, Гимназия № 3 для одаренных детей, г. Павлодар

КЕНЖЕБАЕВА Г. С.

научный руководитель, учитель начальных классов,
Гимназия № 3 для одаренных детей, г. Павлодар

*«Слишком много людей тратят деньги,
которые они не заработали, чтобы купить вещи,
которые им не нужны для того, чтобы произвести
впечатление на людей, которые им не нравятся.»*

Уилл Смит

Тема «Ребенок и деньги» интересует меня давно. Я присматривался к поведению и прислушивался к разговорам моих одноклассников на данную тему. Общаясь с ними, я замечал, что многим из них дают карманные деньги. Ребята целый день носятся с ними, в мыслях, на что бы их потратить. Они делают покупки в магазине, могут одолжить деньги и могут просто подарить их. У меня создалось впечатление, что мои одноклассники не имеют представления о том, как можно расходовать деньги, а с другой стороны, что они не знают цену деньгам,

не понимают, как они зарабатываются. Как формируется отношение моих одноклассников к деньгам? Что влияет на эти отношения? Мне хотелось определить уровень экономического сознания и поведения одноклассников, и это натолкнуло меня на мысль изучить эту проблему поподробнее. Место проведения работы: г. Павлодар, № 3 гимназия для одаренных детей, 5 класс, 17 – девочек, 13 – мальчиков.

Авторы таких бестселлеров, как «Богатый папа, бедный папа», «Чтобы стать миллионером, надо думать, как миллионер» утверждают, хорошие отметки в школе не являются залогом финансового процветания во взрослой жизни. Умение обращаться с деньгами - это совершенно особый навык, который успешно поддается тренировке. Карманные деньги – вот лучший тренажер финансовой самостоятельности для детей.

Тема взаимоотношения детей и денег привлекает внимание не только родителей, но и экономистов, и психологов. Как, когда и почему дети должны знакомиться с экономической стороной окружающего их мира? На Западе об этом пишутся научные статьи и популярные книги. Последние 40 лет на эту тему неоднократно проводились исследования в США, Англии, Австралии, Канаде, Франции, Германии и Израиле.

Дети постепенно становятся более независимыми от родителей. В школе у них появляется собственный круг общения, свои занятия и привычки. Ребенок школьного возраста – это уже почти сформировавшаяся личность. Но при этом он еще не определился со своими жизненными целями и продолжает экспериментировать, учась на своих ошибках и приобретая такой важный жизненный опыт. И нередко этот опыт требует финансовых вложений. Кроме того, находясь в социуме, в школьном коллективе, ребенок хочет обладать своими деньгами как минимум для того, чтобы не выглядеть белой вороной среди более «продвинутых» одноклассников или, наоборот, чтобы выделиться из толпы и «пустить пыль в глаза» товарищам. Изучая данный вопрос в энциклопедической литературе и в Интернете, я выяснил, что означает слово «деньги» в различных словарях: в толковом словаре Ефремовой, деньги – 1. Металлические монеты и бумажные знаки, являющиеся мерой стоимости товаров и средством платежа. Энциклопедического словаря: С древних времен роль денег выполняли различные товары (шкуры зверей, зерно, скот), постепенно она перешла к благородным металлам (золоту, серебру), наилучшим образом отвечающим требованиям денежного товара. Основные функции денег: средство обращения, мера стоимости и средство сбережения. Значение слова «деньги» по Бизнес словарю:

Деньги - особое средство, выполняющее роль всеобщего эквивалента при обмене товаров и услуг, посредством которого выражается стоимость всех других товаров.

Среди родителей не утихают споры, нужны ли детям карманные деньги, или лучше выдавать их дозированно, на конкретные цели. Давайте разберемся, чего в вопросе карманных денег больше – плюсов или минусов?

Преимущества карманных денег для детей, следующие:

1. Ребенок с детства учится распоряжаться деньгами, планировать свои расходы, а порой и экономить.
2. Этот полезный навык обязательно пригодится ему в будущем.
3. Карманные деньги помогут в экстренной ситуации, когда нужно срочно вызвать такси, купить лекарство и т.п.
4. Ребенок может купить то, что сам считает нужным, а не убеждать родителей в том, что ему это необходимо, и не выпрашивать деньги.
5. Для подростков от 14 лет карманные деньги вдвойне важны: они позволяют чувствовать себя увереннее.
6. Школьник, который может сам принять решение, что ему купить, начинает чувствовать себя «почти взрослым».
7. Иногда, чтобы купить что-то значимое, ребенку приходится ждать, откладывать деньги. Это приучает его к терпению, а также к планированию своих расходов.
8. Основная причина, по которой стоит давать детям деньги состоит в том, что ребенок должен научиться обращаться с деньгами. Лучше всего, если это произойдет в том возрасте, когда вы еще можете как-то влиять на отношения ребенка с финансами.

Многие современные психологи и бизнес-тренеры говорят о том, что для воспитания финансовой грамотности необходима развивающая среда. И очень важно, чтобы у ребенка были собственные деньги, которые он может тратить по своему усмотрению. Только на своем опыте управления деньгами ребенок сможет научиться эффективно их тратить, сохранять и вкладывать.

Обратной же стороной являются следующие недостатки:

1. Ребенок быстро привыкает к тому, что в кармане всегда «водятся» деньги, и перестает ценить их.
2. Дети могут тратить деньги, которые дают им родители, не на еду и транспорт, а на сигареты и слабоалкогольные напитки. Это случается не так уж редко, особенно в старшем школьном возрасте. Борьба с этим, лишая ребенка карманных расходов, бесполезно. Эту проблему следует решать профилактическими беседами о вреде этих привычек. Подросток получает деньги, не прикладывая к этому никаких усилий. Исправить эту ситуацию можно, предложив ему попробовать найти подработку

Детские психологи К. Дэвис и Р. Тэйлор в своей популярной книге «Дети и деньги» дают родителям подробные рекомендации относительно выдачи карманных денег. Некоторые из них я хотел бы привести в своей работе.

1. Можно давать карманные деньги ребенку с 6–7 лет.
2. С самого начала нужно объяснить ребенку смысл выплат и договориться о том, какие расходы ребенка они будут покрывать.
3. Сумма должна быть разумной и увеличиваться с возрастом.
4. Маленьким детям деньги нужно выдавать еженедельно в определенный день, а подросткам можно выдавать деньги раз в месяц.
5. Выдача карманных денег не должна ставиться в зависимость от поведения и оценок и не должна отменяться в качестве наказания.
6. Установленная сумма денег не должна увеличиваться под предлогом того, что ребенок уже все истратил.
7. Ребенку нужно позволить тратить свои деньги по собственному выбору.
8. У ребенка должны быть обязанности по дому, которые он выполняет бесплатно.
9. Ежегодная сумма карманных денег и обязанности ребенка должны увеличиваться. Чтобы ребенок на собственном опыте понял, что такое заработок, и впредь ценил свой труд и труд родителей, можно попробовать заработать себе на карманные расходы.

В Казахстане в последнее время намного улучшился подход к деньгам на карманные расходы. Все больше родителей считают их одним из наиболее важных инструментов финансового воспитания детей. В этом году карманные деньги склонны выдавать 94 % граждан. Об этом свидетельствуют результаты последнего опроса по телефону, проведенного в Казахстане АО «Хоум Кредит Банк». Что же касается возраста детей, то большая часть опрошенных казахстанцев считают, что первые карманные деньги следует выдавать детям по достижению ими семилетнего возраста. Обычно это уже ученики первого или второго класса общеобразовательной школы. Они находятся в начале своего ученического пути и только начинают учиться управлять своими деньгами. Также большое число респондентов готовы выдавать карманные деньги своим детям, начиная с десяти лет, подобно чешским, словацким и российским родителям. В этом возрасте дети хорошо умеют считать, в том числе и в уме. Поэтому их подход к использованию полученных от родителей средств более осмыслен и рационален. Они не просто приобретают что-то, а могут распределить «доход». Зачем еще нужны карманные деньги? Чтобы иметь возможность перекусить на перемене, а также на проезд в метро или маршрутном такси, на покупку сладостей и удовлетворение прочих детских

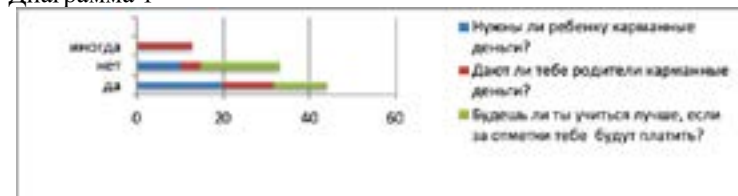
желаний и потребностей. Многих казахстанцев беспокоит вопрос, сколько денег давать детям. Единого ответа на него дать невозможно, поскольку это зависит от финансового благополучия каждой отдельной семьи. Для того чтобы выяснить, как решается и решалась проблема карманных денег в нашей стране, я обратился с вопросами к нашим родителям и к более старшему поколению (родителям наших родителей). Им были заданы следующие вопросы:

1. Были ли у Вас карманные деньги, когда Вы были подростками?
2. Зарабатывали ли Вы их сами или Вам давали родители?
3. На что Вы тратили свои деньги?

Всего мною было опрошено 26 мам, пап, бабушек и дедушек. От них я узнал, что в советское время к деньгам относились настороженно, говорить вслух о деньгах вообще было не принято. Конечно, люди стремились заработать больше, найти работу более престижную и более оплачиваемую, но это было не так как сейчас. Такое вот отношение к деньгам воспитывали граждане СССР. Детям деньги в то время не выдавались. Некоторые родители учили детей обращаться с деньгами разговорами, лишь некоторые давали на карманные расходы. Даже пятнадцатилетнему подростку деньги не выдавались, да и подзаработать в СССР было невозможно. Более старшее поколение опрошенных рассказывали, что все они зарабатывали деньги сами: рубили дрова, пасли скот, работали на поле, работали в огороде. За эту работу им давали хлеб, зерно, конфеты, пряники, а за более тяжелый труд, им давали немного денег. В основном деньги они отдавали родителям и незначительную часть тратили на кино, одежду. Вывод опросника: родители хотели заработать деньги, но у них не было возможности. Более старшее поколение много работали физически и помогали тем самым своим родителям.

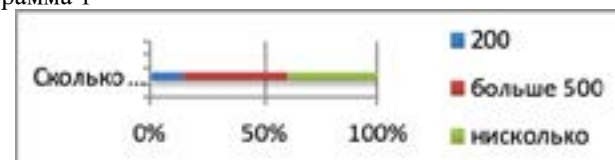
Мною было проведено анкетирование 30 моих одноклассников, в ходе которого были получены следующие ответы:

Диаграмма 1

В ходе анкетирования было выяснено, что никто из ребят никак не зарабатывает самостоятельно, деньги дают родители, и это правильно, считают 20 человек опрошиваемых. На вопрос: стал бы ты учиться лучше, если за отметки будут платить, большинство ребят ответили «нет», но добавляли при этом: например: «Я и без денег могу!», «Я учусь для себя!», думаю, подобные ответы порадовали бы учителей и родителей.

Диаграмма 1

Большинство моих сверстников тратят все свои карманные деньги, а остальные сберегают их на время. У многих детей есть своя копилка, в которую они складывают полученные от родителей деньги. На вопрос: сколько бы ты хотел иметь денег в неделю, большая часть опрошиваемых ответила- «больше 500 тенге,» при этом 10 ребят из 30 одноклассников не знают, на что конкретно их потратить. Оставшиеся деньги обычно тратят на еду в школе. Девочки покупают сладости, украшения и канцелярские товары. Мальчики тратят деньги на покупку различных игрушек и гаджетов, походы в кино и на каток.

Диаграмма 1

Как же можно детям сохранить свои карманные деньги? Изучив теории несколько современных авторов на тему сохранения и сбережения детьми своих карманных денег, я остановился на одной модели, которую решил придерживаться сам и рассказать о ней своим знакомым и одноклассникам. Ее рекомендует международный бизнес-тренер, доктор психологических наук, автор семи книг на тему экономической грамотности Саидмурод Давлатов. У современных детей могут быть несколько видов дохода. Доход – это любые поступления денег в детский карман, например, родители дали какую-то сумму на необходимые нужды, подарок на день рождения, нашел деньги на улице или заработал. Все это – доходы, и ими надо правильно распорядиться. Для этого С. Давлатов предлагает детям (и взрослым тоже) завести 4 копилки.

Первая копилка-копилка Мечты. У каждого человека должна быть Мечта, взрослые ее называют финансовая цель. Поездка в Турцию, покупка велосипеда, платья или котенка, мечты могут быть совершенно разными, но должны быть обязательно. От каждого дохода откладываем в первую копилку- на Мечту 20 %. Откладываем и соблюдаем это правило, в таком случае, Мечта может осуществиться. А это очень хорошо, когда мечты сбываются. Вторая копилка – Копилка Благотворительности. Я называю эту копилку – Добрые дела. У хороших людей должны быть хорошие поступки, каждый из людей должен заниматься благотворительностью, чтобы приносить больше пользу своему обществу. Мусульмане откладывают на нее 2,5 % от своего дохода, христиане откладывают десятину, это 10 %. Добрые дела – это помощь родственникам, соседям или знакомым, всем, кому нужна помощь, на эти деньги можно купить корм и покормить птиц, порадовать маму или бабушку шоколадкой, тоже будет добрым делом, я считаю. Третья копилка – это копилка Инвестиций. Инвестиции – это то, что может приносить человеку доход в дальнейшем, например, покупка принтера или фотоаппарата, чтобы копировать материалы и делать фото для своих родных или одноклассников, покупка горшков для цветов и семян, чтобы выращивать и потом продавать цветы, или покупка открыток, которые можно продавать в дальнейшем. В эту копилку откладываем еще 10 % от своих доходов. Четвертая копилка – копилка сбережений. Уже ушло 20 %; 10; 2,5 %; все оставшиеся деньги можно откладывать на сбережения, они для того, чтобы у тебя всегда была какая-то сумма денег наличных. Сбережения позволяют всегда чувствовать себя уверенным, финансово защищенным,

сохраняют твою свободу. Без них невозможно представить себе жизнь успешного человека. Получается, система: сумма для добрых дел, сумма для мечты, если захочется купить что-нибудь крупное или куда-нибудь съездить, можно будет взять из этих денег, еще одна сумма накапливается в качестве инвестиций, и последние деньги откладываются для сбережений. Таким образом, каждый человек может управлять своими деньгами. Я решил немедленно поделиться этими знаниями со своими одноклассниками и сделал брошюру, которую раздал им в классе. Как я отношусь к карманным деньгам? Позитивно. Карманные деньги сейчас есть практически у каждого школьника. В основном, это деньги, которые родители выделяют на питание и мелкие расходы, связанные с учебным процессом. В ходе работы путем анкетирования и устного опроса я исследовал отношение моих одноклассников к деньгам, выяснил, имеются ли у них деньги на карманные расходы, определил основные расходы младших школьников, попытался найти оптимальную систему управления своими деньгами, подходящую для детей и предложил ее своим одноклассникам и знакомым. Я понял, что правильно распоряжаясь своими средствами, можно получить определенную независимость, к которой стремятся многие ребята моего возраста. Например, откладывая деньги, не потраченные за день, я давно уже не прошу у родителей денег на прогулки в кино с друзьями и на многие другие личные нужды. Также этим я помогаю родителям, не обременяя их своими расходами. Недавно я задумался над тем, что во взрослой жизни умение распоряжаться деньгами играет очень важную роль. И я радуюсь тому, что применяя систему четырех копилочек С. Давлатова, уже сейчас умею бережно обращаться с деньгами. Некоторые мои знакомые жалуются, что родители не дают им достаточно денег, не покупают дорогие вещи. А сами часто расходуют имеющиеся у них деньги на вещи, без которых запросто можно обойтись. С друзьями мы часто рассуждаем на тему денег, вещей, покупок. И я всегда призываю друзей бережнее относиться к имеющимся у них деньгам. Я делаю это потому, что сами мы этих денег еще не зарабатываем и, тратя их попусту, выражаем неблагодарность к труду родителей. Проблема карманных денег существовала и существует в нашей стране. Стоит заметить, что в зарубежных странах этой проблемы нет, так как ребёнок с 10 лет сам может зарабатывать себе карманные деньги. У этих детей есть много вариантов заработать себе на мелкие расходы. Подростки нашей страны такой возможности не имеют, но дети хотели и

хотят зарабатывать свои деньги, помогать родителям, чувствовать себя относительно независимыми и самостоятельными. Дети, которых приучают пользоваться деньгами, поощряют к поискам самостоятельного заработка и посвящают в финансовое положение семьи, в зрелом возрасте более разумно распоряжаются своими денежными ресурсами. Таким образом, карманные деньги для детей не являются острой необходимостью, но они помогают ребенку учиться чувствовать себя взрослым и ответственным.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 С. Давлатов «Я и деньги» ООО «Манн, Иванов и Фербер», 2013.
- 2 К. Дэвис и Р. Тэйлор «Дети и деньги».
- 3 Бизнес словарь В. Коноплицкого и А. Филиной.
- 4 Издательство «Альтерпресс». 1996 г.
- 5 Толковый словарь Ефремовой М.: Русский язык, 2000.
- 6 Толковый словарь С. И. Ожегова.
- 7 Издательство «Советская энциклопедия», Москва, 1964 год.
- 8 Газета «Аргументы и факты», сентябрь 2006 г.
- 9 Британский журнал «Catch», 1990 г. № 5.
- 10 Энциклопедический словарь М, 2018 г.
- 11 www.millioner.kz.
- 12 <http://www.businessvoc.ru>.
- 13 <http://comode.kz/post/vospitanie-i-razvitie/karmannye-dengi-dlja-detej-opyt-i-oshibki-kazahstanskih-roditelej/>.

ПЕРСПЕКТИВЫ И УСЛОВИЯ РЕАЛИЗАЦИИ СТАРТАП ПЛОЩАДКИ НА ПРИМЕРЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

ДАНИЯЛ Н. М.

ученик 9 класса, СОШсГК Щербактинского района»

В разрезе всеобщего информационного образовательного пространства задачи модернизации РК предъявляют новые требования к выпускникам современных школ - творчество, активность, ответственность, развитый интеллект, профессионализм. Современная школа создает оптимальные условия для подготовки мобильных выпускников, способных принимать эффективные, нестандартные решения.

Идет активная популяризация термина «стартап», это сопряжено с феноменом «пузыря доткомов», лопнувшего 10 марта 2000 года и породившего обвальное падение индекса высокотехнологичных компаний NASDAQ [1].

Под стартапом (от англ. start-up – «запускать») понимается компания с коротким периодом операционной деятельности. Первое употребление термина «стартап» относится к 1939 году (Долина Санта-Кларе, штат Калифорния, вблизи города Сан-Франциско) [2].

Под стартапом в сфере образования понимаются все возможные инновации в сфере edutech (образовательные технологии). Здесь не только хранилища информации, но и видеохостинги, блоги, интерактивные платформы, соцсети, системы коллективной работы исследователей и прочие медиа подобной тематики [3].

По данным статистики за 15 лет в мире создано более 400 проектов непосредственно научной тематики, не включая образовательные игры, каналы и журналы, а только за последний год темпы развития мировой отрасли достигли 30 %.

Смена образовательной парадигмы предполагает развитие компетентной личности. В «Государственной программе развития образования и науки РК 2016–19 годы» [4] определены важность и значение социального развития учащихся в общеобразовательных учреждениях и системе дополнительного образования. В соответствии с «Государственным образовательным стандартом общего образования» [5] достижение личностных, метапредметных и предметных результатов обучающихся, освоивших основную образовательную программу начального общего образования, возможно через организацию урочной и внеурочной деятельности.

Примеры стартапов практического применения в общеобразовательных школах, которые, были предложены школьниками ГУ «СОШ с ГК Щербактинского района» при условии создания школьной стартап площадки.

1) «Хочу учиться бизнесу». Ученики 11 класса озвучили проблему, связанную с выбором консультантов в онлайн подготовке по бизнес-профессиям. Было предложено создать онлайн сервис в школе, чтобы выйти на консультации с другими учебными заведениями и получить тьюторское сопровождение с выходом в систему открытого образования, где можно образовывать группы целевой направленности в сфере предпринимательства.

2) Стрпап «Өлкетану». Мобильное приложение к школьному курсу «Краеведение». Такие ресурсы Павлодарской области:

как озеро Маралды и Шалдайский ленточный бор находятся на территории нашего района. Цель стартапа «Өлкетану»: развитие школьного туризма в крае на базе СОШ с ГК Щербактинского района с привлечением инвесторов.

3) «Интерны в школу». Прохождение практики интернами в своей школе будучи студентами медицинских вузов и колледжей. Цель – профориентационная, студенты получают хорошую практику в стенах родной школы, ученики - более специализированную и качественную помощь.

4) «Асык ату» – межрегиональная спартакиада национальных игр. Цель такого стартапа: популяризация национальных игр и создание на базе школы банка национальных игр.

У этих идей есть свои недостатки и множество непонятных моментов. Скорее всего, если их реализовать, то далеко не все из них «выстрелят», что характерно и для более зрелых команд.

С появлением 3D принтеров начался настоящий бум печати необычным образом в разных сферах и идеях для бизнеса. Но идея печати на 3D-принтере не является новацией.

В процессе исследования над перспективой создания школьной стартап площадки, была разработана бизнес идея: печатать на 3D-принтере функциональные вещи для людей с ограниченными возможностями. Идею такого стартапа лежит еще глубже. В каждой школе есть группа учеников: которые в силу особых болезней не могут ежедневно посещать школу и дети-инвалиды с ограниченными возможностями передвижения.

Выдвинут перечень функциональных вещей, которые можно изготовить при помощи 3D-принтера для данной категории учеников:

1) Разъем для столовых приборов, который одевается на спазмированную кисть или на предплечье в случае отсутствия кисти (аплазия кисти, диагноз ученицы нашей школы).

2) Разъем на кисть, чтобы пользоваться письменными принадлежностями в случаях, описанном выше.

3) Также длинные и короткие держатели обслуживания личной гигиены для смесителей, бачков и душевых кабинок, в случае невозможности дотянуться до них.

5) Корсетный или жесткий бандаж для позвоночника и поясницы.

6) Добавочные крепления для инвалидных колясок бюджетного варианта. С целью улучшить крепёж и оснастить специфическими подставками коляску.

7) Ортопедические стельки в обувь. (для ребенка с врожденной косолапостью, данные по нашей школе).

Тема стартапа печатать на 3D-принтере функциональных вещей определила создание бизнес-модели. Бизнес-модель – это прямой маркетинг потребителю. Отличие от бизнес-плана – это освобождение от посредника и отношения на прямую с покупателем с подробной демонстрацией товара.

Главный момент данного стартапа – бизнес без стартовых вложений. Он подразумевает, что возможно использовать одну из штурмовых конструкций бизнес-модели без денег. Не покупая оборудование и материалы, возможно сразу оказывать услуги, используя, например, при школах 3D-принтер. Поэтому стартапу больше необходим, план действий, а не бизнес-план.

В этом случае есть три момента:

1) Выйти с предложением данного стартапа на фирмы, выпускающие уже определенные заказы на 3D принтере.

2) Организовать бизнес дома при наличии 3D принтера или пригласить компаньона в свой бизнес при отсутствии принтера.

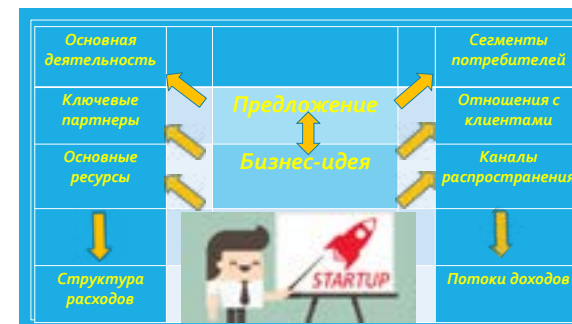
3) Пригласить инвесторов для продвижения стартапа.

Итак, бизнес без вложений. Используя инновационный шаблон бизнес-модели «6+1 компонент», была составлена схема бизнес-модели, и внесены поправки.

Описание схемы.

1) Сегменты потребителей.

Сегменты потребителей относятся к нишевому рынку. Для данной бизнес-модели, которая ориентирована на отдельные сегменты потребителей, людей с ограниченными возможностями и их семей. Предложения адаптированы к специфичным требованиям ниши. Отношения строятся непосредственно поставщик-заказчик.

2) Предложение продукта.

Новизна состоит в применении печати функциональных вещей для людей с ограниченными возможностями на 3D-принтере. А именно, детям-инвалидам, которые в силу особых болезней не могут ежедневно посещать школу и детям-инвалидам с ограниченными возможностями передвижения.

3D-принтеры будут создавать узкоспециальные вещи для нормального жизненного функционала и потребностей, чтобы ребенок-инвалид мог адаптироваться в жизненных условиях и пользоваться важными жизненными благами.

Кастомизация - выгодный способ взаимодействия, сам покупатель может предлагать свои идеи для создания необходимых приспособлений для его жизнедеятельности. У потребителя создается ощущение, что работа делается лично для него и удовлетворяет его личные потребности. Ценность данной идеи в изготовлении узкоспециальных вещей для инвалидов, заточенных на их специфические нужды.

Дизайн. Функциональные приспособления возможно предлагать клиенту используя исключительный дизайн. Персональный дизайн может стать очень важной частью предложения. Так же при 3D печати можно использовать и цветной нейлон, цветовая гамма которого может быть черной, голубой, розовой, фиолетовой или же коралловой. Клиенты с ограниченными возможностями могут приобретать эксклюзивную продукцию. 3D принтер может выступать серийным производством, и есть возможность изготавливать уникальный продукт. А это значит, что у производства функциональных устройств есть потенциал и перспектива.

Цена. При помощи 3D-принтера решается проблема с ценовым диапазоном. Так как создание только узкоспециальных приспособлений имеет небольшую себестоимость по сравнению с дорогими протезами и средствами передвижения для клиентов с ограниченными возможностями. Что удовлетворяет этот сегмент потребителей, чувствительных к цене и потребителей со скромным достатком.

Доступность. Печать 3D-принтера увеличивает доступность, дает возможность заказывать и получать индивидуальные вещи для группы потребителей с ограниченными возможностями, которые до этого не имели данной возможности.

3) Каналы распространения

Речь идет о собственном канале распространения.

Преимущества собственного канала иметь прямой отдел продаж с рекламой в личных мессенджерах. Прямой отдел

принадлежит и обслуживается стартаперами бизнес модели с привлечением специалистов.

4) Отношения с клиентами

Отношения с клиентами могут быть реализованы параллельно для сегмента потребителей с ограниченными возможностями:

Консультант. Происходит взаимодействие людей. Потребитель может общаться с представителем стартапа и попросить помощи во время покупки и после нее.

Сообщества. Онлайн сообщества необходимы для людей с ограниченными возможностями передвижения. Онлайн заказ дает возможность пользователям обмениваться знаниями и помогать друг другу решать проблемы, не выходя из дома.

5) Потоки доходов

Поток прибыли существует благодаря ценовым механизмам.

Фиксированное ценообразование через «Меню цен». Цена зависит от типа или характеристик потребительского сегмента.

6) Основные ресурсы

Для данного стартапа необходимы ключевые ресурсы нескольких категорий.

Физические. Эта категория включает материальные активы, такие как оборудование для печати и системы точек продаж.

Интеллектуальные. Наличие своей бизнес-модели.

Трудовые (человеческие). Любая компания требует наличия трудовых ресурсов, однако люди особенно важны в некоторых бизнес-моделях. Одним из главных человеческих ресурсов модели стартапа является навык работы с 3D редактором, с такими программами как 3D-Brush или же 3D max.

7) Основная деятельность

Основная деятельность это –

Производство. Эта деятельность включает в себя разработку, производство и доставку продукта. Этот вид деятельности доминирующий.

Поиск решений. Цель этой категории деятельности в поисках решений для индивидуальных проблем потребителей с ограниченными возможностями.

8) Ключевые партнеры

Оптимизация и экономия на масштабе. Базовая форма партнерства или отношений покупатель-поставщик направлена на оптимизацию распределения ресурсов и деятельности.

9) Структура расходов

Издержки должны минимизироваться при любой бизнес-модели. Низкие издержки более важны в бизнес-моделях.

Акцент на расходах. В этом случае возможны попытки минимизировать свои расходы, как только возможно. Такой подход выражается в создании и поддержке наиболее экономичной структуры расходов, предложении продуктов по невысокой цене, максимизации автоматизации. Также в этом случае возникнут дополнительные затраты на аренду помещения и рекламу, но это существенно не повлияет на итоговую рентабельность.

10) Сколько можно заработать. Предполагаемая прибыль

При подсчете получаемой прибыли нужно брать во внимание вес 3D модели, а, следовательно, сколько материала было на нее потрачено, время на ее производство и какой материал при этом использовался. Наиболее популярными расходниками являются ABS пластик и PLA пластик.

Для изготовления одного грамма модели принтеру в среднем понадобится 5–10 мин. Получается, что за рабочий день, в зависимости от модели, устройство сможет изготовить от 150 до 300 грамм при условии непрерывного производства. Готовая модель, допустим, стоит 270 тенге за грамм. В результате получаем сумму 41 250 за сутки с одного принтера.

Эту сумму умножаем на 20 рабочих дней и получаем 825 тыс. тенге.

Из этой суммы следует вычесть деньги на ежемесячные расходы, такие как аренда и минимальный процент налога (если используется упрощенная система налогообложения). Также вычитаем стоимость расходных материалов. В месяц 3D принтер может израсходовать до 40 кг пластика, то есть 110 тыс. тенге. С учетом трат имеем 550 тыс. тенге прибыли с одного принтера. Бизнес может окупиться примерно за полгода работы. В дальнейшем целесообразно расширить количество и качество техники, приобрести еще один принтер и выполнять более сложные заказы.

В ходе исследования были сделаны выводы:

1) Реализация стартапов во внеучебной деятельности эффективное профессиональное развитие учащихся и самоопределение сельских школьников.

2) Рассмотрены школьные стартапы как проектная деятельность, которая позволяет в школе проявить творческие способности и реализовать себя в профессиональных пробах.

При работе учениками над стартапами было отмечено, что:

1) публичные выступления – одно из самых слабых мест у современных школьников, которые, тем не менее, прекрасно общаются в Интернете,

2) ученики пока ещё неявно могут сформулировать бизнес-идею. Не хватает конкретных специальных знаний.

Так же выявлен позитивный опыт создания учениками стартапов:

- приобретение навыка критически мыслить, включая навык публичных выступлений,

- умение визуализировать информацию,

- проведение опросов и аналитики,

- умение отталкиваться от мнения потребителей.

Таким образом реализация стартапов в школе заключается в том, что учащиеся не только творчески подходят к поиску инновационных, профессиональных идей, но самостоятельно их разрабатывают и получают опыт организации профессиональной деятельности. В школе есть все возможности для нового качества образования. И таким инструментом, является создание стартап-площадки в среднеобразовательной школе. Главным продуктом исследования является создание бизнес-модели стартапа «3D-принтер для людей с ограниченными возможностями» и получен опыт создания учениками бизнес-идей стартапов.

ЛИТЕРАТУРА

1 Презентация «Справедливой Силы в Интерфаксе» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spravсила.ru/news/item/132-130318interfax.html> [1,2].

2 Магазета [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://magazeta.com/2015/11/education-startu> [3].

3 «Государственная программа развития образования и науки РК 2016-19 годы» [4].

4 «Государственный образовательный стандарт общего образования» [5].

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ПРОЕКТ «КОФЕЙНЯ-КОНДИТЕРСКАЯ В Г. АКСУ»

ЗАКУРДАЕВ Н. А., РОДИНА П. А., БАЖЕНОВА А. М.
ученики 11 класса, Школа-лицей города Аксу, г. Аксу
ПИЛИШКИНА Ю. Б.
учитель самопознания, Школа-лицей города Аксу, г. Аксу

Резюме проекта. Социальная сфера услуг является одной из самых динамично развивающихся и приобретает с каждым годом все большее значение. Кофейня-кондитерская под названием «Barist» создается с целью приобщить население к реализации молодежной политики Нурсултана Абишевича Назарбаева. Основным принципом работы квалифицированных специалистов заведения является упор на качество предоставляемых услуг. Перед открытием кофейни-кондитерской будет произведена регистрация физического лица – индивидуального предпринимателя.

Основные цели бизнес-проекта:

1) Удовлетворение потребительского спроса на потребление кофе и других напитков.

2) Получение стабильной прибыли на протяжении реализации проекта.

Услуги заведения оказываются по двум направлениям:

1) Обслуживание внутри заведения;

2) Предоставление напитков и некоторых позиций из меню «на вынос».

Срок окупаемости составляет от 16 месяцев. Точка безубыточности достигается на 12 месяце работы заведения.

Анализ проекта. Меню кофейни по плану будет включать продажу следующих продуктов:

Напитки

Горячие напитки:

- Кофе черный (американо, эспрессо)
- Кофе с молоком (капучино, кофе латте, мокко)
- Кофе со сливками (раф кофе, айриш)
- Другие (Какао, горячий шоколад)
- Черный чай (эрл грей, чай иш)
- Зеленый чай (тру грин, молочный улун)

Холодные напитки:

- Свежевыжатые соки

- Лимонад

- Вода

Закуски

Сладкие закуски:

- Чизкейки

- Свежая выпечка

Несладкие закуски:

- Сэндвичи

- Кесадилья

Концепция кофейни направлена на реализацию государственной молодежной политики Республики Казахстан «Казахстан 2020: путь в будущее».

В своем положении, где была и описана данная концепция, Нурсултан Абишевич Назарбаев выделил несколько ценностей, на которых будет основываться вовлечение молодежи в общественно-политическую жизнь:

- Патриотизм

- Единство народа

- Культурное многообразие

- Толерантность

- Законопослушность

- Образование

- Трудлюбие

- Инновации и наука

- Семья

- Здоровье и спорт

- Позитивные идеалы

- Новая экологическая этика

Патриотизм и единство народа прививается через бережное отношение к собственной культуре и истории, поэтому весь замысел бизнеса будет напрямую с этим переплетаться.

Дизайн, включающий в себя национальный орнамент, будет показывать культурное многообразие. На одной из стен будет расположена специальная доска, со вставками из цитат значимых людей нашей страны на трех языках, включая латиницу. Тем самым, делается упор на образование и на позитивные идеалы, которые подают значимый пример для народа. Меню планируется представить на государственном (латиница), русском и английских языках, что, в свою очередь, будет показателем образованности.

С помощью новейших технологий приготовления и работы с клиентами, а именно удобное мобильное приложение для предварительного заказа, будут развиваться инновации. Также на территории кофейни будет действовать бесплатный Wi-Fi.

Примером для экологической этики и толерантности друг к другу будут служить: полностью экологичные материалы, из которых будут изготавливаться стаканчики для напитков; постоянное поддержание чистоты кофейни, а также отдельная утилизация отходов. Напитки и продукты питания будут изготавливаться по стандартам, тем самым поддерживая здоровье. Также в кофейне будут реализовываться диетические десерты, что станет приятным бонусом для спортсменов. Большинство продуктов, используемые для приготовления пищи, будут местного выращивания.

Средний чек заведения по предварительным расчетам составит 1000 тенге. Режим работы заведения планируется установить с 7:00 до 23:00.

Маркетинг. Акции для студентов, которые при покупке предоставляют зачетную книжку с удовлетворительными оценками, будут получать скидки 5 %. Это является толчком к трудолюбию и образованию.

На барной стойке будет установлена табличка «Не забудь взять чек!». Таким образом будет уделено внимание законопослушности.

В кофейне-кондитерской будет действовать накопительная карта, которая будет даваться при первой покупке свыше 2000 тенге. После каждой последующей покупки будет отчисляться 3 % от общей суммы покупки.

Акция, проводимая в социальной сети Instagram на странице кофейни, которая будет включать себя единственное правило: выложи фото с семьей, где также будет присутствовать продукция нашей кофейни – получи кофе в подарок, будет привлекать уделению внимания к совместному времяпрепровождению со своей семьей.

Выбор помещения под размещение кофейни будет основан на следующих принципах:

- Наличие высокой проходимости. Предпочтение отдается местам пересечения учебных заведений города, остановок общественного транспорта.

- Наличие удобных подъездных и пешеходных путей.

- Размер арендной платы.

Основная целевая аудитория кофейни - студенты, ученики.

Способы раскрутки нашего заведения:

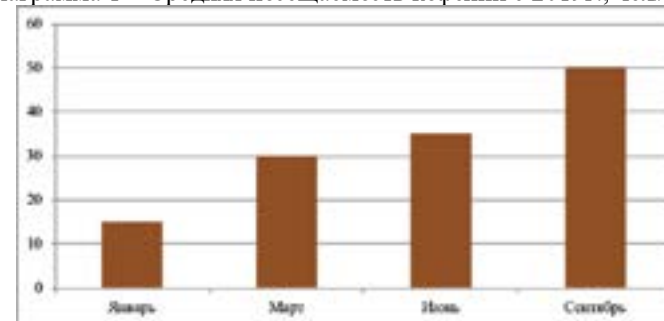
- Наружная реклама, баннеры.

- Реклама в интернете.

- Различные акции.

Ожидаемое среднее количество посетителей в день, в первые полгода работы, составит около 30 человек. В последующем, с ростом популярности заведения ожидается рост средней посещаемости кофейни. Динамика посещаемости заведения по месяцам выглядит следующим образом:

Диаграмма 1 – Средняя посещаемость кофейни с 2019г., чел./день

Производство. Для размещения заведения планируется территория площадью 150 квадратных метра. Помещение будет разделено на зал обслуживания, кухонную зону, подсобное помещение, туалет, комнату персонала.

Планировка помещения будет согласована с архитектурой города, СЭС и пожарной инспекцией.

Необходимое оборудование для кофейни:

- Тепловое оборудование (плита, пароконвектомат)

- Холодильное оборудование (холодильная витрина, морозильный шкаф)

- Мебель (столы, стулья, барная стойка, вешала)

- Барное оборудование (соковыжималка, кофемашинка, кофемолка, блендер, миксер)

- Звуковое оборудование, офисная техника

- Посудомоечная машина

- Кондитерская витрина

- Прочее вспомогательное оборудование и посуда

Финансовый план. Персонал кофейни-кондитерской: администратор, бухгалтер, шеф-повар, повар-кондитер, 2 кассира, 2 бариста, уборщица. Предварительно штат персонала заведения составит 9 человек, при общем фонде оплаты труда в 800 000 тенге.

Для ведения данного рода деятельности будет организовано индивидуальное предпринимательство с применением специального налогового режима на основе упрощенной декларации, так как численность работников составит 9 человек и предполагаемый доход составит не более 2 044 МЗП за полугодие. При упрощенном режиме налогообложения сумма корпоративного подоходного налога и социального налога, вместе, равна 3 % от суммы дохода без учета понесенных расходов. При этом индивидуальный подоходный налог подлежит уплате в размере 1/2 от исчисленной суммы налогов от упрощенной декларации, социальный налог – в размере 1/2 от исчисленной суммы налогов по упрощенной декларации за минусом суммы социальных отчислений в Государственный фонд социального страхования. Прибыль до уплаты налогов составляет 785 000 тенге. Исходя из расчетов, прибыль в месяц – 690 000 тенге.

По причине того, что предполагаемая заработная плата 8 из 9 человек персонала составит более 2,5-кратного МЗП, исчисленная сумма налога подлежит корректировке в сторону уменьшения на сумму в размере 1,5 % от суммы налога за каждого работника.

Упрощенная декларация представляется в налоговые органы за полугодие, не позднее 15 числа второго месяца, следующего за отчетным налоговым периодом.

Уплата в бюджет налогов по упрощенной декларации будет производиться до 25 числа второго месяца, следующего за отчетным налоговым периодом.

Стартовые инвестиции:

- Оборудование – 1 500 000 тенге
- Ремонт помещения 600 000 тенге
- Получение разрешительных документов – 150 000 тенге
- Текущие расходы – 400 000 тенге

Итого потребуется 2 650 000 тенге на открытие.

Ежемесячные затраты в 1 515 000 тенге будут включать в себя следующие статьи:

- Арендные платежи – 150 000 тенге
- Зарплата персонала 1 000 000 тенге
- Реклама – 15 000 тенге
- Закупка сырья – 350 000 тенге

На оформительские работы помещения планируется потратить не менее 200 000 тенге.

На оснащение кофейни планируется потратить не менее 3 000 000 тенге.

Ежегодный размер расходов на ремонт, эксплуатацию оборудования будет составлять 5 % от стоимости оборудования, то есть 75 000 тенге.

От ежегодного дохода будет отчисляться 5 % в благотворительный фонд городского совета, что составляет 414 000 тенге.

Рентабельность кофейни составляет 20 % в год (в последующие годы данный показатель будет расти). При таких расчетах можно рассчитывать на окупаемость вложенных средств через 16 месяцев.

Оценка рисков. В ходе ведения данного бизнеса возможно возникновение следующих внешних рисков:

- Рост конкуренции
- Сезонное падение спроса на кофе
- Проблемы с поиском квалифицированного персонала
- Риск повышения цен на сырье
- Изменение требований к точкам общественного питания

ЛИТЕРАТУРА

1 О Концепции государственной молодежной политике Республики Казахстан до 2020 года «Казахстан 2020: путь в будущее» URL: <http://adilet.zan.kz/rus>

2 Как правильно написать бизнес-план самостоятельно? URL: <https://moyaidea.ru/kak-pravilno-napisat-biznes-plan-samostoyatelno.html>

3 Послание Президента Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» URL: <https://www.zakon.kz/4841815-poslanie-prezidenta-kazahstana-tretya.html>

МАРКЕТИНГОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

ҚУАНЫШОВ А.

ученик 11 «В» класса, Городская школа-лицей, г. Атырау

КУБАЕВА Г. Р.

учитель географии, педагог-модератор, Городская школа-лицей, г. Атырау

Маркетинг – относительно молодая научно-прикладная дисциплина. Впервые термин появился в американской экономической литературе в 1902 г. Начиная с середины двадцатого столетия, концепция маркетинга стремительно завоевывала умы, как теоретиков, так и практиков – экономистов и менеджеров. Интенсивное развитие теории и практики менеджмента привели к тому, что был накоплен огромный эмпирический материал о бизнес – процессах, о потребительском поведении и конкурентной борьбе. Ряд ученых смогли систематизировать и обобщить имеющиеся факты. Прогресс в теории, практической деятельности на рынке породил новое течение в науке управления – маркетинг.

В самом общем виде понятие маркетинга означает изучение рынка с определенной целью. В маркетинге, который призван удовлетворять потребности людей, исследования имеют большое значение. В условиях рынка получают преимущества те фирмы и компании, которые лучше других знают эти потребности и производят товары, способные их удовлетворить [1, с. 82].

Но рынок постоянно меняется, потребности людей под воздействием различных факторов также меняются, поэтому фирмы, чтобы получить прибыль, должны постоянно следить за конъюнктурой рынка.

Именно с помощью маркетинговых исследований фирмы могут осуществлять отслеживание изменений потребностей покупателей.

Маркетинговые исследования – это любая исследовательская деятельность, обеспечивающая потребности маркетинга.

Как правило, потребность в проведении маркетингового исследования возникает в случаях, когда: 1) фирма не достигла поставленных маркетинговых целей; 2) фирма уступает позиции конкуренту; 3) фирма собирается диверсифицировать свою деятельность; 4) фирма готовит новый бизнес-план; 5) любые другие случаи, когда менеджеры затрудняются в выборе действий или предполагают значительные инвестиции.

Что дают маркетинговые исследования? Они позволяют фирмам увеличить свои знания о стоящих перед ними проблемах маркетинга, то есть уменьшить неопределенность при принятии маркетинговых решений. Очень часто основной целью маркетинговых исследований является стремление дать адекватную характеристику рыночных процессов и явлений, отразить позицию и возможности фирмы на рынке. Результатом маркетингового исследования являются разработки, которые используются при выборе и реализации стратегии и тактики маркетинга.

История появления маркетинговых исследований в Казахстане

Первое прикладное маркетинговое исследование было проведено на территории США рекламным агентством N. W. Ayer and Son в 1879 г. Оно провело почтовый опрос государственных чиновников, работающих в сфере сельского хозяйства. Затем только через несколько десятилетий, в 1911 г., компания Curtis Publishing Company (литературное издательство) основала отдел маркетинговых исследований – первый в истории развития исследований рынка. Спустя несколько лет аналогичные отделы были созданы в Swift Company (сфера деятельности: ландшафтная архитектура и городская среда), U.S.Rubber Company (сфера деятельности: производство шин) [3, с. 64].

Впервые термин «маркетинг» в Казахстане начал использоваться в начале 90-х годов. В 1992 году в учебных заведениях начали преподавать курс «Основы маркетинга», а в 1994 году был осуществлен первый выпуск специалистов-маркетологов. Для объединения усилий профессиональных маркетологов и специалистов, работающих в области маркетинга и формирования маркетинговой культуры в Казахстане в 2000 году создано общественное объединение «Казахстанская Ассоциация Маркетинга».

В последние годы все больше требуется специалистов по маркетингу, растут требования к маркетологам. По данным исследования, проведенного в 2017 году экспертами «Казахстанской ассоциации маркетинга», уже более половины предприятий имеют в своей структуре отделы маркетинга и специалистов по маркетингу. В 36,3 % компаниях существует отдельно выделенная служба маркетинга, треть компаний (28,6 %) в своем составе имеют специалистов с маркетинговой подготовкой. Более 20 % предприятий распределили функции маркетинга по другим службам. Почти 11 % фирм используют другие формы организации маркетинга на своем

предприятия: в большинстве отдельно выделенных департаментах и службах маркетинга работает до 5 человек.

Сейчас происходят значительные изменения: большинство компаний не только имеют в своей структуре отдел маркетинга, но и руководители предприятий приходят к пониманию того, насколько важным становится маркетинг в условиях возрастающей конкуренции. К маркетингу начинают подходить как к стратегическому направлению в развитии бизнеса, а значит, и статус маркетолога, и уровень решаемых им задач возрастают [4, с. 27].

В современных условиях обострения конкурентной борьбы для выявления перспектив развития бизнеса интенсивно проводятся маркетинговые исследования. Если в первой половине 90-х годов профессиональные маркетинговые исследования в Казахстане проводились только западными, чаще всего – транснациональными компаниями, а местным исследовательским фирмам доверялись, как правило, лишь полевые работы, то в настоящее время ситуация коренным образом изменилась. Экономический рост вызвал значительный рост потребностей местного бизнеса в маркетинговых исследованиях. По некоторым оценкам, оборот рынка маркетинговых исследований за последние 5 лет возрос в 5–6 раз. В Казахстане сформировалась собственная индустрия маркетинговых исследований. Казахстанские компании освоили, практически весь спектр современных исследовательских методик и технологий.

Понятие, цели и задачи маркетинговых исследований. Маркетинговое исследование – это систематический поиск, сбор, анализ и представление данных и сведений, относящихся к конкретной рыночной ситуации, с которой пришлось столкнуться предприятию. Маркетинговое исследование можно также определить как систематический сбор, учет и анализ данных по маркетингу и маркетинговым проблемам в целях совершенствования качества процедур принятия решений и контроля в маркетинговой среде. Имеется целый ряд аналогичных и иных определений маркетинговых исследований.

Задачи маркетинговых исследований могут быть самыми различными. Прежде всего, это нахождение потенциальных покупателей, изучение их потребностей, существующего и будущего спроса на товар для выбора целевых рынков, т.е. рынков, на которых фирма может реализовать свои цели. После того, как рынок выбран, нужно проводить текущие наблюдения за его состоянием для того, чтобы вовремя реагировать на происходящие изменения. Изучение

рынка необходимо и для прогнозирования долговременных тенденций его развития. Составленный прогноз должен явиться базой для постановки целей, разработки стратегии и планирование деятельности фирмы. Особую остроту приобретает исследование рынка тогда, когда предприятие намеревается приступить к разработке, производству и внедрению на рынок новых товаров [8, с. 176].

Методы маркетинговых исследований. Маркетинг сочетает как теоретические, так и практические подходы, возникающие и развивающиеся в процессе расширения и совершенствования коммерческо-хозяйственной деятельности субъектов рынка. Значимость маркетинговых исследований возрастает с расширением использования достижений науки, учетом эволюции общественного сознания, с усилением его социально-экономической ориентации.

Первой задачей выбора методов проведения маркетинговых исследований является ознакомление с отдельными методами, которые могут использоваться при сборе и анализе маркетинговой информации. Затем с учетом ресурсных возможностей выбирается наиболее подходящий набор этих методов.

Прежде всего, дадим общую характеристику методам проведения маркетинговых исследований.

Наиболее широко используемыми методами проведения маркетинговых исследований являются методы анализа документов, методы опроса потребителей (всю совокупность которых с определенной долей условности можно назвать методами социологических исследований, поскольку их впервые разработали и использовали социологи), экспертные оценки, экспериментальные методы и экономико-математические методы [7, с. 45–52].

Организационная система маркетингового исследования в Атырауской области. Организация маркетинговых исследований Атырауской области подчинена ее целям и функциям. Она тесно связана с деятельностью маркетинговой службы, ее численностью и состав, набором функций маркетинга, степенью автономности и т.д. В маркетинговых исследованиях выделяются два типа организации:

- входящие в структуру маркетинговых фирм и входящие в их состав на правах исследовательских подразделений;
- маркетинговые и консалтинговые фирмы, которые являются самостоятельными субъектами, юридическими лицами.

Организация маркетинговых исследований Атырауской области во многом зависят от типа и размера фирмы, характера и методов ее деятельности, ее специализации. Крупные предприятия,

с широким ассортиментом продукции, многочисленными связями с поставщиками, торговыми посредниками и клиентами, финансовыми учреждениями и т.д. не могут обойтись без крупной, глубоко структурированной и иерархически построенной службы маркетингового исследования. Средние предприятия создают более скромную по численности, но тоже достаточно жестко структурированную службу (хотя и допускают совмещение функций). Малые фирмы редко создают самостоятельные подразделения маркетинговой службы, обычно эти обязанности возлагаются на кого-либо из работников по совместительству [6, с. 55–62].

Однако, во многих случаях Атырауской области даже крупным предприятиям невыгодно самостоятельно проводить крупное исследование, требующее участия высококвалифицированных специалистов, специальной вычислительной техники (программ для ЭВМ), проведения масштабных опросов и т.п. Сложные маркетинговые исследования целесообразно проводить с помощью специализированных маркетинговых или консалтинговых фирм, работающих на коммерческой основе (иногда такие фирмы самостоятельно или по совместительству занимаются рекламной деятельностью). Кроме того, к проведению маркетинговых исследований можно привлекать научные учреждения, а также средние специальные и высшие учебные заведения. Маркетинговыми исследованиями также занимаются некоторые государственные и общественные организации. Кроме того, необходимую фирмам микро- и макроинформацию о рынке маркетинговые службы могут приобретать у некоторых государственных органов (в частности у Госкомстата) и частных компаний.

Преимущество передачи функции маркетингового исследования специализированным фирмам заключаются в следующем:

- во-первых, нет необходимости создавать достаточно многочисленный коллектив специалистов, владеющих приемами сбора информации, эконометрического и статистического анализа, обеспечивать их необходимым оборудованием, в том числе сложной компьютерной техникой, а использовать их лишь по мере необходимости;

- во-вторых, специализированные фирмы имеют опыт исследовательской деятельности в конкретной области маркетинга, необходимые связи и т.п.;

- в-третьих, многие такие фирмы располагают панелями для проведения специальных выборочных обследований, а также специалистами-интервьюерами, банками программ (моделей) и т.д.

Маркетинговые исследования в Атырауской области могут выполняться как по заказу и по программе предприятия-заказчика на коммерческих условиях, так и самостоятельно маркетинговой фирмой по стандартной программе, рассчитанной на некоторые категории предприятий. Результаты таких исследований продаются всем желающим. Иногда маркетинговая фирма продает методологию исследования, алгоритмы и прикладные программы [2, с. 54].

Чтобы создать конкурентоспособное предприятие, надо не просто модернизировать производство и управление, но и четко знать, для чего это делается, какая цель должна быть достигнута. Главным при этом должно быть одно: умение определить, быстро и эффективно использовать в конкурентной борьбе свои сравнительные преимущества. Все усилия необходимо направить на развитие тех сторон, которые выгодно отличают вас от потенциальных или реальных конкурентов.

Можно сказать, что маркетинговое исследование в Атырауской области представляет собой эксклюзивную информацию, которая отсутствует в текущем информационном массиве. Управление процессом маркетингового исследования предполагает: постановку задач маркетингового исследования, планирование программы исследования, его реализацию, контроль и анализ результатов, подготовку аналитического отчета.

Маркетинговое исследование в Атырауской области нацелено на информационно-аналитическое обоснование поиска и выбора оптимальных решений, завоевание и освоение новых рынков сбыта, осуществление программ модернизации и диверсификации производства и торговли, оптимизацию товародвижения, совершенствование форм обслуживания потребителей.

Маркетинговые исследования в Атырауской области необходимы для сбора, переработки, анализа и оценки внешних данных. Это необходимо, чтобы соотнести текущее состояние предприятия и его перспективные возможности с конъюнктурой рынка. Поэтому маркетинговые исследования осуществляются с двух позиций: оценка тех или иных маркетинговых параметров для данного момента времени и прогнозирование их значений в будущем. Эффективный анализ рынка позволяет предприятию просчитать рентабельность планируемого производства, оценить

какие положительные и негативные факторы могут на него повлиять [5, с. 32–48].

Проведенный анализ АО НК «КазМунайГаз» демонстрирует, каким образом реализуется стратегия конкуренции на нефтяном рынке. По результатам маркетинговых исследований розничного рынка ГСМ и суждения потребителей в отличие от своих конкурентов, АО НК «КазМунайГаз» приняли постановление о ребрендинге автозаправочных станций. Также мы выяснили что, главными соперниками «КМГ» в Казахстане обнаруживаются сеть «Гелиос». Одним из главных преимуществ этой компании является то, что включена даровая круглосуточная служба поддержки потребителей АО «КазМунайГаз – переработка и маркетинг». Каждый клиент АЗС «КазМунайГаз», не довольный качеством бензина, уровнем сервиса, может изречь свои предложения и пожелания. Call-center также действует в качестве справочной службы, где можно приобрести информацию о деятельности предприятия.

В итоге проведенного анализа предприятия АО НК «КазМунайГаз» можно предложить ряд следующих рекомендаций по повышению экономического положения, развития маркетинговой деятельности, а также маркетинговых исследований деятельности конкурентов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Годин А. М. Маркетинг. – М.: Дашков и Ко, 2009 г., стр. 82.
- 2 Голубков Е. П. Маркетинговые исследования. – М.: Финпресс, 2008 г., стр. 54.
- 3 Токарев Б. Е. Маркетинговые исследования. – М.: Экономистъ, 2005 г., стр. 64.
- 4 Котлер Ф. Основы маркетинга. Пер. с англ. -М.: Прогресс, 2001 г., стр. 27.
- 5 Яновский А. «Паблик рилейшнз» как средство обеспечения экономического благополучия предприятия. // Маркетинг, 1998, №2., стр. 55-62.
- 6 Стати М. Методика планирования маркетинговой деятельности фирмы.// «Маркетинг», 1998, №2, стр. 32-48.
- 7 Млоток Е. Принципы маркетингового исследования. Сайт «I.Marketing»;
- 8 Харьковский ЦПБ «NewBiznet», Маркетинговые исследования./ Сайт «Бизнес в сетях», 2005 г., стр. 45-52.
- 9 Форсайт П. «Голая, правда, о маркетинге» - М.:ФАИР-ПРЕСС, 2004 г., стр. 176.

START-UP ПРОИЗВОДСТВО ТРАВЯНОГО ЧАЯ ИЗ ДИКОРАСТУЩИХ РАСТЕНИЙ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ С УЧЕТОМ СУТОЧНОГО БИОРИТМА ОРГАНИЗМА ЧЕЛОВЕКА

МУСТАФИНА Н., АБЫШЕВ А., МАРАЛБАЕВА К., АСАНОВ И.
ученики, Назарбаев Интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар
СОГУМБАЕВА А. Ж.
учитель биологии, Назарбаев Интеллектуальная школа ХБН, г. Павлодар

Фиточай – это сбор трав, смесь из специально отобранных и высушенных листьев, корней, коры или цветков. Фиточай часто имеет лечебную или профилактическую цель. В последнее время лечебные травяные чаи становятся все более распространенными: многие люди желают вернуться к натуральному и издавна проверенному нашими предками лекарству.

Разработка коллекции фиточая из местных дикорастущих растений позволит создать и продвигать бренд натуральных продуктов питания «Сделано в Казахстане», который должен стать узнаваемым на международной арене. В ходе пресс-конференции в Алматы сообщил генеральный директор РГП «Институт микробиологии и вирусологии» комитета науки МОН РК Аманкелди Саданов: «Наши производители выпускают только простые лекарственные средства – это антисептики, галеновые препараты, дженерики на основе импортируемых субстанций. Оригинальные отечественные лекарственные препараты практически не производятся» [1].

Проведя анализ базы данных, содержащей все виды растений Павлодарской области мы решили создать уникальный по составу фиточай, учитывая суточный биоритм организма человека. Основным суточным циклом, базой и фоном протекания всех других ритмов является чередование сна и бодрствования. Им соответствуют циклические процессы расхода и восстановления энергии. Благодаря новому уникальному продукту, созданного нами суточный биоритм человека будет проходить без нарушений.

Основной целью создания данного продукта являлось производство фиточая способного положительно влиять на сон в вечернее время, а днем обогащать организм самым главным - энергией. Исходя из этого, был приготовлен фиточай «Harmony» (англ. с перевода гармония). Данный фиточай включает в себя 2 вида чая: дневной и ночной, каждый из которых выполняет свою функцию. Рецепт дневного чая содержит 4 вида растений. Первое растение это – шиповник рыхлый.

Шиповник используется как тонизирующее средство, укрепляющее иммунитет и общее состояние организма. Второе растение - зверобой продырявленный. Чай со зверобоем – очень полезный и тонизирующий напиток. [2] Эфирное масло помогает наладить работу нервной системы, повышает устойчивость к стрессам, не дает развиваться депрессии. В целом зверобой хорошо тонизирует и благотворно влияет на нервную систему. Третье растение – боярышник кроваво-красный. Боярышник оказывает два действия на организм, седативное и тонизирующее. Она успокаивает нервы и укрепляет сердце. Хорошо помогают ягоды боярышника молодым людям, которые постоянно подвергаются стрессам. Четвертое растение – солодка голая. Употребление корня солодки оказывает тонизирующее и стимулирующее воздействие, помогает снять усталость, снизить утомляемость и тем самым стимулировать защитные функции организма. Он одновременно тонизирует и успокаивает нервную систему. Отвар из корней солодки помогает при хронической усталости, быстром утомлении, восстанавливает работу нервной системы, нормализует сон.

В состав вечернего чая входит 4 вида растений. Первое растение всем известный Иван-чай, также кипрей. Препараты иван-чая обладают успокаивающими свойствами подобно валериане. Напиток из иван-чая успокаивает, уменьшает беспокойство и депрессию. Иван-чай при регулярном употреблении борется с бессонницей и снимает тревожные состояния. Второе растение – Девясил Высокий. Девясил обладает успокаивающим действием. Полезен девясил и как активатор умственной и мышечной деятельности. Третье растение – мята полевая. Полевая мята – это хорошо известный дикорастущий вид, обладающий успокаивающим эффектом [3]. Четвертое растение – Солодка голая.

Для создания нашего чая должен быть проведен полный цикл производства. Во-первых, подготовка почвы к посадке лекарственных растений. Для посева Иван-чая (Кипрей) почву следует предварительно подготовить, перекопав и максимально удалив остатки корней сорных трав, чтобы у кипрея в первый год было как можно меньше конкурентов. Девясил будет хорошо развиваться на влажных местах. Это растение предпочитает дренированный и высокоплодородный грунт, поэтому, следует позаботиться о достаточной заправке перегноем или компостом. На тяжелых почвах стоит внести под перекопку песок, перепревшие опилки или другие разрыхляющие материалы, а на кислых – добавить гашеную известь, мел или древесную золу [4]. Мята к составу почвы нетребовательна, главное, чтобы земля не содержала известь и не была заболоченной. Идеальной почвой для нее может стать рыхлый

чернозем. Рассада высаживается в борозды или небольшие лунки. Перед посадкой землю желательно удобрить органикой – перегноем, листовым компостом. Место под посев нужно выбрать с довольно рыхлой почвой. Перед посевом всходы лучше проскарифицировать с помощью наждачной бумаги – эта процедура значительно повысит всхожесть семян. Посадку шиповника Рекомендуется выполнять в небольшие борозды, которые выполнены с учетом последующего пропалывания и обработки посадок. Сразу же после посева семян осенью грядку необходимо мульчировать опавшей листвой, перегноем или другими органическими материалами. Зверобой предпочитает почву песчаную или суглинистую с хорошим дренажем. Перед посевом грунт перекапывают, мотыжат 2 раза и разравнивают граблями. Удобряют перепревшим навозом или торфокомпостом, которого на 1 кв. метр вносят 3–4 кг. Затем хорошо увлажняют грунт. Боярышник к почве не требователен – может расти на любых почвах, включая осушенные торфяники. Неплохо добавить в почву известь.

Далее, после получения урожая все виды растений проходят поэтапный процесс для получения конечного продукта. Процесс состоит из 7 этапов: сбор сырья, предварительная сортировка чая, завяливание, скручивание, ферментация, сушка, окончательная сортировка и упаковка.

Сбор чая можно осуществлять вручную или с помощью машин. Ручной способ считается наилучшим т.к. качество собранных листьев намного выше, чем при машинной сборке. Применение чаеуборочных машин довольно ограничено, так как, чайное сырье получается низкого качества. Обычно на гектар выводят 4–6 сборщиц, Дневная норма сборщиц чая в среднем 30–35 кг.

На этапе предварительной сортировки чая из свежих чайных листьев выбраковываются грязные, больные и т.п. Такая сортировка проводится только вручную. Далее процесс завяливания, целью которого является – обезвоживание чайного листа. В процессе завяливания лист теряет до 55 % влаги. Подвяливают чайные листья обычно в тени, в хорошо проветриваемом помещении (или под навесами), но некоторые сорта провяливают и на солнце. Завяливание чая может быть естественным, и тогда оно длится от 10 до 24 часов, либо искусственным, и тогда в специальных сушилках время завяливания сокращается в 3–5 раз по сравнению со стандартным. Для завяливания чай обычно раскладывается тонким слоем (до 12 см.) в корзинах, или на специальных поддонах. Кроме простого обезвоживания на этапе завяливания происходит и еще

одна очень важная вещь: клеточный тургор (давление) спадает, листья становятся более эластичными и менее ломкими. Кроме этого, сок чайных листьев становится более вязким, густым. Все эти процессы гарантируют в дальнейшем качественное скручивание и ферментацию. Считается, что завяливание следует прекратить, когда чайные листья, сжатые в комок, не распадаются.

Следующий этап – скручивание, необходимо для того, чтобы выжать из чайных листьев как можно больше чайного сока. При скручивании происходит перемешивание чайных полифенолов с чайными энзимами, что является обязательным условием для нормальной ферментации. Скручивание производится вручную, так как по технологии машинного скручивания – СТС можно изготавливать только черные чаи, как правило среднего и низкого качества. Скручивание должно продолжаться до тех пор, пока листья из зеленых не превратятся в темно-зеленые.

После скручивания начинается процесс ферментации. На долю процесса ферментации выпадает основная часть химических преобразований, происходящих при изготовлении чая. Для непосредственной ферментации чайные листья переносят в большие прохладные, влажные и затемненные помещения, где они раскладываются на ровной поверхности слоями толщиной примерно в четыре дюйма (10 см.) Часто используются листья из алюминия или особым образом обработанное дерево. Ферментация может продолжаться от 45 минут, до нескольких (3–5) часов. В процессе ферментации, цвет листьев значительно темнеет (буреет), от брожения и подвяливания «выжатого» чайного сока появляются характерные ароматы черного чая – в диапазоне от цветочного к фруктовому, ореховому и пряному. Здесь важно помнить, что процесс ферментации должен быть остановлен именно в тот момент, когда аромат чая достигает оптимальной кондиции.

Чтобы остановить ферментацию, переходим к высокой температурной сушке. Сушка чайного листа при высокой температуре – единственный способ остановить процесс ферментации. Если этого не сделать, то чай просто заплесневет и сгниет. Процесс этот деликатный, т.к. если чай не досушить – он быстро испортится в пачках, если его пересушить, он просто обуглится и приобретет отвратительный жженный вкус. В свежесобранном лекарственном сырье, как правило, содержится 70–90 % влаги, а в высушенном – примерно 10–15 %.

Температура, подходящая для сушки зверобоя, девясила и мяты 30–35°C слоем в 10–16 см. Для сушки Иван-чая 50–70°C, для

солодки и боярышника 50–60 °С, а для шиповника подходящая температура сушки 80–90 °С. Стоимость сушилки от 20 до 30 литров объемом, около 100 долларов. Производительность за 24 часа работы – 10 кг ягод или 14 кг трав.

Хранится лекарственное растительное сырье в сухом, проветриваемом помещении, защищенном от света. Девясил хранят в деревянных ящиках, картонных коробках. Мята должна храниться в стеклянных банках с герметичными крышками или в тканевых мешочках из хлопка или льна. На последнем этапе упаковки готового сырья используется фасовочно-упаковочный аппарат. Для реализации каждого этапа нужна специальная машина. Но сейчас на рынке производятся современное оборудование, представленное полностью готовой производственной линией с автоматизированным управлением. Такие агрегаты существенно экономят расходы на оплату наемного персонала. Для производства нашего фито чая может быть куплена такая линия за 5 000 000 тенге, ранее использованная. Данная линия содержит максимальную комплектацию: роллер для скручивания, сушильный шкаф, бамбуковый барабан, поддоны для чая, машина для завяливания, разбивочная машина, машина для фиксации и упаковочная машина. То есть благодаря данному оборудованию будет осуществлен полный цикл производства фито чая. Организация нашего бизнеса: закупка семян/корней, оборудования, выбор персонала, помещения для производства, нахождение поставщиков и потенциальных потребителей, подача рекламы.

По результатам расчета участка земли необходимого для посадки растительного сырья нам нужна земля площадью 75 га. Кроме этого площадь помещения, в котором будет проходить процесс приготовления сырья для фито чая составляет примерно 120 кв. м. Помещение делится на цех производства, склад сырья и склад готовой продукции, офисный отдел, комнату персонала, туалетную комнату. Основная часть помещения отводится под производство, так как оборудование для фасовки габаритное и требует больших площадей для установки (50–60 кв. м.). Помещение должно соответствовать определенным санитарно-эпидемиологическим нормам, комнаты должны иметь электро и водоснабжение и т.д. Для производства понадобится минимум 3 человека, плюс директор, который отвечает за сбыт и контролирует производство и, желательнее, технолог, он занимается рецептурой и контролирует качество сырья и продукции. В целях экономии

директор может совмещать свою должность и должность технолога. Также для сдачи отчетности в налоговую необходим бухгалтер.

Исходя из этого, можно сделать примерный расход для нашей бизнес идеи.

Таблица 1 – Смета расходов

Наименование	Цена/тыс. тенге
Аренда земли	60 (в год)
Обработка земли, закупка семян и т.д.	1000
Аренда помещения под производство (120 кв. м.)	250
Юридическое оформление бизнеса	200
Оборудование (производственная линия)	5000 (дороже если новое)
Расходы на рекламу	200
Зарплата персонала	500
Оплата водоснабжения и электричества	130
Ремонт для соответствия стандартам СанЭ-пидемСтанции	3000
Налоги	302

Как правило, примерные расходы на производство и начальные капитальные вложения составляют около 11 000 000 тенге.

Примерная прибыль:

За рабочий месяц (22 дня) производительность автоматических линий составит 54 000 упаковок. Умножаем цену упаковки 200 тенге на количество 54 000 и получаем прибыль 10 800 000. Наценка на себестоимость продукции составляет около сорока процентов.

Рентабельность бизнеса составляет около- 13%. Окупаемость производства составит 12 месяцев.

ЛИТЕРАТУРА

1 Более 60 % казахстанского фармпроизводства находится под иностранным контролем. 05 декабря, 2017.//BNews Kz. [Электронный ресурс]. URL - <https://bnews.kz>

2 Зверобой трава - лечебные свойства и противопоказания. //100trav.su. [Электронный ресурс]. URL - <https://100trav.su/lekarstvennye-rasteniya/zverboj.html>

3 Лечебные свойства мяты разных видов. 2015//glav-dacha.ru.4 октября 2015. [Электронный ресурс]. URL - <https://glav-dacha.ru/lechebnye-svoystva-mjaty/>

4 Три причины посадить девясил. 30 октября 2017.//7dach.ru. [Электронный ресурс]. URL -<https://7dach.ru/IrinaKydrina/trichiny-posadit-devyasil-150850.html>

5 Производство чая с натуральными травами. // biznescalog.com. [Электронный ресурс]. URL - <http://biznescalog.com/poleznye-stati/proizvodstvo-chaya-s-naturalnymi-travami/>

6 Бизнес-идея: производство травяных чаев в пакетиках. 25.12.2017.//zapusti.biz. [Электронный ресурс]. URL - <https://zapusti.biz/biznes-idei/proizvodstvo-travyanyh-chaev-v-paketikah>

7 Бексеитов Т. К., Камкин В. А. Лекарственные растения: учебно-методическое пособие для студентов лесохозяйственных специальностей высших учебных заведений / Т. К. Бексеитов, В. А. Камкин. – Павлодар: Кереку, 2016. – 250 с. Гаммерман А. Ф., Кадаев Г. Н., Яценко-Хмелевский А. А.. Лекарственные растения. – М.: Высшая школа, 1994. – 400 с.

8 10 Божко Л. Л. Перспективы открытия новых производств в приграничье/ Управление экономическими системами. Электронный научный журнал, 2011. – № 3. – 7 с.

22 Секция. Қаржы
22 Секция. Финансы

ФОНДОВЫЙ РЫНОК КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

АМАНБАЕВ Б.

ученик 10 класса, Школа-лицей № 10
для одаренных детей имени Абая, г. Павлодар

КАЗАНГАП Д.

ученик 10 класса, Лицей-интернат «Білім-Инновация»
для одаренных юношей, г. Павлодар

БЕЙСЕМБАЕВА Г. К., КСЕМБАЕВА А. Н.

ст. преподаватели, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Фондовый рынок страны очень тесно связан с развитием экономики, а также с явлениями, происходящими на межнациональных финансовых рынках. Фондовый рынок испытывает взлеты и падения под воздействием разного характера экономических и политических, внутренних и внешних факторов.

В настоящее время финансисты и аналитики оценивают деятельность фондового рынка Казахстана как не полностью сформировавшегося института, поскольку он еще не в полной мере выполняет свои функции по аккумуляции сбережений и превращению их в инвестиции. Но в последние несколько лет, обладая большим потенциалом, фондовый рынок Казахстана находится на активном этапе развития.

Фондовый рынок – это финансово-экономический инструмент мирового масштаба, основная функция которого заключается в регулировке оборота ценных бумаг путём купли, продажи, обмена или залога. Рынок ценных бумаг – это сложная организационно-экономическая система, включающая в себя совокупность финансовых отношений между субъектами рынка по поводу перераспределения временно свободных денежных средств через долевыми и долговые финансовые инструменты на рыночных условиях, обеспечивающих их эффективное использование, а также совокупность институтов инфраструктуры для функционирования этой системы [1].

Фондовый рынок Казахстана, несмотря на очевидный прогресс в некоторых его сферах, по-прежнему относится к наименее развитым секторам отечественной финансовой системы. В связи

с этим, заслуживает внимания зарубежный опыт успешного становления и роста рынков акций.

Большой интерес для Казахстана представляет собой опыт развивающихся рынков, так как развивающиеся рынки являются более сопоставимыми с казахстанским рынком в плане факторов и предпосылок, определяющих динамику роста.

Об успешном развитии тех или иных развивающихся рынков можно судить по некоторым ключевым показателям: рыночная капитализация, количество эмитентов в листингах организованных рынков, объемы биржевой торговли и рост фондовых индексов.

Высокая динамика развития тех или иных рынков по этим параметрам может выступать количественным критерием успеха и основанием для выделения в первом приближении стран-лидеров, опыт которых целесообразно исследовать в контексте развития казахстанского фондового рынка. О необходимости развития фондового рынка в Казахстане говорится уже не один год. При этом до сих пор он не стал реальным фактором экономического роста. Между тем развитие отечественного рынка ценных бумаг сегодня становится наиболее актуальной темой. В последнее время на решение данной проблемы направлены усилия правительства и бизнеса. В настоящее время разрабатывается программа развития фондового рынка в стране [2].

Следует отметить, что основа рынка ценных бумаг в Казахстане к настоящему моменту уже создана, динамика рыночных индикаторов является позитивной. Для создания полноценного фондового рынка Казахстана необходимо реализовать целостную концепцию, состоящую из трех основных направлений: меры государственной политики, инфраструктурное развитие, образовательные программы.

При этом важнейшие реформы должны быть приняты в области структуры рынка, расширения перечня продаваемых акций, роста ликвидности, создания условий для сертификации рыночных отношений и портфелей. Ясно, что возможности очень большие, и связаны они не только с теми льготами и преференциями, которыми изначально наделены участники этого рынка. Необходимо решить две стратегические задачи:

- первая: решить проблему с дефицитом инструментов,
- вторая: создать все необходимые условия для того, чтобы мобилизовать на фондовом рынке инвестиционные ресурсы внутри Казахстана.

Отличительной чертой фондового рынка Казахстана, как и других стран с формирующейся экономикой, является высокая концентрация: около 85 % капитализации рынка акций обеспечивают 10 крупнейших компаний, представляющих сырьевой и банковский сектор. Только две компании, такие как ENRC и Казахмыс, обеспечивают 50 % капитализации акций. Акции этих компаний практически не торгуются на АО «Казахстанская фондовая биржа» (далее – Казахстанская фондовая биржа (KASE)), которая является основным индикатором состояния фондового рынка в Казахстане.

Казахстанская фондовая биржа – это универсальная площадка для инструментария рынка валют, ценных бумаг государственных и корпоративных эмитентов, а также производных инструментов. KASE по объёму торгов ценными бумагами удерживает второе место среди бирж стран СНГ. За счёт биржи и фондового рынка в целом осуществляются важнейшие перетоки капитала между секторами и отраслями хозяйства.

Одним из показателей достижения конкурентоспособности фондового рынка республики и становления международного финансового центра в городе Алматы следует считать обеспечение роста доли ценных бумаг иностранных эмитентов, торгуемых на внутреннем рынке, сопоставимой с уровнем ведущих бирж Азии и приближенной к уровню развитых стран (5–10 %).

Таким образом, достигнуты определенные результаты, но для построения конкурентоспособного финансового центра, соответствующего мировым стандартам, необходим поэтапный организованный подход к развитию конкурентоспособности фондового рынка.

Реализация поставленных задач осуществляется в рамках разработанного Агентством Стратегического плана развития, а также Плана развития РФЦА на долгосрочную перспективу. Согласно Стратегическому плану Агентства до 2018 года в РФЦА были внедрены новые финансовые инструменты, такие, как исламское финансирование, секьюритизированные активы, новые виды производных ценных бумаг.

Внедрение новых ценных бумаг позволило хеджировать риски на рынке, создать критическую массу эмитентов и инвесторов.

В целях повышения конкурентоспособности инфраструктуры рынка ценных бумаг планируется внедрить новейшие торговые электронные программы, совершенствовать деятельность расчетно-учетной системы. Все эти усилия будут направлены на развитие

фондового рынка и становлению РФЦА как привлекательного, конкурентоспособного рынка финансовых услуг.

Фондовый рынок в Казахстане отстает от показателей других стран. Объемы торгов на рынке к ВВП у нас составляет всего 0,5 %, в России – 10,9 %, а в США целых 225,9 %.

При этом объем рынка корпоративных облигаций к ВВП в нашей стране составляет 18 %, в РФ – 11 %, в ЕС 28,5 %, в США – 51 % [5].

Схожая пропорция по открытым позициям РЕПО к ВВП, в целом же капитализация фондового рынка к ВВП в РК составляет 34 %, в РФ – 48 %, ЕС – 64,4 %, а в США – 146,9 %

При этом казахстанский фондовый рынок демонстрирует невероятные темпы роста – за 2017 г. индекс KASE вырос на 59 %. Положительную динамику продемонстрировали все секторы: объем рынка ценных бумаг вырос в 3 раза до 3450,4 млрд тенге, валютные торги выросли на 64 % до уровня в 135 726,4 млрд тенге, рынок иностранных валют – на 17,6 % (объем – 12 321,5 млрд тенге). Но, как было показано выше, это все равно очень мало по сравнению с другими странами, если учитывать масштабы экономик [6].

Причинами плачевного состояния казахстанского рынка ценных бумаг могут быть:

- 1 Неэффективность казахстанского рынка ценных бумаг;
- 2 Отсутствие достаточного количества инвесторов на рынке ценных бумаг, а также крупных институциональных инвесторов;
- 3 Казахстанские компании для финансирования в большей степени предпочитают кредиты банков, чем средства, привлеченные за счет эмиссии акций;
- 4 Слабая финансовая грамотность населения;
- 5 Отсутствие свободного доступа к историческим данным по торговле ценными бумагами на казахстанской фондовой бирже [4].

Число инвесторов, вкладывающих средства в ценные бумаги, обращающихся на рынке ценных бумаг KASE ограничено, и это в связи с тем, что у населения страны отсутствует доверие к финансовым инструментам рынка ценных бумаг. По состоянию на 01 января 2018 года действуют 82 лицензии на осуществление деятельности на рынке ценных бумаг Республики Казахстан. Вместе с тем, в соответствии с Законом Республики Казахстан «О рынке ценных бумаг» без лицензии осуществляют деятельность АО «Единый регистратор ценных бумаг» и АО «Центральный депозитарий ценных бумаг»:

Существует необходимость в разработке и дополнении отраслевых программ информирования и обучения населения Казахстана в сфере образования о РЦБ, включая внедрение в общеобразовательные курсы предмета РЦБ.

Не повысив финансовые и инвестиционные знания, трудно рассчитывать на грамотность в действиях людей со своими средствами в будущем. Если не будет создана качественная, развитая система, то есть рынок, где будут комфортно себя чувствовать не только крупные компании, холдинги или корпорации, но и физические лица.

Перспективными направлениями в развитии фондового рынка РК может служить план совместных действий по развитию фондового рынка до 2021 года, предложенный и разработанный Национальным банком и правительством. Ожидается, что меры привлекут новых инвесторов, увеличится база эмитентов, а также расширится список финансовых инструментов [3].

В июле 2019 года должен осуществиться переход на систему превентивного надзора и профилактики правонарушений посредством совершенствования процедур риск-ориентированного надзора в отношении брокерских организаций и управляющих инвестиционным портфелем.

В Казахстане также упростят процедуру доступа на рынок иностранных инвесторов и других профессиональных участников.

В декабре 2019 года будут усовершенствованы системы расчетов и регистрации сделок с финансовыми инструментами. Для этого будет введен единый счет для учета ценных бумаг и денег в системе учета центрального депозитария по аналогии с депозитарными системами Clearstream и Euroclear.

Для защиты казахстанских инвесторов будут обсуждать создание специального института гарантирования инвестиций. Эта мера будет осуществляться до конца 2018 года.

На рисунке 1 представлено обобщение основных проблем и направлений развития фондового рынка Казахстана.

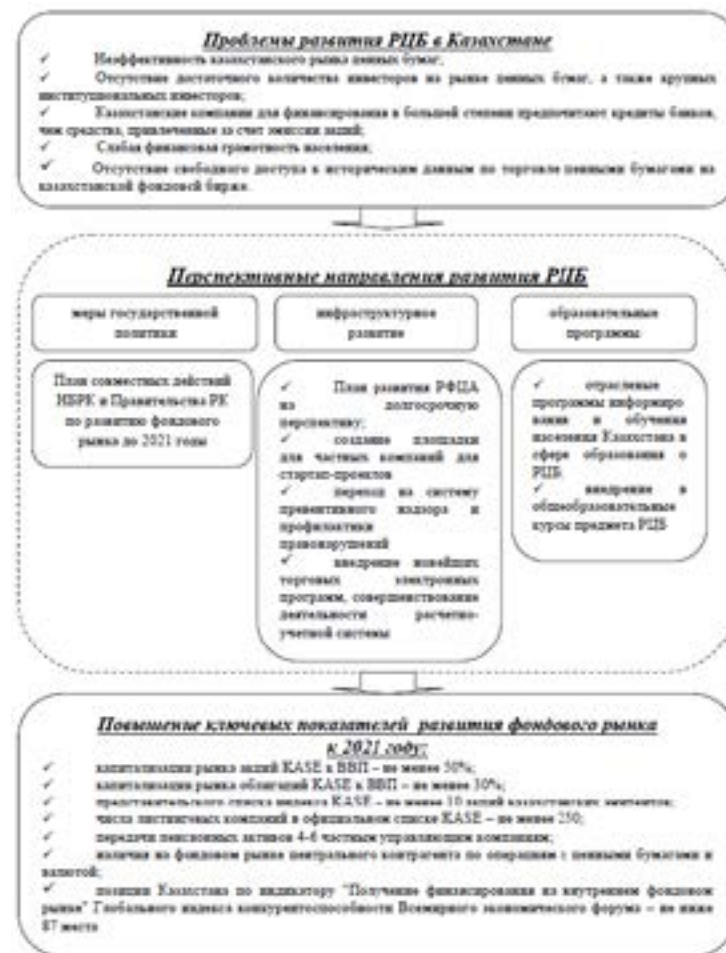

Рисунок 1 – Проблемы и целевые ориентиры развития фондового рынка РК

В целях защиты прав и интересов населения, использующего услуги профессиональных участников рынка ценных бумаг, от возможных противоправных действий брокерских организаций планируется стимулирование использования брокерами торговых платформ для оказания электронных услуг своим клиентам посредством использования «личного кабинета».

В Казахстане также планируют создать отдельную площадку для частных компаний для стартап-проектов. Казахстанская фондовая биржа подписала меморандум с казахстанскими бизнес-инкубаторами о создании площадки стартап-проектов, которая начала свою работу с 2018 года. Ее основная цель – объединить на едином пространстве стартапы, бизнес-ангелов, бизнес-инкубаторы, инвесторов [6].

Таким образом, для обеспечения бесперебойного и высокоэффективного функционирования фондового рынка необходимо стимулировать процессы развития и совершенствования инфраструктуры рынка ценных бумаг, также уделяя особое внимание поиску источников финансирования необходимых реформ и изменений.

ЛИТЕРАТУРА

1 Закон Республики Казахстан «О рынке ценных бумаг» от 2 июля 2003 года №461-ІІ, Закон Республики Казахстан «О государственном регулировании и надзоре финансового рынка и финансовых организаций» от 4 июля 2003 года №474-ІІ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2019 г.).

2 Об утверждении Концепции развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 августа 2014 года № 954.

3 Об утверждении Плана совместных действий Правительства Республики Казахстан и Национального Банка Республики Казахстан по развитию национального фондового рынка на 2018 - 2021 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 января 2018 года № 32.

4 Ильяс А. А. Особенности развития рынка капиталов в Республике Казахстан. Научное издание (монография) – Алматы: Экономика, – 2011, – 19,6 п.л.

5 Фондовые рынки США. Основные понятия, механизмы, терминология. // Под ред. С.Н. Драчева, М.: Патент, 2013.

6 <https://kase.kz>.

БАНКОВСКИЙ МЕНЕДЖМЕНТ И ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТИ

БЕЙСЕНОВА Д., ШАПАГАТОВА А., ТОТАНОВ А.
ученики 5 класса, СОШ № 35, г. Павлодар
КАЙШАНОВА С. К., ШАРИПОВА Т. Ш.
№ 35 СОШ, г. Павлодар

За годы независимости банковская система Казахстана развивалась быстрыми темпами, коренные изменения коснулись не только количества, структуры банковских учреждений, а и качества, разнообразия банковских услуг. Объективная необходимость интеграции в мировые экономические процессы наряду с трудностями переходного процесса для дальнейшего стабильного развития банковской системы требуют решения следующих проблем банковского менеджмента: наращивания капитальной базы для выполнения требований мировых стандартов к банковскому капиталу, увеличения доли долгосрочного кредитования, внедрения систем управления рисками, повышения уровня квалификации банковских специалистов.

Руководящий состав банков осознает, что дальнейшее успешное функционирование зависит от выбора рациональной стратегии развития, формирования портфеля активов с учетом их риска, умеренного управления затратами, ориентации не столько на высокодоходные операции, сколько на те, что приносят стабильный доход. В этих условиях банковский менеджмент превращается во все более сложный технологический процесс.

В современных условиях экономическая реальность ставила отечественные банковские институты в различные условия: от высокоинфляционной конъюнктуры, сопутствующей неустойчивостью ключевых экономических индикаторов и высокой банковской рентабельностью, сменяющейся банковскими кризисами, до абсолютно стабильной ситуации на рынках, характеризующейся обострением вопроса поддержания нормы прибыли, достаточной для нормального функционирования банковских учреждений и защиты от рисков, актуализации проблемы преимущественно интенсивного развития банковских институтов на отечественном и мировом финансовых рынках.

Начиная рассмотрение этого вопроса, отметим, что понятие менеджмента банковской деятельности недостаточно исследовано отечественными экономистами. В этой связи, прежде всего,

выясним, что такое менеджмент и каковы его составляющие. Общеизвестно, что термин «менеджмент» по своей сути является синонимом термина управления.

Менеджмент банка представляет собой сложную (полиструктурную) систему. Структура его, как система управленческих отношений, характеризуется взаимосвязанными отношениями основных функций, в состав которых входят:

- функция подготовки управленческого решения;
- функция принятия управленческого решения;
- функция организации выполнения;
- функция учета и анализа деятельности банков;
- функция контроля и надзора за реализацией управленческих решений;
- функция оперативного регулирования процесса выполнения управленческих решений.

Функция подготовки управленческих решений в виде вариантов проектов стратегического и текущих планов, проектов программ, прогнозов реализуется организационными системами планирования на основе информации маркетинговых исследований, отчетных и аналитических данных, а также материалов к проектам планов, программ и прогнозов, которые представляются управлениями и службами банка.

Функция принятия управленческого решения реализуется высшим звеном руководства банка (Совет Директоров, Правление, Президент, Вице-президенты и другие высшие менеджеры) в виде: «Миссии банка», схемы порядка организации управления, стратегического плана, стратегических программ и проектов (соглашений, договоров и т.п.).

Функция организации выражается в вице: – организационных схем; – подготовки схем документооборота; – положений и инструкций по работе с персоналом; – организации маркетинговых и социологических исследований, внешних связей с иностранными и отечественными банками и другими организациями.

Реализуется, эта функция службами и подразделениями банка, работающими под руководством менеджеров среднего и низового уровней.

Функция учета и анализа реализуется службами бухгалтерского учета, статистики, планирования, маркетинга в форме бухгалтерских балансов, периодической, финансовой и статистической отчетности, аналитических записок и т.п.

Функция контроля реализуется руководством банка всех уровней от низшего до высшего.

Осуществляется функция контроля в двойкой форме: внешней и внутренней.

Внешний контроль осуществляется органами государственного надзора в соответствии с действующими законодательными и нормативными актами; внешним вневедомственным аудитом со стороны негосударственных организаций.

Внутренний контроль осуществляется службами банка.

Функция оперативного регулирования процесса выполнения управленческих решений осуществляется менеджерами среднего и низшего звена. При этом возможна и корректировка ранее принятых руководством решений. Коррективы эти вносятся руководством высшего уровня.

Содержание банковского менеджмента составляют перспективное и текущее планирование, анализ, регулирование и контроль.

Благодаря планированию банковские институты вырабатывают цели, область, масштабы и итоги деятельности на будущее, соизмеряют их с источниками и затратами. Все это достигается благодаря составлению текущих и перспективных планов-прогнозов, устанавливающих границы, в которых предстоит действовать работникам.

Посредством сводных показателей взаимным образом увязываются все стороны деятельности банковского института, выявляются направления отыскания новых областей и способов деятельности в конкурентных условиях на денежном рынке.

Результатом планирования, охватывающего все подразделения банковского учреждения и определяющего локальные и общие перспективы развития банковского института, выступает разработка сводного плана становления банка, либо бизнес-плана, а также оперативных планов по каждому направлению: кредитная, депозитная, процентная, кадровая, инвестиционная и иная политика.

Анализ производится с целью оценки деятельности банковского института в целом и по отдельным направлениям. Это достигается благодаря сопоставлению фактически достигнутых итогов с планируемыми, с итогами прошедших периодов и с итогами лучших банковских учреждений. Материалы анализа дают возможность определить негативные и позитивные тенденции в становлении банковского института, потери, неиспользованные резервы, недостатки в планировании и срывы в принятии решений.

Анализ сведений баланса, проводимый в конкретном ракурсе, составляет базу сводной аналитической работы банковского института. Главными направлениями анализа выступают:

– оценка динамики объемных показателей деятельности банковского института, таких, как активы, депозиты, собственный капитал банка, кредиты, доход. Данная оценка производится в сравнении с аналогичными показателями прочих банков второго уровня, что помогает выявить место (рейтинг) указанного банка в системе отечественных банков второго уровня. Итоги подобной аналитической работы могут оказаться полезными с целью выработки стратегии становления определенного банковского института;

– оценка ресурсной основы: объема, структуры и ключевых тенденций становления ее составных частей (собственного капитала, депозитов, межбанковского кредита). Анализ проводится на базе классификации некоторых статей ресурсов банковского института, расчета структурных показателей, сопоставления их в динамике и с показателями других банковских учреждений. Оценка ресурсной базы применяется с целью разработки депозитной политики банка;

– оценка состояния активов банка (объема, структуры и основных тенденций развития составных частей активов банка, таких, как кредиты, инвестиции, депозиты. Анализ производится на базе классификации активов банка, расчета структурных показателей: сопоставления их в динамике и с показателями прочих банков второго уровня. Итоги проведенного анализа послужат основанием для разработки кредитной и инвестиционной политики банка второго уровня;

– оценка ликвидности банка производится на базе расчета финансовых коэффициентов, соотнесения их с критериальными уровнями, в динамике, обнаружения факторов, воздействовавших на изменение уровня показателей. Материалы анализа дают возможность выявить стратегию и тактику банка второго уровня в сфере управления ликвидностью;

– оценка доходности банка осуществляется на основе анализа данных баланса и отчета о прибылях и убытках. В процессе анализа рассчитывается система количественных и качественных показателей, характеризующих доходность и прибыльность банка, эффективность использования активов, структуру доходов и расходов банка. На основе этого анализа разрабатывается механизм управления прибыльностью банка [13, с. 61].

Наряду с этими направлениями сводной аналитической работы коммерческие банки осуществляют аналитические разработки по отдельным направлениям, таким, как анализ кредитного портфеля банка, анализ портфеля ценных бумаг, анализ кредитоспособности клиентов, анализ достаточности собственного капитала, анализ процентной маржи и др. Материалы указанных аналитических разработок используются для выработки политики в области управления банковскими рисками применительно к сферам деятельности банка.

Регулирование в системе банковского менеджмента имеет определенные особенности, обусловленные наличием государственного надзора за деятельностью коммерческих банков. Учитывая, что банковская деятельность наиболее рискованная, вовлекающая в оборот крупные суммы «чужих» денег, государственное регулирование предусматривает ряд принципиальных требований к лицензированию банков, ограничению сфер их деятельности, достаточности капитала, ликвидности, формированию обязательных резервов.

В этой связи система саморегулирования, то есть внутрибанковского регулирования, в первую очередь направлена на соблюдение требований и нормативов, установленных органами государственного надзора. Система внутрибанковского регулирования включает в себя следующие самостоятельные направления:

– совершенствование организационной структуры банка, то есть образование новых и совершенствование старых подразделений, для обеспечения дальнейшего развития банка, например, отделов планирования и маркетинга, ревизионных и аналитических служб;

– разработка и совершенствование инструктивных и методических материалов, процедур принятия решений, повышающих качество управления банковской деятельностью;

– корректирование целей, приоритетов и методов осуществления банковской политики, с учетом реально складывающейся ситуации;

– принятие конкретных мер по ограничению объемов рисков по отдельным направлениям деятельности банка, или по созданию дополнительной системы гарантий для защиты от рисков;

– совершенствование кадровой политики, системы обучения персонала, организации внутрибанковского контроля [14, с. 43].

Контроль в банковской деятельности подразделяется на внешний и внутренний.

Внешний контроль осуществляется Национальным банком Республики Казахстан и внешними аудиторами. Внутренний контроль организует сам банк. Внутрибанковский контроль является частью менеджмента банка. Его функции выполняют менеджеры в соответствии с их полномочиями, а также органы внутреннего аудита. Создание оперативной системы обнаружения отрицательных тенденций и недостатков в работе банка для принятия мер по их устранению является главной задачей внутрибанковского контроля. Взаимосвязь внутреннего и внешнего контроля состоит в проверке соблюдения законодательных и нормативных актов Национального банка Республики Казахстан, внутрибанковских инструкций и правил, предписаний внешних контролирующих органов.

Таким образом, банковский менеджмент – процесс воздействия на интересы банковского института, отдельных исполнителей для формирования новых рынков и оказания разнообразных банковских услуг операций в целях создания наиболее благоприятных условий финансового развития клиентуры. Предметом менеджмента являются отношения управления. Отношения управления банком представляют собой весьма сложный комплекс устойчивых взаимосвязей отдельных исполнителей в процессе управления. Одна из важнейших функций управления – создание условий необходимых для успешного функционирования банковского института.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» // <http://www.akorda.kz>
- 2 Балашов А. П. Основы менеджмента. Учебное пособие. - Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2011. – 288 с.
- 3 Данные сайта Википедия: свободная энциклопедия // <https://ru.wikipedia.org>
- 4 Ильяс А. Стратегический менеджмент. Учебное пособие. - Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2012. – 438 с.
- 5 Банковский менеджмент: Е. Ф. Жуков, Н. Д. Эриашвили, Е. И. Кузнецова, Г. А. Васильев, В – Москва, Юнити-Дана, 2011 г. - 320 с.
- 6 Лаврушин О.И. Банковский менеджмент. М.: Кронус, 2013. – 380 с.
- 7 Еремина Л. М. Банковский менеджмент: учеб. пособие / Н. И. Куликов, И. Р. Унанян, Л. С. Тишина. – Тамбов: Изд-во ГОУ ВПО ТГТУ, 2010. – 80 с.

8 Сейткасымов Г. С., Ильяс А. А. Банковский менеджмент: Учебное пособие. - Астана : КазУЭФимТ: ИПЦ, 2008. - 223 с.

9 Веснин В. Р. Основы менеджмента: учебник / В. Р. Веснин. – М.: Проспект, 2013. – 320 с.

10 Васильев В. П. Банковское дело / В. П. Васильев. - М. : Юнити-Дана, 2011. - 688 с.

11 Жаворонкова А. Р. Банковское дело. Организация деятельности коммерческого банковского института / А. Р. Жаворонкова, Ю. Б. Кузьменкова. - М. : Юрайт, 2012. - 608 с.

12 Бланк И. А. Инвестиционный менеджмент: Учебный курс. – Киев: Эльга – Н, Ника-Центр, 2011. – 448 с.

13 Банковская система в современной экономике: учебное пособие / Под ред. О. И. Лаврушина.- М.: КНОРУС, 2012. – 440 с.

14 Хамитов Н. Н. Банковский менеджмент. Учебное пособие. Алматы: Экономика, 2010. – 342 с.

К ВОПРОСУ ПОВЫШЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ В ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

МУКЫШЕВ Т. М.

ученик 8 «Б» класса, Школа-лицей № 16, г. Павлодар

КАЛИАСКАРОВА С. Ж.

классный руководитель 8 «Б» класса, Школа-лицей № 16, г. Павлодар

К началу 2019 года, по данным Первого кредитного бюро, казахстанцы задолжали по кредитам почти 6 триллионов тенге, это на 15 % больше, чем годом ранее.

Более половины розничных кредитов составляют потребительские кредиты без обеспечения, их удельный вес в структуре займов за год вырос с 49,7 % до 54,1 %, а онлайн-займы составляют уже 2,5 % от всех выданных ссуд.

Выросла и доля микрокредитования: так, МФО занимают 5,2 %, против 4,6 % годом ранее.

Популярность онлайн-кредитов возросла и благодаря поправкам, принятым в законодательство в прошлом году. Они позволили сделать онлайн-кредиты более привлекательными для потребителей: средняя ставка по таким кредитам составила 0,21 % в день, срок – до 90 дней, сумма – до 300 тысяч тенге. Онлайн-кредиты выдают и банки – Altyn Bank, Capital Bank (для Алматы и Астаны), Kaspi Bank и Сбербанк [1].

Тенденция роста задолженности казахстанцев финансовым институтам по кредитам вызывает обеспокоенность. Причинами этому могут быть различные экономические ситуации, но одна из основных-это слабая финансовая грамотность заемщиков.

Чтобы проанализировать уровень финансовой грамотности среди школьников, в рамках исследования, в феврале 2019 года, мною был проведен опрос среди учащихся 5, 8, 11-х классов школы-лицея № 16 г. Павлодара. В общей сложности в исследовании участвовало 46 школьников от 12 до 17 лет. Анкета содержала одинаковые для всех классов вопросы по различным темам финансовой грамотности, которые формируют такие основные понятия, как финансовая дисциплина, финансовое планирование, целеустремленность, а также вопросы по детским банковским картам и криптовалютам. В процессе опроса учеников, для получения более достоверных результатов, им было рекомендовано не пользоваться Интернетом и телефонами. Все основные вопросы исследования и ответы учащихся были сведены в две таблицы.

Таблица 1

Класс	Сколько денег в месяц вы получаете на карманные расходы, тенге	Ведете ли учет расхода денег, да/нет (количество голосов)	Копите ли вы деньги, которые выдают вам родители и родственники, да/нет (количество голосов)	Обсуждают ли ваши родители с вами семейный бюджет, да/нет (количество голосов)
5	5 000	5/10	13/2	6/ 9
8	5 000	7/11	12/5	7/10
11	10 000 и больше	5/ 9	9/5	2/12

Таблица 2

Класс	Есть ли у вас детская банковская карта, да/нет (количество голосов)	Обсуждали ли с вами родители оформление для вас детской банковской карты, да/нет (количество голосов)	Знаете ли вы какие виды банковских карт существуют, да/нет (количество голосов)	Знаете ли вы криптовалюты, да/нет (количество голосов)
5	2/13	5/10	5/10	12/3
8	3/14	4/13	10/ 7	12/5
11	5/ 9	5/ 9	8/ 6	13/1

При опросе выяснилось, что больше половины детей не ведут учет расходов наличных денег, а именно эта процедура воспитывают финансовую дисциплину. Так же большинство опрошенных ответили, что родители не привлекают их к обсуждению, при формировании семейного бюджета, т.е. у детей не закладываются навыки планирования расходов. По теме банковских детских карт, учащиеся показали совсем не радостную картину, почти 80 % детей ответили, что не имеют детских банковских карт, и впервые слышат об этом. А родители так же не обсуждали с ними оформление банковских карт. При вопросе о видах банковских карт, половина детей не смогли правильно ответить на вопрос. И это притом, что, более 80 % взрослых казахстанцев-родителей нынешних школьников активно пользуются «безналом», а интернет-банкинг и мобильный банк используется повсеместно. Да и сами по себе детские карты – не инновация, банки начали их предлагать довольно давно. Но родители не придают большого значения, тому, что финансовая грамотность в раннем возрасте служит страховкой на будущее: согласно исследованиям, проведенным в разное время в Великобритании и Австралии, дети, которые пользуются дебетовыми картами, во взрослом возрасте относятся к кредитным картам осторожнее своих сверстников. Они четко понимают разницу между собственными и заемными средствами, и менее склонны к импульсивным тратам [2]. В заключительном вопросе ученикам был задан вопрос о криптовалютах, где почти все ответили правильно. Но это можно объяснить, тем что, тема криптовалют в последние два года активно обсуждается и освещается в Интернете и в средствах массовой информации.

Результаты данного опроса показали, что сейчас необходимо еще много сделать для формирования финансовой грамотности детей. Мероприятия в этом направлении начались еще в августе 2009 года, когда был издан приказ МОН РК «Об утверждении Типовых учебных программ по основам экономики и финансовой грамотности» [3]. Но в тот период времени реальная практическая реализация оставляла желать лучшего, финансовая грамотность во многих школах не преподавалась, в остальных был включена в предметы «Познание мира» или «Технология». Например, изучая кулинарию, дети составляли калькуляцию блюда.

В настоящее время ситуация по обучению детей финансам начинает приобретать направленный, более качественный ориентир. Так, в рамках программы «Цифровой Казахстан» в школах

Павлодара, банкиры будут преподавать ученикам на факультативах финансовую грамотность. С идеей внедрить новый предмет в школьную программу «Халык банк» обратился в управление образования и получил поддержку. С прошлого года в павлодарских школах открываются бизнес-кабинеты, в которых работники банка проводят уроки финансовой грамотности [4]. В декабре 2018 года, директор Павлодарского областного филиала «Народный банк Казахстана» Анатолий Бойчин, провел для студентов ПГУ им. С. Торайгырова лекцию по финансовой грамотности [5].

Чтобы усилить работу в данном направлении, Национальный банк Казахстана разработал программу по повышению финансовой грамотности на период 2016-2018 гг. Например, был проведен конкурс детских рисунков на лучший дизайн банкнот и монет. Так же можно отметить лекции по финансовой грамотности в школах, ВУЗах, библиотеках, трансляция познавательной-развивающей ТВ-программы «Школа финансов», издание учебных и методических пособий для проведения факультативных занятий по основам финансовой грамотности для 5-9 классов (2009-2014), издание книги для детей «История денег», мультфильм об истории тенге, материалы о финансах в газетах «Улан», «Дружные ребята» и «Ойла», экскурсии для студентов экономических колледжей по банкам второго уровня (2015-2016). Также был создан сайт fingramota.kz, и запустили мобильное приложение Нацбанка, в котором можно получить консультацию по финансовым вопросам [6], [7].

В ближайшее время кардинально изменится подход к изучению финансовой грамотности в учебных заведениях. С 2019 года предмет «Основы предпринимательства» будет преподаваться во всех школах Казахстана 2 раза в неделю на русском и казахском языках. «Основы предпринимательства» – элективный школьный предмет для учеников 10-11-х классов общеобразовательных школ Казахстана, инициированный Национальной палатой предпринимателей «Атамекен» при поддержке Министерства образования и науки. Программа разработана с учетом лучших иностранных практик, основана на принципах геймификации (от англ. game – «игра») учебного процесса и на кейсовой работе на темы, близкие казахстанской молодежи. Школьники будут изучать основы бизнеса на примерах вайнеров и молодых предпринимателей, которые еще недавно так же, как и они, сидели за партами. Все это должно продемонстрировать окружающие их

живые бизнес-процессы и мотивировать на создание собственного дела в будущем.

Основная задача – развить предпринимательское мышление у школьников, чтобы дети могли воспринимать жизненные сложности и проблемы как возможности и применять полученные навыки в других повседневных областях своей деятельности, 40 % от общей программы занимает теория, 15 % – разбор различных реальных примеров и еще 45 % – работа на практике. Для нового учебника 10-11-х классов была создана рабочая группа, куда, помимо методологов, школьных и вузовских преподавателей, вошли бизнесмены, представители ряда отечественных и международных учебных и научных заведений: ВШЭ КазГЮУ, Института языкознания, колледжа «ALMA University», университета «Туран», Финансовой академии [8].

Важно прививать детям культуру обращения с деньгами – это фундамент будущих грамотных финансовых решений. Основная цель финансовых обучающих программ — предупредить школьников от финансовых ошибок и сформировать правильные привычки в вопросах финансов. Есть все основания полагать, что социально-образовательные проекты отражают ответственное отношение к развитию общества, росту финансовой грамотности населения и начинающих молодых предпринимателей, за которыми будущее экономики Республики Казахстан.

ЛИТЕРАТУРА

1 Казахстанцы задолжали по кредитам почти 6 трлн тенге. Онлайн-займы составляют уже 2,5 % от всех выданных ссуд. 12 Февраль 2019 г. [Электронный ресурс] - URL: <https://www.zakon.kz> [дата обращения 16.02.2019]

2 Финансовые услуги и продукты. Учите финансам с дошкольного возраста Выпуск №1, 28 декабря 2017 г. [Электронный ресурс]. - URL: <http://spb.rbcplus.ru/issue/5a4507997a8aa963ffb5dbb8> [дата обращения 12.01.2019]

3 Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 18 августа 2009 года № 384 «Об утверждении Типовых учебных программ по основам экономики и финансовой грамотности». [Электронный ресурс] URL: - <https://online.zakon.kz> [дата обращения 14.01.2019]

4 В школах ввели новый факультатив - финансовая грамотность. Автор: Регина Маргарян, 16-11-2018, 04:02, [Электронный ресурс].

- URL: <http://obozrenie.kz/10167-denezhnyy-bukvar.html>. [дата обращения 14.01.2019]

5 Народный банк за финансовую грамотность. Автор: Валерия Джембетова, 7-12-2018, 06:14, [Электронный ресурс]. - URL: - <http://obozrenie.kz/10239-narodnyy-bank-za-finansovuyu-gramotnost.html>. [дата обращения 14.01.2019]

6 Финансовая грамотность населения и безналичные платежи в Казахстане Отчет по результатам глубинных интервью с экспертами рынка GfK Kazakhstan для Visa. Проекты НБРК по повышению финансовой грамотности на 2016-2018 [Электронный ресурс]. - URL: - <https://www.kazfintech.kz> [дата обращения 16.01.2019]

7 ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО БАНКА КАЗАХСТАНА от 7 сентября 2017 г. Обучение финансовой грамотности целесообразно начинать в раннем возрасте - НБРК. [Электронный ресурс]. - URL: <https://nationalbank.kz> [дата обращения 16.01.2019]

8 Финансовая грамотность будет расти. Автор: Наталия Акопян, 13:13, 20 Августа 2018 года [Электронный ресурс]. - URL: - <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/finansovaya-gramotnost-budet-rasti> [дата обращения 17.01.2019]

23 Секция. Құқықтану
23 Секция. Юриспруденция

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ЖОЛ ЖОҚ

АНАФИН И. Р.
4 сынып оқушысы, № 2 Чернорецк ЖОББМ,
Павлодар ауданы, Набережное ауылы
ЭТЕКБАЕВА А. Ж.
Бастауыш сынып мұғалімі, № 2 Чернорецк ЖОББМ,
Павлодар ауданы, Набережное ауылы

Сыбайлас жемқорлықпен күресу және оны жеңу бүгінгі күні республикадағы мемлекеттік саясаттың басты бағыттарының бірі болып табылады.

«Сыбайлас-жемқорлық» деген түсінік мағынасына этимологиялық қарау мұны «параға сатып алу», «пара» ретінде, «corruptio» деген латын сөзін алып, анықтауға мүмкіндік береді. Рим құқығында сондай-ақ «corruptio» түсінік болған, ол жалпы сөзбен айтқанда «сындыру, бүлдіру, бұзу, зақымдау, жалғандау, параға сатып алу» деген түсінік берген де, құқыққа қарсы іс-әрекетті білдірген. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі сыбайлас-жемқорлықты пара беріп сатып алу, лауазымды адамдардың, саяси қайраткерлердің сатқындығы ретінде сипаттайды. ҚР «Сыбайлас-жемқорлықпен күрес туралы» Заңы сыбайлас-жемқорлыққа келесідей анықтама береді. Ол: «...мемлекеттік міндеттерді орындайтын адамдар, сондай-ақ соларға теңелген адамдар, тікелей өзі немесе делдал арқылы өздерінің лауазымды құзыреттерін және онымен байланысты мүмкіншілікті немесе өз құзыреттерін басқаша пайдаланып мүліктік пайда алу үшін заңмен қарастырылмаған мүліктік жайлылықты және артықшылықты қабылдау, сондай-ақ жеке және заңды тұлғалармен аталмыш жайлылықты және артықшылықты оларға заңсыз беруге осы адамдарды парамен сатып алу» [1, б. 7].

Сыбайлас-жемқорлық бірталай экономикалық заңдардың іс-әрекетін төмендетеді және әлемдік қауымдастық алдында елдің беделін түсіреді, оған тиімді шетел инвестиция жолында басты кедергі болып табылады. Адал және әлеуметтік бағытталған бизнес нарықтан ысырылады, себебі сыбайлас-жемқорлық мұндай бизнесті тиімсіз етеді. Сыбайлас-жемқорлық әсіресе мемлекеттік билік органдарында қауіпті. Мұндай жағдайда ол биліктің монополиясын, мемлекеттік

қызметшілердің шешім қабылдау өкілеттігін күшейтеді және шенеуніктердің қатал құқықтық есеп беруін және бақылауда болуын жоюын білдіреді. Тәжірибе көрсеткендей, сыбайлас-жемқорлық мемлекеттік жүйенің барлығын бұзады, мемлекеттік билік беделінің және мемлекеттік қызмет абыройның құлдырауына ықпал етеді.

Сыбайлас-жемқорлық экономиканың дамуына кедергі жасайды және ұйымдастырылған қылмыстың, әсіресе экономика саласында, өсуіне ықпал жасайды [1, б. 8].

Сыбайлас-жемқорлық құқық бұзушылықты анықтау, болдырмау, алдын алу және өз құзыреті шеңберінде оларды жасаған адамдарды жауапқа тарту, кеден органдарымен жүзеге асырылады. Кеден органдардың лауазымды адамдары заңнама белгілеген мерзімде іс, материал, хаттама жіберген адамға немесе органға жазбаша сыбайлас-жемқорлық қылмыс, әкімшілік құқық бұзушылық туралы көрсетіп-білдіру жіберуге, оларды қарағанның нәтижелеру туралы хабарлауға тиіс. Заңға сәйкес кеден органдар олардың құзырынан шығатын шаралар қабылдауға және жауапты мемлекеттік лауазымда отырған адамдардың жасаған сыбайлас-жемқорлық қылмысын анықтаған әр оқиға туралы құқық статистикасы және ақпарат органдарына дереу мәліметтер жіберуге міндетті.

Сыбайлас жемқорлықпен күресу Қазақстанның бүгінгі күнгі күрделі мәселесі болып отыр. Үлкен әлеуметтік қасірет болып табылатын ол саяси даму тұрғысынан бір-біріне ұқсамайтын әлемдегі барлық елдердің қай-қайсысын да қатты алаңдататыны анық [3, б. 7].

Бұрынғы өткен ата-бабаларымыз да дөп басып «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген. Олардың әділдік пен турашылдықты ту еткендігін ғасыр қайраткерлері Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би және тағы да басқа біртуар билер мен шешендердің өмірі дәлел болатындығын біз тарихтан жақсы білеміз [2, б. 54].

Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес, сыбайлас жемқорлық қылмыстарға негізінен лауазымды қылмыстар жатады. Өмір көрсеткендей, қызмет өкілеттігін теріс пайдалану, билікті не қызметтік өкілеттікті асыра пайдалану, пара алу, пара беру, парақорлыққа делдал болу, қызметтік жалғандық жасау, көрінеу жалған сөз жеткізу, сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету, көрінеу жалған жауап беру, сарапшының жалған қорытындысы немесе қате аудару, жалған жауап беруге немесе жауап беруден жалтаруға, жалған қорытынды беруге не қате аударуға сатып алу, лауазымды адамдардың сот үкімін, сот шешімін

немесе өзге де сот актісін орындамау, осындай қылмыстардың барлығы жемқорлық сыбайластық байланыстарды пайдалану арқылы жасалады [6, б. 59].

Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық даму, нарықтық экономиканы құру инвестициялар тарту процесін баяулататын және демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсер ететін, елдің даму болашағына айтарлықтай қауіп төндіретін құбылыс. Елбасы биылда «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты өзінің Қазақстан халқына Жолдауында «демократиялық қоғам жағдайында қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес ерекше мәнге ие болады» деп атап көрсетті. Яғни бұл мемлекеттің осы жағымсыз құбылысты жою бағытындағы кешенді және жүйелі күрес жүргізу саясаты жанданып, әрі қарай жалғасын табады деген сөз.

Сонымен қатар сыбайлас жемқорлықпен пәрменді күресу үшін халықтың құқықтық сауатсыздығын жоятын, құқықты түсіндіру жұмысының деңгейі мен сапасын арттыру керектігінің маңызы зор. Халық өздерінің құқықтарын, өздеріне қарсы қандай да бір құқыққа қайшы іс-әрекет жасалған жағдайда қандай іс-қимыл қолдану керектігінің нақты жолдарын толық білулері қажет. Конституциялық тәртіпті қорғау, сыбайлас жемқорлықпен күрес аясында тиімді, бірыңғай жалпы мемлекеттік саясат жүргізу, мемлекет пен азаматтардың өмір сүруінің барлық салаларында сыбайлас жемқорлық пен оның көріністері деңгейін төмендету, қоғамның мемлекетке және оның институттарына сенімін нығайту бүгінгі күндегі басты мақсат болып табылады.

Осы мақсаттағы жұмыстарды жүйелі жүргізуге тағы бір серпін ретінде «Қазақстан Республикасында қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту және құқық қорғау қызметін одан әрі жетілдіру жөніндегі қосымша шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы қолданысқа енгізілген. Бұл Жарлық еліміздегі құқық қорғау органдары қызметтерін жетілдіруге бағыттала отырып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттермен олардың пайда болуының алдын-алуда жүйелі, әрі тұрақты шаралар атқаруды қамтамасыз етеді [5, б. 669].

Кез-келген өркениетті қоғам үшін сыбайлас жемқорлықпен күрес ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлық мемлекетті ішінен жоюдың бастамасы мен жетістіктерді жоққа шығаратын, ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатер әкелетіндігі күмәнсіз. Сондықтан да Қазақстан Республикасының мемлекеттік

саясатының негізгі басымдылықтарының бірі болып осы зұлымдықпен күресу болып табылады.

Дене шынықтыру мен спортты дамыту мемлекеттің әлеуметтік саясатының шешуші бағыттарының бірі болып табылады. Оны тиімді жүзеге асыру берік біріктірілген қоғам құруға және бірыңғай болашақ ұлтты қалыптастыруға байланысты. Дене шынықтыру және спорт саласындағы сыбайлас жемқорлық алғышарттарын болдырмау мақсатында, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет агенттігі:

- бюджет қаражатын бөлу жүйесінің ашықтығы мен объективтілігін қамтамасыз ете отырып, спорт ұйымдарын қаржыландыру тәсілдерін қайта қарастыруды;

- кәсіпқой спорт клубтарын мемлекеттік қаржыландыруды жеке капиталдың үлесін ұлғайта отырып, кезең-кезеңімен азайту мәселесін қарастыруды (Англия, Германия, Италия тәжірибесі бойынша);

- шешімдер қабылдаған кезде сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің туындауын болдырмайтын тетіктерді енгізе отырып, әкімдіктердің дене шынықтыру және спорт басқармаларының функциялары мен өкілеттіктерін қайта қарастыруды;

- шешімдер қабылдау кезінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін пайда болуын болдырмайтын тетіктер енгізу;

- мемлекет құрылтайшысы болып табылатын спорт ұйымдарының басшы жұмыскерлеріне лауазымдық жалақы мен сыйақының максималды шектерін белгілеуді ұсынған болатын. Осы жоғарыда аталған пунктерді орынджау арқылы спорттағы ашықтыққа қол жеткізіп, онда сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға болады [3, б. 10].

Біздің қоғамда сыбайлас жемқорлыққа орын жоқ. Қоғамның барлық күш-жігерін біріктіріп, осы дерттің одан әрі ушықпауы үшін оны тоқтатудың барлық амалдарын қолдану арқылы ғана бұл құбылысқа тиімді түрде қарсы тұруға болады.

Ел болып еңсемізді көтергенімізге, тәуелсіздігімізді алып, шаршы әлемге танылғанымызға жиырма жылдай уақыт өтті. Өткенімізге көз салсақ, Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың көреген саясатының арқасында мемлекетіміздің тамыры тереңге тартып, нығая түсуіне бағытталған құқықтық заңнамалар мен іс-шаралар қабылданып, ел экономикасы мен әлеуметтік жағдайы түзеліп, әлем мемлекеттерінің ортасынан өз орынын айқындады. Бүкіл әлемге өзінің біртұтастығымен, ажырамас бірлігімен танылды. Қоғам дамуының жаңа жолын тандап, уақыттан туындаған әртүрлі кеселдерден айығуды міндет

етіп қойды. Ол жол – Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлының бастауымен алға қойылған сыбайлас жемқорлықпен күрес жолы.

Сондықтан сыбайлас жемқорлықпен күресу барлық Қазақстан Республикасы азаматтарының азаматтық борышы деп білу керек [4, б. 11].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттің негіздері. Оқу құралы, Алматы 2004. 7-10 б.

2 Фукс С. Л. Обычное право казахов в XVIII-первой половине XIX в. - Алма-Ата: Наука, 1981. с. 54.

3 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттің негіздері. Оқу құралы, Алматы 2004. 7-10 б.

4 Материалы по казахскому обычному праву // Сб. Научно-популярное издание. – Алматы: Жалын, 1998. – 303 с., с. 11.

5 Рабинович Н. О. О наказуемости взяточничества // Право. - 1916. - № 11. с. 669.

6 Қазақстан Республикасының Заңы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы», - Алматы: ЖШС «Издательство Норма-К», 2010. – 16.

КОРРУПЦИЯ ГЛАЗАМИ МОЛОДЕЖИ

АТЬКОВ Н. И.

ученик 10 класса, Узынсуская СОШ, Иртышский район

О необходимости бороться с коррупцией говорят абсолютно все. В предвыборных программах всех без исключения кандидатов коррупция называется величайшим злом нашей действительности.

Действительно это одна из серьезнейших проблем нашего общества. Решать ее предстоит нам – молодым. Это и побудило меня обратиться к теме. Необходимо, чтобы граждане доверяли чиновникам, а в их лице государству, это создаст условия для развития страны в целом, и создания правового поля в частности. Но на самом деле нарастает социальная напряженность и дефицит доверия общества государственным служащим, так как не работают законы из-за неисполнительности чиновников, их готовности пойти на компромисс со своей совестью ради личного обогащения, собственной выгоды.

Коррупция представляет собой реальную угрозу национальной безопасности нашей страны. Проблема коррупции, без сомнения, актуальна в нашей стране. В последнее время на страницах газет, в телевизионных передачах широко обсуждается проблема коррупции в нашем государстве, на уровне государства принимаются законопроекты, учреждаются комиссии, призванные регулировать уровень коррупции. Все это свидетельствует об остроте данной темы, ее злободневности. Тема коррупции в Казахстане в условиях современных рыночных отношений и построения правового государства очень актуальна. Коррупция – это угроза для любого государства. Она разлагает деловую среду, снижает дееспособность государства, отражается на имидже государства. Но самое главное – коррупция подрывает доверие граждан к власти, к тем проблемам, которыми власть должна заниматься [1, с. 12].

Сложно также представить, что коррупционные проявления совершенно незнакомы моим землякам. Поскольку человек постоянно стремится к удовлетворению своих потребностей и в первую очередь материальных, а чиновники – люди, можно предположить, что государство неотделимо от понятия «коррупция» и всегда найдется чиновник, берущий взятки, то есть коррупция – это явление вполне закономерное.

Коррупция – это злоупотребление служебным положением, дача взятки, получение взятки, коммерческий подкуп, либо иное незаконное использования физическим лицом своего должностного положения, вопреки законным интересам общества и государства в целях получения выгоды. В первобытных обществах плата жрецу или вождю была нормой [2, с. 20].

Исторические корни коррупции, вероятно, восходят к обычаю делать подарки, чтобы добиться расположения. Коррупция может быть подвержен любой человек, обладающий дискреционной властью – властью над распределением каких-либо не принадлежащих ему ресурсов по своему усмотрению (чиновник, депутат, судья, сотрудник правоохранительных органов, администратор, экзаменатор, врач и т. д.). Главным стимулом к коррупции является возможность получения экономической прибыли (ренты), связанной с использованием властных полномочий, а главным сдерживающим фактором – риск разоблачения и наказания.

Таким образом, коррупция всегда связана с нечестностью чиновника и чаще всего с нарушением законодательства.

Основные причины коррупции: слабость гражданского общества; неразвитость и несовершенство законодательства; экономический упадок и политическая нестабильность; обнищание населения; отсутствие оптимальной системы антикоррупционных законов и подзаконных актов; существенные недостатки и грубые ошибки в проведении экономических и социальных реформ; кадровую, техническую и оперативно-тактическую неподготовленность правоохранительных органов к противодействию организованной преступности, в том числе коррумпированным структурам; минимальный риск разоблачения коррупционеров и отсутствие жестких по отношению к ним мер ответственности; привилегии на распоряжение собственностью и услугами, которые находятся в руках ограниченного числа чиновников [3, с. 34].

Одним из основных путей коррупционного обогащения являются государственные расходы.

Государственные закупки, как правило, предполагают выбор объективно лучшего предложения из нескольких на основе конкурса, однако иногда чиновник может обеспечить победу продавца, пообещавшего наибольшие «комиссионные» («откат») со сделки.

Внебюджетные счета часто создаются с легитимной целью (пенсионные, дорожные фонды и др.) Однако в некоторых фондах, например, для помощи инвалидам, доходы могут значительно превышать реальные расходы, что стимулирует желание у некоторых чиновников присвоить «излишки».

Среди других областей, наиболее прибыльных в плане коррупции, следует выделить налоговые льготы, продажу сырьевых товаров по ценам ниже рыночных, районирование, поскольку оно влияет на стоимость земли; добычу природных ресурсов и др. [4 с. 43].

Итак, можно сделать вывод, что существует множество областей обогащения, в том числе и такого масштаба, что возникает сомнение в существовании действенных механизмов по снижению уровня подкупа в государстве, слишком много людей заинтересовано в сохранении данного порядка.

Коррупция – явление, тормозящее развитие государства, уровня жизни в стране. Нельзя с ней мириться, если нас волнует будущее нашей страны, благосостояние нашего народа в массе. Уничтожение коррупции во всех проявлениях должно быть общенациональным делом. Но массовые репрессии и примитивные решения – не выход.

Методы, которые действительно помогут сделать борьбу с коррупцией успешной, и которые сегодня активно применяются

для данной цели – это прозрачность институтов государства, их подконтрольность обществу, правильная мотивация людей на государственной службе – чиновников, строгая система их отбора, вознаграждения за работу. Именно системными решениями можно добиться очистки от коррупции государственных институтов.

С целью выяснить, имеют ли место коррупционные проявления в нашей местности, и какие способы борьбы с коррупцией мои земляки считают наиболее эффективными, мной был проведён социологический опрос.

В опросе приняли участие 80 человек. На вопросы анкеты отвечали совершеннолетние жители с. Узынсу. Опрос проводился на улицах села, в магазинах, в здании школы. Опрос анонимный. На вопросы 1,3,5 следовало дать по одному ответу. Вопросы 2 и 4 могли предполагать, как один, так и несколько ответов.

Приходилось ли Вам встречаться с проявлениями коррупции в вашей повседневной жизни? На этот вопрос положительно ответили 29 человек (36,25 %), отрицательно – 51(63,75 %).

Как Вы считаете, где коррупция в нашем обществе встречается чаще 48 человек отметили, что коррупция встречается в среде государственных служащих, 39 – в правоохранительных органах, по 9 и 7 соответственно – образование и здравоохранение. Среди других вариантов встречались ответы «езде» (4), «в правительстве» (1)

Как вы считаете, можно ли победить коррупцию в нашей стране полностью? По вопросу о возможности полной победы над коррупцией 13 человек оптимистично ответили «Да», а 69 – «Нет»

Во время анкетирования респондентам был задан вопрос: «Какие меры по борьбе с коррупцией, на ваш взгляд, наиболее эффективны?».

Предлагалось дать не более трех вариантов ответов из числа предложенных.

Были получены следующие результаты:

43 % – выбрали ответ: «Усиление борьбы с коррупцией в самих правоохранительных органах»;

62 % – «Ужесточение уголовных наказаний вплоть до введения смертной казни за коррупцию и другие экономические преступления»;

43 % – «Конфискация имущества не только коррупционеров, но и членов их семей»;

35 % – «Совершенствование законодательной базы»;

26 % – «Сокращение государственного аппарата»;

22 % – «Усиление контроля за деятельностью чиновничества со стороны общественности и демократических институтов (СМИ, общественные организации, политические партии)»;

10 % – «Наделение правоохранительных органов дополнительными полномочиями и средствами»;

9 % – «Поощрение, в том числе материальное, добровольных информаторов о фактах коррупции»;

7 % – «Легализация наименее социально опасных видов коррупции («чаевые», подарки врачам, учителям и другое)».

Примечательно то, что 7 % опрошенных выступает за легализацию наименее социально опасных видов коррупции. Это служит подтверждением того вывода, который был сделан ранее – под коррупцией многие понимают злоупотребления именно в высших эшелонах власти.

В целом, результаты исследования привели меня к выводу, что одним из главных направлений борьбы с коррупцией должно стать повышение правовой, экономической грамотности граждан.

По Вашему мнению, кто больше виноват:

По вопросу о степени вины того, кто даёт и того, кто берёт взятки, большинство подчёркивают, что вина равнозначна).

Проанализировав данные социологического опроса, можно сделать следующие выводы:

Несмотря на то, что наш район слабо развит в экономическом отношении, с проявлениями коррупции сталкивались в своей жизни более трети опрошенных. Следовательно, у них были ситуации, в которых они сами, или их знакомые давали или брали взятки.

Чаще всего взятки дают государственным служащим и людям, работающим в правоохранительных органах. Значительно реже в образовании и здравоохранении. Но такие случаи всё же есть.

Подавляющее большинство опрошенных считают борьбу с коррупцией бесперспективной. Более 80 % уверены, что коррупцию в нашей стране искоренить невозможно. Тем не менее, жители села называют самые эффективные, по их мнению, способы борьбы с коррупцией. Мои земляки утверждают, что самым эффективным является лишение свободы. Лишение должностей и показательные судебные разбирательства тоже названы эффективными способами в борьбе со взяточничеством.

Более 50 % респондентов утверждают, что вина того, кто берёт и того, кто даёт взятки, равнозначна. Я считаю, что коррупцию победить можно, но победить не абсолютно, но резко сократить ее масштаб и ее

вредоносность безусловно можно. Это очень трудная и долгосрочная работа, ей надо серьезно заниматься. К сожалению, пока власть этого не делает, если не считать отдельных разрозненных попыток, но тем не менее мы знаем, что многие страны, демократические и процветающие ныне, переживали очень тяжелые периоды, похожие на наш.

Победить коррупцию можно только с привлечением всех существующих институтов гражданского общества, поскольку именно оно более всего заинтересовано в этом. Привлекая общественные организации к полноценному сотрудничеству при решении этой масштабной проблемы, государство получает шанс повысить доверие к себе граждан, а значит, шанс на достижение поставленных целей. Наиболее ощутимые удары наносит она по экономической безопасности страны.

К наиболее тяжелым последствиям коррупция приводит в ходе избирательного и бюджетного процессов. Политическая коррупция начинается с выборов, коррупция в ходе выборов приводит к недоверию властям. Коррупция в бюджетном процессе приводит как к разворовыванию бюджетных денег, так и к потере привлекательности страны для своих и иностранных инвесторов поэтому, реализуя программу борьбы с коррупцией, власть должна эффективно привлекать к этому широкие общественные круги, в первую очередь – предпринимательские, и независимые средства массовой информации. Особое внимание следует уделить воспитанию правового и гражданского сознания и получению навыков поведения в демократическом правовом обществе, в том числе – навыков антикоррупционного поведения.

Реальная борьба с коррупцией возможна лишь на основе осуществления комплекса согласованных мер. Эти согласованные, скоординированные меры должны быть направлены, главным образом, на устранение причин и условий возникновения коррупции и, кроме этого, на смягчение ее последствий.

Для предупреждения коррупции необходимы системные, комплексные, согласованные меры по двум главным направлениям:

1 Принимать такие законодательные акты, чтобы возможность возникновения коррупции при их исполнении была бы минимальной.

2 Создавать условия для возникновения общественного участия в процессах предотвращения коррупции, развивать его и повышать его эффективность.

Предложения по борьбе с коррупцией

- Ужесточить законодательство

- Сделать так, чтобы чиновнику было невыгодно брать взятки, а предпринимателю – невыгодно их давать.

- Повышать уровень зарплат.

- Улучшать контроль.

- Воздействовать на психологию, менталитет людей.

Воздействовать таким образом, чтобы чиновники не смогли больше находить оправданий себе, а предпринимателю противно было бы давать взятку.

- Устроить пропаганду против коррупции, повышать информированность организаций и граждан.

В результате работы я пришел к выводу, что коррупция – это страшное социальное зло, которое мешает нашей стране успешно модернизироваться. Коррупция – это то, что государству самому не искоренить. Нужна помощь общества. Только если общество в целом, и каждый отдельный человек поменяет свой менталитет, только тогда можно будет справиться с коррупцией. Когда я проводил опрос в школе, то обнаружил, что ученики очень мало знают о данной проблеме. Мне кажется, что негативное отношение к коррупции как к нежелательному социальному явлению, должно стать активной жизненной позицией каждого гражданина нашей страны. И формирование этой позиции необходимо начинать со школы.

Важно воспитывать у детей любовь к родной стране, воспитывать чувство сопричастности и ответственности за все, что происходит в стране, развивать осознание необходимости соблюдать законы государства, развивать нравственность, духовность.

Проведенное исследование показало, что большинство жителей села выработали негативное отношение к коррупционному поведению.

Коррупция существовала, существует и будет существовать во всех эпохах и всех странах. У сотрудников правоохранительных органов всегда было и будет много работы по искоренению коррупции в различных областях деятельности человека. Но и все граждане должны прилагать усилия, для того, чтобы в нашей, стране, коррупции было как можно меньше

Мы видим, что коррупция пронизывает все слои жизни общества, для того чтобы уровень коррупции в нашей стране начал хотя бы маленькими шагами снижаться, надо действовать систематически и прогрессивно, мало лишь уличать сотрудников государственных органов во взяточничестве – все население должно понять, что надо начать с того, что прекратить давать взятки.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Волженкин, Б. В. Коррупция. – СПб.: 1998.
- 2 Основы борьбы с коррупцией (системы общегосударственной этики поведения) / под ред. С. В. Максимова – М.: 1999. [19]
- 3 Кузьминов Я. И. Тезисы о коррупции. – М.: Гос. ун-т. Вышш. шк. экономики, 2000.
- 4 Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы. – М.: Логос, 2003. – 356 с.
- 5 Краснов, М. А. Коррупция на дорогах / Краснов, Михаил Александрович. – М.: – Алтыбақан, 2012.

ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ КАК ПРОФИЛАКТИКА ПРАВОНАРУШЕНИЙ

ЖЕТПИСОВ А.

ученик 10 «А» класса, Областной многопрофильный лицей-интернат
для одаренных детей, г. Павлодар

ЗАУАТ Р.

учитель истории, Областной многопрофильный лицей-интернат
для одаренных детей, г. Павлодар

На протяжении всего периода реформирования социально-экономических отношений в рамках перехода к рыночной экономике, дети в Республике Казахстан оказались самой слабозащищенной демографической частью населения. По состоянию на 2018 год в Республике Казахстан всего насчитывается 5 199 995 ребенка [1]. Однако как показывает практика, чем больше детей, тем больше правонарушений они совершают.

Согласно статистическому анализу Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан, за 2017 год зарегистрировано 7 389 несовершеннолетних, совершивших уголовные правонарушения. Для сравнения: за 2016 год было зафиксировано 6 655 правонарушителей. Рост составил 0,8 % [2].

Особую тревогу вызывает рост числа убийств, совершенных подростками. По данным статистического анализа, значительный рост произошел по фактам убийств – на 62,2 % (с 13 до 22), в том числе 17 из них совершены в группе и с особой жестокостью (Акмолинская – 5, ЮКО – 4, Алматинская – 3, г. Алматы – 3, в г. Астана, ВКО, Жамбылская, Актюбинская, Карагандинская,

Костанайская областях – по 1). В том числе из 22 преступлений, зарегистрированных по статье «Убийство», 3 совершены в состоянии алкогольного опьянения и с применением насилия [2].

Рост подростковой преступности тревожит родителей, педагогов, юристов, общественность. Вот почему социальная профилактика этого явления должна занимать ведущее место в деятельности различных государственных и общественных организаций.

И особое внимание в профилактической работе должно уделяться формированию правовой культуры подростков. Актуальность и значимость вопросов, возникших в области профилактики детских правонарушений, требует поиска возможного решения, выяснения причины негативных явлений и определения механизма их устранения. Одной из таких попыток является разработка механизма правового воспитания несовершеннолетних в современном казахстанском обществе. Не случайно, Глава государства в Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» сказал: «Дети – наиболее уязвимая и самая незащищенная часть нашего общества, и они **не должны быть бесправными**» [3].

В статье 1 Конституции, Республика Казахстан утверждает себя, «...демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы» [4]. Эта норма имеет распространение в первую очередь на детей, в связи с тем, что они не обладают реальной возможностью защищать свои права и законные интересы так же эффективно, как взрослый человек.

Это обусловлено тем обстоятельством, что правовой статус несовершеннолетних специфичен, они имеют сравнительно небольшой жизненный опыт, во многом зависимы от своих законных представителей (родителей). В этой связи, создание системы правовой защиты несовершеннолетних является очень актуальной, поскольку по мере повышения уровня социально-экономического развития республики в качестве одной из приоритетных задач, от решения которой зависит дальнейшее развитие и процветание страны, должно выступить формирование системы специальной правовой охраны детства.

Наука накопила громадный эмпирический и теоретический материал, позволяющий сделать вывод о том, что возрастные особенности существенно и серьезно сказываются на поведении

подростков. Не будем подробно останавливаться на характеристике каждого возрастного периода. Остановимся на некоторых особенностях личностных характеристик «трудных» подростков.

1 Это прежде всего стойкая изоляция от учебного коллектива. Ребенок ходит в школу с переусложненной программой, сидит в переполненном классе. Между учителем и учеником в процессе обучения должна быть обратная связь, а она в классе, где свыше 30 человек, невозможна, репетитора родители нанять не могут. Ученик начинает «не успевать». Ему ставят двойки, учителя его ругают, родители тоже. Подросток начинает испытывать дискомфорт в школе, пропускает занятия, конфликтует с одноклассниками и учителями. И идет на улицу, в компанию таких же подростков, где его понимают и принимают таким, каков есть.

2 Следующей характерной особенностью несовершеннолетних является примитивизм интересов и потребностей. Бесцельное времяпрепровождение формирует соответствующий негативный интерес, он закрепляется в привычке, а последняя ведет к социально негативной потребности, к общественно опасным противоречивым способам ее удовлетворения. Наличие негативных потребностей, интересов к употреблению алкоголя, токсичных веществ, наркотиков, бесцельному пребыванию на улице, в подъездах, подвалах и т. п. фиксируется не менее чем у двух третей лиц, совершивших преступления. Отмечается так же общая ограниченность круга потребностей и интересов, примитивный характер многих из них. Высокой оценкой пользуются азартные игры, совместные выпивки, публичная демонстрация пренебрежения к нормам общественной морали, культивирование вражды к некоторым группам подростков, не принадлежащих к их кругу.

3 Низкий культурный уровень – также одна из многочисленных черт несовершеннолетних правонарушителей.

Причины правонарушений и преступлений несовершеннолетних

Семейное неблагополучие. Отсутствие родительской семьи или семейное неблагополучие, напротив, почти всегда создает реальные сложности в формировании детей и подростков, преодолеть которые обществу до сегодняшнего дня не удается.

Неблагоприятное бытовое окружение. Это одна из распространенных причин правонарушений среди подростков. Превращение большой семьи в малую, рост числа однодетных и неполных семей, дезорганизация семьи повысили необходимость

для детей искать общения вне дома как своеобразную компенсацию дефицита эмоциональных контактов с родителями. В школе, где он успевал, ему тоже плохо. Таким образом, из трех основных сфер жизнедеятельности подростка: семья, школа, досуг – в двух ему плохо.

Средства массовой коммуникации. Говоря о влиянии на ребят средств массовой коммуникации, нужно в первую очередь отметить их информационное воздействие. Они образуют систему неформального образования, существенно отличающуюся от системы обучения в учебных заведениях. Кино и телевидение являются мощными источниками формирования навыков агрессивного поведения.

Низкая правовая грамотность. Правовая безграмотность – одна из причин правонарушений и преступлений несовершеннолетних.

Методические рекомендации для снижения детской правонарушаемости

Работа с семьей 1. Выявление семей, уклоняющихся от воспитания детей; неблагополучных семей. Работа с ними. 2. Организация консультаций психологов, педагогов, медиков для родителей; 3. Организация тематических встреч родителей с работниками образования, правоохранительных органов, прокуратуры, органов здравоохранения.

Правовой всеобуч учащихся 1. Проведение бесед, классных часов по разъяснению правил поведения и правовой информированности учащихся; 2. Разъяснение учащимся ответственности за заведомо ложные сообщения о фактах терроризма, о не подобающем поведении вблизи автомобильных и железных дорог; 3. Проведение тематических бесед и лекций по правовым вопросам с привлечением специалистов по праву; 4. Изучение государственных и международных документов о правах человека, о положении в обществе и правах ребенка.

Организационные мероприятия 1. Планирование и корректирование работы по профилактике правонарушений совместно с инспекторами ОДН; 2. Проведение мероприятий по выявлению учащихся, склонных к правонарушениям; 3. Систематическая работа со списком и картотекой «трудных» учащихся; 4. Участие в проведении операции «Подросток», «Семья», «Досуг»;

Работа с учащимися 1. Создание консультационных пунктов по оказанию учащимися и их родителям информационно-правовой помощи; 2. Изучение конвенции ООН о правах ребенка и четкое соблюдение этих прав всеми в школе; 3. Охват организованным

отдыхом и трудом подростков «группы риска» в каникулярное время и интересным, содержательным досугом в течение всего года;

4. Организация медицинских обследований подростков, склонных к употреблению алкоголя, наркотических и токсических веществ;

5. Проведение вечерних дискотек, клубов выходного дня, экскурсий и путешествий в выходные дни.

Основные направления работы системы перевоспитания:

1. Всестороннее изучение личности с выявлением тех положительных качеств трудного подростка, которые надо в первую очередь использовать в перестройке характера, усовершенствовать их и развивать. 2. Проектирование и прогнозирование развития личности на основе выявленных позитивных тенденций его поведения, образа жизни. 3. Организация воспитательных мероприятий на основе расширения положительных связей трудного ребенка с окружающим миром, вовлечения в активную деятельность, общественную жизнь школы.

Формы индивидуальной работы с родителями, способствующие выработке практических умений и навыков в правильном воспитании детей: Посещение семьи установление с родителями подростка педагогически целесообразных контактов на основе такта и взаимоуважения, искреннего желания оказать реальную помощь подростку в создавшихся затруднительных ситуациях; Индивидуальные беседы с отцом, матерью, лицами их заменяющими, по наиболее затруднительным вопросам семейного воспитания.

Рекомендации родителям по перевоспитанию педагогически запущенных детей:

Необходимо заострять внимание на внутреннем мире подростка, учить разбираться в мотивах его действий и поступков, уметь сопереживать, поставить иногда себя на его место;

Говорить не о плохих детях, а о плохих поступках, при всех обстоятельствах разговор с подростком заканчивать в благожелательном тоне, выражая надежду на лучшее;

Соблюдать чувство меры во взаимоотношениях с подростками, то есть умение быть требовательными без придирчивости, добрыми без слабости, ласковыми без баловства;

Сочетать различные формы воздействия на подростка (не увлекаться либо наказаниями, либо поощрениями, либо поучениями. Поощряя, следует предъявлять новые, более высокие, требования. Наказывать следует так, чтобы дети не озлоблялись, а задумывались над своими поступками);

Не допускать исполнения любых прихотей подростка, ограничивать их желания;

Не третировать подростка различного вида немотивированными запретами и ограничениями: «нельзя», «не трогать», «не ходи» и т.п.

Тактично и ненавязчиво разъяснять подростку правильные формы поведения, что возможно при условии постоянного духовного общения с ним;

Советовать родителям при любой неудаче анализировать свои действия и консультироваться со школой;

Добиваться единства согласованных со школой требования к подростку.

ЛИТЕРАТУРА

1 Материалы 18 Заседания Комиссии по делам несовершеннолетних и защите их прав при Правительстве РК. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bala-kkk.kz/ru/node/360>

2 Отчет Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры РК за 2016 и 2017 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: pravstat.prokuror.kz/rus

3 Послание Президента РК Назарбаева Н. А. «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan

4 Конституция Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://online.zakon.kz>

КАДРОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНЫХ ИНСПЕКЦИЙ КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ ИХ УСПЕШНОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ

ИСМАГУЛОВА А. А.

ученик 9 «Б» класса, Лицей-интернат «Білім-инновация» для одаренных девочек, г. Павлодар

АХМЕДЖАНОВА Г. Б.

научный руководитель, д.ю.н., профессор, ШГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В обеспечении высокой эффективности исполнения наказаний, применения к осужденным без изоляции от общества мер

воспитательно-профилактического воздействия, соблюдения их законных прав и интересов, укрепления законности в деятельности уголовно-исполнительных инспекций (УИИ) одну из основных ролей играют формирование и развитие кадрового потенциала УИИ. Эта роль еще больше возрастет из-за расширения функций УИИ за счет осуществления контроля за условно-досрочно освобожденными из исправительных учреждений, за осужденными за преступления небольшой тяжести, страдающими наркоманией, получившими отсрочку исполнения приговора, надзора за лицами, в отношении которых избрана мера пресечения в виде домашнего ареста, увеличения до 480 количества часов по обязательным работам [1, с. 12–13].

Необходимость совершенствования кадрового обеспечения УИИ обусловлена также ростом уровня повторной преступности осужденных без изоляции от общества с 1,94 % в 2016 г. до 2,44 % в 2017 г.

Формирование кадрового потенциала УИИ, способного эффективно работать в современных условиях, становится одной из важных задач реформирования уголовно-исполнительной системы (УИС).

Подбор и расстановка персонала должны обеспечивать слаженную деятельность коллектива УИИ с учетом объема, характера и сложности выполняемых работ на основе выполнения следующих условий: равномерная и полная загрузка всех сотрудников; использование сотрудников в соответствии с профессией и квалификацией, с конкретизацией функций исполнителей; обеспечение необходимой взаимозаменяемости сотрудников; обеспечение полной ответственности каждого за выполнение своей работы, то есть точного учета ее количественных и качественных результатов; закрепление за исполнителем работы, которая соответствует уровню его знаний и практических навыков.

Согласно данным нашего исследования, 44 % сотрудников и 35,7 % начальников УИИ – лица в возрасте до 30 лет, что вполне очевидно, поскольку инспекторский состав УИИ формируется нередко из выпускников образовательных учреждений.

Кроме того, 55,6 % сотрудников и 35,7 % начальников УИИ – лица в возрасте 30–40 лет. Отсутствие сотрудников УИИ в возрасте старше 40 лет объясняется во многом ротацией кадров в УИС, а также достаточно низким престижем службы как в УИС в целом, так и в УИИ. Не случайно, в Концепции правовой политики РК на период с 2010 до 2020 года в рамках кадрового

обеспечения работников УИС предусматривается обеспечение высокого социального статуса и престижа труда работника УИС, законодательное определение системы социальных гарантий, в том числе выделения жилья работникам УИС и членам их семей, развитие сети региональных медико-реабилитационных центров для профилактики профессиональной деформации, психологической перегрузки и организации семейного отдыха работников.

Предполагается широкое применение практики материального и морального стимулирования работников УИС, дальнейшее развитие системы мер поощрения. Своего рода кризис мотивации сотрудников необходимо преодолевать за счет различных способов стимулирования. Это позволит не только привлекать людей к различным видам работы, но и повышать эффективность управления персоналом органов и учреждений УИС [2, с. 50–51].

Исследованиями установлено, что положительное влияние на деятельность сотрудников оказывает мотивация, тем не менее, на наш взгляд, зачастую мотивационные программы оказываются неэффективными только потому, что при их разработке цель была сформулирована в общем виде: «Чтобы все хорошо работали».

Согласно данным исследователей, доминирующими мотивами поступления на службу в УИИ являются социальная стабильность (официальное трудоустройство и т.д.) и продолжение работы. 16 % имеют неопределенные мотивы, в числе которых «просто работать», «интересно», «нравится форма». Среди мужчин – кандидатов на службу – доминирующим выступает желание продолжить службу (60 %), среди женщин – социальная стабильность (39 %).

По этой причине особую значимость приобретает кадровая политика УИИ, которая базируется на ряде принципов:

- приоритетность, системность и комплексность решения кадровых проблем;
- перспективность, упреждающий характер в принятии решений по прогнозированию кадровой ситуации;
- доступ всех граждан страны к службе в УИИ при неукоснительном соблюдении требований к состоянию здоровья, уровню образования, профессиональной подготовленности, отсутствию судимостей, связей в криминальной среде;
- правовая и социальная защита персонала УИИ, обеспечивающая законность и социальную справедливость решения кадровых вопросов;
- повышение социального статуса сотрудников УИИ и их престижа.

В научной литературе нет единого понятия кадровой политики. Г. Гербер, Г. Юнг полагают, что это «главная линия в деле подготовки кадров, основанная на объективной необходимости». Р. В. Мартанус понимает под кадровой политикой «отношения по поводу обучения, подбора, воспитания и расстановки управленческих кадров». Есть точка зрения, что это подбор, расстановка и выдвижение кадров [3, с. 50].

Требуются разработка требований к служебному поведению работников УИС, создание правовых и организационных условий для их соблюдения; разработка и принятие мер (стандартов), основанных на единой системе обязанностей, запретов и ограничений, направленных на предупреждение коррупции. Это во многом обусловлено тем, что только в 2017 г. практически в два раза возросло количество уголовных дел, возбужденных в отношении сотрудников УИИ (2016 г. – 8) [4, с. 66].

От уровня профессиональной подготовки сотрудников УИИ зависит их способность в полном объеме справляться со своими служебными обязанностями. В настоящее время КУИС принимаются меры по созданию эффективной системы управления УИИ, повышению их правового статуса, увеличению штатной численности персонала. Как показало наше исследование, 71,5 % начальников УИИ имеют высшее образование, однако высшее юридическое – лишь 28,6 %.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Колоколов Н. А. Залог, домашний арест: становление практики // Закон и время 2011, № 10. - С. 20 -30.
- 2 Карабаева С. А. Вопросы совершенствования порядка исполнения общественных работ // Общественно-политический, научно-правовой журнал «Заң және Заман». 2010 г. №12. С. 38-40.
- 3 Карабаева С. А. Эффективность альтернативных наказаний // Информационно-аналитический журнал «Правовая реформа в Казахстане», 2009. - №4. - С. 53-55.
- 4 Карабаева С. А. Общественные работы как альтернатива лишению свободы в Республике Казахстан // Международный научный журнал «Ғылым-Наука», № 1(7), март 2010. - С. 25-27.

РАЗВИТИЕ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

КАЙРУЛЛА С. Т.

10 класс, Ескаринская ОСШ, Железнодорожный район

АХМЕДЖАНОВА Г. Б.

научный руководитель, д.ю.н., профессор

Президент Казахстана Н. А. Назарбаев в своем послании народу Казахстана вновь обратился к проблеме реализации принципа гуманизма. Он отметил, что у нас в стране введены правовые механизмы защиты собственности, проведена гуманизация уголовного законодательства по преступлениям, не представляющим большой общественной опасности, расширена сфера применения наказаний, не связанных с лишением свободы, а также мер пресечения, альтернативных аресту. Благодаря этому только в текущем году около двух тысяч осужденных за преступления небольшой и средней тяжести будут освобождены из мест лишения свободы. Этим самым были предприняты государством реальные шаги по гуманизации и демократизации судебно-правовой системы, которые являются важнейшими составляющими проводимых реформ в Казахстане.

Еще древнегреческий философ Платон в своих ранних трудах писал, что наказание благо для преступника, которое способно восстанавливать гармонию в его душе. Он допускал смертную казнь. Но при этом Платон обращал внимание на законотворческий процесс, отмечал необходимость учитывать человеческое несовершенство, стремиться предупредить преступление, добиваться того, чтобы в результате наказания человек становился лучше. Платон также отмечал личный характер наказания, считал, что оно не должно распространяться на потомков преступника даже в случаях посягательства на государственный порядок.

Для активизации вышеуказанных процессов необходимо научное осмысление данной проблемы, поскольку уголовная политика как направление деятельности всего государственного и правового механизма общего противодействия преступности еще недостаточно изучены.

Первое. В новом проекте УК РК необходимо переосмыслить само содержание и цели уголовного наказания. Так, в части 2 статьи 38 УК РК 6 «Понятие и цели наказания» заложены постулаты переходного законодательства от бывшего СССР, когда в период холодной идеологической войны надо было доказывать всему

капиталистическому миру положения о преимуществах социализма, в том числе и в сфере уголовного законодательства. Поэтому такие понятия, как восстановление социальной справедливости, непричинение физических страданий или унижение человеческих достоинств, носят номинальный характер и полностью слово в слово перешли из старого УК Казахской ССР. На наш взгляд, речь должна идти только о каре за содеянное, а содержание кары, то есть наказания, должно соответствовать тяжести совершенного преступления. Тогда будет обеспечиваться социальная справедливость и превентивная роль уголовного законодательства.

К сожалению, в статье 40 Понятие и цели наказания Проекта УК РК эти нормы остались без изменений.

1 Наказание есть мера государственного принуждения, назначаемая по приговору суда. Наказание применяется к лицу, признанному виновным в совершении уголовного правонарушения, и заключается в предусмотренном настоящим Кодексом лишении или ограничении прав и свобод этого лица (а как быть со штрафом, то есть с денежным взысканием!).

2 Наказание применяется в целях восстановления социальной справедливости, а также исправления осужденного и предупреждения совершения новых уголовных правонарушений как осужденным, так и другими лицами.

Наказание не имеет своей целью причинение физических страданий или унижение человеческого достоинства. Небольшой комментарий. Как можно восстановить социальную справедливость, если речь идет об убийстве или изнасиловании. Или как можно в процессе назначения наказания, которое является мерой государственного принуждения, не причинять физические страдания (применение тех же наручников, сопровождение под конвоем, передвижение в спецмашине и т.д.) или унижение человеческого достоинства (помещение человека в камеру, на судебном процессе в клетку, показ по телевидению, публикации в средствах массовой информации и т.д.). Поэтому оставлять в новом проекте УК РК заведомо невыполнимые и не соответствующие реалиям положения нам представляется не совсем правильным. На наш взгляд, можно предложить следующую редакцию статьи 38 УК РК, отражающую истинное содержание наказания.

Предлагаемая редакция Статьи 40. Понятие и цели наказаний

1 Наказание есть мера государственного принуждения, назначаемая по приговору суда в отношении лица, признанного

виновным в совершении уголовного правонарушения, предусмотренного особенной частью УК РК.

2 Наказание является не только карой за содеянное, а также направлено на исправление осужденного и предупреждение совершения новых уголовных правонарушений, как осужденным, так и другими лицами.

3 Не допускается самостоятельное изменение (снижение, превышение) пределов установленного судом наказания при его исполнении.

Второе. Нуждается в пересмотре содержание статьи 10 УК РК 7 «Категории преступлений». Согласно п. 1 данной статьи деяния, предусмотренные настоящим Кодексом, в зависимости от характера и степени общественной опасности подразделяются на преступления небольшой тяжести, преступления средней тяжести, тяжкие преступления и особо тяжкие преступления. На наш взгляд, разработчиками УК РК была допущена методологическая ошибка при определении категорий преступлений. Для классификации преступлений был предложен механический подход, так как в ее основу были положены всего два основания это форма вины и размер наказания (сроки лишения свободы), последний является преобладающим критерием. А характер общественной опасности, о котором лишь подразумевает Законодатель, остался вне правового поля. Что значительно затрудняет правоприменительную практику, так как произошло обезличивание предложенных категорий преступлений. То есть разработчик предложил путь от наказания к преступлению, а не от преступления к наказанию. Первичным является преступление, а не наказание.

Хотелось бы привести в качестве положительного примера юридическую технику, примененную в бывшем УК Казахской ССР в статье 7-1 «Понятие тяжкого преступления». Законодатель того периода четко определил понятие тяжкого преступления, так как сделал перечисление всех составов преступлений, относящихся к категории тяжких преступлений. Такая конкретика позволяла правоохранительным органам в процессе их правоприменительной деятельности легче ориентироваться в происходящих событиях и давать правильную квалификацию тех или иных совершаемых преступлений, а это в свою очередь подразумевалось и правильном назначении наказания.

В новом проекте УК РК следовало бы использовать этот опыт и развить его применительно к новому уголовному законодательству.

Например, статью 10 УК РК изложить в следующей редакции. «К преступлениям небольшой тяжести относятся умышленные деяния (перечислить составы преступлений) и неосторожные деяния (перечислить составы преступлений) за совершение которых применяются все виды наказаний кроме лишения свободы. К преступлениям средней тяжести законодатель относит умышленные деяния (перечислить составы преступлений), за совершение которых максимальное наказание не превышает пяти лет лишения свободы, а также неосторожные деяния (перечислить составы преступлений), за совершение которых предусмотрено наказание в виде лишения свободы на срок свыше пяти лет. К тяжким преступлениям законодатель относит умышленные деяния (перечислить составы преступлений), за совершение которых максимальное наказание в виде лишения свободы не превышает двенадцати лет лишения свободы. И к особо тяжким преступлениям законодатель относит умышленные деяния (перечислить составы преступлений) за совершение которых предусмотрено наказание в виде лишения свободы на срок свыше двенадцати лет или смертной казни. По нашему мнению, было бы правильным, учитывая прошлый законодательный опыт, отказаться при определении категорий преступлений от такого основания как сроки наказания (лишения свободы), а в статье 10 УК РК перечислить конкретные составы преступлений относящиеся к каждой категории преступлений.

Третье. Сократить применение такого вида наказания как лишение свободы. В своем послании народу Казахстана 29 января 2010 года Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев дал весьма принципиальную оценку действующему уголовному законодательству Республики Казахстан и вытекающей из его содержания правоприменительной практики. Главой государства было сказано, что у нас в системе наказания штрафы составляют менее 5 %, исправительные работы 0,4 %, общественные работы 0 %. Основным же видом наказания является лишение свободы, Никто не занимается реабилитацией освободившихся из мест заключения. В результате они пополняют число преступников.

Так, в Уголовном кодексе наиболее представленным видом основного наказания, предусмотренного в санкциях статей УК РК, является лишение свободы (559), на втором месте штраф (295). Третье место занимает такой вид наказания, как арест (224). Далее следуют лишение права занимать определенную должность или заниматься определенной деятельностью (176), исправительные работы (158),

ограничение свободы (122), привлечение к общественным работам (77), содержание в дисциплинарной воинской части (43), ограничение по воинской службе (31), пожизненное лишение свободы (19), смертная казнь (18). Следовало бы изменить данное соотношение, уменьшив такой вид наказания как лишение свободы и увеличив виды наказания не связанные с изоляцией человека от общества.

При внесении изменений в действующее уголовное законодательство по содержанию и видам наказаний следует обратить внимание и на такой аспект, как возможность максимального ограничения количества лиц, направляемых в исправительные учреждения. Речь идет о минимизации вовлечения граждан в сферу уголовной юстиции, создание условий для более широкого применения уголовно-правовых мер, не связанных с изоляцией от общества. Не секрет, что во время пребывания в исправительном учреждении происходит под влиянием различных факторов, серьезная деформация личности осужденного.

Известный ученый Кудрявцев В. Н., обратил внимание на то, что один из парадоксов изоляции людей в местах заключения состоит в том, что будучи помещенными туда за совершение преступлений и для того, чтобы исправиться, они совершают в этих местах новые преступления, порой не менее тяжкие. Этот факт, по мнению цитируемого ученого, лишней раз указывает на неэффективность и бессилие исправления преступников посредством изоляции от общества. Далее В. Н. Кудрявцев указывает, что стратегия изоляции преступника от общества изживает себя.

На наш взгляд, необходимо сократить применение такого вида наказания, как лишение свободы, путем исключения его из многих статей Особенной части УК РК, а также проработать возможность введения новых видов наказаний, альтернативных лишению свободы. Например, ссылка и высылка и другие. Особенно это можно провести по составам, предусматривающим уголовную ответственность за преступления экономической направленности, заменив лишение свободы экономическими мерами.

В первые годы существования молодого советского государства институт уголовного наказания был крайне противоречив, что обуславливалось полным отказом от имперского законодательства, сложным внутривластным положением, когда законность подменялась целесообразностью, направленной на удержание и укрепление советской власти. Первые декреты новой власти не содержали положений, которые бы определяли конкретные виды,

сроки или размеры наказаний, а, как правило, лишь указывали, что наказывать необходимо по всей строгости революционного закона. Единой (универсальной) системы наказаний не существовало ни юридически, ни фактически, наказания устанавливались специально принимаемыми актами либо в отношении одного преступления (группы деяний), либо для специально созданного судебного органа.

ЛИТЕРАТУРА

1 Законодательство стран СНГ. Уголовный кодекс Республики Беларусь // http://base.spinform.ru/show_doc_fw?rgn=1977. Дата обращения: 6.03.2017.

2 Уголовное законодательство Норвегии / Научн. ред. и вступ. статья д.ю.н., проф. Ю. В. Голика; перевод с норвежского А. В. Жмени. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс». 2003.

3 Уголовный кодекс Азербайджанской Республики // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420353#sub_id=410000. Дата обращения 6.03.2017.

4 Уголовный кодекс Голландии / Научн. ред. д.ю.н., проф. Б. В. Волженкин, пер. с англ. И. В. Мироновой. 2-е изд. СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс». 2001.

5 Уголовный кодекс Кыргызской республики // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30222833#sub_id=410000. Дата обращения: 6.03.2017.

6 Уголовный кодекс Республики Казахстан // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008032&sublink=380000. Дата обращения 6.03.2017.

АБАЙ ЕРЕЖЕСІ

МАМЫТОВА А. А.

11 «Ә» сынып оқушысы, № 22 ЖББОМЛ, Семей қ.

Біз данышпан Абайымызды ұлы ақын дейміз, философ, хакім, жаңашыл сазгер дейміз. Ал, халқымыздың бір туар перзентінің заманды, қоғамды, адамды түземек мақсатында заңгерлік ғылымына аса терең үніліп, ізденіп қана қоймай қазақтың бұрынғы билік жүйесіне көп өзгерістер енгізіп, өз алдына заң жазып, оны іс жүзінде орындап, қара қылды қақ жарған Әділ би, Төбе би атанғанын естен шығара береміз.

Қазақ қоғамының көрген қасіретін халықтың озық ойлы, көзі ашық өкілдері аңғара бастады. 19-ғасырда қазақ халқының құқықтық жүйесін қайта түлету қажет екенін айқын түсінген қазақ зиялылары қалыптаса бастады. Бұл кезде әсіресе болыстық басқару жүйесі және әйел құқы мәселесі алға қойылған еді. Қазақтардың арасынан құқықтық қызметтің қатерлі жолына жасқақтамай, жанқиярлықпен түскен көрнекті тұлғалар шықты.

Солардың ішіндегісі Абай Құнанбаев. Сол кезде патша отаршылдығының «бөліп ал да билей бер» дейтін көнігі сыннан өткен саяси айла тәсілдерінің тірелер жері-майда ру арасындағы ұсақ трайвализмді қоздыруда жататын. Қазақ елін билеу жүйесіне отаршыл өкімет алдын ала ұсақдаярлықпен келіп ендірілген болыстық сайлау жүйесі, шынында да, қазақ халқының бірлігін бұзып, берекесін кетіріп, тұрмыс жағынан мүлдем әлсіреп, мінез құлқы жағынан да азғындыруға ұрындырды.

Осы жағдайдың залалын терең сезінген Абай;

Таласып босқа,

Жау болып досқа,

Қор болып құрып барасын.

Өтірік шағым толды ғой.

Өкінер уақытың болды ғой.

– деп, отаршылдар ендірген ел билеу жүйесіндегі зорлық анархиялық партияшылдық ұсақ тартыстың ел берекесін кетіріп ыдыратуына бар болмысымен қарсы тұрған.

Ол патша самодержавиесіндегі қазақ халқының құқықтық сауаттылығының қалыптасуына өз үлесін қосқысы келді. Оның өмірі халқының жарқын болашағы үшін сарып етілген азапты ғұмыры ақынның, саясаткердің, құқықтанушының ғалымның аласапыран замандарда аянбай төккенашы мандай терінен тұрды.

Қазақтың құқық тарихында тұңғыш рет тасқа басылып шыққан Қарамола «Ережесі» XIX ғасырдың аяқ кезінде қазақ даласындағы айтулы оқиғаның бірі болғандығы анық. Абайдың түйіндеуінше заң әділдікке жеткізетін, бейбітшілік пен тыныштықты сақтайтын тәртіптер мен нормалар жиынтығы. «Ережеде» осы қағидалар берік ұстанылған. Ол 73-баптан тұрады.

Абай қазақтың көне заңдарымен таныса келе және низам ережелерінің халыққа көптеген жағымсыз, қолайсыз жақтарын сезе отырып, өзі де елді қалай билеу керек екендігін ойластырған. Сөйтіп, заң жобасын өзі де әзірлеген. Абай танысқан «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолы» қылмыс, бұзақылық

ұрлық-қарлыққа қарсы әдет-ғұрыптарды жинақтап қамти отырып қабылданған. «Жеті жарғы» жеті түрге бөлінген. Онда «қанға қан алу» «жанға жаналу», секілді баптардан бастап, зорлық-зомбылық, құн дауы және оның мөлшері, баланың ата-ана алдындағы жауапкершілігі, ұрлық-қорлық, билік ету және басқа да жайлар кенінен айтылған. Абай өз жазбаларында ел басқару жүйесіне жаңа заң ереже енгізуді ойластырып, жүзден аса бабы бар ереженің жобасын жазған екен.

«Абай жазған ережеде» қазақтың әдеттегі құқығында көрсетілген айып төлеу тәртібі бір жүйелі жолға түсірілді. Қазақ қоғамында құқық бұзушылық жасағанадамдарға айып салу талаптары жергілікті ерекшеліктердің негізінде жүзеге асып отырды. Әр болыстың билері қылмыстың бір түріне әр түрлі айып салды. Сондықтан жаза қолдануда қазақ қоғамында бір жүйелік болмады. Абай осы мәселеге де орасан зор көңіл бөліп, халық сотында қаралатын істерге қолданылатын айыпты да ретке келтірді.

«Абай ережесі» қамтыған кейбір дәстүрлерде өзіндік ерекшеліктер мен жаңалықтар байқалды. Бұл Абайдың туған халқының мүддесі жолындағы күресте жеткізген тарихи жеңісі еді. Заң алдындағы жауапкершілік өмір талабына сай өзгертілген.

М. Әуезов өзінің 1940 жылғы Абай жинағының екінші томында жазған сөз басында 1885 жылы Қарамоладағы төтенше съезде 96 баптан тұратын заң жобасын ұсынған, онысы көпшілікке ұнаған дейді. Асылы бұл 73 баптан тұратын, 1886 жылы қазанда жарық көрген «Ереже» болса керек. Ол қай буында болса да әйел жынысына жасалып келген зорлыққа біраз тежеу салған. Ескі дәстүрге емес, күнделікті өмірдің өзінде кездесетін көріністірге негізделген, заман тілегіне де лайықталған. «Ереженің» екінші саласы мал, жер даму мен кісі өліміне байланысты істерге арналған. Бұл тек әдет-ғұрыптық қана емес, әлеуметтік мәселе. «Ереженің» ұрлық пен барымтаға байланысты салалары жарияланбаған. Осындағы 2–3-ші баптар жерінен айырылған момын шаруалар үшін аса пайдалы болған. Абайдың жер дауындағы жаңа билігін «Абай жолы» романында М. Әуезов өте дұрыс және шыншыл суреттеген. Оның әрбір шешімі әділетті ғана көздемей, шаруаны тап күресіне түсуге мәжбүр еткен. «Ереженің» басты міндеті ел ішіндегі дау шарды азайту, сайламалы билерге бірыңғай жоба сызып беріп, олардың ісін жеңілдету, шылбырдың бір ұшын ұлыққа қаратып билер ісіне бақылау жүргізу болуға тиіс.

Біздің негізгі әңгімеміздің өзегіне айналған 1885 жылғы мамыр айында Шар бойында болған Абай Құнанбайұлы қатысқан Қарамола «Ережесі» осының дәлелі. Осы ереженің 54-бабында

былай делінген: «Біреудің жерін жеген дауларды билер сол жер пәленшенікі деген ел басылардың куәлігіне қарап тексереді. Тексерген уақытта жерді билер өздері көреді, яки сенімді кісіні куәлігі бойынша жеген жерінің сомасына қарай билік айтады. Шығынын қайтарып үстіне һәм айып салады.».

Қарамола «Ережесінің» Ресей заңдарын негізге ала отырып, ұлттық үрдіс тұрғысынан сауатты жазылуына заңгер қауымының өзі де қазірде айрықша сүйсініп, таңданыспен бас шайқайды.

Жоғарыда айтылған жайттар «Абай жазған ережелердің» тәрбиелік жағынан өз мәнін көрсетеді. «Қызға қырық үйден тиым» салған қазақ ер жігітті бүкіл аймақ болып тәрбиелеген және Абай ережені жазған кезде гуманизм принципін қолданған деп айтуға болады. Мысалға ұрлық жасағаны үшін айыппұл төлейді немесе дүре соғады.

Абай заңының өз кезі үшін елеулі мәні болды. Ол әдет – ғұрып мәселесін заманға лайықты, халық пайдасына шешті, кем-кетіктің, әсіресе әйел құқығын жақтады. Сол үшін Абай көзінің тірісінде «Әділби» атанған. «Ереженің» заң қатарлы мәні болды.

Ұлы ақын Абай бабамыз «Қарамола», яки «Шар ережесін» жазғанға дейін де «Қара қылды қақ жарған» әділ билігі көпшіліктің көңіліне берік ұялаған, тапқыр да тосын шешімдері, бейнелі де көркем тіркестері арқылы жұртшылықтың жүрегіне жол тауып, ауызға ілінгені аян. Олай дейтініміз заңгер-ғалымдар, әсіресе XIX ғасырдың басыдағы Абай биліктерін прецеденттік сипаттағы сот шешімдерінің жарқын үлгілері деп бағалайды.

Ойдың дәйегін, сөздің мәйегін жасынан жете сезініп, санасына құйып өскен Абай бала кезінің өзінде-ақ тіл мен жағына сүйенгендердің талайын сөзден сүріндіріп, мерейі үстем болды.

Абайдың он үш жасынан билікке араласып, дауды шешуге қатысқаны, кейін аймағына төбе би атанғаны, өмірінің кейінгі жылдары көне жарғы, заңдарымызды шұқылап оқып, өзі де заман талабына сай олардың жобасын жазғаны бар емес пе? Ендеше, Абайды да билердің санатына қосып, қазақтың заң – жоралғыларын, әдетін жазуда өзіндік орыны бар адам ретінде бағалауымыз қажет. Ел ішінде «Абайдан сөз артылған ба» деген сөз бар. Ал, ұлы жазушы Мұхтар Әуезов болса «Абай – мұхит, ал мұхитты сарқуға бола ма?» – деген екен. Ендеше Абай шығармаларынан өмірдің кез-келген тыныс-тіршілігі мен соқпағынан іздеген дүниемізді, қажетті сөзімізді таба аламыз. Солардың бірі – Абай жазып кеткен заң және билік тақырыбы.

Біз Абайды тек ұлы ақын және ойшыл ретінде емес, сонымен қатар құқықтанушы ретінде танымыз. Өйткені Абай өз заманында өз халқының құқықтарын қорғау үшін, әдет-ғұрып, құн дауы т.б адам бостандығын назарға алып, қазақ қоғамының құқықтық жүйесіне оң өзгерістер енгізген болатын.

Ұлы ақын Абай Құнанбаев дана да дара ойшыл, талас-тартыстың ақиқатын бір ауыз сөзге сыйғызған әділетті би болумен бірге, қазақ сахарасында алғашқы заң ережелерінің дүниеге келуіне де айрықша ықпал еткен адам. Ол жазған «Ереже» – XIX ғасырдың аяқ кезінде, яғни 1886 жылы Қазан университетінің баспаханасында мұқият түптелген кітапша түрінде араб қаріпімен басылып шықты.

Абай қатысқан би кеңестердің билік жүргізу тәжірибесі, онда қабылданатын әділ де тосын шешімдер әділдікке жүгіну, қайырымдылықты басты нысанда ұстау жөніндегі өнеге, үлгісімен жұрт аузында жырдай жатталып қалады екен.

Қазақ даласының жері ұланғайыр болғанымен, оны пайдалану, меншіктеу мәселелері о бастан-ақ белгілі бір тәртіппен жүйелі түрде реттеліп отырылған. Әрине, осы орайда жерді пайдалануға байланысты қалыптасқан жаға жағдайлар мен жаңа әдет-ғұрып нормалары мұқият ескерілген. Тұтастай алғанда «Ережелердің» және билер съездерінің жер дауын реттеуге арналған нормалары мен шешімдері қазақ қоғамындағы сол кездегі жер мәселесінің үлкен тығырыққа тірелгенінің, оның басты себебі қарама-қайшы бағыттағы құқықтардың қыспағына қалғандығының көрінісі еді.

Суға кетіп бара жатқандарға, өрт уақытында, боран мен суықта қалғандарға жәрдем көрсетпегендерге, сондай ақ көпір арық бұзғандарға, мал өліміне қарсы жасалған шаралар кезінде қолғабыс етпегендерге айып белгілеу жөніндегі 35 және 36 баптардағы тұжырымдар – адамдарды қоғамшылдыққа, апатқа душар болғандарға алыс-жақын демей қол ұшын беруге, көмектесуге шақырады. Бұл баптың маңызы бүгінгі күні де кеміген жоқ. Мысалы, Абайдың «Қармола» ережелерінің сөз етіп отырған баптары Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодекстің 119-бабына сәйкес келеді. Бүгінгі күнмен сәйкес келетін Ереже баптары бұл бір емес, әрине Ереженің 54-бабында сайлау кезінде қызметшілерге жала-жапқандар би төрелігіне сәйкес 28 күнге абақтыға жабылып, айыпталушының шығыны қайтарылғандығы туралы айтылған. Бұл баптың талаптары да Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексінің 129-бабы «жала жабу» және 146-бабында «сайлану» құқығын

жүзеге асыруға немесе сайлау комиссияларының жұмысына кедергі келтіру қарастырылған. Осы баптың талаптары Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодекстің 28-бабына ұқсас. Өйткені әділ соттың алдында бай да, кедей де жалпы азаматтардың бәрі бірдей ешкімге артықшылық бермейді.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым...» деп көкірегі қарыс айрылған Абай бабамыздың аңсаған ақ арманы бүгінгі Тәуелсіз елімізде жүзеге асып жатыр. Әділеттің ақ жолынан айнымай, халқымыздың дәстүрлі құқық саласын жетілдірудегі атқарған сан – салалы өнегелі істері, бастамалары да бүгінгі күннен баян тапты. Алайда, Абайды мұхитқа баласақ, оның түбіне жету әрине қиын...

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абай афоризмі. Қ. Өмірәлиев. Алматы. «Қазақстан». 1993. 98 б.
- 2 Абай. Қара сөздер. Алма-Ата. 1983.
- 3 Билемесе бір кемел Абай, 1 - 1996.
- 4 М. Әуезов. Абай жолы. Алматы 1989 ж. 60-61 б.
- 5 Қазақ энциклопедиясы. Алматы. 1974. 4- том, 56 б.
- 6 М. Ж. Көпеев. Сарыарқа кімдікі екендігі. Қазан. 1937.
- 7 Сәкен Созақбаев. Абайдың заң жүйесіне енгізген өзгерістері // Абай, 1- 2005.
- 8 Ш. Уалиханов. Таңдамалы шығармалары. Алматы. 1985. 143 б.

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ

МАРАТОВ І. Е., МЕРХАТҚЫЗЫ А.

8 сынып оқушылары, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

СМАГУЛОВА Г. К., КУМАСHEBA A. Ж.

химия және география пәнінің мұғалімдері, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

Бүгінгі таңда қоғамның алдында тұрған басты міндеттердің бірі – балалар мен жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу, көмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың өсуіне жол бермеу. Бұл мәселе кәзіргі таңда көкейтесті мәселелерінің біріне айналып отыр.

Бүгінде өрімдей жастардың қылмыс жасауы көз үйренген көрініске айналып, елді елең қылып отыр. Тәртібі қиын бала есейген сайын қылмыстың ауыр түрлерін жасауға бейімі арта беретінін ескерсек, бұл аса өткір мәселе екенін мойындауға мәжбүрміз.

Жалпы құқық тәртібін бұзуға бейім балалар, қоғамдық тәртіпті бұзған, қылмыс жасап ішкі істер бөлімдерінде есепте тұрған балалардың басым бөлігі жайсыз отбасылардан шыққан. Әр азаматтың міндеті – заң талаптарын бұзбау, екінші жағынан өзіне жүктелген міндетін орындау. Заңның ең басты мақсаттарының бірі-қоғамдағы алуан мінезді адамдарды салауатты өмір салтына тәрбиелеу. Заңды білмеу-құқықтық мәдениеттің елеулі кемшілігі. Заңды білмеу, оны бұзу жауапкершіліктен құтқармайтынын түсіндіреміз.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу, қоғамдағы қылмыстың алдын алудың аса маңызды аспектісі болып табылады. Заңды, әлеуметтік пайдалы қызметке және қоғам мен өмірге ізгілікті көзқарас қалыптастырып, жастарды қылмыстық қызметке жол бермейтін қағидаларға тәрбиелеу қажет.

Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың арасында құқық бұзушылықтың алдын алу және балалардың қадағалаусыз және қараусыз жүруінің алдын алу жөніндегі заңнаманы қалыптастыру және дамыту жұмысы қолға алынған. Бұл «Неке және отбасы туралы», «Отбасылық үлгідегі балалар деревнялары және жасөспірімдер үйлері туралы», «Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек туралы», «Еңбек туралы», «Қазақстан Республикасындағы арнайы мемлекеттік жәрдемақы туралы», «Дене тәрбиесі және спорт туралы» заңдары, кәмелетке толмағандар жөніндегі комиссиялардың, кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі ішкі істер органдарының қызметін реттейтін нормативтік құқықтық актілер және т.б. [1].

Кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алуды тікелей не жанама көздейтін құқықтың қайнар көздерінің осылайша көп болуы қоғамдық қатынастардың кез келген саласында кәмелетке толмағандар тұлғасының дамуын қамтамасыз ететін қолдау жүйесінің көзделгендігін көрсетеді. Әсіресе бұл қауіпті жағдайда тұрған және ерекше қорғау мен қолдауға мұқтаж жасөспірімдерге қажет. Балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеу мен оқытуда отбасының маңызы зор. Осыған орай мемлекетіміз отбасының, соның ішінде кеңейтілген отбасының тұтастығын сақтауға аса назар аударып отыр.

Отбасында тұрақтылық пен береке болмаса, осыған байланысты қоғам тарапынан көмек көрсету әрекеттері сәтсіз болған жағдайда, тіршілік етудің балама орындарын пайдалану мүмкіндігін қарастыру қажет.

Ол дегеніміз, балаларды тұрақтылығы бар, әрі берекелі отбасы жағдайына мейлінше жақындатылған мекемелерге тәрбиелеуге берілуі тиіс.

Баланың келешегіне кері әсер ететін жағдайларды айтпағанда, олардың ата-анасынан айыруға жол бермейтін ұлттық бағдарлама жасаудың және оны іс жүзіне асыру қажетігінің мәні зор.

Кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алудың ең маңызды алғы шарты болып табылатын, отбасындағы берекені сақтаудың негізінде, субъективтік себептерден басқа, өтпелі кезеңнің әлеуметтік-экономикалық жағымсыз құбылыстары жатыр. Ол ата-анасының материалдық жағдайының нашар болуына байланысты балабақша мен мектептерге бара алмауы нәтижесінде, соңғы жылдары қараусыз, тастанды, үй-жайы жоқ, сөйтіп құқық бұзушылық жасауға баратын балалар саны көбейіп отыр.

Кәмелетке толмағандардың арасында құқық бұзушылықтың және балалардың қадағалаусыз, ата-анасының қарауынсыз қалуының алдын алу жөніндегі мемлекеттік саясаттың келесі бір бағыты білім беру саласындағы заңнаманы жетілдіру, оның дәл және біркелкі қолданылуына тиісті бақылау және қадағалау жасауды қамтамасыз ету болып табылады [2].

Оқу орындары, кәмелетке толмағандарға медициналық, кеңестемелік және басқа да көмек көрсететін, атап айтқанда осындай жәрдемге мұқтаж немесе қатыгездік құрбаны болған, ата-анасының мейірімін көрмеген және қудалау мен қанауға душар болған жасөспірімдерге қолұшын беретін базалық және анықтама орталықтарына айналуы тиіс. Нормативтік құжаттарда мектепке бару ережесін сақтау қиынға соғатын, сондай-ақ мектепті тастап кететін кәмелетке толмағандарға арнайы көмек көрсетілетіні көзделіп, жастар арасындағы қылмыстың және кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алудың тиімді жолдарын табуға қатысты, ғылыми-зерттеу жүргізуде білім беру жүйесінің барлық буындарының арасында ынтамақтастық болуын ынталандыруға, сондай-ақ осындай зерттеулердің кең таралуы көзделуге тиіс. Осындай зерттеу нәтижелерінің негізінде білім басқармалары кәмелетке толмағандарға, заңға сәйкес мінез-құлық қалыптастыруға бағытталған бағдарламалар мен әдістемелік құралдар әзірлеп, білім беру мекемелерінің жұмыс тәжірибесіне енгізу керек. Жасөспірімдер арасындағы заңға қайшы мінез-құлықтың алдын алудың неғұрлым тиімді шарасы девиантты мінез-құлқымен ерекшеленетін кәмелетке толмағандарды, әсіресе қоғамға қарсы бағдарланған жасөспірімдер топтарының лидерлерін дер кезінде анықтауға және олардың айналадағы адамдарға теріс ықпал жасауына жол бермеу болып табылады.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, осындай жасөспірімдерді арнайы оқу-тәрбие мекемелеріне орналастыру мүмкіндігі болғанда бұл жұмыстың пәрменділігі артады. Осының өзі құқық бұзушылықтың қайталануын болдырмауға, сондай-ақ оларды ересек адамдардың тарапынан болатын теріс әсерден оқшаулауға мүмкіндік береді. Кәмелетке толмағандардың арасында құқық бұзушылықтың және балалардың қадағалаусыз, қараусыз қалуының алдын алу жөніндегі мемлекеттік саясаттың тағы бір бағытты әр түрлі қоғамдық ұйымдардың, бірлестіктердің, клубтардың және т.б. қызметін реттейтін заңнаманы жетілдіру болып табылады, себебі кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алу көбіне жасөспірімдердің бос уақытын да ұйымдастырылатын әр түрлі қызметтердің жұмыс сапасына байланысты [3].

Мәдениет, ойын-сауық, спорт және туризм мекемелерінің, әлеуметтік қауіпті жағдайда тұрған кәмелетке толмағандарды көркемөнер, техникалық, спорт және т.б. үйірме, секцияларында үйренуге тарту, оларды отандық және дүниежүзілік мәдениет құндылықтарына баулу басты бағдарлама болуы тиіс.

Кәмелетке толмағандарды тәрбиелеуде бұқаралық ақпарат құралдары зор рөл атқарады. Бірақ, бұл істе айтарлықтай кемшіліктер бар екендігі барлығымызға белгілі. Мысалы: теледидар арқылы адам өлтіру, қатыгездік, қанқұйлы оқиғалар, алдап-арбау, эротикалық мағанадағы журналдар, фото суреттер, жарнамалар мұның өзі келешек ұрпақтың мінез құлқының қалыптасуы мен даму процесіне зиян келтіретіндігі айтпаса да түсінікті. Осы жағдайға байланысты бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңда, жастарға арналған тиісті қызметтер мен мүмкіндіктерді БАҚ-ы арқылы тарату қажеттігі туралы норма императивті түрде баяндалу керек. Заңда бұқаралық ақпарат құралдарын есірткімен, зорлықпен байланысты материалдар көрсетуді мейлінше азайтуға, сондай-ақ зорлық пен қанауды жағымсыз жағынан көрсетуге мүдделі ететін, осыған ынталандыратын нормалар көзделуі тиіс. БАҚ-ы өз бағдарламаларын дер кезінде түзетуі аса қажет, олардағы ақпарат балалар мен жасөспірімдердің ақылын кемітпей, қатыгез етпей, дұрыс бағдар беруі тиіс. Сонымен қатар есірткі мен алкогольді пайдаланудың алдын алудағы, бұл заттардың зияны туралы ақпаратты барлық деңгейде таратудағы рөлі мен жауапкершілігі заң жүзінде анықталғаны жөн. Жоғарыда айтылғандай, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасауының себептеріне кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссияның, прокурорлық

қадағалау, полиция, сот-тергеу органдарының қызметін жетілдіру шаралары көзделіп, кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алудың тиімділігін арттыру үшін барлық құқық қорғау, мемлекеттік басқару органдарының, балалар мен жасөспірімдер мәселелерімен айналысатын жастар және қоғамдық ұйымдар мен мекемелердің өзара ықпалдасуын, қызметтерін үйлестіру жөнінде кешенді шараларды әзірлеу қажет [4]. Осы мақсатта үйлестіруші орган, балалар мен жасөспірімдер құқық бұзушылығының алдын алу іс шараларын жүзеге асыру кезінде жинақталатын ақпарат, тәжірибе, білім мен мемлекеттік және мемлекетаралық деңгейде алмасуды жандандыруға тиіс. Осы орайда айта кететін бір жағдай, кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссиялар, білім басқару мекемелері, ішкі істер органдары, балалар мен жасөспірімдердің жалпы әлеуметтік нормалар мен құндылықтарға сай келмейтін мінез-құлқы, көп жағдайда есею процесімен байланысты болатындығын және есейген сайын олардың мінез-құлқы өзгеретіндігін, ал жасөспірімдерді тәртіп, құқық бұзушы немесе бастап келе жатқан құқық бұзушы деп анықтау көп жағдайда жастардың бойында тұрақты жағымсыз мінез-құлық қалыптасуына әкеліп соғатындығын да терең ескерілуі қажет деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н. Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы, 1996. – 145 б.
- 2 Нормативные акты и материалы по вопросам защиты прав несовершеннолетних. – Алматы, 2007. – 197 с.
- 3 Мауленов Г. С. Основные характеристики преступности в Республике Казахстан. – Алматы, 2015. – 160 с.
- 4 Нарикбаев М. С. Уголовная ответственность несовершеннолетних. // «Правовая инициатива». – 1998. – №1. – С.
- 5 Бегалиев К. А. Предупреждение безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних. – Алматы, 2000. – 198 с.

ҚАЗАҚ БИЛЕРІНІҢ ТАҒЫЛЫМЫ БҮГІНГІ КҮНДЕ – МЕДИАЦИЯ

МҮТӘЛӘП А.

8 сынып оқушысы, Северный ЖОББМ, Павлодар облысы, Ертіс ауданы

АУЛАБАЕВА Г. Ж.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Северный ЖОББМ,
Павлодар облысы, Ертіс ауданы

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты еңбегінде қазақстандықтардың біртұтас ұлттық идеяға топтасып, береке-бірлігі жарасым тапқан, ырыс-ынтымағы ұйыған, ризығы тасыған тұғырлы мемлекет болуы-мәңгілік елдің кепілі екені атап көрсетілді.

Елбасы өз еңбегінде рухани түлеудің тамырын тап басып, бағыт-бағдарын айқындап, даму жолдарын нақтылап берді. Мысалы, өз еңбегінде «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз, музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» деп жорамалдады.

Сондай-ақ сот жүйесінің рухани өрлеуінің алтын арқауы, өміршен өзегі – билердің әділ төрлігінде, шешендік өнерінде жатыр.

Сондай-ақ, Елбасымыз «Тарих толқынында» атты кітабында: «Біздің тарихымызда бүгінгі ұрпақ ұялатындай ештеңе жоқ. Егер біз мемлекет болғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн... Ата-бабамыз тірі болу үшін күрескен болса, енді біз ірі болу үшін күресуге тиіспіз» [1, 273 б.] деген еді.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының төрағасы Қ. Ә. Мәми мырза 2014 жылғы 26 наурызда «Егемен Қазақстан» газетінде басылған «Жол-айқын, мақсат – белгілі, мүдде – бір» деген көлемді мақаласында да «Судьялар қауымдастығының қайнар көзі, алтын бастауы билер соты деп бағалаған жөн. Даланың данагөй данышпандары Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, тіпті олардан ба бұрын өмір сүрген біздің даңқты бабаларымыз қазақ қоғамының, қазақ мемлекеттігінің дамуына бағасы жоқ үлестер қосып, үлгілерін танытты. Осылайша дүние өзгеріп, қаншама ғасырлар артта қалса да адал сөз әділ биліктің жаңғырығы біздің жаңа дәуірімізде де әлі естіліп тұр.», – деп атап көрсеткен болатын [2, 7 б.].

«Қазақ билер соты – бірегей сот жүйесі» екендігін академик Салық Зиманов зерттеп, жүйелеп, қазақтың билер сотының теңдесі жоқ институт екендігін дәлелдей келе, оның адамдардың бостандығы мен адамгершілік, әділдікке негізделгенін және

Батыстың қалыптасқан заң институттарынан дәрежесі кем түспейтіндігін атап кеткен болатын.

«Қазақ хандары билік құрған заманда билердің алған орны, мемлекеттік құқық пен ел басқаруға қосқан үлесі орасан зор болды. Нақтылап айтар болсақ, әлемдегі ешбір халықтың, ешқандай мемлекеттің даму тарихында кездеспейтін, тек қазақ ұлтының санасында сақталып, оның қоғамдық өміріне мінсіз қызмет еткен билер соты, олар ұстанған әділдік – біздің, бүгінгі Егемен елдің соттар қауымдастығы үшін өнеге алар, таусылмас рухани байлық болып табылады» [3, 4 б.].

Билер соты институты көшпелі өркениетке бейімделген, шешімі әділеттілікке, теңдікке негізделген халықтың және жүгінген тараптардың көңілінен шығатын, қоғамға қолайлы, елгезек институт. билер соты құқық қалыптастырушы, құқық шығарушы қызметін де жүзеге асырған.

Осыған орай профессор З. Ж. Кенжалиев: «Көшпелі қазақ қоғамындағы сот билігі мемлекеттік биліктің ең кең тараған, халыққа барынша жақын әрі түсінікті, оның құрметіне бөленген және соған арқа сүйеген, сондықтан да мейілінше пәрменді әрі қуатты салаларының бірі еді. Сот билігінің көшпелілер қоғамындағы орнының биіктігі сонша, ол кейбір кездері хан билігінен де жоғары тұрған» [4, 91 б.].

Қазақтың би-шешендері қайталанбас ерекше тарихи тұлғалар. Ерекше тұлға дейтін себебіміз, бұрын-соңды қазақтан басқа халықтарда ел өмірінің барлық қырларына араласып, елді бірлік пен татулыққа, саяси әлеуметтік дамуға ұйыстырып, халықты аузына қаратқан тұлғалар болған емес.

Бұл туралы академик Салық Зиманов, «Қазақтың билер соты өзіне жүгінген тараптардың дауларын қарастыра отырып, рудың арасындағы бітімгершілікке және бірлікке қол жеткізуге тырысатын. Билер сотының осы асқақ мұраттарының талабына жауап беру үшін билер дала даналарының мектебінен өтуге, алдыңғы ұлы билердің сынынан сүрінбеуге тиіс болған»- дейді [5, 6 б.].

Қазақ даласының бүкіл заңгерлік әлемінде негізгі билік – «Жеті жарғының» қағидаларын жинаған - «Дала заңының» билігі болды. Ал, оның қорының сақтаушысы, дамытушы және жүзеге асырушы күші билер болды. Би ең алдымен, сот\судья\ . Бидің өзі де, билігі де түп-тамыры халықтың тарихына байланысты. Сол себептен ол беделді, дәстүрлі билік қатарында болды. Ал хан билігін, көпшілік бұқара әкім билігі деп таныды.

Қазақ даласында би болу онайлыққа түспеген. Оған күрделі талаптар қойылды. Тек «Құдайдың сүйген құлдары ғана» би бола алады деп есептелген. Ал, заманында Төле би – қазақ қоғамындағы билердің орнын аса жоғары бағалаған тұлға. Оның:

«Батыр деген – барақ ит

Екі долы қатынның бірі табады.

Би деген – бір бұлақ

Қатынның ілуде бірі табады» – деген сөзі соның дәлелі.

Толыққанды би атану үшін жеке қасиеттері мен «Дала заңының ережелерін» білгеннен басқа «жетілгендік белгісі» деп аталатын екі жоғарғы сыннан өту қажет болған.

Біріншіден, ол атақты билер мен ойшылдардың «философиялық» сұрақтарына жауап беріп, өзінің ақыл-парасаты мен таным логикасының жеткілікті дәрежеде дамығандығын дәлелдеуі қажет болды.

Екіншіден, абыз ақасақалдардың батасын алуы керек. Сондықтан халық «Бамамен ер көгерер, жауынменен жер көгерер» деген. Неғұрлым мықты би боламын деген адам, соғұрлым атақты да шешен билің батасын алуға тырысқан.

Қазақтың атақты билері Төле, Қазыбек, Әйтеке бабаларымыздан қалған сөз дәстүрі ғасырлар бойы үзілер емес. Ахмет Байтұрсыновтың сөзімен айтқанда, «Әділ билердің қолындағы билік, қазақтың неше түрлі дертін жазатын жақсы дәрі еді», деген аталы сөзінде билер институтының қазақ қоғамындағы алған орнының қаншалықты зор екенін тағы бір айшықтайды. Би, шешендер даулы мәселені екі ауыз сөзбен шешіп, екі тараптың да көңілінен шығатын үкім шығарып отырған. Ел болған соң, дау-дамай болып тұрады. Бірақ, «Дәлдеп атып жауды жең, дәлелдеп айтып дауды жең» дегендей бітімгершілік жолмен екі жақты да татуластырған. Сондықтан да, біздің дана билеріміз «Билік айтқан би емес, бітістірген би» деген принципті ұстанған Елбасымыз айтқандай, бүгінгі күнгі еліміздегі заңдар кешегі дана билеріміздің билік жүргізу тәсілінің заңды жалғасы деуге болады. Президент Н. Назарбаев сот тәртібімен қаралуға жататын дау-дамайларды азайту мәселесіне назар аударып, Үкіметке медиация институтын дамытуға бағытталған заңға бағынысты құқықтық база қабылдануын қамтамасыз етуді тапсырды, сондай-ақ, ол медиация құрылымдарын ұлттық және жеке компанияларда құру керектігін атап көрсетті (Толығырақ: <https://egemen.kz/article/mumkindigi-mol-mediatsiya>).

Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы қабылданған «Медиация туралы» заң республика соттарымен

күнделікті жұмыста қолданысқа енгізілуде. Бұл заң ҚР медиацияны ұйымдастыру саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді, оны жүргізу қағидаттары мен рәсімін, сондай-ақ, медиатордың мәртебесін айқындайды. Медиацияның мақсаттары билер соты сияқты 1) дауды (дау-шарды) шешудің медиацияның екі тараптың да қанағаттандыратын нұсқасына қол жеткізу; 2) тараптардың дауласушылық деңгейін төмендету. (3-бап) болып табылады. Яғни, ата-бабаларымыздан келе жатқан бітімгершілік қағидаттарын сақтай отырып, ағайынның ынтымағы мен берекесін ірітпей құқықтық мәдениетті қалыптастыру болып табылады. Кешегі бабаларымыздың бітімгершілік заңы мен бүгінгі медиация заңының арасында үлкен сабақтастық жатыр.

Медиацияның аты бөлек болғанымен, заты қазақ үшін жат дүние емес. Қазақ ұғымына сәйкестендірсек, медиатор – екі жаққа да ортақ, дау-дамайда айтысушы жақтарды мәмілеге келтіріп, тең шешетін араағайын. «Медиация туралы» Заңның 1-бабында оның қолданылу аясы белгіленген. Жеке немесе заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастардан туындайтын даулар, сондай-ақ онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстық істер бойынша сот ісін жүргізу барысында қаралатын даулар медиацияның қолданылу саласы болып табылады.

Медиация мынадай қағидаттар негізінде жүргізіледі: 1) еріктілік; 2) медиация тараптарының тең құқылығы; 3) медиатордың тәуелсіздігі мен бейтараптылығы; 4) медиация рәсіміне араласуға жол бермеушілік; 5) құпиялық. Кім медиатор бола алады? Медиатордың қызметі кәсіби негізде (кәсіпқой медиатор) және кәсіби емес негізде (қоғамдық медиатор) жүзеге асырылуы мүмкін. 1) қырық жасқа толған және кәсіпқой емес медиаторлар тізілімінде тұрған адамдар; 2) Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексіне сәйкес сотта татуластыру рәсімдерін жүргізу кезінде судьялар медиатор қызметін кәсіби емес негізде жүзеге асыра алады, отставкадағы судьялар медиатор қызметін кәсіби негізде жүзеге асыра алады, жоғары білімі бар, жиырма бес жасқа толған, Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен бекітілетін, медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша оқытудан өткенін растайтын құжаты (сертификаты) бар және кәсіпқой медиаторлар тізілімінде тұрған адамдар;

Қазір дау көбейді. Оған бірден бір себеп – меншік түрлерінің молаюы, нарықтық қатынастардың орнауы және халықтың құқықтық сауаты мен талабының артуы. Азаматтар кез келген ұсақ-түйек дау-шармен сотқа жүгінетін болды. Қ. Мәми айтуынша, Облыс, аудандар бойынша сотқа түскен істердің 35 пайызын ұсақ-түйек дау-шарлар

кұраған. Сотқа түскен істер санын азайтып, мемлекет қаржыларын үнемдеу, еліміздің өркендеуі мен адамдардың құқықтық мәдениетін көтеру үшін медиаторлардың қосқан үлесі зор.

Сонын бірі болып, Павлодар облысы сотында медиация институты туралы мәліметке тоқтала кеткенді жөн көрдік. Қазіргі таңда Павлодар облысында Медиация институтын енгізу, жанжалды жағдайларды болдырмау және облыстың барлық салаларында медиация қызметін көрсету бойынша қарқынды жұмыс жүргізілуде. Облыста облыс әкімінің орынбасары М. М. Бегентаев басқаруымен медиация кеңесі құрылған, 34 медиация кабинеті қызмет етуде, оның ішінде: облыстық (Павлодар қаласы, «Достық үйі»), төрт қалалық (в областном профсоюзном центре, филиале Палаты предпринимателей «Атамекен», Ақсу, Екібастұз), ауыл аудандарында 23 кабинет ашылды. Бұдан басқа, Павлодар қаласында 6 жеке меншік кабинет бар. Медиацияның облыстық кеңесі мен «Қоғамдық келісім» КММ-нің (Медиация орталығының басшысы О. Николашина) медиация кабинеті жанжалдарды сотқа дейінгі кезеңде медиацияны кеңейту мәселесі бойынша жұмыс жүргізеді. Бүгінгі күнге дейін барлығы түсіндірме-ақпараттық 536 шара өткізді. оның ішінде: кәсіби медиаторлармен жұмыс барысындағы кездесулер, облыстық Медиация кеңесі белсенділерінің отырыстары, «Мектеп – даусыз аймақ» пилоттық жобасы облыс мектептерінде мектеп медиациясы бастау алуда.; «Медиация – қазақстандық қоғамның дамуының басым ресурсы» атты ғылыми-практикалық конференциялар. мектеп медиациясының дағдыларын дамыту мақсатында «Медиация және құқық негіздері» турнирі., «Медиацияны қолданумен өткен істерді қарастыру ерекшеліктері», «Балаларға қатысты даулар бойынша медиацияны қарастыру ерекшеліктері» және т.б. тақырыптар аясында дөңгелек үстел, әңгімесулер, дәрістер. Жұмыстар ҚХА-ның Қоғамдық келісім кеңесімен, Ақсақалдар кеңесімен, Аналар кеңесімен («Нұр ана әлемі» ҚБ төрайымы Б. Ш. Максимова), ҚХА жастар үйлестіру кеңесімен тығыз ынтымақтастықта жүзеге асырылады. Облыстық соттан келіп түскен ақпаратқа сәйкес анықталды: кәсіби медиатор, қоғамдық медиаторларға түскен өтініш саны – 7653, кеңес беру сатыда – 5401, келісімге қол қойылғаны – 2252.

Облысымызда 47 кәсіби медиатор, қоғамдық медиаторлар саны – 151. Сонымен қатар Ертіс ауданында аудандық Қоғамдық келісім кеңесі, Ақсақалдар кеңесі жұмыс атқаруда. Ауданда екі кәсіпқой медиатор Муканова Өрік Социалқызы мен Джангульдинов Төлепберген Төлежанұлы қызмет атқаруда. Джангульдинов Төлепберген Т. айтуынша, Ертіс ауданында медиатор көмегімен еңбек,

отбасылық және көршілер арасындағы даулар мен кикілжіңдерді шешуде қолданылады. Жакын арада Аудандағы А. есімді азаматша 2 млн тенге залалдың орнын толтыру жөнінде көрші балаға Қ.есімді азаматқа талап қойды. Бұл бала түнде А.азамат көшесінен тұрған көлікті мініп кетіп, аварияға ұшыратып, қиратқан еді. Бұл іс- қылмыстық іс болып саналады. Медиатордың шешендік өнері, психологиялық көмегі, кәсіби шеберлік арқасында дау сотқа түспей, екі тараптың да көңілінен шығатын үкім шығарылып оңынан шешілді. Мәселен, отбасылық дауларды шешуде адамдар сотта ашық жариялғанынан гөрі, медиатор көмегімен құпиялық сақтап, дау шешкенін жөн көреді. Северный аулындағы ауданның құрметті азаматы Мүтәләп ата, Серік аға, Жамбыл ата басқарып отырған Ақсақалдар кеңесінің қатысумен бітімгершілік жолмен екі жақты татуластырады. Ақсақалдар кеңесі көршілер арасындағы мүлік, жер, кейбір кезде отбасылық дауларды да оң шешіп отырады да көршілерді, ерлі-зайыптылар дауласушы арасында кекшілдік, эмоциялық, бір беттілік, қыңыр, тәккапарлықтан бас тартып, мейірімділікке, құқықтық мәдениетке үндейді. Аудандық соттан келіп түскен ақпаратқа сәйкес Ақсақалдар кеңесі қарқынды істеп отырған Северный, Қызылқак, Сілеті округтардан сотқа түскен істердің саны басқа округтермен салыстырғанда неғұрлым аз.

Қорыта келгенде, медиация – бұл адам құқығына, бостандығына құрметті арттыруға, өркениетті азаматтық және тұлғааралық қатынастарды қалыптастыруға, қоғамдық келісімді нығайтуға, конструктивтік сұхбат жолымен әлеуметтік, өзге де келіспеушіліктерді, жанжалдар мен дауларды шешуге бағытталған институт.

Ата-баба заманында адамдарды шыңыраулы түрмелерде ұстамай-ақ қоғамдағы неше түрлі даулар мен жанжалдарды екі ауыз сөзбен шешкен билер болғанын тарихтан белгілі. Қазақ билерінің тағылымдары – жалпыөркениеттік құндылықтар болып табылатынын үнемі назарда ұстаудың, оның құндылықтарын танып білудің біздің ұлтымыз үшін берері көп, бүгінгі күні өз нәтижесін беруде.

Қазақ билері әділ төрелік жасағанда ең алдымен кеткен шығынды қалпына келтіру мәселесін қаперде ұстанған. Одан басқа қазақ билерінің қабылдаған шешімдері жазбаша түрде жүргізілмеген еді. Осы тұрғыдан алғанда медиацияға өте ұқсас шешімдер ауызша қабылданған. Ал ол шешім орындалмаған жағдайда «Аластату» үкімдері шығарылған. Міне, енді «Медиация туралы» заң қазақ халқының бүкіл әлемге үлгі етерлік, ұмытыла бастаған жақсы салт-дәстүрін қалпына келтіруге жасалған игі қадамдардың бірі, оның тиімділігі мол десек қателеспейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н. Тарих толқынында. - Алматы: Атамұра, 1999. - 296 б.
- 2 Қ. Ә. Мәми. «Жол-айқын, мақсат – белгілі, мүдде – бір». // «Егемен Қазақстан» 26 наурыз 2014 жылы, - 7 бет 12 б.
- 3 Досжан ӘМІРОВ. Қазақ даласының билер соты – егемен еліміздің сот-құқық жүйесінің негізі // Заң» журналы - №12 -2017, 41 бет б. 4-9.
- 4 Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. - 192 б.
- 5 Зиманов С. З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. – Алматы: Атамұра, 2008 – 216 бет. (6 бет).
- 5 Республиканский форум общественных медиаторов Ассамблеи народа Казахстана 25 мая 2018 год [Электронный ресурс]. <http://mediaciya.pavlodar.kz/>
- 6 Мүмкіндігі мол медиация. [Электронный ресурс]. <https://egemen.kz/article/mumkindigi-mol-mediatsiya>

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМИТЕТА УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

НУРГАЗИНА А.

7 «Г» класс, школа «Жасдарын»

АХМЕДЖАНОВА Г. Б.

научный руководитель, д.ю.н., профессор,
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В настоящее время Комитет уголовно-исполнительной системы Министерства внутренних дел (далее КУИС) в Казахстане – это все еще милитаризированный орган государства, имеющий несоответствующую международным стандартам, крайне низкую материально-техническую базу, со слабым кадровым составом, формирующимся по остаточному принципу, с низкой заработной платой, и в котором, внутренне на уровне психологии, сотрудникам насаждаются принципы тоталитарного советского отношения администрации к осужденным и при этом постоянно ощущающем на себе противодействие со стороны осужденных к лишению свободы (следует учитывать, что там порядка 80 % это лица, совершившие тяжкие, особо тяжкие преступления, значительная часть которых принципиально даже «не собирается исправляться») [1, с. 45–46].

То есть это деятельность, требующая скорейшего проведения организационных и законодательных изменений, могущих положительно сказаться на сотрудниках, на уровне защищенности прав осужденных и сознании общества для чего, как мы полагаем, в ближайшее время желательно провести следующие мероприятия:

1) демилитаризовать КУИС:

а) само ведомство и его сотрудники, основной задачей которого является исправление осужденных, не должны ассоциироваться с карающим органом как самими сотрудниками, так и обществом. В связи с чем следует на уровне сознания менять отношение общества и самих сотрудников к этому ведомству, для чего предлагаем начать с видимой части, которая напрямую влияет на внутреннее состояние, а именно, на наш взгляд, необходимо исключить специальные звания и все связанные с ними правоотношения, так как [2, с. 56]:

- звания стимулируют сотрудников не к добросовестному отношению к своим функциональным обязанностям, а только лишь к занятию соответствующей должности и именно в тот период, когда приближается срок получения очередного звания. И чем выше звание, тем острее и «дороже цена» вопроса, например, получить полковника и тем более генерала, это целая операция с подключением всех возможных и невозможных ресурсов, в том числе и немалых финансовых средств. Сотрудники прилагают все силы, чтобы занять соответствующую должность и говорить об интересах работы не приходится («не высовываться», промолчать, если надо, перейти в другое подразделение, орган, тихо просидеть, чтобы не заметили, подключить все имеющиеся связи и т.п.) главное получить звание. Это по принципу «солдат спит, служба идет». Получил звание, можно и уйти с должности, звание ведь все равно остается. И все это происходит на глазах у гражданского общества, которое крайне негативно воспринимает все эти манипуляции;

- с другой стороны произошла девальвация званий, сплошь и рядом сплошные офицеры, зачастую весьма далекие от понятия офицерской чести, что также негативно отражается в глазах у общества;

- нельзя создавать дополнительную почву для коррупционных правонарушений внутри органа, деля их на подразделения имеющие возможность получать звания и не имеющих такую возможность (это предлагается сделать). Это полумера, которая в принципе не сподвигнет сотрудников повысить качество исполнения своих обязанностей, а скорее создаст некий ажиотаж вокруг должностей, наделенных званиями;

- исключение званий и как следствие привязки званий к должностям позволит существенным образом стабилизировать кадровую политику в ведомстве, поскольку определяющей будет должность, то есть объем полномочий и ответственности, которые надо будет «вытягивать» и стимулом должен выступать размер заработной платы, зависящий от занимаемой должности и гарантированный социальный пакет [3, с. 5–6].

б) председателем КУИС необходимо назначать гражданское лицо (звание генерала создает столпотворение вокруг этой должности, вследствие чего, туда стремятся люди, даже не задумывающиеся о сути этой деятельности);

в) первыми заместителями КУИС и подразделений на местах следует определить заместителя, курирующего социально-воспитательную работу – это изменит уклон деятельности всей системы от оперативно-репрессивного к социально-воспитательному;

г) КУИС необходимо исключить из числа правоохранительных органов (исходя из того, что правоохранительный орган призван бороться с преступностью) и лишить полномочий по проведению ОРД (пенитенциарная система в принципе должна только исполнять наказание, бороться с преступностью должны специально существующие на то органы, при необходимости они могут проводить оперативные мероприятия среди осужденных при поддержке администрации учреждения) [4, с. 56].

В отечественном законодательстве термин «пробация» не используется, вместе с тем его «суть» находит свое усеченное воплощение в таких институтах уголовного права как ограничение свободы, условное осуждение, отсрочка отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей, условно-досрочное освобождение от отбывания наказания, а также, учитывая то, что probation применяется в мировой практике в сочетании с общественно-полезным трудом осужденного, перечень названных институтов следует дополнить наказанием в виде привлечения к общественным работам.

Аналогом службы probation в Казахстане выступают уголовно-исполнительные инспекции КУИС РК, на базе которой и предлагается создать службу probation. При этом службой probation могут исполняться следующие наказания и иные уголовно-правовые меры: общественные работы; исправительные работы; ограничение свободы; лишение права занимать определенную

должность или заниматься определенной деятельностью; условное осуждение; отсрочка отбывания наказания; электронный надзор (в случае его применения в РК), а также осуществляться работа по ресоциализации осужденных [5, с. 10–11].

Полагали бы необходимым принять специальный Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам службы probation». При разработке данного законопроекта следует среди прочего четко определить организационную форму и функции службы probation, полномочия сотрудников службы probation, вопросы взаимодействия с иными государственными органами и неправительственными организациями, в том числе основания и порядок привлечения к деятельности службы probation волонтеров и общественных организаций;

б) ввести полноценный общественный мониторинг во всех местах лишения свободы, для чего принять нормативный правовой акт, регулирующий вопросы (механизм, финансирование, процедуры, меры реагирования, полномочия и др.). В настоящее время мониторинг возможен только в СИЗО и ИУ, и то в усеченном виде, что отрицательно сказывается на уровне защищенности прав лиц, там содержащихся;

7) считаем необходимым отказаться от очной и заочной формы обучения в специализированном вузе КУИС по следующим основаниям:

- на сегодня, в стране нет дефицита как вузах, так и в лицах, обладающих необходимым высшим образованием, наоборот значительное число специалистов с высшим образованием не могут трудоустроиться;

- вузы правоохранительных органов, в том числе и Академия КУИС, пользуются повышенным «спросом», так как учеба в них позволяет избежать призыва в армию, засчитать срок учебы в стаж службы, трудоустроиться после окончания вуза, и во время обучения, получая стипендию, находиться на полном содержании государства. В связи с чем поступление в них представляется проблематичным, что зачастую позволяет руководству вузов и правоохранительных органов устраивать своеобразные торги, и не для кого не секрет, что средняя цена поступления варьируется в районе 3000–5000 долларов США, это по сути поставленный на поток процесс. И порой поступить туда можно лишь либо заплатив деньги или по серьезному ходатайству «серьезных людей». При этом

не следует забывать, что претендент должен получить направление в территориальном органе, пройти медицинскую комиссию, что также зачастую требует вознаграждения. В большинстве случаев абитуриентам становится известно о всех этих коррупционных проблемах, которые вынуждены решать их родители, что с самого начала подрывает веру молодых людей в справедливость, показывает, как надо решать вопросы и это в органах, призванных стоять на страже закона, в том числе бороться с коррупцией. Не говоря уже о заочниках, учеба которых вообще не выдерживает никакой критики, формализована, зачастую все построено на решении всяких вопросов;

- выпускники этих вузов не составляют костяка правоохранительных органов, поскольку основная масса сотрудников заканчивала гражданские вузы и при этом выпускники специальных вузов также подвержены совершению преступлений, увольнением, и пр. и в итоге не больше половины из них остается служить даже после первых десяти лет службы. То есть очная и заочная формы обучения не только экономически не целесообразны, но и вредны с точки зрения морали [6, с. 5–6].

Считаем, что Академию КУИС необходимо использовать исключительно в качестве базы для организации эффективной переподготовки и повышения квалификации сотрудников, послевузовской подготовки (докторантуры), а также подготовки руководящего звена КУИС. Это без снижения качества подготовки сотрудников приведет к значительной экономии финансовых средств, которые можно будет направить на повышение заработной платы сотрудников.

ЛИТЕРАТУРА

1 Чукмаитов Д. С. Применение уголовного наказания в целях предупреждения рецидивных преступлений. - Алматы: ТОО «Баспа», 2007. - 208 с.

2 Борчашвили И. Ш., Пенчуков В. А. Уголовно-исполнительное право РК. Общая часть: Учебное пособие. Караганда, 2002 г.

3 Ключев Л. В. Правовые основы функционирования исправительно-трудовых колоний-поселений Лекция. М., 1986. - 34 с.

4 Законы РК Закон Республики Казахстан от 7 июля 1997 года № 150-1 «О судебных приставах» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.01.2011 г.)

5 Закон Республики Казахстан от 2 апреля 2010 года № 261-IV «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.07.2012 г.) [8,9].

6 Приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 19 марта 2012 года № 157 «Об утверждении Правил организации деятельности службы пробации уголовно-исполнительной инспекции».

ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ ТІРЕГІ – АТА ЗАҢ!

ОРЫСБАЕВ Д., СЕЙТБЕКОВ Б.

№ 44 ЖОББМ, Семей қ.

ЖҰМАҒАЛИЕВ О. Ж.

ғылыми жетекші, тарих пәнінің мұғалімі

Конституция – ел тәуелсіздігінің, мемлекеттігінің негізгі тірегі. Оны мемлекеттің саяси- құқықтық төл құжаты деп бекер атамайды. Себебі Конституция, ең алдымен, мемлекеттің қандай жолмен дами тынын, басты құндылықтарын өлшеп-пішіп, айқындап беріп отыр. Ата Заңның 1-бабының 1-тармағында Қазақстан өзін ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатын демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады деген. Ендеше мемлекетіміздің Ата Заңы халқымыздың тәуелсіз ел болуды армандаған мүддесін заң тілінде айшықтаған, әлемге, адамзат ғаламына Қазақстан деген мемлекет бар екенін паш еткен юридикалық құжат болып табылады.

Республика Конституциясының қабылданған күні – барлық Қазақстан халқы мерекелейтін жалпы мемлекеттік мейрам. Бұл күні ел азаматтарының мерейі конституциялық дәреженің жаңа сатысына көтерілген болатын. Бұндай тәжірибе, яғни халық пен оның жекелеген мүшелері үшін өте маңызды заң құжатын олардың тікелей қатысуымен қабылдау Қазақстан тарихында алғаш рет жүзеге асырылды. Оған дейінгі Конституциялар өкілді органдар арқылы қабылданған болатын. Осы Конституцияны қабылдай отырып еліміздің халқы өзінің және келер ұрпақтың болашақтарын айқын белгілеп алған еді.

«Қазақстан Республикасындағы мерекелер туралы» Қазақстан Республикасы Заңына сәйкес, мемлекеттік мерекелер – қоғамдық-саяси маңызы бар оқиғаларға арналған, сондай-ақ Қазақстан Республикасының азаматтары дәстүрлі түрде атап өтетін

мерекелер болып табылса, 30 тамыз – Қазақстан Республикасының Конституциясы күні мемлекеттік мерекелер тізіміне енгізілген.

Еліміздің Ата Заңы – бостандық пен тәуелсіздіктің негізі, Республика халқына ең бастысы – таңдау құқығын берді. Құқықтық мемлекет, заңның жоғарғы мәртебелілігі, Конституцияның мызғымас беріктігі ұлттық идеологияның негізі және түп қазығы екенін мойындауымыз керек. Ұлттық идеология қандай болу керек, қандай құндылықтарға құрылуы керек деген пікірлер жиі айтылады. Ұлттық идеология – ол тәуелсіздік, берік мықты мемлекет, қазак мүддесі, тіл, еркін экономика – міне, осы мәселелер тек Конституция, заң аясында шешіледі және дамиды. Құқықтық сананы, құқықтық мәдениетті қалыптастыру – ұлтымызды зиялылыққа, мемлекеттілік рухта тәрбиелейтіні анық.

Еліміздің Ата Заңы жүздеген жылдар бойы қалыптасқан адамзат баласының жалпы құндылықтарын өз бойына сіңірді. Конституциямызда адамдардың табиғи құқықтары мен бостандықтары, билік институттарын демократиялық жолмен қалыптастыру және дамыту, Қазақстан аумағында азаматтық қоғам құру туралы дүниежүзі таныған прогрессивті идеялар бекітілді. Ол елімізде сан алуан идеологиялық, сенімдік, ұлттық, азаматтық ұжымдар мен топтардың бірлесіп бейбіт өмір сүруін қамтамасыз етуге бағытталған. Конституциямызда бекітілген нормалар Қазақстан Республикасын гүлдендіру мақсатында еліміздің барлық азаматтарының бірлесіп, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып қызмет етулері үшін жағдайлар жасайды.

Ең жоғары заңдық күші бар Қазақстан Конституциясы Республикадағы қолданылатын және қалыптасып жатқан құқық жүйесінің нормативтік бастауы бола тұра, қоғамдық және мемлекеттік құрылыстың маңызды жақтарын реттейді. Қазақстан Республикасы Президенті Н. Ә. Назарбаевтың 2002 жылғы 20 қыркүйектегі Жарлығымен мақұлданған «Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасында» 1995 жылғы Конституцияның негізінде жаңа конституциялық құқық түзілді делінген. Оған дәлел ретінде соңғы уақыттағы Республикамыз қол жеткізіп жатқан жетістіктерді мақтанышпен көрсете аламыз.

Конституция Қазақстанның демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде дамуына қолайлы жағдай жасайды. Заңда белгіленген барлық тұжырым, қағидалар өмірдің барлық салаларын өркениетті заң жүзінде басқаруға жағдай жасап отыр.

Еліміздің бұл Негізгі Заңы бірінші рет Қазақстан Республикасын президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет деп жария етті. Бұл мемлекеттің құзырына өз аумағының тұтастығын, сырттан қол сұғылмауын және бөлінбеуін қамтамасыз ету толығымен жатқызылады. Конституцияда демократияның түпкі мәні ерекше айқындалады. «Демократия» деген грек сөзін өз тілімізге аударсақ, халықтың билігі деген мағына шығады. Осы қағида Негізгі Заңның үшінші бабында нақты бейнеленген. «Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық» деп нақты жазылған.

Конституцияда республикадағы мемлекеттік билік біртұтас деп жарияланған. Бұл билік Конституция бойынша үш тармаққа – заң шығарушы, атқарушы және сот жүйесі болып болып дараланған. Мұндағы мақсат билікті біржақты иемденіп кетушілікті болдырмау үшін олардың аражігі ажыратылып, әрқайсысының конституциялық өкілеттіктері айқындалған. Олар бір-бірінің ісіне қол сұқпайды, әрқайсысы өз құзырларынша қызмет етеді.

«Әділет органдары туралы» Қазақстан Республикасы Заңында жүктелген функциялары мен міндеттерін жүзеге асыру барысында әділет органдары жалпымемлекеттік даму стратегиясын әзірлеу мен іске асыруға қатысу, заң жобасы жұмысын жүргізу, заңдарды талдау, жетілдіру, жүйелеу, жалпыға міндетті маңызы бар, азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілердің заң сараптамасын жүргізу арқылы адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының үстемдігін, Қазақстан Республикасының егемендігін, Қазақстан қоғамы мен мемлекетінің тұрақты және қарышты дамуын қамтамасыз етуге бағытталған ұлттық заңдарды қалыптастыру жұмыстарын жүзеге асыруда. Сондай-ақ, әділет органдары Қазақстан Республикасы құқықтарын қамтамасыз ете отырып, құқықтық және демократиялық мемлекет құрудағы басты билік органдарының бірі болып табылатындықтан, заңбұзушылықтар орын алған жағдайларда, дер кезінде заңның бұзылуын жою туралы ұсыныс енгізіп, азаматтардың конституциялық құқықтарының бұзылуына жол бермеу жұмыстарын атқарады.

Заң – бөріне ортақ. Әлеуметтік, қызметтік, мүліктік жағдайына, ұлтына, тіліне, наным-сенімі мен дініне қарамастан заң алдында бөрі тең және осы қағида қоғамның негізгі ұстанымына айналуы үшін еңбек етуіміз қажет.

Ата заң аясында әрекет ету – елдің дамуы мен азаматтық қоғамды қалыптастырудың кепілі. Оның негізгі қасиеті демократиялық даму мен құқықтық мемлекеттің принциптерін жүзеге асыруға

септігін тигізеді. Біздің міндетіміз – мемлекетіміздің негізгі заңын бұлжытпай орындап, оны құрметтеу.

Осыған орай, Ата заңымызда белгіленген қағидалар мен принциптердің сақталып, бұзылуына жол бермеу бағытында басқа да мемлекеттік органдармен қоса әділет органдары да өз үлесін қосуда.

Халық өзі дауыс беріп қабылдаған заңын әрдайым әділ деп есептейді. Заңға құрмет болмайынша, оны қастерлеу ішкі қажеттілікке айналмайынша, заңның құдіреті шамалы болады. Конституция мәртебелі болуы үшін, оның принциптері, қағидалары қоғам, мемлекет, халық өкіметінің туы, қазығы, мәні болуға тиіс.

Заң жақсы жұмыс істеуі үшін, оны бұлжытпай орындау азаматтардың күнделікті дағдысына, үйреншікті әдетіне айналуы тиіс. Әртүрлі амал-айламен заңды айналып өтуге тырысушылық өркениетті елдің мәдениетіне жатпайды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы заң бекерден-бекерге қабылданып отырған жоқ. Бұл қылмыстың дәрежесі қоғамға, мемлекетімізге, едәуір қауіп төндіріп, алға басуымызға бөгет бола бастады. Заңды қабылдағаннан соң оны мүлтіксіз орындау қажет. Қалың көпшіліктің заңды жаппай мойындауын, іштей түйсініп сезінуін, өз өмірінің басты ережесіне айналдыруын қамтамасыз ету оңай шаруа емес. Заң беделге, мансапқа, лауазымға, ақшаға, байлыққа сатылмай, тек ақиқатқа бас иеді.

Қорыта айтсақ, біздің Ата Заң – дүние жүзіндегі ең жас Конституциялардың бірі. Ол – мызғымас мемлекетіміздің алтын қазығы, бірлігі мен ынтымағы жарасқан елдігіміздің бұлжымас бағдары, кемел келешегіміздің кепілі. Конституция біздің Тәуелсіздігімізді нығайтты, мемлекетті және бүкіл қоғамды берік етті. Сондықтан да біздің ортақ парызымыз – Негізгі заңға құндылықпен қарау, оны өз Отанымызды, өз Тарихымызды құрметтегендей құрметтеу. Әрбір қазақстандықтың Конституцияның мемлекет пен қоғам үшін ғана емес, сонымен бірге жеке өзі, өз отбасы мен өз балалары үшін де мәнділігін бағалай білуі, конституциялық міндеттемелерін қастерлеп, сақтап, орындауы маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы 1995 ж.
- 2 Нысанбаев Ә. «Жалпы ұлттық келісім және демократиялық даму». Егеменді Қазақстан газеті. 1997 жыл. 25-26 наурыз.
- 3 Қалмырзаев Ә. Халықтың қуаты бірлікте. «Ата-заң арналары». Егеменді Қазақстан газеті. 1998 жыл. 27-тамыз.

ИСТОРИЯ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА

САМАТОВА Б. С.
10 «G» класс, Назарбаев Интеллектуальная школа
АХМЕДЖАНОВА Г. Б.
научный руководитель, д.ю.н., профессор,
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

История уголовно-исполнительной системы Казахстана является неотъемлемой частью недавней истории нашего государства. Ее исследование необходимо, прежде всего, для восстановления недостающих звеньев в цепочке исторических фактов и событий, биографий личностей, неразрывно связанных с деятельностью УИС. Возникает закономерная необходимость в объективном освещении и анализе процессов, имевших место в судьбе системы; извлечении из ее прошлого полезных и ценных уроков для дальнейшего эффективного функционирования как самой уголовно-исполнительной системы, так и независимого государства [1].

Вторая половина XX века в истории развития уголовно-исполнительной системы Казахстана характеризуется дальнейшим реформированием системы и ее структурных элементов. Полувековой период насыщен событиями неоднократной передачи исправительных учреждений из одного ведомства в другое, частным изменениям подвергается само наименование уголовно-исполнительного ведомства, его внутренняя структура, перманентно изменяется количество исправительных учреждений и численность тюремного населения, изменениям подвергаются условия содержания осужденных в республике. Пенитенциарная система Казахстана, словно зеркало, отражала в своем развитии те перемены, которые происходили в это время в политической, социально-экономической, культурной жизни страны [2, с. 65].

Труд заключенных активно использовался в восстановлении и строительстве новых промышленных объектов и предприятий, возрождении городской и сельской инфраструктуры в послевоенное время. Исправительно-трудовые учреждения являлись важными стратегическими объектами, принимавшими непосредственное участие в экономическом развитии государства, участвовали в социалистическом соревновании, перевыполняли пятилетние производственные планы и нормы. Предприятия, созданные при исправительных учреждениях Казахстана, производили качественную

продукцию не только для внутреннего потребления, но и экспортировали свои товары в страны ближнего и дальнего зарубежья. По сути, силовые ведомства, при которых функционировала уголовно-исполнительная система, решали не только задачи по охране общественного порядка, обеспечению законных прав, свобод и интересов советских граждан, предупреждению и борьбе с преступностью, изоляции преступников от общества и их содержанию, но и не менее важные хозяйственные вопросы государственного значения [3, с. 33–35].

В 1958 г. Совет Министров СССР утвердил Положение об исправительно-трудовых колониях и тюрьмах. Эти меры сыграли большую роль в улучшении деятельности ИТУ республики. При объединении МВД и КГБ Постановлением Совета Министров СССР от 28 марта 1953 г. № 934 УИТЛК со всеми его подразделениями было передано в ведение Министерства юстиции КазССР. В 1958 г. УИТЛК было переименовано в Управление местами заключения (УМЗ). Аппараты Управления и его подразделений комплектовались в основном за счет кадровых работников УИТЛК и Карлага, но многие работники из числа инженерно-технического персонала прибывали по направлению ГУЛАГа МВД СССР из других союзных республик.

Сложным периодом в деятельности ИТУ республики были 1956–1960 годы. Были ликвидированы ИТУ сельского хозяйства и подрядного строительства, возникла проблема размещения и трудоустройства осужденных. Действующие колонии оказались перенаселенными. Назрела необходимость организации новых контрагентных колоний, и они стали ускоренно создаваться на базе строящихся предприятий, предусмотренных народнохозяйственным планом.

Произошли изменения и в содержании осужденных. Они стали содержаться в колониях и тюрьмах, исправительно-трудовые лагеря упразднились. Было введено три вида режима содержания осужденных: общий, усиленный и строгий. Основными средствами исправления и перевоспитания осужденных стали: строгое соблюдение режима, участие в общественно-полезном труде и политико-воспитательная работа. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 14 июня 1954 г. было восстановлено условно-досрочное освобождение, которое действовало до начала войны. В 1957 г. возобновили свою деятельность наблюдательные комиссии по делам несовершеннолетних. В исправительных учреждениях введена подрядная система и офицерские должности начальников отрядов [4, с. 80–81].

В 1960 г. в УМЗ МВД Казахской ССР входило 32 колонии, из них 22 промышленных, 4 сельскохозяйственных, 6 контрагентских.

Действовали 5 мебельных фабрик, 7 швейных цехов, фабрика по производству валенок, металлообрабатывающий завод и 12 различных подсобно-вспомогательных цехов.

В 50-60-е годы 20 века в пенитенциарной системе Казахстана апробируются своеобразные «пилотные» проекты, появляются новые виды исправительных учреждений. Так, с целью обеспечения целинных совхозов рабочей силой за счет отбора лиц, осужденных за менее опасные преступления, создаются колонии-поселения. Были созданы также три колонии особого режима (г. Джетыгара Кустанайской области, п. Вишневка Акмолинской области, п. Заградовка Северо-Казахстанской области).

Изменениям подвергаются и штаты исправительных учреждений. В 1961 г. в центральных аппаратах появляются должности заместителей начальников подразделений по политико-воспитательной работе среди заключенных. Центром политико-воспитательной работы становится отряд. Широкую форму приняло общеобразовательное и профессиональное обучение. В 1968 г. были созданы 33 профессионально-технических училища (ПТУ).

Реформированию также подлежали трудовые колонии для несовершеннолетних. Основным средством воспитания подростков был объявлен труд с общеобразовательной и профессиональной подготовкой, вводилась форма общественного самоуправления. Определялись структура отряда, порядок условно-досрочного освобождения, оплата труда, освобождение и трудоустройство, участие общественности в воспитательной работе среди подростков, деятельность комиссий по делам несовершеннолетних и другие. Позднее, с 1972 года, трудовые колонии для несовершеннолетних получили название «воспитательно-трудовые колонии» (ВТК), где стали содержаться только подростки, осужденные за совершенные преступления. Вся другая категория воспитанников была передана в специальные учебно-воспитательные заведения Министерства просвещения.

В декабре 1971 г. был утвержден Исправительно-трудовой кодекс КазССР, в котором в частности отмечалось, что основными средствами исправительно-трудового воздействия на осужденных являются режим отбывания наказания, общественно полезный труд и политико-воспитательная работа, а также общеобразовательное и профессионально-техническое обучение. В качестве поощрений осужденных стали переводить в колонии-поселения, с особого режима, в выделенные зоны с помещениями некамерного типа,

в подразделения строгого режима. Каждый осужденный отбывал наказание в одной и той же колонии.

Для обеспечения более эффективной работы по борьбе с преступностью в местах лишения свободы в 1981 г. режимно-оперативные отделы были реорганизованы в два самостоятельных отдела - отдел режима и отдел оперативной работы. В колониях укрепились режимно-оперативные части, главными их функциями стала работа по профилактике преступлений среди осужденных и пресечению нарушений режима содержания путем установления постоянного надзора за лицами, склонными к правонарушениям [5, с. 65].

Было установлено всеобщее обязательное среднее образование для осужденных в возрасте до 40 лет. Лицам, имеющим восьмилетнее образование, разрешалось получить среднее образование. Обязательным также являлось профтехобучение для лиц, не имеющих специальности, обучение осужденных новым профессиям и повышение квалификации. Большое значение уделялось участию общественности и самостоятельных организаций осужденных в работе по их исправлению и перевоспитанию. Центром всей работы являлся отряд осужденных, представлявший собой коллектив, сформированный по производственным и режимным требованиям.

На протяжении 60-80-х годов численность исправительных учреждений в Казахстане продолжала расти. Безусловно, масштабы были не такими как в военный период, но и для мирных лет эти цифры были высокими. Так, к 1970 г. в составе УИТУ Казахской ССР функционировало 44 исправительно-трудовых колоний, а к середине 80-х гг. – 71 исправительно-трудовая колония, 4 сельскохозяйственные колонии-поселения, 4 лечебно-трудовых профилактория [6, с. 45–46].

В 80-е годы неоднократно изменялись наименование и структура уголовно-исполнительного ведомства. В 1981 г. УИТУ МВД КазССР было преобразовано в Главное управление ИТУ, а в 1988 г. – Главное управление по исполнительным делам (ГУИД) МВД КазССР.

В 60-80-е годы XX века вместо ликвидированной системы исправительно-трудовых лагерей была создана система исправительно-трудовых колоний закрытого типа с собственным производственным потенциалом. Исправительно-трудовые колонии, так же как и исправительно-трудовые лагеря, функционировали на основе принципа самокупаемости. В качестве дешевой рабочей силы по-прежнему использовался труд сотен тысяч осужденных. По сути, советское государство было заинтересовано в постоянном росте численности

тюремного населения, так как исправительные учреждения являлись неотъемлемой частью советской экономики [7, с. 76].

Важным шагом развития уголовно-исполнительной системы является разработка новой редакции Уголовно-исполнительного кодекса, которая была реализована во исполнение поручения Главы государства. Данное законодательство вступило в силу 1 января 2015 года. Всего в Казахстане на 2017 год было 75 исправительных учреждений и 19 следственных изоляторов.

В целом, уголовно-исполнительная система республики представляла собой своеобразное «государство в государстве», государство в миниатюре. Испытывая на себе общесоюзное влияние, вместе с тем, оказывала непосредственное влияние и на политическую, социально-экономическую, культурную, общественную ситуацию в стране.

ЛИТЕРАТУРА

1 Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утверждённая Указом Президента Республики Казахстан № 858 от 24 августа 2009 // Казахстанская правда. - 2009. - 27 августа. - № 205.

2 Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам службы пробации». Указ Президента Республики Казахстан № 556 - IV ЗРК.

3 Нильс Кристи. Приемлемое количество преступлений. - Алматы. - 2011. - 176 с.

4 Ким Д. Вопросы развития пробации в Республике Казахстан. Исполнение наказаний № 8, август. - 2012 год. - 59 с.

5 Приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 19 марта 2012 года № 157 «Об утверждении Правил организации деятельности службы пробации уголовно-исполнительной инспекции».

6 Перминов О. Г. Уголовно-исполнительное право: учебное пособие для вузов. Москва 1999г. 240 с.

7 Стручков, Н. А. Уголовная ответственность и её реализация в борьбе с преступностью. - Саратов: Саратовский университет, 1978. - 288 с.

МҰСЫЛМАН ЕЛДЕРІНДЕГІ ӘЙЕЛДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

СЕЙТХАН Н. С., МАҚСАТҚЫЗЫ Ж.
8 сынып оқушылары, № 47 ЖОББМ, Семей қ.
БАКИШЕВА Қ. С., КАРИМОВА А. Ж.
ғылыми жетекшілері, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
тарих пәнінің мұғалімі, № 47 ЖОББМ, Семей қ.

Ұрпақ тәрбиесі ананың қолында, өйткені әйел-ана, әйел-тәрбиеші, ал бұл табиғат заңы. Әрбір қоғамда болсын, мемлекетте болсын әйелдің жағдайы қаншалықты құрметті орында болса, соншалықты дәрежеде ел болашағы жарқын болмақ. Ислам дініндегі әйел адамның дәрежесі үлкен, өйткені Ислам әйел адамға ең бірінші ана, адал жар, отбасы ұйытқысы ретінде қарайды.

«Әйелдердің құқықтық мәртебесі» саласындағы тақырып – тек мұсылман құқығындағы ғана емес, сонымен қатар халықаралық құқықтағы бүтіндей алғандағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Мұсылман әйелдерінің құқықтық мәртебесі сұрағы жалпылай алғандағы мұсылман қоғамындағы әйелдердің жылдар бойғы қалыптасқан жағдайына, өздері тұратын елдердегі мұсылман әйелдерінің әртүрлі жағдайларына, бұл елді мекендердің әкімшіліктік-аймақтық жергілікті орталықтардан шалғайлығына байланысты негізделген түрде объективті қарауды көрсетеді. Мұсылман әйелдерінің отбасы мен қоғамдағы ролі мәселесі-әрқайсысы көп әйел алушылық, ерте некеге тұрғызу, некені сыйға тарту тәрізді әртүрлі мәселелердің күрделі шиеленісін ұсынатын мәселелер жиынтығын құрайды.

Мұсылман әйелдері Исламның бастамасында жаңа мемлекет құру ісіне белсене араласа отырып, өздерін көрсете білді. Мұсылман әйелдерінің құқықтары белгілі бір кезендерден өтті. Адамзаттың асыл тәжі іспеттес Ислам діні өмірге келгенге дейін төрткүл дүниеде, соның ішінде Араб түбегінде әйел құқығы мен құндылығы аяқ асты болып тапталып келді. Әйел тек қана базардағы сауда-саттық ретінде немесе уақыт өткізудің қоғамдық бір құралы ретінде пайдаланылып келді. Араб түбегінде нағандық дәуірі аталған сол бір жәһилия кезеңінде әйел заты әркімнің бір қолжаулығы болып ар-намысы саудаға салынды. Атап айтар болсақ:

Біріншіден: Мұрагерлік саласында әділ шешімге қол жетпеген шақ еді.

Екіншіден: Әйелдің күйеуі тарапынан құқығы шектелген.

Үшіншіден: Арабтар күндерін басқалармен зинақорлық жасауға итермелеп, оның пайдасын өздері алатын.

Төртіншіден: Бірнеше ер кісі бір әйелмен төсектес болатын, егер бала пайда болса, әйел олардың қалаған біреуіне әкелік құқық беретін.

Бесіншіден: Қоғамда әйелді уақытша неке жолымен пайдалану әдетке айналған.

Алтыншыдан: Қыз балаларды адамдық қатардан шығарып, тірідей топыраққа көметін.

Бір қызығы бұл істер арабтарда ғана емес өзге ұлттарда да кездесетін. Мысалы, Иранда әйел заты күйіннен, өлімнен, удан және жыланнан бетер бір кейіпте болған. Ешқандай құқық берілмеген. Тұрмысқа шыққан әйелдерді өлген күйеуімен бірге тірідей жағып жіберген. Парсы патшалығы Иранда анасы мен қарындасына құрмет көрсетілмейтін, керек десеңіз қарындасымен үйлену олар үшін абыройға айналды. Мұның нақты дәлелі V ғасырдың ортасында II Яздужардтың өз қызымен үйленуі. Ежелгі Рим мен Грецияда әйел тек төсек қатынасы үшін қолданылып, үй күзететін. Оның міндеті күйеуіне ұл тауып беру болды. Ал, ежелгі қытайлар болса қыз балаларына ат қоймаған. Оларды шақырғанда «шошқа» деп айқайлайтын [3, б. 22].

Исламдағы әйелдің орны мен ролі туралы терең зерттелген шығармалармен көпшілік қауым жете таныс болмағандықтан, ислам мәдениетінде әйел адамның құқығы тым шектеулі деген жадағай түсінік қалыптасқан. Бұндай түсініктің қазіргі батыс елдерінің исламды жаппай қаралауынан туындаған тенденциясы екені белгілі. Әйтседе, Ислам дінінде әйел затына үлкен мәртебе берілген.

Исламға дейінгі кезеңде арабтарда әйелдің құқығын тым төмен еді. Әсіресе, арабтар қыз балаларды тірідей жерге көметін. Өлтіруге қимағандары қыздарын ұл балдарша киіндіріп, жұрттан жасырып ұстайтын. Бұлай әйелдің мәртебесін тым төмендететін себебі, қыздар өскенде жезөкшелік жасап, абыройымызға дақ түсіреді деп ойлайтын. Шынында да Исламға дейінгі жабайы араб қоғамында жезөкшелік ерекше асқынып тұрды. Кейбір арабтар ұлдарын текті ету үшін әйелдерін өз қолымен ақсүйек адамның төсегіне апарып жатқызатын. Жезөкше әйелдер жүкті болып қалған жағдайда, Кайф деген сәуегей келіп, еркектердің біріне мына баланың әкесі сенсін деп, оны зинадан туған балаға әке қылатын. Арабтардың «шиғар» деген некесі бойынша, қыздары бар арабтар бір-біріне қыздарын қалың малсыз беріп үйленетін. «Бәдел» деген неке бойынша, арабтар

әйелдерін бір-біріне беріп айырбас жасайтын. Күйеуі өлген жесірді туыстарының бірі зорлықпен өзіне әйел ететін. Исламнан бұрынғы арабтардың азғынданғаны соншалықты, тіпті олар өгей шешелеріне дейін үйлене беретін еді. Исламнан бұрынғы арабтардың азғынданғаны соншалықты, тіпті олар өгей шешелеріне дейін үйлене беретін еді. Ал, Ислам дінінің келуімен әйелге деген зорлық атаулы күшін жойып, әйелдер ерекше жоғары мәртебеге қол жеткізді. Исламның әйелге бұлай ерекше жоғары статус беруі, исламның прогрессивті маңызға ие дін екендігін айғақтайды. Ендеше исламның әйел заты үшін әкелген ізгіліктеріне тоқталып өтер болсақ.

Міне осылай адамгершілік атауы жойылған, нәпсіқұмарлық шегіне жетіп, зинақорлық, маскүнемдік жайлаған айуандықтың символы болған, күштінің айтқаны заң дәрменсіз дымын шығармайды дейтін надандық дәуірінде бүкіл әлемге өз нұрын шашқан Ислам діні, өзімен бірге қайталанбас ұлы жетістіктер ала келді. Соның бірі – әйел құқығы мен құндылығы. Мұның дәлелі мал құрлы бағасы болмаған, бүгін бар да ертең жоқ ешқандай сенімділігі жоқ әйелдерге:

- 1 Дауыс беру.
- 2 Куәгер болу.
- 3 Мұрагер болу.
- 4 Өзінің жеке меншігі болу.
- 5 Өз жеке меншігінің табыстарын өзі пайдалану құқығы берілді.
- 6 Әйелдердің білім алуға құқықтары

Құран Кәрімде «Ниса» (Әйелдер) сүресі бар, Еркектер сүресі жоқ. Ислам дінінде Алла Тағала ер адамға әйелін, баласы мен ата-анасын, қолына қараған жақын туыстарын асырап, бағып-қағуды жүктесе, әйелге ондай міндет жүктелмейді. Өйткені, әйел адам өмірге ұрпақ әкеліп, оны тәрбиелеу сияқты ешқандай жұмыспен салыстыруға келмейтін ұлағатты іспен айналысады [4, б. 22].

Әйел адам табиғатынан нәзік жанды болғандықтан Ислам әйелге ауыр жұмыстар жүктемейді. Ондай міндеттер сол істерге лайықты болып жаратылған ер адамның міндеттеріне кіреді. Пайғамбарымызға, оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын, бір кісі келіп: менің жақсылық жасауыма ең лайық адам кім деп сұрағанда, пайғамбарымыз: анад деп жауап береді. Одан соң ше? дегенде. Тағы да: анад, одан соң ше? дегенде «тағы да анад». Ал одан соң дегенде, «әкен» деп жауап берген екен. Әйел ана болғандықтан барлық әйелдерді ана ретінде құрметтеу қажет. Ислам әйелдерге заңды еңбек пен пәк әрі сау өмірді таңдау құқығын берді. Ислам діні әйелдің амалы мен еңбегін құрметтейді. Құранда әйелдер мен ерлердің өз амалдарына жауапты екендерін еске

салып, ешкім басқаның амалына жауапты емес деп ескертеді. Әйел де ер адам сынды өз еңбегімен жинаған байлығының иесі болады. Әйел қоғамдық және экономикалық жұмыстармен айналысып, өзінің тапқанын жинап, заңды түрде жұмсай алады. «Ниса» сүресінің 32-ші аятында: «Еркектердің еңбектерінің үлесі өзіне және әйелдердің еңбектерінің тиесісі өзіне тән)», - деп айтқан. Осы аят әйелдердің қаржылай тәуелсіздікке ие болу құқығы туралы көрсетеді. Сол себепті әйелдер де ерлер сынды кәсіп және саудамен айналасу құқығына ие. Сонымен қатар әйелдің әкесі, анасы, бауырлары мен апа-қарындасы және жұбайынан қалған байлықта үлесі бар.

Жер бетіндегі нәзік жаратылыс иелерінің өз құқығын қорғау бүгінгі таңда дүниежүзі бойынша ең өзекті мәселенің бірі болып отыр. Дүниеде зорлық-зомбылық көретіндердің басым бөлігі әйелдер екені белгілі. Әйел құқығы БҰҰ қабылдаған «Мыңжылдықтың даму мақсаттары» құжатында да атап көрсетілген. Бұлар – ана денсаулығын сақтау, әйелдердің білім мен денсаулық мекемелеріне қолжетімділігі және гендерлік теңдіктің қоғамдық деңгейде қолдау табуы. Әйелдер адамзаттың жартысынан көбін құрайтын бөлімі. Қазіргі таңда әйелдер өте көп жетістіктерге жетуде. Мұсылмандық шығыс болсын, зайырлы батыс болсын, буддашыл Аспан Асты мемлекеті болсын, қызу қанды Латын Америка әйелдері болсын, әйтеуір бүкіл әлемде әйелдер ең ықпалды күшті құрайды. Барлық уақыттың ғұламалары әйелдер туралы айтып жатыр, айтып жатыр, болашақта айтады да. Олардың ер адамдармен теңдігі туралы сұрақ барлық әлемдегі ең өзекті мәселе болып саналады. Мұсылман елдеріндегі отбасылық-құқықтық жағдайдың өзіндік ерекшелігі бар. Мұсылман елдеріндегі неке мен ажырасу Ислам ықпалында тұрғандығы жөніндегі дәйек отбасы желісінің мызғымастығына, неке тоқтаған жағдайдағы әйел-ананы қамтамасыз етуде оң әсерін тигізеді.

Бүгінде 139 мемлекеттің Ата Заңында әйел мен ер теңдігі заңдық түрде бекітілген. Бірақ зерттеу нәтижелері көрсеткендей, экономикасы дамыған мемлекеттердің өзінде әйел құқығының аяққа тапталуы жиі орын алады. БҰҰ-ның «Әлем әйелдерінің өркендеуі» деп аталатын құжатында бейбіт кезде және соғыс жағдайында қыздар мен аналардың ар-ұжданын сақтап қалуына арналған мәселелер түйіні көрсетілген. Баяндамада жазылған мәселе бойынша құқықтық жүйені құрудың он кепілдемесі ұсынылған. Бұл орайда әйелдер ұйымдарының белсенділігі қажет екендігі белгілі. Әйелдер ұйымдарының гендерлік теңдік жөнінен біраз жетістікке қол жеткізгені айтылған. Мәселен, Эквадорда жергілікті ұлттың құқығына қатысты Кичва тайпасының

Әйелдері «Лайықты өмір сүру талаптары» деген бағдарлама жасап, Үкіметіне қабылдатқан. Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық түрін жою жөніндегі конвенция мен БҰҰ-ның бағдарламаларын жүзеге асыру нәтижесінде гендерлік теңдік мәселесінде біраз өрлеу бар. Әлемнің 173 мемлекетінде жүктілік кезінде демалыс ақысы төленеді, 139 мемлекеттің Ата Заңы ер мен әйел теңдігіне кепілдік береді, 125 елдің заңы отбасында ұрып-соғуға тыйым салады, 117 мемлекеттің заңында ер мен әйелге теңдей жалақы төлеу туралы жазылған. Оған қоса 115 елде әйелдерге ресми түрде мүлік құқы берілген. Мысалы, Непалда жерге салынатын салықты алып тастаған соң жекеменшік жылжымайтын мүлікке ие әйелдердің саны үш есеге көбейген. Бірақ заң жүзіндегі осындай артықшылықтармен қатар кемшіліктер де азаймай отыр. Мысалы, 127 елде отбасында зорлық көрген әйел заң жүзінде қорғалмайды екен. Алматыда өткен конференцияда осы мәселе төңірегінде қызу пікірталас болды. Дүниежүзінде әйелдердің 53 пайызы жұмыс орнында қорғалмағанымен қоса, еркектердің жалақысы әйелдерге қарағанда 10–30 пайызға көп. Бұл мәселені шешуге алдымен кіріскен елдің бірі – Швеция. Бұл мемлекетте бала күтіміне байланысты еркектерге де демалыс беріледі. Соның арқасында әйелдер мен еркектердің жалақысы арасындағы алшақтық азайған. Әйелдерге қатысты әлемді аландатып отырған тағы бір мәселе, қыз-келіншектерге жасалатын қылмыстардың жасырын күйінде қалуы. Сауалнамаға сүйенсек, 57 мемлекеттегі әйелдердің 10 пайызы сексуалды зорлықты бастан өткергенін растаған. Олардың ішінде тек 11 пайызы ғана құқық қорғау мекемелеріне шағым түсірген. Осы әйелдердің 8 пайызы ғана тонауға ұшырағанын айтқан. Оның ішінде тек 38 пайызы құқық қорғау мекемелеріне шағымданған. Әйел құқығын қорғау дүниежүзілік деңгейдегі өзекті мәселеге айналуда. Заң шығару мекемелерінде әйелдердің санын көбейтуге мүдделі елдер жоқ емес. Мысалы, Африканың орталығындағы Руандада мұрагерлік құқығына ерлер мен әйелдердің теңдей ие болуы жөніндегі заң 1999 жылы күшіне еніпті. 2003 жылғы Руанда Ата Заңы лауазым иелерінің ең аз дегенде 30 пайызы әйелдер болуы керек деп көрсеткен. Әйел құқығын қорғау және тең құқықтары мен мүмкіндіктерін қамтамасыз ету омбудсмен қызметінің басымдық бағыттары болып табылады.

Әйел құқығын қорғау саласында негізгі осы заманғы мәселелердің бірі әйелдерді қоғам өмірінде екінші кезектегі орын алатын теңсіз құқықты субъекті ретінде бағалайтын қоғамдық сананың кертартпалығы болып табылады. Тіпті орталық мемлекеттік органдармен жұмыста да біз гендерлік қағиданы түсінбеушілік,

халықаралық құқық қорғау стандарттарын білмеушілікпен кездесеміз: әйелдер құқығын қамтамасыз ету саласында жұмыс істейтін мемлекеттік қызметшілердің бәрі бірдей бүгінде өз қызметінде әйелдерге қатысты кемсідудің барлық нысандарын жою туралы Конвенция ережелерін басшылыққа алмайды, кейбірі Республиканың халықаралық құқыққорғау міндеттемелерінің басымдық сипатын сезінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Васильев Л. С. Шығыс дінінің тарихы: Москва, 2006. - 54 б.
- 2 Грюнебаум Г. Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры: Москва, 1981. - 123 б.
- 3 Глотов С. А. Права человека и защита в европейском суде: Москва, 2000. - 165 б.
- 4 Булгакова Д. А., Истаев А. Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы: Алматы, 1992. – 84 б.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ЕҢБЕК ҚҰҚЫҚТАРЫ

ТЕМИРХАНОВА А. Б.
мұғалім, мамандандырылған «Зерде»
дарынды балаларға арналған мектебі, Екібастұз қ.
ТЛЕКТЕСОВА Д. Н.
10 сынып оқушысы, мамандандырылған «Зерде»
дарынды балаларға арналған мектебі, Екібастұз қ.

Заманауи қоғамның терең әлеуметтік тамыры бар ең маңызды мәселелерінің бірі – кәмілетке толмағандардың еңбегін пайдалану. Қоғамның жас ұрпаққа ерекше көзқарастарын заңнамалық тұрғыда бекіту – әлемнің көптеген елдерін сипаттайтын үрдіс. Кәмілетке толмағандардың басқа да құқықтарының қатарында жұмыс істеу құқығы және оның қауіпсіз шарттары халықаралық және ұлттық заңнаманың құқықтық актілерінде заңды түрде бекітілген. Көптеген мемлекеттердің заң шығарушыларының кәмілетке толмағандардың еңбегін пайдалануды шектеуін қалайтынына қарамастан, бұл әрқашан қоғамның нақты жағдайымен келіспейді. Халықаралық Еңбек Бюросының мәліметіне сәйкес, жұмыс істейтін балалардың көпшілігі 75–80 % ауыл шаруашылығында жұмыс істейді, 10 өңдеуші өнеркәсіпте жұмыс істесе, ал қалғандары –

мейрамханалар, дүкендер, кафе және тұрмыстық қызмет көрсету және басқа да салаларды жұмыс істейді.

Еңбек ету құқығы азаматтардың негізгі құқықтарына жатады. Еңбек ету құқығы деп еңбекке қабілеті бар адамның өз еңбегімен өмір сүруге қажетті табыс табу мүмкіндігін айтады.

«Республика азаматының еңбек етуге құқығы бар, ол әрбір адамның дербес өндіруші ретінде немесе еңбек шарты бойынша өз қалауына, қабілетіне және арнайы даярлығына сәйкес еркін еңбек етуге мүмкіндік алу құқығын қамтиды...» (Конституция, 19-бап).

Демек, азаматтар еңбек етуге құқық еңбек шартын жасау және кәсіпкерлік қызметпен шұғылдану арқылы жүзеге асыра алады. Азаматтардың басым көпшілігі еңбек шарты арқылы еңбек етеді. Еңбек шартының белгілері:

- еңбекші нақтылы еңбек ұжымының құрамына енеді;
- еңбек шартында көрсетілген қызметті орындайды;
- еңбек ұжымында белгіленген еңбек тәртібіне бағынады;
- еңбектің саны мен сапасына байланысты еңбек ақыны алады;
- ұжымның әкімшілігі еңбекшіге жұмыс істеуге лайықты жағдай жасайды.

Еңбек шартының бір тарабы – жеке адам. Ол өзінің атынан еңбек шартын жасайды, өзінің еңбегімен қабылдаған міндетін орындайды. Еңбек ету қабілеті 16 жастан, ерекше жағдайда 15 жастан қалыптасады. Мектеп, техникум оқушыларын 14 жастан жұмысқа алуға болады. Ол үшін ата-аналарының біреуі келісімін беру керек. Оқушылар денсаулығына зиян келтірмейтін, жеңіл жұмысты сабақтан тыс уақытта атқара алады.

Еңбек шартының екінші тарабы – әкімшілік (мемлекеттік, кооперативтік ұйым, жеке кәсіпкер) [6].

Жасөспірімдердің жұмыс істеуі олардың денсаулығы мен дамуына, білім алуына кедергі келтірмейтін жағдайда ғана құпталады. Бұл баланың дамуына әсер ықпал етеді, балаға болашақта отбасы дағдыларын игеруге қоғамның толыққанды мүшесі болуға көмектеседі. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандардың елеулі психикалық-физиологиялық ерекшеліктерін белгілеу талап етіледі. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың еңбегін құқықтық регламенттеудің ерекше қасиеттері бар. Бұл жағдайда келесі сәттерді ескеру қажет: жас ерекшелігі; кәмелетке толмағандарға арналған қажетті құжаттар; еңбек шартын жасасу тәртібі, еңбек шартын бұзу.

Қазақстан Республикасы халқының саны 2017 жылғы 1 қаңтарға 16,4 млн адамды құрады, оның ішінде 8,5 млн. (52 пайызы) әйел және

7,9 млн. (48 пайызы) ер адамдар. 2018 жылғы 1 қаңтарға Қазақстан Республикасында 0 жастан 18 жасқа дейінгі балалар саны 5 миллионнан астам адамды құрады, оның ішінде қыздар – 2,5 млн. адам (48 %), ұлдар – 2,6 млн. адам (52 %). 0 жастан 4 жасқа дейінгі балалардың саны 300 мыңнан астам өсті. Қазақстан Республикасында негізгі халық (53,6 %) қалалық жерде, ал 46 % – ауылдық жерлерде тұрады. Ауылдағы отбасылардың көп балалы болуы есебінен 5 жастан 19 жасқа дейінгі балалардың көбі ауылдық жерлерде тұрады (ауылда – 1 961,776, қалада – 1 843,372). 2009 жылғы Ұлттық халық санағының қорытындылары бойынша отбасының орташа мөлшері 3,5 адамды құрады. Неғұрлым кең таралған отбасы екі адамнан құралған – 30 %, үш – 27 %, төрт – 22 %, бес және одан көп – 21 %. 18 жасқа дейінгі балалардың 72 %-ы – ата-анасымен, 15 %-ы – тек анасымен, 6 %-ы – тек әкесімен, 6 %-ы – ата-анасыз тұрады [1].

ҚР Еңбек Кодексінің 88-бабына сәйкес, он сегіз жасқа толмаған қызметкерлерді түнгі уақыттығы жұмысқа тартуға тыйым салынған. Ал еңбек кодексінің 181-бабында он сегіз жасқа толмаған қызметкерлер үшін жұмыс уақыт ұзықтығы:

1) 14 жастан 16 жасқа дейінгі қызметкерлер үшін – аптасына 24 сағатта аспайтын;

2) 16 жастан 18 жасқа дейінгі қызметкерлер үшін – аптасына 36 сағаттан аспайтын;

3) білім беру мекемелерінде оқитын және оқу жылы ішінде оқуды жұмыспен қатар алып жүретін 14 жастан 16 жасқа дейінгі оқушыларға – күніне 2,5 сағат, 16 жастан 18 жасқа дейінгі оқушыларға күніне 3,5 сағат жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығы белгіленеді [2].

Еңбек Кодексінің 178-бабына сай жұмыскерлер, он сегіз жасқа толмаған адамдар, еңбек қатынастарындағы құқықтары кәмелетке толғандар құқықтарына теңестіріледі, ал еңбекті қорғау, жұмыс уақыты, демалыс уақыты және басқа да еңбек жағдайлары қосымша кепілдіктерді пайдаланады [3].

Оқу жылы ішінде 14-16 жас аралығындағы күндізгі 2,5 сағаттан 16-18 жас аралығындағы тәулігіне 3,5 сағат жұмыс істейтін білім беру ұйымдарының студенттері үшін жұмыс уақыты белгіленген [4].

Балалар еңбегі туралы ратификацияланған халықаралық конвенциялардың елде жүзеге асырылуына заңнамалық негізді айқындайтын негізгі құқықтық регламенттер, ең алдымен, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің 2007 жылғы 15 мамырдағы және 2002 жылғы 2 тамыздағы № 345-бабы. «Қазақстан Республикасындағы

баланың құқықтары туралы», сондай-ақ Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексті (ҚК) және Қылмыстық кодексті (ҚК) белгіледі, балалар еңбегіне қойылатын белгіленген талаптарды бұзғаны үшін тиісті әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікті белгіледі. Еңбекке орналасу үшін ең төменгі жасы Еңбек кодексінде – 16 жыл. Алайда ата-аналарының біреуінің жазбаша келісімімен 14.3 қорғаншы, қамқоршы немесе асырап алушы ата-аналар жалпы орта білім беру ұйымдарында орта білім алған жағдайда 15 жасқа толған азаматтармен еңбек шарты жасалуы мүмкін. 14 жасқа толған студенттер бос уақытында жұмысқа орналасу үшін және 14 жасқа толмаған адамдар шығармашылық салада жұмыс істейтін (кинематография, театр, театр және концерттік ұйымдар, цирктер, денсаулықты және адамгершілікке нұқсан келтірмей жұмысты жасау мен (немесе) орындауға қатысуға) қатысады. Екі жағдайда да еңбек келісім-шартына ата-аналардың бірі, қамқоршы, қамқоршы немесе асырап алушы ата-аналар қол қояды, ал кәмелетке толмағандар орындаған жұмыс олардың денсаулығына зиян тигізбеуі және білім беру процесін бұзуы тиіс [3].

Сонымен бірге, Еңбек кодексінде кәмелетке толмағандардың жұмысын қорғауға бағытталған, әсіресе 18 жасқа толмаған қызметкерлердің еңбегін реттеу ерекшеліктері туралы арнайы тарауда 18 жасқа толмаған адамдарды жұмысқа орналастыру туралы мынадай жұмыс түрлеріне тыйым салу туралы бірқатар ережелер бар:

- ауыр жұмыстарға, еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі бекітетін тізімге сәйкес зиянды (ерекше зиянды) және (немесе) қауіпті еңбек жағдайларымен жұмыс істеуге;
- ауыр жұмыстарға, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі бекітетін тізімге сәйкес зиянды (ерекше зиянды) және (немесе) қауіпті еңбек жағдайларымен жұмыс істеуге;
- алкоголь өнімдері, темекі өнімдері, есірткі құралдары, психотроптық заттар және прекурсорлар);
- Түнде 22.00-ден 6.00-ге дейін жұмыс істемеу.

Еңбекке ақы төлеу бойынша, бірінші кезекте, өмір сүру керек;

Еңбек кодексіне сәйкес 18 жасқа толмаған қызметкерлер үшін еңбек ақысын төлеу жұмыстың қысқартылған ұзақтығын есепке ала отырып жүргізіледі және олар үшін өндіріс нормалары қызметкерлерді өндірудің жалпы нормалары негізінде қысқартылған жұмыс уақытын белгілейді [4].

Қорытындылай келе, Кәмелетке толмағандар еңбектік жасқа толуына байланысты еңбек қатынасына кірісе алады. Еңбекке қабілетті деп төменгі және жоғарғы шегі еңбек заңында

анықталатын жас танылады. Адамды жұмысқа қабылдауға болатын ең төменгі жас он алты жас болып белгіленген.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <http://www.dereksiz.org/azastan-respublikasindafi-balalar-turali-jalpi-melimet.html?page=9>
- 2 <http://sanknizhka.kz/novosti/trud-nesovershennoletnih-v-kazahstane--trudovoj-kodeks-rk-o-prinjatii-na-rabotu--grafike-raboty-nesovershennoletnih/>
- 3 [bilim-all.kz/jospar/167-Bala-quqygy --- asyl-qazyna](http://bilim-all.kz/jospar/167-Bala-quqygy---asyl-qazyna)
- 4 https://studopedia.ru/6_107145_zakonodatelstvo-rk-po-trudu-prodstkov.html
- 5 Қазақстан Республикасының Конституциясы 2007 ж. (өзгертулер мен толықтырулар енгізілген).
- 6 Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) 2003 ж. (өзгертулер мен толықтырулар енгізілген).

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТЕРРОРИЗМ МӘСЕЛЕСІ

ТУЛУМТАЙ Б.

10 сынып оқушысы, № 37 ЖОББМ, Павлодар қ.

КАСЫМЖАНОВА А. Е.

ғылыми жетекші

Терроризм мәселесі соңғы уақытқа дейін елімізде ұлттық қауіпсіздікке нақты қауіп төндіретіндей дәрежеде емес, ал ықтимал қауіп-қатер ретінде ғана қарастырылып келді. Сондықтан да болар, еліміздің ұлттық қауіпсіздік жүйесі басқа қатерлерге қарсы, айталық этносаралық шиеленіс, есірткі тасымалының жолын кесу, заңсыз миграция сияқты қауіп-қатерлерге төтеп беруге бейімделген еді. Қазақстандық және шетелдік сарапшыларда терроризм проблемасы Қазақстанға төніп тұрған нақты қауіп емес, ал Орталық Азиядағы жалпы ахуал аясында қарастырып келді (әсіресе 1999 жылғы ақпандағы Ташкенттегі терактіден және 1999–2000 жылдары Қырғызстанның Оңтүстігіндегі Баткен оқиғасынан кейін). Қоғамдық пікірде де терроризм Қазақстанда негізінен сыртқы қауіп-қатер ретінде ретінде қабылданды. Дегенмен осы күні бұл мәселені біз ең өзектіге жатқызааламыз

Қазақстандағы діни экстремизм сын-қатері: қарсы тұруға дайын болу Қазақстандағы діни экстремизм сын-қатері: қарсы тұруға

дайын болу Алматы, Ақтөбе, Астана, Атырау, Тараздағы оқиғалар тізбегі Қазақстандағы экстремизм мен терроризм мәселесін тез арада өзекті қылып жіберді. Экстремистердің қоғамға жат қылықтары, кұқық қорғау органдарымен шынайы қарулы қақтығыстары еліміздегі бүлдіргіш күштердің қызметінің жаңа сатысын көрнекі түрде көрсетіп берді. Ол Қазақстан үшін манипуляциялаудың, таратудың, дендеп енудің әдеттен тыс формалары мен тетіктерін өзіне жинақтаған. Жұмыс жасаудың қазіргі заманғы технологиялары белсенді қолданылуда: қарым-қатынас әдістемесі, әлеуметтік желілер, медиа-аспаптар және т.б. Қазақстандағы экстремизм мен терроризм сөзсіз діни сипат алады деп кесіп айту – қате және әдепті емес. Бірақ, бұл жерде, тәжірибе көрсеткендей, қолайлы және тиімді болып табылатын жалған дінилік бүркемелену-«бетпердесін» пайдалану айғағы даусыз. Сонымен қатар, дінтану саласындағы көрнекті мамандар, әрбір адам, тіптен атеист пен агностик болсын, шындығында – homo religiosus, дінге немесе оның суррогатына аса мұқтаж екендігіне сенеді. Негізгі жалпы көріністе, экстремизм қоғамдағы өмір сүріп тұрған ережелер мен нормаларды радикалды түрде теріске шығаратын өрескел әрекеттер мен көзқарастар жолын ұстаушылар болып сипатталады. Қоғамның саяси саласында көрініс табатын экстремизм, саяси экстремизм деп аталады, діни салада орын алған экстремизм діни экстремизм деген атауға ие болған. Сонымен қатар, жуық арада «діни-саяси экстремизм» деген термин кең түрде халық арасына жайылды. Кез-келген діни конфессияда (тек исламда ғана емес), әлеуметтік қалыптар мен нормаларды жек көретін, сол діни бағытқа сәйкес келу мен оны түсінудің шеңберіне сыймайтын, осындай немесе басқаша формалар потенциалды түрде орнықтырылған. Жеке діни ұйымдар мен қозғалыстар үшін бұл өздігінен діни экстремизмге ауысады. Дін оларға барлық діндар еместерге қарсы шығу мен наразылық үшін негіздеме береді. Сондықтан адамзат тарихының әртүрлі дәуірінде, түрлі елдерде, «діни экстремизм» сан түрлі дін тұту аясында тұтанды. Қазіргі заманғы экстремизм (мысалға, уаххабизм формасындағы исламдық) байыпты таралуды бастан өткізді және мұсылмандық елдер арасындағы шекараны мойындаймайтын тұтас мемлекет

Осы тұрғыда Қазақстан ТМД Терроризмге қарсы күрес орталығы, Шанхай Ынтымақтастық ұйымы Терроризмге қарсы аймақтық құрылымы сияқты ұйымдардың мүшесі бола отырып, терроризм мен экстремизмге қарсы күрес желісінде халықаралық ынтымақтастықты белсенді түрде дамытты және дамытып келеді.

Бүгінгі таңда халықаралық терроризм және діни экстремизм асыл дініміз – исламға да залалын тигізуде. Террористер – Құранның негізгі қағидаларын да білмейтін діни сауатсыз адамдар. Зорлық-зомбылықтың барлық түрі Ислам нанымына қайшы келеді. Алла тағала адамдарға өзі белгілеген шектен шықпауды бұйырды және жерде зұлымдық жасауға, әділетсіздікке, зорлыққа, өлтіруге және қан төгуге тыйым салды. Бұған байланысты қасиетті Құранда «...Алла өзі қойған шектен шыққандарды ұнатпайды» деген аят бар.

Біз діни экстремизмнің алдын алу бағыттарының бірі ретінде Қазақстан қоғамында діни сауаттылықты арттыруға ерекше мән беруіміз керек. Қазақстандықтар діни көзқарасының әрқелкілігіне қарамастан, зайырлы елімізде имансыздық, діни ой-пікірлердің радикалдануы секілді шектен шығушылықтардың таралуына жол бермеу жолында бірігуі керек [7].

Республикадағы діни ахуал жалпы алғанда тұрақты екенін атап өткен жөн. Арине қуантарлық жайт, дейтұрғанмен асыл дінімізді бұқараға БАҚ арқылы насихаттау барысында көптеген нәтижелі мақалар жарияланып тұрса, дініміздің еңмаңызды құндылықтарын насихаттайтын видео роликтерді жариялауды молырақ іске асырса, діни тұрақтылықты қолға алу жұмысы оң нәтиже беретініне сенімім мол. Дін экстремизмнің және терроризмнің ешбір формасын қабылдамайды. бермеуі қажет. Адамдардың діни білімі тек халық игілігі мен қоршаған ортасының мүддесі үшін жұмсалуды керек.

Бүгінгі күні мектептегі дінтану негіздері пәнінің маңызы зор. Оқушылардың бойына діни санасы мен діни білімін қалыптастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр. Алайда, Кеңес дәуірінде елімізде дінтану ғылымының негізі қаланбаған болатын. Осының әсерінен алғашқыда біздің еліміз теолог - мамандарға аса зәру болды. Қазір де шынайы дінтанушылар тапшы десек, қателеспейміз. Ал пәнге арналып жазылған оқулыққа да көңіліміз тола қойған жоқ. Ғарифолла Есім жетекшілік еткен топтың жазып шыққан оқулығында жалпы дінтану жайлы көбірек айтылды. Яғни, бұл оқулық белгілі бір деңгейде жақсы жазылған еңбек болғанымен, қоғамның сұранысын толық қанағаттандыра алмайды. Оқулықтардағы әлсіз мәліметтердің діни экстремистік ақпараттарға антивирус қалыптастыра алмайтынын елімізде орын алған соңғы оқиғалар дәлелдеп берді. Бірақ биылғы оқу жылында жаңа форматтағы оқулық шықты авторлары: Д. Т. Кенжетәев, Ә. Ә. Сайлыбаев, О. Ә. Тұяқбаев. Бұл оқулықтардың негізгі айырмашылығы заннама мәселесі көбірек қосылған. Діни кітаптар шығарып жүрген бұрынғы Бас мүфти Шейх Әбсаттар қажы

Дербісәлі осы уақытқа дейін 10-ға жуық үлкенді кішілі кітаптар жазған екен. Негізгі тақырыбы исламның адамгершілік, ынтымақ пен бірлік діні екендігі, ислам ғылымы жайында жазылған еңбектері бар. Жан-жақтылық танытып осындай тура жолдағы діни әдеби оқулықтарды оқып жүруіміз шарт [8].

Тәуелсіз Қазақстан 1992 жылдың 15 қаңтарында «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заңын қабылдап, жылдар бойы діннен алшақ қалған халқымыздың дін еркіндігіне қауыштыру арқылы, ел тыныштығы сақтауды, рухани өмірін жетілдіруді көздеді. Өкінішке орай, Заңнамада қатаң нормалардың қарастырылмағандығы салдарынан жат діни ағымдардың ықпалы күшейе түсті. Әсіресе өтпелі кезеңнің қарсаңында әлеуметтік тұрғыдан қорғалмаған мыңдаған жастарды, радикалды бағыттағы дәстүрлі емес діни топтар өз мүдделерін жүзеге асыру үшін таптырмас қару ретінде қолданды. Бұл жағдай дәстүрлі діндердің халық арасындағы беделіне, оларға деген қоғамдық көзқарасқа кері әсерін тигізді.

Халықтар арасындағы ынтымақ пен татулыққа, бірлік пен бауырластыққа сызат түсірер діни фанатизмге, араға жік салуға жол бермеу мақсатында мемлекетіміз 2011 жылдың 11 қазанында Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңында қабылдады.

Бұл дәстүрлі қазақ мұсылмандығын қалыптастырған сунниттік ханафи мазхабының әрі қарай дамуына ықпал етеді, әрі жат діни ағымдар қызметіне де белгілі бір дәрежеде шектеу салады.

Халқымыздың бейбіт әрекет ете білуі және ел тыныштығын бұзатын келеңсіз жағдайлардың орын алмауы үшін осы Заңның 3 бабы 10–15 тармақтарында: діни негіздегі партиялардың қызметіне, мақсаттары мен іс-әрекеті мемлекетте бір діннің үстемдігін орнықтыруға, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа үндеумен және өзге де құқыққа қарсы іс-әрекеттермен байланысты діни өшпенділікті немесе алауыздықты қоздыруға бағытталған діни бірлестіктер құруға және олардың қызметіне, Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен тіркелмеген діни бірлестіктердің қызметіне, Діни бірлестіктің қатысушыларын (мүшелерін) және дін ұстанушыларын діни бірлестіктің, оның басшылары мен басқа да қатысушыларының (мүшелерінің) пайдасына өздеріне тиесілі мүлкін иеліктен шығаруға мәжбүрлеуге, дінді және діни көзқарастарды пайдалана отырып, мемлекеттік органдардың қызметіне қасақана іріткі салуға, олардың үздіксіз жұмыс істеуінің бұзылуына, елдегі басқарушылық

деңгейін төмендетуге әкеп соғатын шешімдерді қабылдауға және іс-әрекеттер жасауға жол берілмейтіндігі атап көрсетілген.

Бұл заңнама мемлекеттің діни бірлестіктермен өзара қарым-қатынасында үйлесімдікті сақтауға, діни экстремизм мен лаңкестік әрекеттерге қарсы тұруға, миссионерлік әрекеттердің бақылаусыздығының алдын алуға мүмкіндік беріп, Қазақстан халқының тыныштығының, бейбіт өмір сүруінің негізгі кепілі боларына сенімдіміз.

Қазақстан Республикасының діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңнамасы

1 Қазақстан Республикасының діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына егізделеді және осы Заң мен Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік-құқықтық

2 Егер Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шартта осы Заңда көзделгеннен өзгеше қағидалар белгіленген болса, онда халықаралық шарттың нормалары қолданылады.

Әрбір азамат қоғам тыныштығы үшін діни экстремизмге табанды түрде қарсы тұруы тиіс. Қазақ халқы ертеден - ақ бірліктің, ынтымақтың маңызын жете түсінген. Бабаларымыздан өсиет болып бізге жеткен «Бақ қайда барасың ынтымағы мен бірлігі жарасқан елге барамын деген қанатты сөз бүгінгі күн ішінде өз көкейкестілігін жойған жоқ. Кемеңгер бабаларымыз «алтау ала болса ауыздағы кетер, төртеу түгел болса төбедегі келер» деп елді бірлікке шақырып отырған. Елбасымыздың «Әлеуметтік экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» атты жолдауында біз сөз еткен ұғымдардың ерекше аталып өтуі тегін емес. Сондықтан бәрімізге қастерлі тәуелсіздігіміздің нығаюы үшін, елімізде ұлтаралық және дінаралық татулықтың сақталуы үшін бір кісідей атсалысайық.

Қазіргі таңдағы ең маңызды мәселенің бірі – қоғамдағы діннің рөлі, еліміздегі діни ахуал, діни сенім қоғамдық сана мен мәдениетімізде үлкен орынға ие. Сонымен қатар, шын мәнінде діннің рухани қуаты, ғасырлармен шындалған адамгершілік қағидалары ел бірлігі мен адамдар татулығының, әсіресе жастардың рухани, моральдық тәрбиесінің қайнар көзі болып табылатындығын айта отырып, мемлекеттік деңгейдегі осы маңызды мәселелерге байланысты мемлекет, қоғамдық бірлестіктер және үкіметтік емес ұйымдар тарапынан жастардың тәрбиесіне кері әсер беретін жат діни ағымдардың мәнін түсіндіру және діни экстремизмнің алдын-алу шаралары туралы іс-шараларды тұрақты түрде ұйымдастыруда.

Әрине, ауыз толтырып айтар шаруа жеткілікті. Десе де, осы салада жетістіктерімізге қоса көлеңкелі жақтарымыз да жоқ емес. Оған себеп еліміздің төрінен орын алған түрлі ағымдардың бой көрсете бастауы. Олардың кейбірі сан ғасырлар бойы санамызға сіңген дәстүрлі дінімізден азғырып, даурығып, құлағымыз бен құлқынымызға жат пікірлерді тықпалап адастыруда. Оны әдетке де айналдырған сыңайлы, ал шындап келгенде, мұның барлығы ел ынтымағына, береке-бірлігімізге зиян екені белгілі.

Енді діни экстремизмнің қандай қауіпті жақтары бар деген мәселе төңірегінде ойлансақ. Соңғы жылдары әлемде қауіпсіздік деңгейінің төмендей түскендігі байқалуда. Осы аймақта орналасқан мемлекеттердің көпшілігінде экстремисттер билікке қол жеткізу үшін қарулы қақтығыстарға баруда. Оның салдары біздің елде де білініп отыр. Елімізде жергілікті керітартпа ислам топтары бой көрсетіп, дінге сенушілерді ресми рухани басқармаға қарсы қоюға тырысуда. Діни экстремизмді жете бағаламау, оның көріністеріне тиісті қарсы қимыл қолданбау өкінішті салдарға әкеліп соқтыратындығын әлемде болып жатқан экстремизмдік тәжірибесі көрсетіп отыр. Сондықтан, осы мәселені шешуде мемлекет пен қоғамдағы барлық мүмкіндіктер кешенін пайдалана отырып, әсіресе, жастар алдында рухани тәрбие беруді қолға алуымыз тиіс.

Қазіргі таңда жастарымыздың көбісі дінге бет бұрып жатыр. Бәрін жақсы деуге де болады, десек те басқа да жат діни ағымдарға бет бұрған жастар да кездеседі. Сол жат ағымға еру себептерінің бірі – ақпараттық кеңістіктегі діни бағытта жұмыс істейтін алуан түрлі тематикалық сайттар да бар. Бәрі де сол дәстүрлі бағытты үгіттегенімен арасында адастыратын сайттар да кездесіп жатады. Жастар, әсіресе осы діни тақырыптарға байланысты сұрақтар туындағанда қай сайттың ақ екенін немесе қара екенін ажырата бермейді. Осындай ара жікті ажырата алмау себептердің салдарынан дәстүрлі дінімізге көзқарастары өзгеріп түрлі жағдайларға барып жатады. Бұл жағдайда мемлекетіміздің қауіпсіздігі үшін бірден-бір дұрыс шешім сайттарға қатаң бақылау жүргізіп, ушықтырған жағдайда заң арқылы тыйым салынуы тиіс [9].

Сонымен қатар, теріс пиғылды діни ағымдардың белсенділігін төмендету және елімізде таралған дәстүрлі ханафи мазхабының құндылықтарымен қатар ислам білімін жастар арасында насихаттау мақсатында, Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасының сайты-www.muftuat.kz, «Нұр Астана» мешітінің сайты – www.ummet.kz, Алматы орталық мешітінің сайты – www.meshit.kz сияқты дәстүрлі сайттардың мүмкіндіктерін күшейтуіміз қажет. Сондай-ақ, жалпы

халықтың, соның ішінде жастардың діни біліктілігін арттыру және кері ағымдардың салтымызға, дініміз бен ділімізге тигізетін теріс әсері туралы дін өкілдерінің қатысуымен республикалық және облыстық телеарналарда арнайы сұхбаттар жүргізу қажет. Теріс пиғылды ағымдар өкілдерінің өз көзқарасын ұстануда қателіктерге ұшырығандарын нақты мысалмен көрсету және халыққа жеткізу мақсатында «Адасқандар» сияқты деректі фильмдердің санын көбейте отырып телеарналардан көрсету. Ең бастысы – бұл мәселенің мемлекеттің бақылауында тұрғанын кез келген діни бірлестік түйсінуі керек. Осы сайттарды қолға алумен шектелмей, ұлттық құндылықтарымызды және жастар тәрбиесін қолға алу қажет.

Жастардың тәрбие мәселесі қоғам үшін әр уақытта өзекті болып келген. Жас ұрпақты тәрбиелеу міндетін мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі маңызды істердің бірі ретінде ұғыну қажет. Қазақстан Республикасының Ата Заңында тәрбие жұмысына тікелей байланысты негізгі міндеттер бекітілген. ҚР Ата Заңының (12, 27, 28, 29, 30-баптары), ҚР «Білім беру туралы», «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы», «Неке және отбасы туралы», «Отбасы түріндегі балалар ауылы және жасөспірімдер үйлері туралы» т.б. білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамгершілік құндылықтар негізінде тұлғаның кәсіби өсуі мен дамуы, қалыптастырылуы үшін қажетті жағдайлар жасау, баланың тәрбие мен білім алуға, жан-жақты дамуға, ана тілін, мәдениетін, ұлттық салт-дәстүрлерін сақтауға, әлем мәдениетінің жетістіктерін меңгеруге, ақпараттандыру және денсаулығын нығайту бала құқығын дамыту.

Халық «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың» деп бекер айтпаған. Сондықтан да баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни адамгершілік сияқты құнды қасиеттерді сіңіртуде, тәрбиелеуде отбасы үлкен рөл атқарады.

Ата-бабаларымыздың баланы бесігінен жақсы әдеттерге баулыған. «Үлкенді сыйла», «Сәлем бер, жолын кесіп өтпе» деген секілді ұлағатты сөздердің мәні өте зор. Адамгершілікті, ар-ұяты бар адамның бет-бейнесі иманжүзді, жарқын, биязы, парасатты болады. Ондай адамды халық «Иман жүзді кісі» деп құрметтеп сыйлаған. Балаларымызды имандылыққа тәрбиелеу үшін олардың ар-ұятын, намысын оятып, мейірімділік, қайырымдылық, кішіпейілдік, қамқорлық көрсету, адалдық, ізеттілік сияқты қасиеттерді бойына сіңірту керек. Баланы үлкенді сыйлауға, кішіге ізет көрсетуге, иманды болуға, адамгершілікке баулуға үйрету қажет.

Сонымен бірге терроризм қауіпін дұрыс бағаламай, оны елемей және жекелей алынған елде қауіптің өзін жоққа шығаруға болмайды. Бірақ терроризмді асыра бағалауға да болмайды, қоғамда дүрбелең салып және үрей мен қорқыныш ұялатып, қоғамдық резонанс әсерін күшейту арқылы террористерге қолдау көрсетуге болмайды, себебі кез-келген теракт ең алдымен, кен ақпараттық әсерге есептелген. Осындай теңгерімді ұстап тұру қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімді жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бірақ, ең бастысы – терроризм, экстремизм сияқты қауіп-қатерге төтеп беріп, тиімді қарсы тұрудың ең басты шарты – ол қоғам мен биліктің өзара келісімі, ұлттық бірлік. Осы зұлымдықпен ондаған жылдар бойы күресіп келе жатқан басқа елдердің тәжірибесін зерттеп қарасақ, бірден байқайтынымыз – бірлігін шайқалтып, нешеме себептермен іштей бөлініп, жіктеліп отырған қоғам, ел, мемлекет ғана осы қауіптің құрбанына айналуы ықтимал. Сондықтан, осы да, басқа да қазіргі заманның сынақтары мен қатерлеріне қарсы тұру үшін – ең алдымен, қоғамның жіктелуіне, бөлінуіне жол бермеу керек. Бұл жұмыстың басында мен ең негізгі мақсатым толықтай орындалады деп мол сеніммен айта аламын. Өйткені мен ұсынған қадамдар ол елімізде жасала бастаған қағидалар және жасауға мүмкін қадамдар.

Қорыта айтқанда, еліміздің ақпараттық кеңістіктегі түрлі діни сайттардың жұмысын қадағалауды күшейтумен қатар балабақшаларда тұлға ретінде қалыптастыру, мектеп қабырғасында тілімізді, мәдениетімізді қастерлеуге, жоғарғы оқу орындарында ұлттық құндылықтарымызды тереңдете игеру жолдарын қарастыру керек. Тек осы қағидаларды бойымызға сіңірген жағдайда ғана осындай теріс пиғылды діни ағымдарға және діни экстремизмге тосқауыл қоя аламыз. Халқымыздың мақсаты – ынтымақ пен бірлік және бейбіт өмір кешу. Біз оны болдыра аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Дінтану негіздері / Ауд. Н. Ж. Байтенова, Қ. А. Затов. А., 2006.
- 2 Дінтану негіздері Үсенова М. А., 1995.
- 3 Діндер тарихы мен теориясы. Мұханов С., А., 1992.
- 4 Дінтану. Әмірғазин С Алматы 2002.
- 5 Кенжетәев Д. Діннің мәдениет қалыптасуындағы ролі. - Астана, 2009.
- 6 Кенжетәев Д. Қазақ даласының ғұламалары. - Шымкент, 2009.
- 7 Яблокова И. Н. Религия: сущность и явления. М., 2001.

8 Радугин А. А., Добренъков В. И. Методологические вопросы исследования религии. М., 1989.

9 Зайырлылық және дінтану негіздері Д. Т. Кенжетәев, Ә. Ә. Сайлаубаев, Ә. О. Тұяқбаев «Арман-ПВ» баспасы, 2016 жыл.

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ ПРАВ

ТУХТАРОВА Т. С.

ученик 8 класса, СОШ имени К. Идрисова, Актогайский р-н

ТУСУПОВА М. Т.

учитель основ права, СОШ имени К. Идрисова, Актогайский р-н

Важным является формирование семейных ценностей, то есть отношение человека к человеку, насыщенные любовью и заботой, без уважения и взаимопонимания никакие отношения не могут иметь место в семейном праве, следовательно, формирование в человеке этических моральных семейных принципов, имеет также важное значение. Обеспечение приоритета интересов семьи определения места и значения семейного права, дальнейшее развитие системного познания семейных отношений является самым актуальным вопросом, который необходимо рассмотреть, изучить и отразить на законодательном уровне [1, с. 71]. К тому же, как установлено в научной литературе семья представляет собой опору и ценность любого государства, поэтому определение значимости семьи, реализации прав супругов, интересы детей, должны в полной мере быть отрегулированы на законодательном уровне (по мере допустимости, без вмешательства в личное пространство людей), для действительной возможности использования своими правами и исполнением обязанностей в должной степени. Так как на данном этапе развития Республики Казахстан семья все чаще подвергается социальной незащищенности, то подавляющее большинство семей не видят мотивации к пожизненному браку, что ведет к снижению рождаемости, тем самым создает ряд серьезных проблем для общества и государства в целом. Современное семейное законодательство постоянно изменяется и подстраивается под постоянно меняющиеся семейные правоотношения, законодатель старается максимально установить нормы права, которые бы в полной мере охватывали весь круг вопросов семьи. Новый Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» отражает в себе опыт в правовом регулировании отношений супругов, регулирует

имущественные и личные неимущественные отношения между членами семьи, супругами, родителями, детьми и другими родственниками, устанавливает условия и порядок вступления в брак, прекращения брака и признания его недействительным, также регулирует порядок государственной регистрации актов гражданского состояния и определяет функции государственных органов, осуществляющих государственную регистрацию актов гражданского состояния. Главной задачей государства является обеспечение соответствия национального законодательства общепризнанным нормам и принципам международного права, что должно привести к решению проблемных вопросов существующие в настоящий момент. Так как семейное право, в силу специфики регулируемых отношений, соединяет в себе нормы морали с нормами права, то законодатель исходит из необходимости укрепления семьи, построения семейных отношений на чувствах взаимной любви и уважения, взаимопомощи и ответственности перед семьей всех ее членов, определяет недопустимости произвольного вмешательства кого-либо в дела семьи, обеспечивает беспрепятственного осуществления членами семьи своих прав, возможности судебной защиты. Объектом исследования выступает семейные правоотношения, неимущественные и имущественные права и обязанности супругов, права ребенка, родительские правоотношения. Общенаучные методы познания: системно-структурный анализ, методы описания и сравнения, формально-логические методы анализа, синтеза и аналогии, статистический метод. Кроме того, при написании работы для достижения целей и задач исследования применялись следующие методы: сравнительно-правовой, историко-юридический, анализ научных концепций. Теоретической основой исследования для более широкого изучения темы служила как казахстанская, так и зарубежная литература, а также законодательство Республики Казахстан, в том числе Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье». Так как человек не может существовать в одиночестве, важное значение для любого человека имеют отношения супружества, рождение детей, их воспитание, усыновление, опека и попечительство. В круг отношений, урегулированных нормами семейного права, входят семейные правоотношения. Необходимо обратить внимание на то, что особая сфера жизни человека, охватывается понятиями семья, материнство, детство, отцовство и является объектом законодательного регулирования, которое осуществляется с помощью специальных законодательных актов как органов местной власти, так и государства

в целом, именно эти понятия и являются основой в семейном праве. Если обратиться к научному пониманию семьи, то ее принято рассматривать в двух значениях: в социологическом и юридическом значении. В социологическом смысле семья – это союз лиц, основанный на браке, а также фактических брачных отношениях, родстве, принятии детей в семью на воспитание, характеризующийся общностью жизни, интересов, взаимной заботой. В юридическом же смысле семья определяется как круг лиц, связанных правами и обязанностями, вытекающими из брака, родства, усыновления или иной формы принятия детей на воспитание в семью. Для более полного изучения семейных прав следует также рассмотреть разделение понятие семьи на понятия простой, сложной и неполной семьи. Простая семья состоит из супругов с детьми или без них. Сложная – из двух или более супружеских пар, например, когда супруги проживают с родителями. Неполная семья в большинстве представляет собой семьи одиноких матерей, разведенных женщин и вдов с детьми, в которых один, реже два ребенка. Есть супружеские пары, живущие с одним из родителей супругов или с другими родственниками [2, с. 30]. Очень важно отметить, что отношения, регулируемые семейным правом, возникают на основе брака, родства, усыновления, опеки и попечительства, принятия детей на воспитание. Отношения входят в предмет семейного права, и характеризуются тем, что их субъектами являются физические лица, однако семейное законодательство содержит ряд норм, которые направлены на иные лица, например, органам опеки и попечительства. Проанализировав семейные отношения, видно, что они являются длящимися и, как правило, носят личный характер. В целом семейное право регулирует неимущественные и имущественные отношения, складывающиеся между членами семьи и – в предусмотренных законом случаях – между иными лицами [3, с. 5]. Можно с уверенностью сказать, что семья является естественной и основной ячейкой общества, которая служит базовой основой государства. Семья представляет собой сложное общественное явление, постепенно изменяющееся на протяжении всей истории и формируется в зависимости от современного уклада жизни людей. Обращаясь к научной литературе можно увидеть, что понятие семьи достаточно сложное явление, но главной ее целью является взаимная помощь, продолжение рода, и воспитания детей. Из множества определений понятия семьи, указанных в научной литературе, заслуживает внимание взгляд И. В. Злобиной на понятие семьи: «Семья является сложным правовым состоянием, включающим состояние супружества, родства, свойства,

признаки совместного проживания, ведения общего хозяйства, совместного воспитания, содержания и ухода». В Казахском Кодексе «О браке (супружестве) и семье» в статье один законодатель определяет семью. Семья - круг лиц, связанных имущественными и личными неимущественными правами, и обязанностями, вытекающими из брака (супружества), родства, свойства, усыновления (удочерения) или иной формы принятия детей на воспитание и призванными способствовать укреплению и развитию семейных отношений [4, с. 1]. Во все времена существования государственности его основой существования и развития служило общество, а оно в свою очередь включает в себя основной элемент – семью. Законодательство Республики Казахстан прежде всего направлено на защиту семейных прав которая предполагает применение участником правоотношения и (или) органами власти предусмотренных законом формы и способов защиты. Для защиты семейных прав, предусмотрено множество способов их осуществления к которым законодатель относит: признание права, восстановление положения, существовавшего до нарушения права, пресечение действий, нарушающих право или создающих угрозу его нарушения, признание оспоримой сделки недействительной и применение последствий ничтожной сделки, признание недействительным акта государственного органа или органа местного самоуправления, самозащита права, присуждение к исполнению обязанности, возмещение убытков и взыскание неустойки, возмещение материального вреда и компенсация морального вреда, прекращение или изменение правоотношения. С созданием семьи, то есть со дня государственной регистрации заключения брака (супружества), возникают права и обязанности супругов, которые законодатель разделил на личные неимущественные права под которыми понимаются закрепленные семейным законодательством права, затрагивающие личные интересы супругов, основу которых составляют одобряемые государством действия и поступки участников семейных отношений, и составляющие внутреннюю основу семейной жизни. Имущественные правоотношения супругов. Положения семейного законодательства в полной мере охватывают и регулируют отношения между супругами, следует отметить, что нормы отражающие правовое положение детей и родителей, также соответствуют современным правоотношениям, существующим между ними. Для того, чтобы процесс воспитания ребенка соответствовал всем установленным моральным, этическим и социальным стандартам, в Кодексе РК «О браке (супружестве) и семье» были закреплены

основные личные неимущественные правоотношения, которые содержат взаимные права и обязанности включающие обязанность родителей заботиться о здоровье своего ребенка, воспитывать своих детей, обязанность родителей обучить его и обеспечить получение ребенком основного общего образования. В случае нарушения прав ребенка родители обязаны обеспечить защиту его прав и законных интересов. Так как ребенок рождается от конкретных родителей, ему предоставлено право на имя, фамилию, отчество, а родители обязаны присвоить их ему. Для того, чтобы были реализованы в полной мере права, детей законодатель выделил их в отдельную группу и предоставил возможность осуществления непосредственно с учетом мнения ребенка. Как уже отмечалось в научной литературе общий комплекс прав детей подразделяют на два вида, личные неимущественные права ребенка и имущественные права. Так, согласно этому делению к личным неимущественным правам ребенка относятся: право жить и воспитываться в семье, право на общение с родителями и другими родственниками, право на защиту, право выражать свое мнение, право на имя, отчество и фамилию, право на изменение имени и (или) фамилии ребенка, право на национальность ребенка. Весь комплекс родительских правоотношений строится на детях, поэтому права детей являются основными составляющими этих правоотношений и должны быть учтены в полной мере. Дети, не достигшие определенного возраста не могут понимать значения своих прав и реализовать их, родители по вопросам касающихся их детей принимают за них решения. В целом законодатель старается предписать всем членам семьи соблюдать нормы нравственности и морали, ведь данные нормы являются основой как семейных правоотношений, так и семейного права. Соблюдение и применение нравственных, моральных и этических норм отражают основные принципы семейного законодательства, что способствует укреплению семьи, построению семейных отношений на чувствах взаимной любви и уважения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Нечаева А. М. Семейное право: Учебник / Акад. правовой ун-т и др. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юрист, 2008. – С. 72.
- 2 Рузакова О. А. «Семейное право. Учебник» Москва; 2010. – 172 с.
- 3 Семейное право Российской Федерации: учебное пособие / Л. В. Воробьева. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2009. – 84 с.
- 4 Кодекс Республики Казахстан О браке (супружестве) и семье (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.

ШКОЛЬНАЯ СЛУЖБА МЕДИАЦИИ (ПРИМИРЕНИЯ)

ШТЕРЦ В. С.

ученик 8 класса, Северная СОШ, Иртышский р-н, Павлодарская обл.

ШТЕРЦ Т. В.

учитель истории, Северная СОШ, Иртышский р-н, Павлодарская обл.

Подростки часто вовлекаются в конфликты, становятся правонарушителями или жертвами. Административное и уголовное наказание не предполагает организацию работы по выявлению причин конфликтов и изучение состояния конфликтующих, их чувств. Практика убеждает, что используемый восстановительный подход к разрешению конфликтов позволяет подросткам избавиться от обиды, ненависти и других негативных переживаний, самостоятельно разрешить ситуацию (возместить ущерб), избежать повторения подобного в будущем. Школьная жизнь не всегда способствует социализации подростков в плане освоения ими навыков общения, культурных форм завоевания авторитета и формирования способностей взаимодействия с другими людьми, необходимых для будущей жизни. Те способы реагирования на конфликты, которые обычно практикуются подростками и учителями, нередко оставляют подлинные конфликты неразрешенными [1, с. 25].

В мировой практике, а в последние годы в Казахстане, в разрешении конфликтов и споров активно используется медиация (от латинского *mediare* - посредничать) - это способ разрешения споров с помощью посредника. Кстати, издревле, о чём свидетельствуют источники, в разных культурах при улаживании спора часто присутствовала третья сторона. Ее роль и полномочия были весьма разнообразны, но задача оставалась неизменной, поскольку само наличие посредника на переговорах по улаживанию конфликта всегда повышало вероятность справедливого решения. Во многих территориях Казахстана на протяжении многих лет в целях предупреждения преступности и профилактики правонарушений активно применяются технологии восстановительной медиации, действуют школьные службы примирения. В настоящее время эта процедура законодательно закреплена.

Школьные службы примирения (с участием обучающихся) проводят программы восстановительной медиации по внутришкольным ситуациям.

Служба примирения является альтернативой другим способам реагирования на споры, конфликты, противоправное поведение или правонарушения [2, с. 64].

Служба примирения является структурным подразделением образовательного учреждения, которое объединяет учащихся, педагогов и других участников образовательного процесса, заинтересованных в разрешении конфликтов и развитии практики восстановительной медиации в образовательном учреждении.

Служба примирения является приоритетным способом реагирования, то есть сторонам конфликта предлагается в первую очередь обратиться в службу примирения, а при их отказе или невозможности решить конфликт путем переговоров и медиации образовательное учреждение может применить другие способы решения конфликта и/или меры воздействия [3, с. 11].

2 Создание школьных служб примирения (ШСП) позволяет: снизить уровень конфликтности в школе, что приведет к устранению причин противоправного поведения школьников; обучить членов школьного сообщества новой восстановительной практике выстраивания отношений и реагирования в конфликтных ситуациях, что содействует декриминализации подростковой среды; создать условия для привлечения лидеров подростковых групп в деятельность по изменению культурных норм школьной среды.

3 Чем служба примирения может помочь директору школы

В школе начнет создаваться инновационная практика примирения. Риск жалоб в управление образования будет снижаться. Школа станет более комфортной для учеников и более привлекательной на данной территории. Сам директор будет тратить меньше времени на разбор конфликтов, освобождая время для более важных задач. Отношения в его школе будут улучшаться. Ценности восстановительной медиации станут распространяться среди учеников и педагогов школы [6, с. 25].

Чем служба примирения может помочь педагогам. Возможность управлять школьными конфликтами. Возможность использовать конфликты как воспитательную ситуацию, которая при правильной организации может помочь развитию школьников.

Овладение подходами и приемами для поддержания порядка в детской среде. Укрепление роли школьного самоуправления. Чем служба может помочь школьникам. Научиться конструктивно общаться со сверстниками и взрослыми. Научиться убеждать других словами, а не силой. Участвовать в интересной «взрослой»

и общественно-полезной (волонтерской) деятельности. Научиться самоорганизации, стать более ответственными и культурными. Научиться нормально выходить из конфликта, ссоры, обиды, чтобы конфликты не перерастали в правонарушения. Помогать другим помириться (своим друзьям, сверстникам и родителям). Начать осваивать новую профессию – «медиатор», получить уникальные навыки и опыт миротворческой деятельности. Лучше понимать сверстников и взрослых: родителей и учителей. Школьникам, пострадавшим от правонарушений, почувствовать себя в безопасности и поверить, что справедливость восстановлена и нет враждебности и угрозы со стороны других ребят [5, с. 11–64].

У детей-обидчиков в ходе медиации появляется возможность понять другую сторону, помириться, проявить раскаяние, посылить возмездие причиненный вред, принести извинения и услышать слова прощения, осознать причины своего поступка и понять, что нужно делать, чтобы в дальнейшем не причинять вред другим людям.

Детям-правонарушителям восстановительная программа дает возможность не чувствовать себя «хулиганом» или человеком, которым взрослые всегда недовольны, восстановить хорошее отношение со стороны ребят, родителей и педагогов, планировать для себя такое будущее, которое поможет избежать попадания в ситуации сильных конфликтов или правонарушений защиту прав и интересов детей и подростков, профилактику правонарушений, помощь детям и семьям, оказавшимся в трудной жизненной ситуации; создание безопасной среды в образовательной организации; содействие позитивной социализации, в том числе тех, кто не достиг возраста привлечения к уголовной ответственности, а также предотвращения повторных правонарушений [4, с. 76].

Правовой основой создания и деятельности служб школьной медиации является: Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 г. № 319-III «Об образовании» который определяет, что государственная политика и правовое регулирование отношений в сфере образования основываются, в частности, на принципе свободного развития личности, воспитании взаимоуважения, ответственности и т.д.; «Защита прав обучающихся, родителей (законных представителей) несовершеннолетних обучающихся» указывается, что в организации, осуществляющей образовательную деятельность, создается «Комиссия по урегулированию споров между участниками образовательных отношений». «Школьная

служба примирения» и «Комиссия по урегулированию споров между участниками образовательных отношений» должны быть разными структурными подразделениями образовательного учреждения, но по некоторым типам конфликтов они могут взаимодействовать, сотрудничать и дополнять друг друга с учетом различия их целей, методов работы и зон компетенции, что должно быть зафиксировано локальными актами образовательного учреждения [5, с. 46].

Альтернативное разрешение споров как частное процессуальное право. С принятием Закона Республики Казахстан от 28 января 2011 года «О медиации» (в случае применения процедуры медиации к спорам, возникающим из гражданских правоотношений, в том числе в связи с осуществлением предпринимательской и иной экономической деятельности, а также спорам, возникающим из трудовых правоотношений и семейных правоотношений») Концепция долгосрочного социально-экономического развития, в которой одним из приоритетных направлений развития социальных институтов и социальной политики государства определяется «формирование и развитие механизмов восстановительного правосудия, реализация технологий восстановительного правосудия и проведения примирительных процедур»;

«Стандарты восстановительной медиации». Документ носит рекомендательный характер и является основой для работы медиаторов в школьных службах примирения;

Образовательный стандарт основного общего образования, который ориентирован на «становление личностных характеристик выпускника («портрет выпускника основной школы»): «...как уважающего других людей, умеющего вести конструктивный диалог, достигать взаимопонимания, сотрудничать для достижения общих результатов».

Статья 68 УК указывает, что: «лицо, впервые совершившее преступление небольшой или средней тяжести, может быть освобождено от уголовной ответственности, если оно примирилось с примирительный договор дает суду основание для прекращения дела (но не обязывает суд его прекратить, оставляя это на усмотрение судьи). Рекомендация № R (99) 19 Комитета Министров государствам – членам Совета Европы, посвященная медиации в уголовных делах от 15 сентября 1999 года. Важнейших положений Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012–2017 годы», основного (полного) образования и «Стандартами восстановительной медиации» от 2009 года.

Ожидаемые результаты

- 1 Разрешение конфликтов силами образовательного учреждения.
- 2 Изменение традиций реагирования на конфликтные ситуации.
- 3 Профилактика школьной адаптации.
- 4 Школьное самоуправление и волонтерское движение обучающихся.

Медиация - это переговоры с участием третьей, нейтральной стороны, которая является заинтересованной только лишь в том, чтобы стороны разрешили свой спор (конфликт) максимально выгодно для конфликтующих сторон.

Школьная служба медиации КГУ Северной СОШ создана в 2017 году. Служба медиации действует на основании действующего законодательства, Положения о школьной службе медиации. На сегодняшний день она состоит из трех взрослых и 3 школьников – медиаторов (учащихся 8 классов), от родительской общественности – 1 человек.

С целью организации деятельности школьной службы примирения в апреле 2017 года были изучены методические рекомендации «Организация деятельности служб примирения в образовательном учреждении».

Медиаторами нашей школы был создан стенд «Школьная служба медиации», на котором была размещена вся необходимая информация для педагогов и учащихся по работе службы медиации. Так же медиаторами был изготовлен и начал свою работу почтовый ящик, куда учащиеся могут помещать записки с информацией о происходящих в школе конфликтах с целью их разрешения мирным путем.

Заседание школьной службы примирения проходит 1 раз в месяц. Выход на классные часы 1 раз в четверть. В ходе работы начал складываться опыт и понимание для чего служба нужна. ШСМ работает под девизом: «Шагай по жизни смело! Совершай добрые дела! Мир и радость людям ты неси! И в трудную минуту просто помоги!». Символом является щит голубого цвета (цвет мирного общения) с изображением на нём солнца. Щит-это наша защита, опора. Солнце:«Мы, как солнце, видим, слышим. Помогаем и тепло всем излучаем. Разрешаем мы конфликты. Договоры составляем. Всех мы учим мирно жить. Понимать, дружить, любить!». Руки – ты должен помнить, что всё в твоих руках.

Обучающиеся в школе уже знают о школьной службе. В трудную минуту, когда им кажется что мир к ним не справедлив, их мучают проблемы, они поругались или подрались, у них что-то украли, и они предполагают, кто это сделал и не рассматриваются сверстниками, как ЛИЧНОСТЬ, двери школьной службы медиации для них всегда открыты, т.к. основная задача, которую решает ШСМ нашей школы – это организовать реабилитационную и профилактическую функцию, способствующую восстановлению нормальных отношений в школьном сообществе, сдерживая подростков от проявления агрессии и насилия.

Школьная служба медиации взаимодействует с органами и организациями системы профилактики безнадзорности и правонарушений, опеки и попечительства, дополнительного образования, КДН и ЗП.

Беседы с обучающимися: «Уважай старость», «Права ребёнка», «Права и обязанности подростков», «Поведение в общественных местах», «Я волонтер», «Общественные дела – путь к взаимопониманию», «Я и мой мир», «Чтобы радость людям дарить, нужно добрым и вежливым быть!»

Анкетирование среди учащихся с целью выявления случаев жестокого обращения.

- 1 Организация работы по профилактике раннего семейного неблагополучия.
- 2 Недописанный тезис (диагностика)
- 3 Анкетирование по выявлению фактов жестокого обращения с детьми.
- 4 Самочувствие учащихся в коллективе.
- 5 Свойство и состояние личности.
- 6 Анкета для родителей по проблеме насилия среди учащихся

Далее с учащимися проводится теоретическое занятие по методам работы ведущих с участниками конфликта по выяснению их чувств и потребностей во время предварительных встреч. Основным методом работы ведущих является беседа, в процессе которой мы должны установить доверительный контакт с собеседником. Во время беседы на предварительной встрече ведущие используют метод активного слушания. Очень важно, чтобы ведущий умел сопереживать. Сопереживание - это умение на время почувствовать то же, что чувствует другой человек. Отличается от сочувствия, при котором мы идентифицируем себя с другим человеком, который после этого считает, что мы на его стороне.

Ситуации нашей школы:

У учеников 5-го класса проходил конкурс по истории Казахстана. В этом конкурсе победил учащийся Саша. В классе был неформальный лидер Денис, которому в этом конкурсе повезло меньше. После уроков Денис устроил с Сашей потасовку, чтобы тот больше не умничал и обозвал «выскачкой».

Седьмые классы участвовали в первенстве школы по пионерболу. Одна из игр проходила между девочками 7 «А» и 7 «б» классов. Когда девочки из 7 «А» класса стали проигрывать, кто-то из мальчиков параллельного класса обозвал их бранными словами. Мальчики из 7 «А» класса решили отстоять честь своих девчонок и вызвали соперников на «стрелку», чтобы разобраться по-мужски. Задача участников провести процедуру медиации по заданному конфликту. В ходе работы по группам тренеры могут помогать участникам. Обратная связь по практической части тренинга. Пример одного из способов решения конфликта Ученица каждый день опаздывала на первый урок. Девушка хорошо училась и принимала активное участие в жизни школы. Порицания от педагогов получала не только она, но и молодой человек, староста класса. Между учащимися произошел конфликт. Староста попросил медиатора помочь разобраться в сложившейся ситуации. По правилам медиации проблема решилась следующим образом. В условленный час у медиатора собрались участники конфликта. Они выразили свою удовлетворенность кандидатурой медиатора и согласились участвовать в процессе медиации. Было решено, кому будет принадлежать право первой индивидуальной встречи с медиатором. По правилам медиации учащийся-медиатор провел две индивидуальные встречи: по одной с каждым участником сложившейся ситуации. В индивидуальной встрече с ученицей было выяснено, что девушка не просто опаздывает на первый урок, а старается привлечь внимание старосты, т. к. он ей очень нравится, но не обращает на нее внимания. Медиатор спросил ученицу о том, может ли он рассказать об истинной причине ее опозданий второму участнику конфликта, и та дала согласие. На следующем этапе, во время общей встречи, участники озвучили претензии друг к другу и оговорили варианты возможных уступок для решения ситуации. Медиатор озвучил старосте истинную причину опозданий ученицы. Тот был удивлен и предложил поговорить с классным руководителем о том, чтобы ученица могла стать его соседкой по парте, а она в свою очередь перестанет опаздывать в школу.

После принятия согласованного решения обеими сторонами было подписано соглашение.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Маловичко И. Брошюра для детей. Волгоград. Школа № 27. - Москва. 2010. - С 25-28.
- 2 Максудов Р., Коновалов А. Школьная служба примирения. Идея и технология. М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа». - Москва. 2009. - С. 55-85.
- 3 Насырова Е. И., Стернин И. А. «Посредничество» или «медиация»: к вопросу терминологии // Третейский суд. - Москва. 2007. - № 1 - С. 10-13.
- 4 Коновалов Ю. А. Медиация в системе образования: обзор опыта разных стран. Электронный журнал «Психологическая наука и образование psyedu. ru», - Москва, 2014. № 3 - С. 66-80.
- 5 Восстановительная медиация : правовое обеспечение и стратегия развития. \ \ Сборник материалов. М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», - Москва, 2013. - С 44-50.
- 6 Коновалов А. Ю. Статья «Обзор правовых документов, помогающих создать службы примирения и применять медиацию в системе образования». - Москва, 2014. - С. 25-30.

МАЗМҰНЫ

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры, филос.ғ.к., Г. Ахметованың алғы сөзі 3

10 Секция. Тарих

10 Секция. История

Айдынбекова Н., Дүйсенова А., Узбекова С. Б., Байғалиева Қ. К.	
Алаштың рухын көтерген – Нығмет Нұрмақов	4
Байанбай Ү. С., Досмағамбетова Ү. Т.	
Кешегі алаш идеясы – бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан	10
Батыруланова А. М., Каирбеков Е. Е.	
Кейкі Көкембайұлы – ұлт тарихындағы батыр тұлға	14
Болат С., Мұхтар Д. Б.	
Қазіргі қоғамның көлеңкелі тұстарын жоюдың бір тәсілі – бастамашылдық	21
Исюмбаева Д., Сейтказина С., Жадренова Н. Н., Узбекова С. Б.	
Алаш орда үкіметінің Семей шаһарындағы қызметтері	26
Калпеева Р. Н., Әбдіхалық Р. Ж.	
Қазақстан тарихынан хрестоматия кітабы	33
Калыкова Д. А., Сатыбалдинов Е. А.	
Қазақ тарихындағы атқа мінген арулардың өшпес ерліктері және маңызы	40
Қырықбаева Р. А., Темірболатова Ж. Б., Тұрғанбаева А. Ө.	
Абыралы көтерілісі – бабалар ерлігі, тәуелсіздік тірегі	47
Қайыргелді А., Махметова А. Қ.	
Хиуаз Доспанова – қазақтың батыр ұшқыш қызы	51
Қайыркелді Е. Қ., Ескендіров Б. Қ.	
Абаймен араласқан ақбалық	55
Каржаубаев Ж. С., Сатыбалдинов Е. А.	
XX ғасырдың саяси дауылы	62
Мұхтархан Р.	
Адамзат тарихындағы жаһандану үдерісінің адам санасына әсері	69
Нуркенова А., Бекетова А. Б.	
Перенос столицы государства – в контексте исторической значимости ..	75
Нурсагат А. М., Питюкова О. М.	
Переломные моменты истории моей семьи в истории Казахстана	81
Рафихова А., Бердигалиева Л. А.	
«Қазақ халқын қорғаушылар одағының» тарихы және тағылымы	87
Столяров И.	
Календарь как отражение культуры древних цивилизаций	95

Тайнова К. В., Куч А. А., Корниенко Г. Н.	
Коряковский форпост как фактор становления и развития города павлодарского региога	100
Файзуллин А. М., Тулебаева Б. Т.	
Национальная идентичность на базе идеи Мәңгілік ел: факторы формирования	115

20 Секция. Саясаттану

20 Секция. Политология

Аманбайұлы М., Тулебаева Б. Т.	
Қазақстанның халықаралық аренада алатын орны	123
Бекше А. С.	
Парламентаризм жүйесі: салыстырмалы талдау	129
Жақұпова А. А., Тулебаева Б. Т.	
Ақпараттық соғыстың Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне әсері	136
Жуматаева А. К., Тулебаева Б. Т.	
Ұлтаралық пен дінаралық қарым-қатынастарды реттеудегі Қазақстанның рөлі	144
Zhangazinova Z., Sulekeyev D. K.	
Political youth organizations at the beginning of the XX th century in Kazakhstan	151
Жұмағұлова А., Сүлейеев Д. К.	
Павлодар облысының алғашқы саяси ғылымдарының докторы – Иренов Ғабит Нажмедінулы	155
Қадырғазыев Н. Б., Мәулетхан Д., Смагулова Г. К., Кумашева А. Ж.	
Қазіргі оқу жүйесі бұрынғы оқу жүйесінен тиімдірек	161
Оразбаева Ж. А., Тулебаева Б. Т.	
Шетелдегі қазақтардың Қазақстан демографиясына қосатын үлесі	166
Пархомчук М. В.	
Қазақстанның халықаралық аренада имиджін арттыру жолдары қаншалықты тиімді?	173

21 Секция. Экономика

21 Секция. Экономика

Әбен Д. Б.	
Разработка мобильного приложения «Damuland» для детей и родителей	182
Амангелді А. Е., Нұрғалиев Е. А.	
Ауылдық аумақтарда туризмді дамыту	186
Ашимова А. Н., Тулебаева Б. Т.	
«Жаңа жібек жолы» жобасының Қазақстан дамуындағы рөлі	192

Базенова Д. Г., Кенжебаева А. Е. Ауыл туризмін дамытудың экономикалық тиімділігі	199
Барменкулов Д. К., Бекетова А. Б. Перспективы стационарной телефонной связи	204
Батырханов М. Б., Кенжебаева Г. С. Как управлять своими карманными деньгами	210
Даниял Н. М. Перспективы и условия реализации стартап площадки на примере общеобразовательной школы	218
Закурдаев Н. А., Родина П. А., Баженова А. М., Пилишкина Ю. Б. Исследовательский проект «Кофейня-кондитерская в г. Аксу»	226
Қуанышов А., Қубаева Г. Р. Маркетинговые исследования в Атырауской области	232
Мустафина Н., Абышев А., Маралбаева К., Асанов И., Согумбаева А. Ж. START-UP производство травяного чая из дикорастущих растений Павлодарской области с учетом суточного биоритма организма человека	239

22 Секция. Қаржы
22 Секция. Финансы

Аманбаев Б., Казангап Д., Бейсембаева Г. К., Ксембаева А. Н. Фондовый рынок Казахстана: проблемы и перспективы развития	246
Бейсенова Д., Шапагатова А., Тотанов А., Кайшанова С. К., Шарипова Т. Ш. Банковский менеджмент и проблемы повышения его эффективности	253
Мукышев Т. М., Калинаскова С. Ж. К вопросу повышения финансовой грамотности школьников в Павлодарской области	259

23 Секция. Құқықтану
23 Секция. Юриспруденция

Анафин И. Р., Этекбаева А. Ж. Сыбайлас жемқорлыққа жол жоқ	265
Атьков Н. И. Коррупция глазами молодежи	269
Жетписов А., Зауат Р. Правовое воспитание школьников как профилактика правонарушений	276
Исмагулова А. А., Ахмеджанова Г. Б. Кадровое обеспечение уголовно-исполнительных инспекций как важное условие их успешного функционирования	281

Кайрулла С. Т., Ахмеджанова Г. Б. Развитие уголовно-исполнительной системы Республики Казахстан ...	285
Мамытова А. А. Абай ережесі	290
Маратов І. Е., Мерхатқызы А., Смагулова Г. К., Кумашева А. Ж. Жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылық және оның алдын алу	295
Мүтәләп А., Аулабаева Г. Ж. Қазақ билерінің тағылымы бүгінгі күнде – медиация	300
Нургазина А., Ахмеджанова Г. Б. Совершенствование деятельности Комитета уголовно-исполнительной системы	306
Орысбаев Д., Сейтбеков Б., Жұмағалиев О. Ж. Тәуелсіздіктің тірегі – ата заң!	311
Саматова Б. С., Ахмеджанова Г. Б. История уголовно-исполнительной системы Казахстана	315
Сейтхан Н. С., Мақсатқызы Ж., Бакишева Қ. С., Каримова А. Ж. Мұсылман елдеріндегі әйелдің құқықтық мәртебесі	320
Темирханова А. Б., Тлектесова Д. Н. Қазақстан Республикасында көмелетке толмағандардың еңбек құқықтары	325
Тулумтай Б., Касымжанова А. Е. Қазақстандағы терроризм мәселесі	329
Тухтарова Т. С., Тусупова М. Т. Понятие и особенности осуществления семейных прав	337
Штерц В. С., Штерц Т. В. Школьная служба медиации (примирения)	342

**АКАДЕМИК Қ. И. СӘТБАЕВТЫҢ
120 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«ХІХ СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

5 ТОМ

Техникалық редактор З. Ж. Шокубаева
Корректор: А. Р. Омарова, Д. А. Жумабекова
Компьютерде беттеген: А. Елемескызы
Басуға 03.04.2019 ж.
Өріп түрі Times.
Пішім $29,7 \times 42 \frac{1}{4}$, Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 20,4. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 3386

«Toraighyrov University» баспасы

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.